

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

17

MARGUS OTT

**VÄGI. INDIVIDUATSIOON, KEERUSTUMINE JA
PRAKTIKA**

Tallinn 2014

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

17

Margus Ott

VÄGI. INDIVIDUATSIOON, KEERUSTUMINE JA PRAKTIKA

Eesti Humanitaarinstituut, Tallinna Ülikool, Tallinn, Eesti

Dissertatsioon on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori (kultuuride uuringud) kraadi taotlemiseks Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste doktorinõukogu poolt 15. märtsil 2014. aastal

Juhendajad: Daniele Monticelli, filosoofiadoktor, Tallinna Ülikooli dotsent
Peeter Mürsepp, filosoofiadoktor, Tallinna Tehnikaülikooli professor

Oponendid: Ülo Kaevats, filosoofiadoktor, Tallinna Tehnikaülikooli emeriitprofessor
Jaanus Sooväli, filosoofiadoktor, Tartu Ülikooli teadur

Kaitsmine toimub 14. mail 2014. aastal algusega kell 14 Tallinna Ülikooli auditooriumis M-225 Uus-Sadama 5, Tallinn

Autoriõigus: Margus Ott, 2014
Autoriõigus: Tallinna Ülikool, 2014

ISSN 1736-5031 (pdf)
ISBN 978-9949-29-147-2 (pdf)

Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlu.ee

SISUKORD

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID	9
TÄNUSÕNAD	10
RESÜMEE	11
Individuaatsioon	12
Keerustumine	13
Praktika	15
EESSÕNA	18
Milleks vägi?	18
Vägi tavakeeles: intensiivsus	19
Mõnede tavakeele väe-sõnade seos väemõistega	20
Väe kriitilisus	21
SISSEJUHATUS: FILOSOOFILINE MEETOD	23
1. Praktika ja pärimus	23
2. Praktika	24
2.1. Mõtlemine evolutsioonilises perspektiivis	24
2.2. Mõtlemise kättejäädusjärgud	27
2.3. Mõisted kui tegelikkuse tihendused	30
2.4. Probleem, küsimus	32
2.5. Looimevallad	33
3. Pärimus	37
3.1. Pärimus kui muld või puu	37
3.2. Filosoofia laiendamine kõrvale: teised pärimused. Pärimus kui võsa või risoom	38
3.3. Filosoofia laiendamine sügavusse	40
3.4. Hooandmine	42
1. ISEND	44
1.1. Isendi uurimise neli viisi	44
1.2. Isend ja kuhi	46
1.3. Isend ja ümbrus	47
1.4. Kõrvutumine ja läbistumine. Läbivaatus	49
1.5. Isendi faasiruum ehk isendiväli. Väesolu ja käesolu	51
1.6. Ringlus	53
1.7. Probleem, küsimused. Kättetoomisjärgud. Eristumine ja lõimimine	55
1.8. Lõpetamatus. Selts	56
1.9. Isendist ülesvoolu	57
1.10. Ma-vahe ja vahe-maa	58
1.11. Isendi mõiste laiendamine "allapoole": eri tasandi isendid	59
1.12. Isendi mõiste laiendamine "kõrvale": isendlikkuse astmed	62
1.13. Välja- ja üleskutsed. Võrdväarsus ja võrdsus. Väehulgad	65
2. AEG	67
2.1. Aja esimene aspekt: kestus	67
2.1.1. Järgnevus	67
2.1.2. Kestus	68
2.1.3. Aja läbivaatus	70
2.2. Aja teine aspekt: aja alus	72

2.2.1. Mineviku- ja tulevikutervik.....	72
2.2.2. Minevikutervik. Tähelepanu praegusel tegutsemisel.....	74
2.2.3. Tulevikutervik.....	76
2.2.4. Ajasränd. Sünni- ja surma pind.....	77
2.3. Aja kolmas aspekt: vahe-aeg ja aja-vahe.....	79
2.3.1. Vahe-aeg, meele-märkus.....	80
2.3.2. Mineviku muutumine, tuleviku avamine. Aktiivsus ja reaktiivsus. Kahetsus ja kahtlus. Üleskutse.....	82
2.3.3. Aja-vahe. Rütmierinevused.....	86
2.3.4. Väljakutse.....	88
3. JADAD.....	90
3.1. Jadade moodustamine.....	90
3.1.1. Esimene jada. Kehatasandid.....	90
3.1.2. Teine jada. Läbivaatusesõõrid: tuum ja äär.....	92
3.1.3. Kolmas jada. Oma ja teine keha.....	94
3.1.4. Neljas jada. Oma ja teise läbivaatus.....	98
3.2. Väe lähe.....	100
3.2.1. Jadade tulemus, Alguse diagonaal.....	100
3.2.2. Vägi loogilistes terminites: loogiline aeg ja loogiline ruum.....	102
3.2.3. Väe valem.....	104
3.2.4. Loodus, maailm.....	104
4. LOODUS.....	106
4.0.1. Eristumise lõimimine ja lõimimise eristamine.....	106
4.1. Kehatasandid.....	107
4.1.1. Tihendus ja nihetus.....	107
4.1.2. Uued ruumistamise ja ajastamise tasandid. Reduksionism kui tagantjärele tarkus.....	110
4.2. Tuum- ja ääreläbivaatuse eristamine.....	115
4.2.1. Läbivaatuse sõõrid. Uued ruumistamise ja ajastamise režiimid uues tuumläbivaatuses.....	115
4.2.2. Keerukama isendi tuumläbivaatuse nõtkus ja ahtus; unustamine.....	116
4.2.3. Individuaalsuse loovutamine.....	118
4.2.4. Kõrvutuvuse loome.....	119
4.3. Omajõud ja teise jõud.....	119
4.3.1. Sise- ja välispoliitika. Mälutoed ning sisend/väljund.....	119
4.3.2. Isendi sisepoliitika.....	121
4.3.3. Isendi välispoliitika.....	122
4.3.3.1. Teojõu muutumine lävimisel.....	122
4.3.3.2. Kestvus.....	123
4.3.3.3. Distantis.....	124
4.3.3.4. Variatiivsus.....	124
4.3.4. Kokkuvõtteks.....	125
4.4. Oma- ja teiseläbivaatus.....	125
4.4.1. Oma- ja teiseläbivaatuse selgem eristamine.....	125
4.4.2. Rõõm ja kurbus.....	126
4.4.3. Välja- ja üleskutse. Algatus ja alus.....	128
5. KUJUNEMINE.....	131
5.1. Kujunemislävi. Eel- ja vaheisend.....	132

5.2. Füüsikaline vahekord.....	134
5.2.1. Elementaariosakesed	134
5.2.2. Footonid	135
5.2.3. Taheisendid	138
5.2.3.1. Elementaarsete taheisendite kehatasandi tihenemine	138
5.2.3.2. Elementaarsete taheisendite läbikäimine	139
5.2.3.3. Elementaarsete taheisendi individueeritus, tema oma- ja teiseläbivaatus	140
5.3. Keemiline vahekord.....	141
5.3.1. Genees, tihenemine	141
5.3.2. Keemilise ühendi keha ja läbikäimise parameetrid	142
5.3.2.1. Keemiliste sidemete geometria	142
5.3.2.2. Keemilise sideme iseloom.....	143
5.3.2.3. Kovalentse sideme tüübid.....	145
5.3.3. Keemilise ühendi maailm.....	147
5.4. Meelevahekord	149
5.4.1. Replitseerumine ja katalüüsimine.....	149
5.4.2. Läbikäimise tüübid.....	151
5.4.2.1. Mälutehnika, tegutsemine.....	151
5.4.2.2. Lävimismodaalsused	153
5.4.2.2.1. Lävimisjõu muutus kohtumisel.....	153
5.4.2.2.2. Lävimise kestvus	154
5.4.2.2.3. Lävimise vahemaa	154
5.4.2.2.4. Lävimise variatiivsus.....	155
5.4.3. Meeleisendi maailm	155
5.5. Keelevahekord (žestiline vahekord).....	157
5.5.1. Genees ja mitmekesisus	158
5.5.2. Uus kehatasand.....	159
5.5.3. Tööriistad, tehnikad.....	160
5.5.4. Ühiskond.....	166
5.5.5. Sakraalne ja profaanne	169
6. NIHE	173
6.1. Seosejõud.....	173
6.2. Samm tagasi.....	178
6.3. Teojõud. Paarilised. Kehade vahe.....	180
6.4. Mina ja teine, läbivaatuste läbipõimimine	182
6.5. Sünni- ja surmatähelepanu	185
6.6. Nihe keelevahekorra sees.....	187
7. VÄENDUS I: VABAKONDLUS	189
7.1. Jäljendus, interferents, resonants	189
7.2. Kategooriad. Lahtrid ja resonants	192
7.3. Muusika ja kombed, lõimimine ja eristamine	193
7.4. Fiske seltsivuse vormid.....	194
7.5. Mälu ja tegu. Pärimus ja uuendus	196
7.6. Vägev poliitika.....	198
7.7. Hõlbustamine: toimumatus (<i>wúwéi</i> 無為)	199
7.8. Lahustamine: ühiskondlikud klombid.....	203
7.9. Mahendamine: hool	205
7.10. Hajutamine: võimude lahusus.....	208

7.11. Läbipaistvus	209
7.12. Suletud ja avatud kooslused	210
7.13. Vabadus	212
7.14. Vaikus ja märterlus	214
8. VÄENDUS II: VABA KONDAMINE	216
8.1. Individuatsiooni pooled	216
8.2. Produkti-fetišism ja nartsissism. Ikoon ja iidol	217
8.3. Zhuangzi 1. Kokk Ding	218
8.4. Zhuangzi 2. Ujuja	221
8.5. Zhuangzi 3. Istuv unustamine	222
8.6. Zhuangzi 4. Meelepaast	224
8.7. Spinoza 1. Esimene tunnetusviis	225
8.8. Spinoza 2. Teine tunnetusviis	227
8.9. Spinoza 3. Kolmas tunnetusviis	228
8.10. Meele-märkus ning hool/armastus	229
8.11. Vägev mälu	229
8.12. Vägev tegu. Plaan ja strateegia	231
8.13. Varjatud tegu. Üles- ja väljakutse	234
8.14. Vägevus	235
8.15. Valla-tegu	237
KOKKUVÕTE	238
1. Tagasivaade	238
1.1. Vägi individuatsiooni sihis	238
1.2. Vägi keerustumise sihis	238
1.3. Vägi praktika sihis	239
2. Edasivaade	240
2.1. Edasivaade individuatsiooni ja keerustumise sihis	240
2.2. Edasivaade ühispraktika sihis	242
2.3. Edasivaade isendipraktika sihis	244
VIITEALLIKAD	247
SUMMARY	256
ELULOOKIRJELDUS	262
CURRICULUM VITAE	263

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID

Ott, Margus 2011. "Olenditeooria" – *Studia Philosophica Estonica*, vol. 4.1., lk. 1-19.

Ott, Margus 2013. "Chinese Refreshment for Contemporary Political Thought: *Wúwéi*, Care, and Democracy". – *International Journal of Area Studies*, lk. 36-50.

Ott, Margus 2010. "Pilk". – *Acta Semiotica Estica VII*, Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2010, lk. 271-281

Ott, Margus; Allik, Alari 2010. "The Practice of Time. Time and Practice in Deleuze and Dogen". – J. Heisig, R. Raud (eds.), *Classical Japanese Philosophy*, Nagoya: Nanzan Institute for Religion and Culture, 2010, pp. 148-174.

Magnus, Riin; Ott, Margus 2013. "Ajast aega". – *Aeg. Schola geologica IX*. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk. 86-91.

Ott, Margus 2012. "Elurikkuse mõõt ja mõte". – *Elurikkuse mõte ja mõõt*. Schola biotheoretica XXXVII. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk. 10-13.

Ott, Margus 2011. "Intensiivne interaktsioon". – *Bioloogilised interaktsioonid*. Schola biotheoretica XXXVI. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk. 59-64.

Ott, Margus 2010. "Ise põlvnemine". – *Põlvnemise teooria*. Schola biotheoretica XXXV. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk. 14-23.

Ott, Margus 2005. "Neli osutust. Lausungist lausumiseni ja edasi". – D. Monticelli, A. Treikelder (toim.). *Deiksis. Lausungist lausumiseni ja vastupidi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2 kd., lk. 495-502.

Ott, Margus 2004. "Verso una linguistica attiva". – M. Käsper (toim.). *L'image en questions*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk. 99-130.

TÄNUSÕNAD

Kirjutis pealkirjaga “Vägi” jätkab juba kümme aastat tagasi bakalaureusetöös “Sõnamürk. Kujunemine ja muundumine” alustatud projekti, mille tulemuseks olid vahepeal magistritöö “Muundumine” (2005), Tartu Ülikoolis peetud kolm loengusarja, “Meel ja keel”, “Vägi 1” ja “Vägi 2” ning Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias peetud loengud. Olen sügavalt tänulik kõigile, kes neid loenguid kuulamas käisid ning loengupidajat oma küsimuste ja vastuväidetega stimuleerisid.

Ma soovin tänada vanu EHI filosoofe, eeskätt Jan Jõemetsa, Mart Kangrut ja Eik Hermannit, aga ka Alari Allikut, Markus Järvit, Jaan Pärnamäed, Triin Kallast, varalahkunud Maris Laanperet; Jaak Randa ja teisi. Nende hääl on teisenenud kujul ka siin tekstis olemas.

Igavene mälestus neile, keda meie seas enam pole, aga kelle sees me endiselt elame: Zhuang Zhou, Gilles Deleuze, Martin Heidegger, Henri Bergson, Platon...

Lisaks tänan Andres Luuret, kelle abita poleks ma saanud seda teksti kirjutada.

Selle konkreetse kirjatöö valmimisele on kõige rohkem ja lähemalt kaasa aidanud juhendaja Daniele Monticelli, kes oli kümne aasta eest ka mu esimese ilmunud teadusartikli toimetaja.

Eriline tänu kaasinimestele, huntidele, mändidele, putkloomadele, käsnadele, *dictyostelium*'idele *pelomyxa*'dele, viinhappele, diboorile, nukleonidele ja footonitele ning kõigile ülejäänutele, kellela käesolev töö poleks võimalik olnud.

RESÜMEE

Oma raamatu tarvilikkust pole võimalik autoril lõpuni ega ammendavalt põhjendada, sest raamat on tema väe väljendus ning selle põhjendamine võrduks väe enese põhjendamisega. Saab aga välja tuua mõned sekundaarsed põhjused või asjaolud. Antud teksti puhul on selleks esiteks looduse, ühiskonna ja individuaalse tasandi teatav kirjeldus, mille elemente on äärmiselt paljudel või peaaegu kõikidel autoritel, aga mida sellisel kujul pole varem olemas olnud. Sellise ettevõtmise käigus on lisaks püütud kokku tuua või lähendada või mingil moel resoneerima panna teineteisest muidu eraldiolevad valdkonnad: näiteks loodusteadused ja filosoofia (vt. nt. 5. peatükk), ning erinevad pärimused, antud juhul eeskätt Lääne mõttepärimus ja Hiina oma (vt. nt. 7. ja 8. peatükk). Mõtte viljastamisel on olulised sellised interferentsid erinevate valdkondade ja pärimuste vahel. Sellisel lähenemisel on muidugi omad spetsiifilised ohud ja sedalaadi kirjatöö autorit on kerge vahele võtta üksikküsimuste ja üldteooriaga. Käesoleva raamatu jõud aga on autori taotluse järgi suunatud *vahele*, üldise ja üksiku vahele, geneesipunkti, kust võetakse välja isendeid, nii ideid kui ka füüsilisi olendeid (kahe geneesi rööpsuse kohta vt. sissejuhatuse alalõigust “Filosoofiline meetod”). Muidugi kehtivad ka siin omad kriteeriumid hea ja halva teksti kohta, suurema ja väiksema väe kohta. Kõige üldisemalt saab seda hinnata selle järgi, mil määral tekst suudab nähtusi kokku pakkida ja laiali laotada, eristada ja lõimida. Ehk teisisõnu, kui hästi ta suudab (ennetades sissejuhatuse mõisteid) viidata silmaspeetule ehk intuitsioonile, implitseerida mõisteid ehk mõeldut, ning eksplitseerida sõnade ja tekstina, ning kui hästi need kolm tasandit omavahel sidestatud on, nii suunal läbistuvalt silmaspeetult kõrvutuvale tekstile kui vastupidi. Ning kui kommunikatiivseks ta osutub kõigil neil kolmel tasandil.

Me kogeme enda sees ja näeme endast väljaspool pidevat muundumist, mille käigus tekib alati midagi rohkem või vähem uudset. Järgnevas uurimistöös tahan uurida, kuidas seda muundumise ja uuenemise mehhanismi filosoofiliselt kirjeldada. “Vägi” on siin mõistetud kui muundumise võime, loomisjõud. Ühest küljest puudutab see iga olendit ja tema väge: tema kestmist, püsimist, muundumist, kohanemisvõimet. Teisest küljest puudutab aga see ka maailma või kosmost tervikuna ehk kõiki olendeid üheskoos võetuna – sest me teame, et see olendite mitmekesisus on samuti aja jooksul tekkinud. Kuna meie inimestena oleme samuti ühed sellised tekkinud olendid, siis tekib küsimus sellise ontoloogia seoste kohta praktikaga ehk teisisõnu, kas selline arusaam väest saaks mingil moel aidata kaasa väe *kasvatamisele*.

Nõnda on siinses uurimistöös väge käsitletud kolme suure teema kaudu: individuaatsioon, keerustumine ja praktika. Need teemad pole üks teisest rangelt eraldatavad, aga isendil ja individuaatsioonil on rõhk esimeses kahes peatükis, keerustumisel peatükkides 3-5 ning praktilal peatükkides 6-8. Järgnevalt annan nendeks kolmeks rubriigiks liigendatult ülevaate käesoleva teksti sisupeatükkidest (peatükid 1-8).

INDIVIDUATSIOON

1. peatükis “Isend” toon individuatsiooni uurimisse sisse “läbivaatuse” mõiste, mis viitab isendi enesekohasusele ehk sellele, kuidas ta “läbivaatab” oma keha ja oma tegevusvälja ehk omailma. Läbivaatust iseloomustab elementide üksteise-läbistamine, erinevalt vaadeldavast elementide kõrvutumisest. Isend on see, keda iseloomustab üle teatava kõrvutuvuse ulatuv läbivaatus, mille poolest ta erineb kuhjast, kus selline märgatavate tagajärgedega läbivaatus puudub. Elementide läbistuvuse ja kõrvutuvuse pinnalt saab määratleda kaks ontoloogilist aspekti, väesolu ja käesolu. Siin tekib kolm ontoloogilist tasandit: 1) kõrvutuvused ja järgnevused isendi kehas ja tegutsemises; 2) nende läbivaatus mingis individuaalses omailmas ehk isendiväljal; 3) isendiväljade eneste üksteise-läbistuvus. Lisaks “horisontaalsele” kommunikatsioonile isendite vahel kõrvutuvuslikul küljel on “vertikaalne” kommunikatsioon läbi nende kolme tasandi, käesolust väesollu ja tagasi. Väesolu kui eel-individuaalne (isendiväljade läbistuvus) on “tühik” indiviidis, mis võimaldab jätkuvat individuatsiooni, kohastumist, leidurlikkust. Seda “tühjust” käsitatakse “ma-vahe” ja “vahe-maa” mõiste kaudu: eelindividuaalne ja läbistuv väesolu ei lase isendi subjektiivsusel sulguda ühtseks ja ühtlaseks “ma’ks” ega taandada teisi isendeid tema ettekujutustele või ootustele isendi unistuslikul “maal”, vaid lööb mõlemad lõhki, tekitab neisse vahe. Peale selle käsitletakse 1. peatükis kaht erinevat viisi, kuidas “isendi” mõistet saab laiendada “allapoole” piki keerukusastmeid, inimesest looma, ainurakse, keemilise ühendi, füüsiliste elementaarksuseni, ning “kõrvale” piki isendi ja kuhja telge. Isendeid saab uurida nii, et peetakse silmas üksnes nende kõrvutuvuslikku, ruumilist ja järgnevuslikku aspekti (“esimene” ja “teine” uurimisviis, vt. 1.1), või nii, et peetakse silmas ka läbistuvuslikku aspekti ning selle geneesi (“kolmas” ja “neljas” uurimisviis, samas).

2. peatükk “Aeg” toob isendi ja individuatsiooni ajalisele pinnale. Juba üldise soovitusena (vt Deleuze 2008: 25-30) on hea püstitada filosoofilisi küsimusi pigem aja kui ruumi terminites ning see on ka käesoleva uurimistöo üks olulisemaid peatükke. See esitab 1. peatüki kättejõudmiseskeemi (üle)üldisemates terminites. Ajalisust käsitletakse kolmes etapis ehk kolmes aspektis. Esiteks aeg kestusena, kestusliku sünteesina järgnevusahelate eelneva ja järgneva vahel, järjestikuste hetkede “kokkutõmbena”. Teiseks aja alus, aeg mineviku- ja tulevikutervikuna, mis on säärase kestuslike kokkutõmmete avaraimad ulatused mineviku ja tuleviku suunal. Mineviku- ja tulevikutervik on sügavusemõõtmeks, mille pinnal kestusesünteesid toimuda saavad. Elementide läbistuvus nendes totaalsustes võimaldab eristada hetkede järgnevisi ja elementide kõrvutuvusi. Ajalisuse viisid ning mineviku- ja tulevikuterviku kättetoomine individuaalses kestuses on ära määratud isendi ülesehitusega, tema tegutsemisvõimaluste ja -vajadustega, nii et väesoleva mineviku- ja tulevikuterviku kättetoomised jäävad piiratuks, väetiks. Aja kolmas aspekt on seotud “vahe-ajaga”, mis märgib viivitust isendi ajalistamise vormides, ning “aja-vahega”, mis tolles vahe-ajas käivitub, s.t mis on nihe või katkestus eelneva suhtes, millegi rohkem või vähem uudse kättejõudmine. See on

aeg vabal kujul, vaba aeg. Vahe-aeg ja aja-vahe on seotud meelega ja armastuse kui kahe ajapraktikaga, mille juurde me tuleme tagasi viimases peatükis. Enne uurime seda, kuidas ülepea tekivad isendid, kes on võimelised aega "praktiseerima".

KEERUSTUMINE

3. peatükis "Jadad" nihkub rõhuasetus evolutsioonilisele keerustumisele. Esmalt me konstrueerime neli jada isendi nelja aspekti põhjal, mis puudutavad isendite esi- ja isekülge ning isendit ja paarilist. Me näeme, kuidas evolutsiooni käigus on tekkinud isendeid, kelle kehas on rohkem hierarhiliselt liigendatud tasandeid. Vastavalt on nende läbivaatus täpsemini liigendatud, organiseeritud rohkemateks "läbivaatusesõõrideks". Samuti sellised keerukama keha ja liigendatuma läbivaatusega isendid käivad läbi rohkemate ja mitmekesisemate paarilistega, mis omakorda tähendab oma ja teise läbivaatuse selgemat eristamist. Neid keerustumisjadasid pidi lihtsama poole liikudes me saame kahetasandilise kehaga isendi, kelle läbivaatusesõõrid kalduvad üles ja ühte sulama, nagu ka nende eristatus paarilistest ja nende eneseläbivaatustest. Kui hüpatas siit veel lihtsama poole, saaksime olukorra, kus need kaks telge (tasandid ja sõõrid; oma ja teine) sulavad ühte, moodustades võnkleva "diagonaali". See on vägi kui eristumise ja lõimimise masin, kõrvutumise ja läbistumise diferents ise. Selle "diagonaalse" mõõtme lahknemine kahele teljele on maailma loomise punkt ehk kosmose algus.

4. peatükis "Loodus" uurime lähemalt mõningaid keerustumise nüansse nimetatud neljas mõõtmes: kehatasandid, läbivaatusesõõrid, oma ja teise keha ning oma ja teise läbivaatus. Keerustumise käigus tekivad isendite keerukustasandid, mis pole varasematest tuletatavad muidu kui "tagantjärele tarkusega": varasem *põhjustab* hilisemat, ent ei *põhjenda* seda. See eristus jääb enamasti välja evolutsioonikäsitlustest, mis tegelevad üksnes esikülje, kõrvutuvaga. Me käsitleme keerustumise siksakki, milles laugema osa moodustavad lisakeerustumised antud tasandil ehk selle tasandi "tihenemine" ning järsema osa hüpped uuele keerukustasandile ehk evolutsioonilised "nihestused". Keerukamate kehade kujunemine on tihedalt seotud ka uute mäluühikute tekkega. Üks olulisemaid uuendusi elu ja keele puhul on just nimelt uued mäluühikud: kui füüsilised ja keemilised isendid saavad organiseerida oma kehaloomet ja läbikäimist teistega ühtede ja samade mehhanismide abil, siis elu puhul vajab kehaloomet juba põhimõtteliselt teistsuguseid mehhanisme (geenid kui isendi moodustamise "konspektid", mäluühikud).

5. peatükis "Kujunemine" kirjeldame keerustumist ajaloolises järjekorras, alates maailma tekkimisest ehk Suurest Paugust ja kõige lihtsamatest isenditest kuni keelevahekorrale. Toome välja mõned keerustumise hüpped: "eel- ja vaheisend", füüsilised elementaarisendid, keemilised isendid, keelevahekord ja keelevahekord. Mitmed olulised etapid (nukleonid, aatomid, närvisüsteemi kõrgemad keerustumisjargud, keelevahekorra keerustumisjargud) jäävad

kirjeldamata, kuna venitaksid niigi pika peatüki veelgi pikemaks, mis omakorda nõuaks vastavaid muudatusi ka kogu uurimistöö rõhuasetustes. Ometi on see peatükk väga oluline. Minimaalselt võiks selline geneetiline uurimus pakkuda huvi üldlase evolutsiooniloo mõningate etappide ülesvõtmisena käesoleva uurimistöö probleemide ja küsimusseadete kaudu (keerustumise käsitlemine kahel teljel ja kahel küljel).

Selline konkreetse keerustumisloo kirjeldus kui “üldine ajalugu” tahab ära hoida muljet, justkui empiiriline ajalugu pelgalt täidaks mingis abstraktses skeemis juba ette valmisolevaid lahtreid ning kujutaks endast lihtsalt sedasorti skeemi “realiseerumist”. Kirjeldatavate keerustumistasandite justkui aistitav “paksus”, nende konkreetne kunatine liigendus ja tekkelugu peavad kujutlusvõimele apelleerides sürjutama latentset ja levinud illusiooni, mille järgi hilisem on varasemas juba “ette” olemas. Ma tahan läbi erinevate keerukustasandite näidata, kuidas varasem üksnes põhjustab hilisemat ja keerukamat, ent ei põhjenda seda, kuna on alamääratud. Ülemääramine, tähenduslike eristuste loomine (mis on tähenduslikud just isendi läbivaatuse jaoks) märgib reaalselt uuendust, loomingut, evolutsiooni “vägevust”, mis pole aksiomatiseeritav ega lihtsal moel konstrueeritav.

Teisest küljest peab selline käsitlus lisama sügavusmõõtme pinnapealsetele keerustumiskirjeldustele, milles lihtsalt registreeritakse suuremat esiküljelist keerukust. Nagu isendi uurimisviiside eritluse (vt 1.1.) juures osutatud, jätab üksnes esiküljega piirduv käsitlus välja terve eksistentsi sfääri – jätab välja selle, mis just filosoofiliselt on huvitav: läbistuvus, läbivaatus, väesolu. Käsitluste puhul, kus filosoofiliselt või semiootiliselt võetakse üles teaduslikke teemasid, esitatakse sageli küsimus, mis kasu teadusel sellistest käsitlustest on. Ilmselt otsest kasu ei ole, kuivõrd filosoofia ja teadus on erinevad loomevallad (vrd. Sisseejuhatus 2.5), mille vahel ei saa teostada otseülekandeid, aga mille vahel ülekandmine ja dialoogi pidamine on ometi eluliselt tähtis. See dialoog on küll vältimatult täis pikitud vääritimõistmisi mõlemalt poolt, aga mõningatel juhtudel võivad isegi need vääritimõistmised avada midagi väga olulist, milleni kumbki vald (kui me räägime praegu teadusest ja filosoofiast) enda sisemiste vahenditega poleks suutnud jõuda – juhul kui niimoodi tuleb välja nende kahe taotlusviisi enese (teadusliku ja filosoofilise) erinevus.

Võib-olla võiks niimoodi välja kooruda uut laadi “teadusfilosoofia” – mis poleks lihtsalt küsimused teadusliku meetodi, verifitseeritavuse, paradigmuuutuste ja muu sellise kohta, s.t mis poleks üksnes teaduse metatasand, vaid mis puudutaks seda, kuidas teadus saab filosoofiale korda minna ja filosoofiale teadus, s.t milliseid nihkeid ja teisendusi kätkevad ülekanded ühest sfäärist teise. Küsimus poleks selles, kuidas võtta teadusest “fakte” “tegelikkuse” kohta, selleks et neid seejärel kuidagi filosoofiliselt “töödelda”. Pigem on asi selles, et niimoodi filosoofiasse lülitatult paigutuvad teaduslikud faktid ja teooriad hoopis teise konteksti, teise sidususse, kus kehtivad muuseas ka teised kriteeriumid olulise ja ebaolulise kohta. Küsimus pole niivõrd faktides, vaid selles, kuidas mingid teaduslikud seadestud lülituvad filosoofilisse mõistestikku. Käesolevas uurimistöös jääb sellesuunaline ettevõtmine

väga visandlikuks, katsetuslikuks ja hakatuslikuks, aga see võib olla üks suund uurimistemaatika edasiarenduseks tulevikus.

5. peatüki üks eesmärke on muuhulgas ka kirjelduste väel individuaatsioonikirjeldusest antropomorfismi sūrjutamine (mida me puudutasime juba 1. peatükis). Me oleme harjunud isenditeks pidama neid, kes on meie, s.t inimeste sarnased. Antropomorfismi või koguni “ego-morfismi” puhul joonistub välja languseahel, kus pärisisendina on postuleeritud ainult inimene või äärmuslikul juhul ainult “mina” (tekitades küsimuse “teiste teadvuste” kohta); või laiendataval kujul kõik imetajad või kõik loomad või kõik elusolendid (nagu biosemiootika peavoolum). Siis tekivad tülikad küsimused “teadvuse” või enesekohasuse tekkimise kohta. Meie hinnangul aga on küsimus “teadvuse” tekkimisest halvasti püstitatud. Seda probleemi ei tule käsitleda loomisena eimiskist, vaid enesekohasuse ehk läbivaatuse vormide muutumisena. Inimesele omane läbivaatus ehk “teadvus” on üksnes teatav keerustumisjärk, mis just nimelt käib koos inimesele omase tajuliigutusliku keerukustastmega. Kitsalt teaduslike (st esiküljeliste) evolutsioonikäsitluste taga me näeme kartesiaanlikku dualismi (mis suuresti võimaldaski sedasama kitsalt teaduslikku lähenemist kui eeskätt “ulatuva asja” uurimist). Seevastu käsitluses, mida me esitame peatükis “Kujunemine”, on enesekohasus ehk “läbivaatus”, igasuguse “teo” teine külg. Muidugi küsimusele selle kohta, mis moodustab eristatava iseseisva teo või mis on pigem väiksemate tegude lõtv ühendus, ei saa nii-öelda tõsikindlalt vastata, vaid see nõuab hindamist ja suurema või väiksema tõenäosusega oletamist ja järeldamist vaadeldava käitumise põhjal (aga midagi sellist me juba alati ümbrusest otsime ja eeldame). Niimoodi on käesolevas käsitluses läbivaatus või “isekülg” omistatud juba kõige lihtsamatele isenditele.

PRAKTIKA

6. peatükis “Nihe” läheb rõhuasetus praktikale ehk sellele, millised praktikad hoiavad ja kasvatavad väge. Peatükis “Aeg” olime välja toonud vahe-aja kui ajalise vägevnemise keskkonna; siinses peatükis kirjeldame selle kujunemisloolisi eeldusi (mida osaliselt ennetasime eelmise peatüki viimases osas, 5.5 “Keelevahekord”). “Nihe” ei tähenda siin peatükis enam lihtsalt evolutsioonilist hüpet järgmisele keerukustasandile, vaid põhimõttelist muutust kogu kujunemisprotsessis, mille käigus isend teatavas mõttes saab väega adekvaatseks või saab väe suhtes aktiivseks. Siin käsitletav “nihe” pole mitte “samm edasi” järgmisse keerukustasmesse, vaid see käib siinses käsitluses pigem “tagasiastumise” kaudu, see on “samm tagasi” – mitte eelmisele keerukustasandile (meelevahekorra), vaid kahe keerukustasandi, keele- ja meelevahekorra *vahele* (kehatasandite ja läbivaatussõõride liinis). See on ka samm tagasi paarilistelt enda ja paarilise vahele, nii et nende vahe teatavas mõttes tuleb välja (oma ja teise keha ning oma ja teise läbivaatuse liinis). Selles vahes (vahe-maal, vahe-ajas) ilmneb vägi kui puhas muundus (mis käib läbi ma-vahe, aja-vahe). Kolmes praktikale keskendub peatükis (eriti aga 7. ja 8. peatükis) toon sisse viiteid Hiina filosoofiale, eesmärgiga

mõtlemist rikastada, viljastada, mitmekesistada (vrd Sissejuhatus 3. alalõik ja eriti selle 4. osa “Hooandmine”).

7. ja 8. peatükk puudutavad “väendust”, esimene neist ühiskondlikust ja teine individuaalsest küljest. 7. peatükk “Väendus I: vabakondlus” otsib vastust küsimusele, kuidas hoida ja kasvatada ühiskondlikku väge, väge ühiskondlikust aspektist. Me nägime eelnevalt (5.5), et keeleolend on üdini seltsinguline, ühiskondlik. Seetõttu ühiskondlik olemisviis puudutab otseselt tema enda sisimat olemist ning tema väe pärssimist või pärssimatust. 7. peatükis me uurime, mil moel reguleerida isendite läbikäimist ehk ühiselu, poliitikat, nii et see kooslus oleks võimalikult vägev, s.t muundumisvõimeline, eristuv ja lõimiv. Selle jaoks toome Hiina poliitfilosoofiast sisse kaks olulist teemat: toimimata toimimine (*wúwéi* 無為) ja hool. Esimene puudutab käsitlust, mille järgi valitseja ülesanne pole omast peast tegutseda ja algatada, vaid eeskätt võtta vastu altpoolt tulevaid stiimuleid ja neid hõlbustada, kokku sobitada, võimendada või summutada. Mõningates erandolukordades (nt sõda) on vajalik interventsionistlikum ehk “toimivam” valitsemine, aga selle kestmajäämine ja sellega liialdamine viivad süsteemi hävinguni (kuna valitsemisaparaat irdub ühiskonnast). Hool puudutab hiina poliitfilosoofia üldnõuet riigivalitsejatele, et need peavad tagama riigielanike äraelamise, turva ning eeskätt riskigruppide (lapsed, vanurid, haiged jne) kaitse. Valitsuse legitiimsust hinnatakse just sellekohase suutlikkuse alusel (nn “taeva mandaat”). Nendele kahele aspektile lisame aga kaks läänelikku ideed (mida võib tegelikult pidada eelmise kahe aspekti edasiarendusteks): võimude lahususe ja läbipaistvuse. Esimene kindlustab interventsionismi vastu ja aitab luua veelgi “toimimatumat” ühiskonnajuhtimist kui see on võimalik monarhistliku ühe isiku valitsuse puhul. Läbipaistvus omakorda aitab võimude lahusust alal hoida. Sihiks on “avatud ühiskond” ning seda luuakse sageli märtrite verega. See on “vabakond”.

8. peatükk “Väendus II: vaba kondamine” puudutab väe hoidmist ja kasvatamist nii-öelda individuaalses plaanis (ehkki seda ei saa ühiskondlikust lahutada). Küsimus on selles, kuidas hoida individuaalsioon liikumas, tarretamata seda ühte vormi ning lõikamata sellest ära seda, mille suhtes ta individueerub. Selles sihis eristame ikoone ja iidoleid: ikoon toimib avajana ja läbipääsukohana käesolust väesollu; iidol sulgeb individuaalsiooni ja paneb selle käima vormide, antuste rattas (nii et individuaalsioon mattub omaenese produktide alla). Me esitame seda *Zhuangzi* kolme tegutsemisrežiimi loo ning Spinoza kolme tunnetusviisi kaudu. *Zhuangzi* lugudest joonistuvad välja erinevad tegutsemisrežiimid, lülitused nende vahel (teatavat laadi “unustamise” varal) ning üleüldine ümberlülitus (“istuv unustamine”), mis teostab absoluutse nihke (vahe-maa ja vahe-aja), avades ma-vahe ja aja-vahe. Selle käigus isend saab teatavas mõttes vabalt muunduvaks ehk “vabalt kondavaks”. Need illustreerivad “meele-märkust”. *Zhuangzi* kolmele tegutsemisrežiimile sekundeerivad Spinoza kolm tunnetusviisi (juhuslikud kohtumised, ühismõistete loomine ja olemuste tunnetamine). Ka Spinoza käsitlus on üdini praktiline (ühismõistete moodustatakse alt üles, esialgu minu keha ja ühe või paari keha vahel, ning nende põhjal kõrgema tasandi ühismõisteid kuni kõige

suuremate “abstraktsioonideni” välja) ning selle tulemusena jõutakse hüppeliselt olemuste tunnetamiseni, mis tähendab “intellektuaalset Jumala-armastust”, mille varal saab lõimida ka eelnevalt seedimatut (“kurbi kohtumisi”), viies eristumise ja lõimimise maksimumini. See avab vahe-maa ja vahe-aja minu ja teise vahel (teostades ma-vahet ja aja-vahet). See illustreerib “armastust” kui väänduse teist aspekti. Meele-märkus ja armastus väestavad mälu ja tegu, võtavad vastu väljakutseid kõrvutuvast ning esitavad üleskutseid läbistuvusse. See on “vaba kondamine”.

EESSÕNA

MILLEKS VÄGI?

Karl Marx ütleb 1845. aastal kirjutades “Teesides Feuerbachi kohta” (§ 11): “Filosoofid on maailma üksnes mitmesugusel moel tõlgendanud, aga küsimus on selles, kuidas maailma muuta.”¹ See rõhutab seda, et teadmisel on tähtsus ja tähendus üksnes tegevuslikus läbikäimises maailmaga. See tuleb võtta eelduseks, kuid siit tuleb minna veel edasi ning näidata, kuidas tõlgendamine ja muutmine omavahel seotud on. Sest kuidas me maailma muudame? Ja kus või millel me seda muutmist rakendame? Kust me saame selleks juhtnöörid? Maailma muutmiseks peab meil juba olema mingisugune eelnev maailma mõistmine. Kuid kas see mõistmine omakorda ei võrsu mitte tegutsemisest endast? Tegutsev muutmine eeldab eelnevat mõistmist, aga kust mujalt võrsub see mõistmine, kui mitte tähenduslikest läbikäimistest maailma endaga, tegevuslikust angažeeritusest, mis algab juba enne meie sündi?

Me avastame end juba maailmas olevana ja tegutsevana – aga kust me saame orientiiri oma tegutsemisele? Esiteks me saame selle ilmselt bioloogilistest ja sotsioloogilistest asjaoludest: meie sihiks on täis kõht, kaaslastega hea läbisaamine ja muu selline. Kui see õnnestub, siis me oleme rõõmsad ning tegutsemine tundub kerge ja hõlpus. Me tunneme end vägevana. Kuid selle peale öeldakse, et inimene “ei ela ükspäinis leivast” ning ka teistega hea läbisaamise kriteeriume võib olla väga erinevaid. Rõõmus ja vägev võib olla erineval moel; nendegi puhul võib nagu auto käigukastil olla erinevaid “käike” ehk toimimisrežiime. Võimalik, et mõni tegutsemisrežiim on raskesti kättesaadav (nagu viienda käiguga ei saa auto kohalt minema), aga kord käivitununa osutub lihtsamaks ja hõlpsamaks kui teised, varem ja kergemini kättesaadavad. Kas ei iseloomustagi inimest see, et ta suudab “vahetada käike”? Mis käigud meil aga kasutada on? Mis on meie võimsaimad käigud?

Selle järgiuurimiseks, oma väe tundmaõppimiseks peame uurima loodust, ühiskonda, üksikindiviidi. Kui me õpime tundma väge kõigil neil nivoodel (kusjuures looduses eneses tuleb eristada hulk tasandeid, nagu me lähemalt näeme 5. peatükis), siis me sellesamaga võiksime saada orientiiri selleks, kuidas lasta vael kasvada mõistmise ja tegutsemise võimendavas protsessis. Ontoloogia, kosmoloogia, poliitika ja individuaalsed praktikad moodustaksid siis ühtelõimitud jada. Küsimus on selles, kuidas toimib vägi kui reaalse keerukuse tekitaja, mis oleks orientiiriks üksikisiku ja ühiskonna tasandi regulatsioonides. See ontoloogilise ja loodustasandi käsitlus võtab järgnevast tekstist suurema osa (peatükid 1-5 ning osalt 6).

¹ Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*; es kommt aber darauf an, sie zu *verändern* (Marx 1845).

Tekstis väljapakutud ontoloogia järgi on vägi (1) eristumise ja lõimimise kompleks; vägi toimib eristudes ja lõimides ning keerustumine tuleneb iseenesest nendest kahest teineteist eeldavast aspektist, millest üks, eristumine, lööb lahku ja tekitab uut, ning teine, lõimimine, toob kokku ja laseb uuel uena ilmned. (2) Teiseks on väe toimimine kirjeldatav “läbistuvuse” ja “kõrvutuvuse” terminites, liikumisena läbistuvalt kõrvutuvamale ja vastupidi, mille käigus esiteks eelnevalt läbistuvamaid kalduvusi või aspekte muudetakse aredamaks, selgepiiriliseks, kõrvutuvamaks, ning kus nad teiseks muutuvad taas sulanduvamaks, ähmasemaks, läbistuvamaks. See on see, kuidas väesolu saab käesolevaks ja käesolev taas väesolevaks suubub. Nimetatud mõisted on selgitatud ja arendatud teksti enda sees; vägevus on nende terminitega öeldes pinge läbistuva ja kõrvutuva, väes- ja käesolu vahel, sellises ontoloogilises pingepotentsiaalis.

Me vaatleme tekstis mitmesuguse tasandi olendeid, aga lõpuosa (7. ja 8. peatükk ning osalt ka 6.) on pühendatud spetsiifiliselt inimesele ning tema väele, ühiskondlikust ja individuaalsest aspektist. Need on muidugi äärmiselt mahukad teemad ja nende väljaarendamine nõuaks hoopis suuremat mahtu; käesolevas tekstis on neid puudutatud ainult selle sihis, mida eelnevalt arendatud ontoloogia ja kosmoloogia võiksid tähendada ühiskonna ja üksikisiku jaoks, ning on visandatud mõned kõige esmasemad liigendused (nt hõlbustamine, toimimatus, läbipaistvus; meele-märkus, armastus/hool jt).

VÄGI TAVAKEELES: INTENSIIVSUS

Järgnev raamat on korraldatud mõiste “vägi” ümber ning püüab luua sellest filosoofilise mõiste, millega seoses tuleb mängu hulk teisi mõisteid. Tavakeeles² märgib “vägi” suurt võimekust millekski, olgu heaks või halvaks. On “vägilane”, “vägitegu”, “vägisõna”, “vägijook”, aga ka “vägivalda tarvitama” ja “vägistama”. “Vägi” tähendab ka inimhulka või armeed – vrd. “poistevägi”, “sõjavägi”. Vägi on igatahes midagi intensiivset.

Isegi sõna “väga”, mis tähendab kõrget intensiivsust, tuleb etümoloogiliselt sõnast “vägi” – ta on lühenenud vorm sõnast “väega”. Ehkki see etümoloogia on suhteliselt hästi näha, pole see seos tavakeeles ja tavatajus enam eriti märgatav (näiteks võro keeles pole sellist kontraktsiooni toimunud ja seos on ilmsem).

Vahel öeldakse, et keegi on “väega” inimene. Äsjatoodud etümoloogiat silmas pidades on ta ühtlasi “väga inimene”, intensiivselt eksisteeriv inimene. See võib esiteks tähendada mingeid ebaharilikke võimeid, aga teiseks ka lihtsalt kuidagi kütkestavat, karismaatilist inimest, mis võib avalduda ka läbi ebatavalise lihtsuse. Viimasel juhul oleks see lihtne, aga karismaatiline vägi hajutatud üle kogu inimese olemisviisi, nii et teised tema ümber küll tunnevad selle mõju, aga üldjuhul ei oska seletada, milles see täpselt seisneb. Raskus on selles, et ei saa välja tuua midagi

² Milles seisneb filosoofiline keelekasutus, sellest on juttu teises sissejuhatuses “Filosoofiline meetod”.

üksikut, mingit üht omadust või tunnust. Või isegi kui seda teha, siis selline seletus tundub ebapiisav ja redutseeriv. Sedasorti väega inimest on isegi raske üldiseks eeskujuks seada, kuna tema “vägi” on niivõrd tihedalt seotud just selle konkreetse inimese olemisviisiga, ning eeskujuks olemine tähendaks seda, et eeskuju võtja peab selle taaslooma juba omaenda vahenditega. Niimoodi tundub, et “vägi” ei pea tähendama ainult võimekust teha või ajendada midagi ebatavalist (“vägiteod”), vaid võib olla seotud ka lihtsalt keskmisest intensiivsema olemisega, “väeteoga”, mis samuti muidugi väljendub konkreetsetel viisidel, aga mille seletamiseks on vaja globaalsemat pilku.

Kui me ütleme kellegi või millegi kohta, et see või ta on “vägev” või “väega”, siis see tähendab midagi intensiivset, mis ei ole hästi kokku sobitav mõningate traditsioonilise metafüüsika eristustega, näiteks keha-vaim või aktuaalne-potentsiaalne. Kui kontsert või loeng oli vägev, siis kummalgi juhul ei tähenda see üksnes seda, et ma oleksin sealt saanud ainult kehalist või ainult intellektuaalset naudingut, vaid et see puudutas mind tervenisti. See ei puuduta ka seda sündmust üksnes kui juba valmisolevat, käesolevat, aktuaalset – nagu ka mitte sündmust puhtas võimalikkuses, potentsiaalsuses –, vaid pigem kättetoomise *võimet*: vägev loeng või kontsert suurendab minu väge, nii et ma suudan kätte tuua (mõtelda, tunda, lävida) intensiivsemalt, nüansseeritumalt, täpsemini. Vägev asi ei mõju üksnes “välispidiselt”, vaid ka “seespidiselt”; sündmuste-vägede ja minu enda väe vahel käib otsene kommunikatsioon, intensiivsuste ülekanne.

MÕNEDE TAVAKEELE VÄE-SÕNADE SEOS VÄEMÕISTEGA

Tavakeele sõna poolt pakutavatest tähendustest jäävad tekstis suur osa välja arendamata, filosoofiliselt mõtestamata. Nõnda oleks saanud filosoofiliselt tõlgendada seda, mis kajastub sõnades “**poistevägi**”, “**sõjavägi**”. Ehkki tavakeeles võivad need olla lihtsalt sünonüümid sõnale “jõuk”, “homogeenne või homogeniseeriv mass”, võiks neid ümber mõtestada intensiivsete paljustena, näidetena kooslustest, mis on “vägevad” ja kus vägi pole pärsitud, s.t kus liikmed suhestuvad oma erinevuste kaudu ning kus lõimimine käib just nende erinevuste kaudu.

Samuti jäävad välja arendamata mitmed huvitavad võimalused, mis seostuvad sõnadega “vägijook”, “vägisõna” või “vägilane”. Igatahes toovad need välja väe ambivalentsuse käesolu-maailmas. Vägi on isenesest intensiivsus ning see võib olla nii heaks kui halvaks, see võib toimida nii konstruktiivselt kui ka destruktiivselt. **Vägijoogi** abil võivad avaneda teised olemise dimensioonid (vrd. 5.5.6), uued kättetoomise viisid, tehes isendi “vägevamaks”, nii et ta suudab teha ja mõista midagi, mida enne ei suutnud. Vägijook ei pea siis olema tingimata alkohol, vaid igasugune ekstaasiviiv vahend. Aga see võib hävitada sellegi hapra olemisvormi, mis isendil on, või kahandada selle intensiivsust (nt. alkoholisoletuvus või narkomaania). **Vägisõna** võib olla nii püha kui ka rõve, ja nende vahekord pole sugugi selge, ning võib muutuda. Vägisõna on eeskätt vägev, intensiivne sõna, ülev

kõne, transformeeriv keel – nii et religioosset kõnet või ka näiteks luulelist sõnamist võiks pidada vägisõnade lausumiseks. Vägisõna lõhub harilikku keeletarvitust ja identiteete mõlemast otsast, nii “ülevall” (püha, sakraalne, aukartust äratav lausumine) kui ka “madalalt” (roppus, rõvedus). Pühaduse ja roppuse jaotus ei ole ette teada. Neid küll sageli seotakse mingite sõnade külge (jumal, kurat³), aga pigem tuleks keelt eristada vägevuse alusel intensiivseks ja kodustatuks. Suur osa pühasõnade ja roppuste tarvitamisest on kodustatud, väheintensiivne. Aga on mingi keelekasutus, vägisõnade lausumine, mis on intensiivne ja milles võidakse küll ka pruukida sõnu, mis on sõnaraamatus märgitud kui *kirikl* või *vulg*, aga mitte tingimata: kriteeriumiks on see, kui võrd nad lõhuvad identiteete, takistavad väheintensiivset “tiksumist”. **Vägilase** kujus tulevad kõik need ambivalentsused kõige värvikamalt ja mitmetahulisemalt välja. Vägilane liigub väljaspool moraalne-amoraalne kategooriaid, intensiivsustes, mis liigendavad tegelikkust teisel moel. Asi pole ka selles, et vägilane oleks tingimata amoraalne, vaid selles, et see eristus tema puhul ei kehti. Vägilase ambivalentsus tuleb hästi välja triksteri-figuuris.⁴

Vägistamise puhul on näha, kuidas individuaalne vägi vajab ühiskondlikku regulatsiooni, kui üks isend kuritarvitab teist. Teatav **vägivald** kuulub väe juurde. Esiteks vägi postuleerib ennast, esitab juba oma olemasoluga mingi pretensiooni ning on selles mõttes mee- ja vägivaldne. Ning teiseks on väe kasv tihedalt seotud vägivallaga: teised isendid – ja teatavas mõttes ka vägi ise – esitavad mulle nõude, “väljakutse”, mis ületab minu sisemise loogika ega ole sellega ühitatav ning ka ohustab seda. Iga isend kohtab vägivallada ning selle tulemus võib olla lihtsalt tema häving või nõrgenemine, aga vahel ka võimendumine – kui ta suudab selle väljakutse vastu võtta ning mingil moel endasse lõimida, et moodustada uut, keerukamat, nüansseeritumat süsteemi, milles nüüd ühitatakse midagi, mis enne oli ühitamatu (vrd. välja- ja üleskutse termineid: 1.13, 2.3.2, 2.3.4., 4.4.3).

“Vägi” on mõeldud välja arendama vastavat eestikeelset sõna. Seda saab kindlasti mingil moel ümber panna ka teistesse keeltesse, ehkki päris sobivaid vasteid ei pruugi leida. Kui tuua mõni näide, siis ingliskeelne vaste võiks olla *potency*, prantsuskeelne *puissance* ja hiinakeelne *dé德*, ehkki neis pole siinses alalõigus kirjeldatud lisatähendusi ning igaühel on omad konnotatsioonid, mis seovad neid teistsugustesse konstellatsioonidesse kui “vägi” eesti keeles.

VÄE KRIITILISUS

Iga filosoofiline mõiste on ühtaegu loov ja ehitav, aga teisalt ka hävitav ja kriitiline. Siinses raamatus on keskendutud eeskätt esimesele – kuna see tundub olevat pakilisem. Samas pole vähetähtis ka hävitava külje ja kriitiliste implikatsioonide väljaarendamine. Selle külje vähene esindatus on oletatavasti üks asi, mida sellele

³ Intensiivsuse tähistamisena toimivad need kaks sõna kõnekeeles vahel sünonüümsetena: vrd. “jumalast hea”, “kuradi hea”.

⁴ Vt nt *Vembuvana...* 2004 ja Krull 2006.

raamatule võidakse kõige enam ette heita. Ühest küljest on selline disproportsioon taotluslik, kuivõrd kriitilist aspekti mõistetakse siin tekstis ettevalmistava või sekundaarse ettevõtmisena (mis vähemasti osalt on endale vastutöötav). Samas tuleb sageli just kriitika kaudu kõige paremini või teravamalt välja see, kuidas mingi tekst oma ümbrusega suhestub. Seepärast toon põgusalt välja mõned kriitilised aspektid.

- 1) Sissejuhatuse teises osas on esitatud arusaam filosoofiast, mis pole representatsiooniline ega intellektualistlik, vaid mis tahab kehastada või kokku võtta maailma ennast.
- 2) Isendi ja individuatsioonikäsitlus vastustab isendi käsitlemist dualistlikult kehavaim, aine-vorm, meeleline-ideaalne kaudu. Selle asemele seatakse väe duaalsused läbivaatus-tegu ja lõimimine-eristumine, mille osapooled eeldavad teineteist.
- 3) Individuatsiooni ja ajalise puhul eemaldutakse eristusest võimaliku ja tegeliku vahel ning individuatsiooniprotsessi kirjeldamisest languse või kahanemisena (s.t võimaluste vähenemisena). Selle asemel kirjeldatakse kättetoomist eristuste loomisena ja selles mõttes “kasvuna”. Individuatsioon ja protsesside ajalisy on kirjeldatud liikumisena väes- ja käesolu vahel, mis pole langus, puudus ega kahanemine, vaid igal hetkel täielik väe avaldus ja lahtivoltimine sellisel määral, mis on parasjagu jõukohane.
- 4) Mitte niivõrd kriitikana, kuivõrd täienduse või ümbermõtestusena on mõeldud evolutsiooni ehk “kujunemise” ja “keerustumise” kirjeldus, millesse on erinevalt objektiivkirjeldusist sisse võetud väes kätkevad isedus, enesekohasus.
- 5) Ühiskondlikust aspektist ülerõhutatakse “toimimatust”, reageerivust, hõlbustamist, alarõhutades konkurentsi, agonismi ja võitlust, mis on olnud poliitilises mõtlemises ja praktikas autori hinnangul ülemäära domineerivad, kahjustamani ühiskonna väge.
- 6) Viimaks võib praktika rõhutamises näha kriitikat mõtlemise aadressil, mis selle endast välja jätab, muutes mõtlemise lihtsalt ametialaseks tegevuseks, sellal kui filosoofia nõuab enamat.

Kõiki neid küsimusi, seda kriitikat ja vastandumisi saab palju üksikasjalikumalt välja arendada kui tekstis on tehtud. Kuid samas võib see hakata vastu töötama teksti sisule, mille põhiküsimus on see, kuidas hoida ja kasvatada väge, mitte kuidas kahandada kellegi teise olemise või mõtlemise väge.

SISSEJUHATUS: FILOSOOFILINE MEETOD

Sissejuhatuses kõneleme käesoleva uurimistöö meetodist. Filosoofia puhul on meetod kui vorm ning selle abil käsitletav sisu lahutamatu seotud ning filosoofilist meetodit kirjeldades peame kirjeldama filosoofia valda ennast. Lugejal ei jää ilmselt märkamata, et mitmed hiljem tekstis kõne alla tulevad teemad ja aspektid on isomorfsed sellega, kuidas selle teksti kirjutaja käsitab filosoofiat ja filosoofilise mõtlemise liikumist.

1. PRAKTIKA JA PÄRIMUS

Me käsitleme filosoofiat kui praktikat ja kui pärimust. Ühest küljest praktiseerib filosoofia mõtlemist, aga teisest küljest me oleme selle praktikavormi pärinud ajaloost. Ehk laias laastus on need filosoofia tegemine ja teiste filosoofide (olgu kaasaegsete või varem elanute) käsitlemine. Pealtnäha võib see tunduda sarnase dilemmana nagu kunstis või muusikas on ühest küljest teha ise kunsti või muusikat ning teisest küljest rääkida (enda või teiste) kunstist või muusikast (st. teha kunsti- või muusika kriitikat või teooriat). Ometi pole see päris sama asi, kuna ühest küljest on filosoofias käsitletavat tekstid üldiselt diskursiivsemad ja reflekteeritumad kui kunstiobjektid või muusikateosed, nii et filosoofia kui pärimus justkui juba sisaldab ka mingisugust enesekirjeldust enda kui praktika kohta; ning teisest küljest filosoofia praktiseerimine käib väga sageli tihedas dialoogis või poleemikas filosoofia pärimusega, nii et filosoofiapärimus on üldjuhul lahutamatu osa filosoofiapraktikast enesest.⁵

Nii et tegemist pole päris erinevate asjadega; õnnestunud kõnelemine filosoofiapärimusest juba reaktualiseerib seda praeguses ja on seekaudu mõtlemise praktika; ning iga tugev filosoofiapraktika kätkeb endas mingit osa pärimusest. Põhiline küsimus oleks esimesel juhul see, kui hästi suudetakse pärimust reaktualiseerida ja kui intensiivselt kokku tuua praegu oluliste asjadega; ning teisel juhul see, kui hästi seostub filosoofia praktika meie pärandiga (nii kitsalt filosoofia kui ka laiemalt teiste eluaspektide traditsioonidega) ning kuidas ta suudab sellele uut hingamist anda. Niisiis võib pärimuse ja praktika küsimust käsitleda rõhuasetuse ja lähtekoha asjana: kas ma liigun pärimuse kaudu mõtlemispraktikale

⁵ Nagu ka muusikat saab teha, esitades pärimusest saadud teoseid. Selline “interpreteerimine” ongi juba ise muusika tegemine (ehkki see, kes ka ise heliteoseid loob, on võib-olla muusika suhtes veelgi aktiivsemas positsioonis).

Filosoofiat saab muidugi paigutada välistesse kontekstidesse, näiteks esitades mingeid fakte filosoofi kohta, statistikat tema tekstide kohta, või temast inspireeritult kunstiteost luues. Aga kui ma võtan pärimusest saadud filosoofiateksti filosoofiana, siis ma pean esitama tema mõttesidususi (ja mõttekatkestusi) ehk juba ise filosoofiat tegema ehk olema filosoofiline “interpret”.

või mõtlemispraktika kaudu pärimuse ava(sta)misele. Intensiivne mõtlemine vajab mõlemat aspekti.⁶

2. PRAKTIKA

2.1. Mõtlemine evolutsioonilises perspektiivis

Filosoofia tegeleb mõtlemisega. Aga mis on mõtlemine, või mõte? See tundub olevat üks neid kõigile hästi teadaolevaid sõnasid või kategooriaid, mille sisu või tähendust on raske tabada. Mille kohta mu kogemuses käib see, mida ma “mõtlemiseks” või “mõtteks” nimetan? Kui ma mõtlen mingite asjade peale, siis on mõte mul varmalt käepärast, aga kui ma püüan mõttest endast mõtelda, siis see on justkui päikeselaigu püüdmine või avalisõrmi vee korjamine. Ma satun segadusse, ma ei tea enam, mis on mõtlemine, ja ma võin seepeale veelgi suuremasse segadusse sattuda, nii et ma ei saa enam üldse millestki aru. Seepeale tõttan tagasi asjade juurde, mis pakuvad mõtlemisele tuge ja turva. Mõtlemisega tundub siis olevat nagu ajaga Augustinuse kuulsas ütluses, et kuni mult selle kohta midagi ei küsita, tean ma väga hästi, mis see on, aga kui küsitakse, siis enam ei tea ega oska selle kohta midagi pikemat või sidusamat ütelda (vrd Augustinus 2007: 310).

Võib-olla mõtlemine pole “mõeldud” mõtlemisest mõtlema. Et pisut selgust tuua küsimusse, milleks mõtlemine “mõeldud” on, asetagem korraks mõtlemise evolutsioonilisse perspektiivi. Mõtlemine kitsas mõttes on inimesele eriomane tegevus. Mõtlemine ise on kombatamatu ja hajus, nagu mulle tundus, kui ma hakkasin otse mõtlemisest mõtlema. Seevastu mõned teised inimesele omased nähtused on paremini hoomatavad: ühed olulisemad ja iseloomulikumad neist on keel ja tööriistad. Inimese areng on olnud neist lahutamatu; ja võib arvata, et need kaks on ka omavahel tihedalt seotud: keeleline suhtlus võimaldab liigendatumat, struktureeritumat ja mäluamat tööriistastut (inimese tööriistavalmistamisele on eriomane see, et see pole mitte üksildane tegevus nagu loomadel, vaid kooperatiivne ja komplementaarne, vt Reynolds 1994: 422, vrd. peatükis “Kujunemine” lõiku 5.5.4.) ning rikkalikum tööriistastu omakorda trennib aju ja annab alust intensiivsemale suhtlusele ning keelekasutusele.

Aga millal saab tööriist päriselt tööriistaks? See juhtub siis, kui tööriistad paigutuvad põhimõtteliselt lõputusse ahelasse ehk kui nad saavad lõputult itereerivatavaks: tööriist, millega teha teist tööriista, millega teha omakorda teist tööriista jne. Loomade ja varaste hominiidide tööriistajadad on väga lühikesed, paari-kolme sammu pikkused. Peale selle on nad ainult üht tüüpi, nimelt “poodid” (ingl. k. *pods*) ja “polüpoodid” (vt Reynolds 1994: 420, vrd. 5.5.4.). Polüpoodid on

⁶ Ehkki kui pärimuse-aspekt muutub liiga koormavaks ja ta ei toimi enam huumuse, vaid muuseumina, siis on kohane Badiou tees, et filosoofia peab teostama katkestuse oma ajaloo suhtes. Ehkki see katkestus või unustamine ei tähenda siiski teadmatust filosoofia ajaloost, vaid autonoomiat selle suhtes (Badiou 2008: 4-5).

objektid, mis püsivad koos ainult siis, kui nad on gravitatsiooniväljas teatud kindlal viisil asetatud: näiteks kivid või kastid üksteise otsas. Seevastu “liidid” ja “polüliidid” (sõnast *lithos*, kr. k. “kivi”) on vabalt roteeritavad kõigis ruumisruundades: näiteks haamerdamiskivi või varre otsa kinnitatud kivikirves. Polüpoode hoiab koos gravitatsioon, polüliite aga liitidevahelised ühendused. Polüliitide valmistamine on omane üksnes inimesele; ühtki looma pole vaadeldud spontaanselt polüliite valmistamas. Polüliit kui liitööriist märgib hierarhilist ülesehitust käsitletavas tööriistas eneses: liidid kui esimese tasandi üksused, nt. kirvetera ja vars; ning polüliit kui nende teise tasandi ühendus. Nõnda on Reynolds järgi tänapäevases mõttes inimese tekkimise võtmeks polüliitide tegemine, nt. sõlmed, tapid, põimitud tekstiil, kokkuõmmeldud riided, varrestatud oda- või nooleotsad jms. (1994: 424). Inimene sai inimeseks *seostamise*, kokkusidumise- ja põimimise, uussõlmingu kaudu.

Või kui me küsime nüüd keele kohta, siis millal saab see “pärisk” keeleks? Selle üheks indikaatoriks on see, kui saab võimalikuks rääkida millestki, mis ei ole ei siin minu ega seal sinu juures, vaid “teal”, mujal⁷ (vrd. tekstis lõiku 6.1.). Ja kui saab võimalikuks rääkida millestki, mis ei toimu praegu või vahetus minevikus ja tulevikus, vaid muul ajal, pärisk tulevikus või pärisk minevikus. Ning kui saab hakata rääkima kellestki, kes pole ei sina ega mina, vaid keegi kolmas, “tema”, “nemad”, “nood”.⁸ Niimoodi räägivad Greimas ja Courtés (1993) “sidurdusest” ehk “käigu lahtitühendamise” (*débrayage*) ruumilises, ajalises ja aktantses aspektis, kui lausumises asetatakse mitte-siin, mitte-praegu ja mitte-mina. See pole mina-siin-praegu eitus dialektilises mõttes, vaid nendest distantseerumine, vahemaa loomine. Muu aeg, mujal, keegi muu. On väga võimalik, et keel oli algselt põhiliselt žestiline ning hääli täitis üksnes lisamodulaatori rolli, kuid kui me asetame end kujutluses sellisesse olukorda, siis tundub, et üksnes žestidest ei piisa sellise põhjaliku “sidurduse” läbiviimiseks. Märgid on selleks liiga tihedalt seotud märgi kandja, füüsilise keha külge. Saab küll näpuga osutada, nii et vestluskaaslane ei vaata su sõrme, vaid osutatud suunas, s.t ta oskab vaimus “pikendada” su sõrme, kasutada sõrme indeksina, tegutsemisjuhiseks (“vaata sinna suunas, kuhu ulatub näpu mõtteline pikendus”). Aga on raske ette kujutada, et selles olukorras oleks võimalik osutada millelegi, mis jääb täiesti väljapoole nägemisala. Mingil määral saab seda teha seoses sellega, et žestilise pantomiimiga võib osutada vahetule tulevikule, nõnda nagu mesilased tantsuga osutavad tulevikule, mis avaneb neile, kes on tantsu jälginud ja sellest juhiseid saades mesipuust teatud suunas ja teatud spetsiifiliste ootustega välja lennanud. Niimoodi saab algžestilisse⁹ tähistatusse hõlmata ka mingi osa “nähtamatut”, aga jällegi ainult niivõrd, kui see on vahetult seotud

⁷ Paljudes keeltes tehakse sellist kolmetist vahet, näiteks hispaania *este – ese – aquél*.

⁸ Võib olla, et üks olulisi “temasid” oli algselt loom. Loomad tegid ahvist inimese.

⁹ Ma rõhutan, et ma räägin inimlaste varase evolutsioonietapi (hüpoteetilises) žestilisest keelest *enne* häälelisele keelele üleminekut. Tänapäeva viipekeel on hoopis teine asi; sellel on olemas kõik samad struktuuriemendid, mis hääleliselgi keelel ja suudab täita kõiki samu funktsioone; aga see viipekeel on saadud just nimelt kontekstis, kus häälepõhine keel on juba moodustunud. Tänapäeva viipekeelt ei tohi võtta aluseks evolutsiooni varase etapi žestilise keele käsitlemisel.

praeguse tähistajalõiguga, mingi pantomiimiga. Tundub aga võimatu olevat käsitleda midagi, mis pole olevikuga mingil ilmsel kombel seotud, millestki täiesti tulevikulisest või minevikulisest. Sellist põhjalikumat laadi sidurdust võib seostada häälelise keelega. Inimene sai inimeseks lahtiühendamise, avamise, distantseerimise kaudu.

Selline “sidurdamine” teostub viivitamises, mingisuguses katkestuses või nihkes, mis leiab aset taju-mõju ringides, väljast vastuvõetud signaalides ja omapoolsetes reaktsioonides. Eel-inimene seisatab ja “peab aru”, kuidas edasi tegutseda, mängib või “katsub” läbi erinevaid tegutsemisliine ja kalduvusi. Tema küsimus on: milliseid neist rõhutada-arendada ja milliseid pärssida-summutada? Nimetagem selliseid teohakatusi “väesoludeks”. Tavaliselt me küll ütlesime, et kui inimene niimoodi “järele mõtleb” ja oma tegutsemist kaalutleb, siis ta valib erinevate võimaluste vahel ning küsimus on selles, millist neist teostada, realiseerida. Kuid ma eelistan vältida sellist sõnakasutust (vt Deleuze 2008: 89-94), sest tolles läbikatsumises, läbitunnetamises ei ole inimesele (eriti eelinimesele) antud selgepiirilisi võimalikkusi kui tegelikkuse pilte, mille vahel ta väliselt, kehatult, isetult, abstraktselt valiks ning otsustaks selle valiku tulemusena ühe võimalikkuse teostada, realiseerida. Ta pigem kogeb neid embrüonaalsete kalduvustena, hakatustena, sulanduvate soodumustena, mida ta isiklikult läbi kogeb, “seesmiselt”, kehastunult, konkreetset. Ta mitte ei vali võimaluste vahel enda ees (mingis “vaimuruumis”), vaid katsub ja elab läbi väesolevaid hakatusi enda sees. Järgnev tegu, sooritus, otsus toimib selekteeriva “reaalsusprintsiiibina”¹⁰ väesolude läbikatsumisel. Mingid tegutsemised laabuvad paremini kui teised, on mingil moel mõnusamad kui teised. Sellist viivituses toimuvat väesolude läbikatsumist ning kontrolli käesolu kaudu ma nimetangi **mõtlemiseks**.

Selline väesolude läbikatsumine toimub ka loomadel, kui näiteks kiskja võtab jahti pidades arvesse olukorra erinevaid elemente ja nende dünaamilist muutumist, või kui saakloom põgenemisteed otsib (ning kuna siin on mingi eksimisruum, siis mõlemad suudavad õppida varem tehtud valikutest). Inimesel aga saab see läbikatsumine spetsiaalse pidepunkti, milleks on **keel** ja eeskätt sõnad, hääleline keel. Kui loomadel leiab see läbikatsumine aset üldiselt tegutsemise enese käigus, siis tänu sõnadele saab inimene seda teha kas ennast üldse mitte liigutades või üksnes suud muigutades. Keel ja sõnad annavad mõtlemisele pidepunkti, millega teostada viivitust ja sidurdust ning viia need uuele tasemele. Sellega avaneb täiesti uus keerukustasand, nõ keeleline vahekord, mis hüppeliselt rohkendab erinevate tähenduslike seostuste hulka. Mõtlemise eristudes on ka mõtteid rohkem.

Harilikult jääb aga mõtlemine siiski ajalisel ja ruumilisel piiratuks, katkendlikuks, suubudes ja sumbudes teoliini, mida nõuks võetakse rõhutada ja välja arendada. Mingi maani ja kuigi kaua viivitatakse, aga iga viivitus jõuab õige pea mingi teoni; ja teokuse järgi hinnatakse siin ka viivitust ja tema mõttekust. **Filosoofiline**

¹⁰ S.t läbikäimine reaalsusega ja tagasiside sellelt selekteerivad hüpoteese (mis võivad põhimõtteliselt võrsuda volilt, üksnes “mõnuprintsiibi” järgi).

mõtlemine aga omakorda viivtab sellise suubumise ja sumbumisega ning püüab püsida viivitusruumis eneses ning tegeleda väesolude enestega. Filosoofiline mõtlemine on mõtte-vahe, paus.¹¹ Seda väesolulist viivitusruumi võib eristada käesolevast maailmast, kus asjad ja protsessid on juba valmis, mingi kombatava tulemuse või faasini jõudnud. Käesolumaailma iseloomustab kõrvutuvus ja järgnevus: valminud asjad ja asjaolud on üksteise suhtes välised, asetsevad üksteise kõrval ja leiavad aset üksteise järel. Filosoofiline mõtlemine aga justkui toob välja väesoleva maailma, mis puudutab asjade ja asjaolude valmimist, kus nad on veel sulaolekus ning osaliselt läbistavad üksteist. Niimoodi tulevad välja käesolule eelnevad väesolulised liigendused, mis kättejõudmist juhtisid või mida mööda kättetoomine kulges. Neist me väga sageli ei ole muidu teadlikudki. Inimkogukondadel kujunevad välja teatavad viivituselaadid, teatavad arupidamise vormid, mis avavad tegutsemisvariante ja rohkendavad selles avanevaid erinevusi; filosoofiline mõtlemine aga võimaldab viivitada nende harjumuste-viivituste enestega, teostada nõ “teise astme” viivitust (ehkki sellel võivad siiski olla mingid ajaloolised, pärimusest tulenevad piirangud; vt allpool osa S3). See mitte üksnes et võimaldab teha teistmoodi (mis on igasuguse viivituse ja läbikatsumuse uba), vaid võimaldab teha teistmoodi teistmoodi, avada täiesti uusi probleemivälju, problematiseerimisviise, küsimusasetusi. See on olemasolevate seostamis- ja lahtiühendamisviiside eneste lahtiühendamine ja taasseostamine.

Vastavalt ei saa ka filosoofilise mõtlemise kontroll, reaalsustest olla samasugune kui mõtlemisel harilikult, s.t filosoofilist mõtet või mõistet ei saa niisama lihtsalt ümber lükata mingi faktiga või tegutsemise tõhususega. See kontroll ja seleksioon peab mingil moel käima kogu tegelikkuse enese kaudu, selle kaudu, kuivõrd ta “väestab” olemist, elamist.¹² Me tuleme selle juurde allpool põgusalt tagasi seoses mõtte-vahe ja vaheda mõttega.

2.2. Mõtlemise kättejõudmisjärgud

Mõtlemine on kestuslik protsess, s.t kestmine pole tema suhtes väline, vaid protsessi kestmine ise juba mõjutab protsessi. Selliseid protsesse on hea kirjeldada liikumisena “läbistuvuse” ja “kõrvutuvuse” vahel: mis enne on ühtesulav ja läbistuv, saab protsessi käigus vähemasti osaliselt eritletuks ja kõrvutuvaks. Mõtlemise puhul tähendaks see seda, et alguses on segane ja hajus mõtte-idu, mis mõtlemise käigus saab vähemasti osaliselt ja vähemasti mingist küljest mingi maani välja arendatud, nii et see mõte sisaldab suuremat hulka eritletud elemente. Neid elemente võib nimetada **mõteteks** või ka **mõisteteks**. Kui kõik see suusõnal välja öelda või kirja panna, siis omandab mõttestu veelgi selgemad ja aredamad piirid.

¹¹ Vahel on sellest tehtud järeldus (nt. Aristoteles), et mõtlemine on võimalikult ainult jõudeajal (töötav ori ei mõtle ja “õnn ei kuulu aga kellegi meelest orjale, nagu ka elu mitte”, Aristoteles 1996: 227). Jõudeaeg aga pole siiski mingi garantii mõttepausile; see võib soodustada hoopis mõtlemise üheülbast külglisemist.

¹² Teisisõnu, küsimus pole teooria ja praktika vahekorras, vaid nii teooria kui praktika läbistuvus ja kõrvutuvus tasandis ning nende läbikäimises.

Niimoodi me saame eristada mõtlemises erinevaid läbistuvusastmeid. (1) Esiteks on lähteline mõttesegadik, mida “**silmas peetakse**”, kui kasutada eesti filosoofi Andres Luure mõistet (suulises pärimuses). See on läbistuv, eel-mõtteline, mõtte-eelne. (2) Teiseks on mingisugune **mõtete** või **mõistete** eristatus, kogum, kooslus, süsteem.¹³ Siin on tegemist suurema kõrvutuvusega: on eristatud suurem hulk elemente ehk nendevahelised eristused on aredamad (“suurem hulk” saadaksegi aredamate eristustega; ja aretamine ehk eristuste aredamaks ajamine annab alati “suurema hulga”). (3) Kolmandana võib välja tuua **öeldu** või kirjapandu, kus mõtlemine on saanud veelgi kõrvutavamaks, sõnades “lihakssaanud” mõte on omandanud veelgi selgemad ja aredamad eristused.

Selline läbistuva lahtivoltimine või väljakeeramine kõrvutuvaks, mõtete aredamine pole midagi mehaanilist. Mõtteid “ei ole” silmaspeetus, ja sõnu “ei ole” mõtetes, vaid silmaspeetud läbistuvuse pinnalt tuleb mõtted alles luua ja mõtete pinnalt on vaja sõnad alles leida. Selline kõrvutuvaks tegemine omab tagasimõju läbistuvusele enesele: loodud mõtted mõjutavad silmaspeetut ning leitud sõnad teisendavad mõtet. Mõtlemine on selles suhtes loominguine tegevus, selle käigus sünnib alati midagi uut nagu iga kestusliku protsessi käigus. Mõeldakse midagi, mida ei osatud silmas pidada, öeldakse või kirjutatakse midagi, mida ei osatud enne mõelda. **Mõtte-vahesse** tulevad mõtted. Mõeldu on silmaspeetus sissekeeratult, ja samuti sõnad mõtetes-mõistetes; nende lahti- või väljakeeramine ei ole midagi mehaanilist.

Sissekeeratust ja läbistuvust nimetame **väesoluks** ning väljakeeratust ja kõrvutuvust kutsume **käesoluks**. Väes- ja käesolu mõistete paar on mõeldud asendama võimalikkuse ja tegelikkuse eristust. Võimalikkus on see, mis pole tegelik, vaid üksnes potentsiaalne, ning võimalikkusi on väga palju, kuid tegelikuks saab ehk realiseerub neist ainult üks. Väesolu seevastu on täiesti tegelik, nagu ka käesolu, ning nad erinevad üksnes kõrvutuvusastme poolest: mis väesolus on läbistuv, muudetakse kätte jõudes kõrvutuvaks (vt Deleuze 2008: 89-95¹⁴). Ning kättejõudmine pole mingi kahanemine (nagu aktuaalsus potentsiaalsusega, tegelikkus võimalikkustega võrreldes: teostamise käigus erinevate võimaluste hulk justkui kahaneb), vaid loov protsess, eristuste loomine. See kehtib täiesti üldiselt: näiteks ei tule mõelda niimoodi, et vanainimesel oleks “järel” vähem võimalusi kui noorel, vaid igal hetkel on inimene (ja kõik teised olendid) mingisuguses kättejõudmises, väesoleva kättetoomises, läbistuva kõrvutuma panemises. Ühe olendi iga hetk ja iga olendi hetked on selles mõttes üheväärsed ja võrdselt täiuslikud. Ükski pole “vähem” iseenda suhtes (oma “võimaluste” suhtes) ega teistega võrreldes. Sellised välised ja ebatõelised võrdlused ei ütle midagi olendi “vää” kohta.

Filosoofiline mõtlemine ja ütlemine esitavad kõrged nõudmised ka vastuvõtjale, kes peab olulisel määral liikuma vastupidises suunas: ta peab suuresti tuginema öeldule ja kirjapandule, ning leidma selle juurde mõtted, ning mõtete juurde silmaspeetu.

¹³ Deleuze ja Guattari (1995) on filosoofiat määratlenud just mõistete loomise kaudu.

¹⁴ Deleuze'i mõistetes *virtuel* = väesolu ja *actuel* = käesolu.

See sõltub muidugi sellest, mida vastuvõtja ise on juba enne mõelnud ja silmas pidanud – sellest oleneb, millised mõtted temaga resoneeruvad ja milline silmaspeetu teda kõnetab (mis määrab tema väe avaldumise, jõu kasvamise ja kahanemise – vähemasti filosoofia sihis). Ja sama inimese erinevatel eluetappidel võib olla erinevaid mõtlejaid, filosoofe (või samade mõtlejate ja filosoofide teised aspektid), mis temaga resoneerivad ja teda kõnetavad.

Mõtlemise tootmisel on alati oht jääda kinni mõeldusse ja öeldusse. See, mida on juba mõeldud ja sõnastatud, künnab mõtlejas sisse vaod ja harjumused, millest on raske välja pääseda. See on üldse igasugusele kehtsusele omase protsessile omase “produktifetišism” (vt. 8. peatükk): protsessi käigus me alati püüdleme millegi poole, taotleme midagi, ihaleme midagi, ja kui selle käigus miski omandab kuju ja vormi (mõtted, sõnad), siis on kerge neisse ära armuda, nende lumma, kütkestusse jääda. See on mehhanism, kuidas algne loominguline protsess mandub monotoonseks kordamiseks. Loova liigutusega jätame endast maha jälgi – isegi mõtlemata, mida me teeme ja milleks –, kuni ühel hetkel pöörame pilgu ümber ja näeme, et meist on jälg maha jäänud, me oleme midagi tekitanud. Siis võib meist saada omaenda jälgede tarbijad, kus edasiliikumise mõte taandub jälgede tootmisele – see aga närvetab liikumisjõu, see on siis justkui-liikumine, teeseldud liikumine. Mõtleva on mattunud oma väljaheidete (mõtete, sõnade) alla.

Samasugune oht varitseb ka mõtlemise vastuvõtmisel: jääda kinni öeldusse või mõeldusse, suutmata (või isegi püüdmata) leida väesolevat läbistuvust, mis neid genereerib ja neile elu annab. Siis on mõte lahutatud oma geneetilisest pinnasest, justkui mullast välja tõmmatud ning mõtlemine kärub ja närub. Mõtlemise allikaks on eel-mõtlemine, selguse allikaks on produktiivne segadus. Kui kaotada ära eel-mõtlemine ja segadus, siis jäävad alles kuivanud mõtted ja kõlisevad sõnad. Elusate taimede asemel on siis herbaarium.¹⁵

Mõtlemine käib alati “lambist”, mõtte-vahest. Selleks ei ole meetodit, aga see ei tähenda, et “kõik sobib”, vaid mõtlemise produktide vahel toimub “olelusvõitlus” ja “sümbioos”, nii et nad kohanevad üksteisega ja “välisusega” – milleks pole lihtsalt käesolev maailm ja selle nähtused, vaid väesolu. Väesolu on mõtlemise “välisuseks” (eel-mõtteks), millega ta peab arvestama. Koosmõju üksteisega ja vahetõrje läbistuva väesoleva pinnasega selekteerib mõtlemist, teeb ta teravaks, vahedaks. Kui mõtte-vahe loob koha, kuhu mõte saab tulla, siis **vahe mõte** kõrvaldab nõrgad, väetid mõtted. Mõtte-vahe ja vahe mõte moodustavad mõtlemise väe. Nii et mõtlemine puudutab mitte-mõtet, eel-mõtet, mõtte-vahet, mõeldamatut.

¹⁵ See idee on tähtsal kohal suure osas Hiina filosoofiast (alates *Laozi* algusega “lausutav kulg pole püsiv kulg” jmt). Servapidi haakub see ka nt. Nietzsche ütlushiga (“Tõest ja valest moraalivälises mõttes”), kui ta ilmselt iroonilise viitega Francis Baconile võrdleb teadlasi usinalt kargi täitvate mesilastega – samamoodi täidavad nemad mõistete “kolumbaariumit” ja “täjude surnuaeda”, ning ilmselt mitte meega (Nietzsche 1988: 886). Ent Nietzschel seostub see platonistliku “teise maailma” kriitikaga ja “tõe” mõistega, mis on kitsamalt Euroopa pärimuse teemad.

Ometi on see (empiirilisel) mõeldamatu samas see, mis sunnib, kutsub, paneb mõtlema, annab mõtlemist (vt Deleuze 1968a: 183-184).

2.3. Mõisted kui tegelikkuse tihendused

Mõtlemise välisuseks on väesolu, aga üks ekslik arusaam filosoofiliste mõistete puhul on see, justkui nende välisuseks oleks mingi empiiria, s.t justkui nad esindaksid mingit välis-maailmset või sise-psühholoogilist tegelikkust ja justkui nad oleksid saadud abstraherimise ja üldistamise teel.¹⁶ Mõisted filosoofilises tähenduses aga on tegelikkuse enese liigendused, veel enne seesmuse ja välisuse eristust. Mõisted moodustavad võrgustiku ja see on väesolu kättetoomise teatav viis ja teatav aste. Või teiste sõnadega öeldes, mõisted mitte ei *esinda* tegelikkust, vaid *tõmbavad* seda teatud viisil ja teatud määral *kokku*. Ma ütlen „teatud viisil“ sellepärast, et on ka teistsuguseid kättetoomise ja kokkutõmbamise viise, näiteks kunst, teadus, sport (nende kohta vt allpool). Ja ma ütlen „teatud määral“ sellepärast, et filosoofiline mõiste kujutab endast teatavat kättejõudmise või kokkutõmbe astet väesolu ja käesolu vahel (vt eespool), maksimaalse läbistuvuse ja maksimaalse kõrvutuvuse vahel. Mõisteline võrgustik ei osuta millelegi välisele, vaid jagab kätte maailma ennast, sh eristusi sisemise ja välise kohta.

Mõisted pole ka saadud üldistamise ja abstraherimise teel, vähemasti mitte nii nagu seda harilikult mõistetakse, et hüljatakse partikulaarsed ja „aktsidentsiaalsed“ erinevused ja variatsioonid, jõudmaks universaalsete ja „essentsiaalsete“ ideedeni, mis oleksid siis justkui üksikasjade mingisugused statistilised keskmised. Filosoofilised mõisted mitte ei tühista erinevusi, vaid tõmbavad neid kokku, implitseerivad, pakivad kokku, **tihendavad**, ning põhimõtteliselt on võimalik neid erinevusi ja variatsioone mõistetest uuesti lahti voltida. See tähendab seda, et üksikjuhtumid pannakse üksteist *läbistama*. Üksikjuhtumeid mitte ei seata üksteise kõrvale või peale, visates välja variatsioone ja jättes alles invariandi (ehk „universaali“, „olemuse“), ei lihvita üksikjuhtumite servi, saamani abstraktse idee, mis sobib nende kõigiga ja mitte ühegagi neist. Mõiste pole sellisel juhul väline loogiline kirjeldus, vaid annab nähtuse teatava **geneetilise** reegli. „Inimene“ ehtsalt filosoofilise mõistena pole „mõistusega loom“ (või mõni muu määratlus, mis viitab pärilikkusele, keelele, kultuurile või millelegi muule), vaid miski, mida me saame arendada (rohkem või vähem ja erinevatel viisidel) ehk lahti harutada, andmani inimesed.

¹⁶ Ühes populaarses kontekstis (prantsuskeelne *Wikipédia*) üteldakse: „enamasti nimetatakse „mõisteks“ vaimu ideed või esindust, mis lühendab ja võtab kokku hulga empiirilisi või mentaalseid objekte nende tuvastatavate ühisjoonte abstraherimise ja üldistamise põhjal“ (*On appelle le plus souvent un « concept » une idée ou représentation de l'esprit qui abrège et résume une multiplicité d'objets empiriques ou mentaux par abstraction et généralisation de traits communs identifiables.*) Respektaablim André Lalande'i „Filosoofia tehniline ja kriitiline sõnaraamat“ (Lalande 2002) on küll ettevaatlikum, ent üldistuse aspekt on sama: mõiste on „abstraktne ja üldine või vähemalt üldistatav“ (lk. 160).

Mõisted sellises tähenduses **kehastavad** tegelikkust, tõmmates kokku tegelikkuse variatsioone ja erinevusi. Nad kehastavad tegelikkust justkui kontsentreeritud moel – aga mitte kontsentriilselt (suurema ja väiksema üldisusesõõride hierarhiana), vaid niimoodi, et esiteks on igal mõistel oma väli ehk „valgala“ ning mõistestik on nende koostoime, ning teiseks kontsentreerivad erinevad mõistestikud tegelikkust erineval moel. Sellisena nad ka **nihutavad** maailma, selle tavapäraseid või harjumuslikke liikumisi (viivitavad nendega), võimaldades mõelda nendest ja mõtestada neid teistmoodi.

Maailm ei tekita mõtlemist ega ammuigi mõtlemine maailma. Võib muidugi öelda, et maailm annab mõtlemisainet ja mõtlemine loob maailmu kui tähendusliigendusi, aga iseenesest on nad koostekkelised. Evolutsioonilises mõttes on filosoofia inimese enesekohasuse ehk läbivaatuse (vahetu kohalolu) teatav väljendus (kõrvuti kunsti, religiooni, teaduse, spordi ja teistega). See on läbivaatuse laiendamine kogu maailmale, sealhulgas ka mõtlejale kui isendile enesele. Mõtlemine laias tähenduses saab alguse läbivaatusega; mõtlemine kitsas tähenduses iseloomustab just inimesele ehk keeleolendile omast läbivaatust ja on selle üks väljendus. Mõtlemine on pöördumine selle poole, mis on, ja sellisena on tal kaks elementi: ühest küljest positiivne antus, mille poole ta pöördub, ja teisest küljest „tühi“ ja formaalne pööratus, pöördumine (sest ka mõtlemis-pöördumine kuulub maailma). See loob filosoofiale iseloomuliku pinge ja ka iseloomulikud tupikteed, mis seisnevad ühe haru hüpertroofias: olgu refleksiivsuse kõrvalejätmisses ja suubumises positiivsesse-asetuslikku uuringusse, või positiivsuse hülgamises, ja hajumises loogilis-formaalsesse kombinatoorikasse. Mõtlemine kui pöördumine on niimoodi loomult ajaline ja kasvav-arenev. (a) Ühest küljest saab juba mõtlemise akt ise mõtlemise objektiks, nii et isegi kui muu antus näib samaks jäävat, siis mõtlemise selline endassepööratus alati juba teisendab olukorda ja paisutab mõtlemist. (b) Aga mõtlemine on ühendatud teiste protsessidega, nii et „muu antuski“ ei jää kunagi samaks, vaid sunnib mõtlemise endast eristuma veelgi radikaalsemal moel. See on ka üks raskusi filosoofia lugemisel või kuulamisel, sest lisaks nendele asjadele, mida me näeme või kuuleme, me peame tabama ka mõtte liikumist – ja see on isegi põhiline, kui me tahame tegelikult aru saada, mida öeldakse.

Filosoofias on sisu ja vorm lahutamatu seotud, ja me võime näiteks rääkida filosoofiliselt isenditest ehk olenditest, aga samas on sellise rääkimise käigus kasutatavad mõisted ise samuti justkui isendid või olendid, mis/kes on samamoodi haaratud saamisen ja muundumisse. Mõiste on nagu isend, kes on ontoloogiliselt teatav kätetoomiskese väesolu ja käesolu vahel: ta ammutab eelindividuaalsest läbistuvast väesolust ning viib välja kõrvutuvuslike kujude ja vormideni. Iga isend on teatav kätetoome ja kõrvutuvuslike vormide loomine, aga teisest küljest peab isend – seni kuni ta püsib – tähendama ka kõrvutuvusliku ülessulatamist ja kättevõidetu käestlaskmist, sest muidu vormid hanguvad, kättejõudmine blokeerub ning sellesamaga isend lakkab olemast. Isend küll toob kätte, aga kätetoodu peab säilitama teatava plastilisuse, võimekuse ennast muundada ja oma spetsiifilist kättejõudmist hoida. See kehtib ka mõiste puhul, mis peab olema ühendatud

muundumisprotsessidesse, riskides vastasel juhul jääda pelgaks antiiksuseks, muistiseks, filosoofiaajaloolise turistliku huvi objektiks. Siin on niisiis jällegi kolm tasandit: (1) väesolev läbistuvus, (2) isendi või mõiste väli, (3) käesolevad kõrvutuvad vormid. Puhast läbistuvust võib mõtte seisukohalt täpse sõnaga nimetada mitte-mõtteks või enne-mõtteks¹⁷. Mõiste nagu isendki võtab seda väesolu teatavast vaatepunktist, luues oma selguseala ning käivitades teatava kättetoomislaadi, pakkides midagi kokku ja jättes midagi muud hoopis varju. Mõisted moodustavad võrgustiku, ja mingi filosoofi mõistestik kehastab, tõmbab kokku ja avardab maailma teatavast vaatepunktist – ja nihutab midagi paigast. Käesolevateks vormideks, milles mõisted kätte jõuavad, on sõnad ja nimed. Läbi sõnade ja lausete tuleb tabada mõisteid ja mõtteid. Läbi mõistete ja mõtete tuleb haakuda mitte-mõtte ehk enne-mõttega. Selline tabamine ja haakimine tähendab mingite harjumuslike seoste lahtiühendamist ning ühendumist-lülitumist uude kättejõudmisse ja sellega resoneerumist, nii et see teisendab ka tabaja ja haakija esialgset kättejõudmisviisi.

2.4. Probleem, küsimus

See, mis sunnib meid olemasolevaid seoseid lahti ühendama, viivitama, järele mõtlema, on mingi **probleem** (vrd Deleuze 1968a: 204-213). Probleem on korraka kahes tähenduses. Esimeses, negatiivses tähenduses ilmneb probleem mingi ebakõla, häire, takistuse, katkestuse, “mõtte-vahena”, mis ei lase meil jätkata vanas vaimus, vanas vaos, vanaviisi. See nihestab meid, paneb meid mõtlema, sunnib olukorda vaimus kokku võtma, lahti ühendama, ja uusi ühendusvõimalusi otsima. Mingi lõhestatus kõrvutuvuses, mingi katkestus järgnevustes paneb liikuma läbistuva poole, sunnib pöörduma käesolevast kõrvutuvusest ja järgnevusest väesolu poole.

Siis hakkab ilmne probleem teises, positiivses tähenduses: see on küsimusasetus või õigemini see pundar, mis võimaldab moodustada küsimusi, millele me hakkame vastuseid otsima. Probleem selles positiivses tähenduses koosneb tähenduslikest seostest, oluline/mitteoluline eristustest (vrd Deleuze 1968a: 210-217). Probleemi püstitades on meil kõigepealt tarvis teada saada: mis on selles situatsioonis üldse oluline, mis omab tähendust? Selline “orienteerumine”, olulise ja ebaolulise tuvastamine, probleemi moodustamine, on filosoofiline tegevus, mis ei puuduta ainult kitsas mõttes filosoofiat, vaid ülepea igasugust tegutsemist, mis ei toimu puhtmehaaniliselt, ja mida loomingulisem on tegevus, seda selgemalt see välja tuleb. Ka näiteks kunstilises või muusikalises loomingus on oluline kõigepealt orienteeruda, katsetada, ekselda, läbi mängida, selgitamaks välja tegelikku

¹⁷ Nagu sõnas „ennemuiste“, mis viitab hoopis teisele ajalisusele kui see aeg, mille sees mõõdetakse muistsust ja tänapäevast. Rangelt võttes ennemuistne mitte ei eelne muistsule, vaid moodustab teise tasandi kogu muistne-tänapäevane tasandiga võrreldes. Ennemuistne on teatavas mõttes meiega kaasaegne – ja võib-olla isegi kaasaegsem kui „kaasaeg“ aktuaalse sündmustiku mõttes. Samuti ka enne-mõte pole lihtsalt empiiriliselt enne mõtteid, vaid moodustab mõtete suhtes teise tasandi ning on nendega kaasaegne, nende väesolev pinnas.

probleemi, küsimuseseadet, mille lahenduseks oleks tulevane otsitav-taotletav kunstiteos. See käib pidevas tagasisides läbistuva ja kõrvutuva vahel. Ühest küljest on aimdus, idee, mida ma püüan mingis materjalis väljendada. Teisest küljest ma mängin materjaliga ja püüan selle kaudu mingit ideed, mingit probleemistikku moodustada, mingeid jõujooni kokku kõlama panna.

Kitsas mõttes filosoofia puhul on selleks materjaliks eeskätt sõnad (käesolev tasand) ja mõisted (vahetasand). Mõisted oleksid nagu küsimused, mis sulatavad üles sõnu ja lauseid. Ning teisest küljest kehastavad nad väesolevat probleemi, toovad seda kätte, liigendavad. Mingi asi on meie jaoks oluline, moodustab probleemi, ja et sellele kuidagi ligi pääseda, me moodustame küsimusi enda, ühiskonna ja maailma kohta, “problematiseerime” neid. Sulatame maailma üles ja valame uutesse vormidesse, uutesse sõnadesse, mis on vastuseks neile küsimustele ning mis lahendavad antud probleemi. Kolm järku, sõnad – mõisted – eelmõte korreleeruvad heuristilise plaani kolme järguga: vastused/lahendused – küsimused – probleemid. See on äärmiselt oluline: filosoofias pole vahetult tähtis, kas mingi mõte on õige või vale, vaid põhiline on eristus oluline/ebaoluline. “Õige/vale” eristus puudutab juba vastuseid või ka lahenduskäike, aga enne kui me nendeni jõuame, peame püstitama küsimusi, ning küsimusi saame püstitada ainult mingi probleemi sihis.

2.5. Loomevallad

Filosoofia on loomingu viis. Sellega saab tegelikkust koost lahti võtta (nõ “sidurdada”) ja uuel moel kokku panna. Aga ta pole ainus loomeviis, nii et tasub heita pilk sellele, kuidas ta erineb mõningatest teistest loomevaldadest – kus teisel moel samuti sooritatakse nihkeid ja tihendusi.

Teadus seab end sisse ühes piirkonnas ja fokuseerib välja selle mingid sektorid. Harilikult on selleks piirkonnaks objektiivsus, kirjeldus “kolmanda isiku” perspektiivist. Aga teadusena võib käsitleda ka uurimist, mille piirkonnaks on subjektiivsus, “esimese isiku” enesekirjeldus, teadvuse struktuurid. Selline pöördumine mingi piirkonna ja selle sektorite poole võimaldab lahti sõlmida seal kehtivaid ühendusi, teha täpsemaid eristusi ning neid uuel moel kokku sõlmida. Kui algselt on teaduslikud eristused jämedakoelised ja nõ otse paistest võetud (nt et Päike tiirleb ümber Maa, et vaal on kala), ja teaduse edusammud seisnevad rohkemate detailide arvessevõtmises ja täpsemate eristuste tegemises, mis sobivad paremini tegelikkuse enese liigendustele. See kehtib ka subjektiivsuse-uurimise puhul. Ka teadvuse struktuure me suudame algselt ja enamasti eritleda vaid ähmaselt, ja edusammud seisnevad täpsemate eristuste tegemises (sellega on tegeldud eeskätt India filosoofias; aga ka Euroopas näiteks empirismis ja fenomenoloogias¹⁸). Tänu sellele, et teadus fokuseerib eeskätt üksikutele sektoritele

¹⁸ Ma ei taha ütelda seda, et nimetatud filosoofiad oleksid teadused, vaid et nendes on tegeldud ka sedasorti nõ subjektiivse teaduse küsimustega (nagu – eriti vanemal ajal – tegeldi filosoofias palju ka sellega, millega tänapäeval tegelevad objektiivteadused).

ega pea (vahetult) muretsema ülejäänu (teiste sektorite ja piirkondade) pärast, siis saab teaduslik pilk erilise läbitungivusvõime. Selle püsiva pilgu all eritlub tegelikkus aina peenemalt ja nüansseeritumalt, ning loomuldas arenevad sellest välja püüded tegelikkuse osi teistmoodi kokku panna – nõnda on teadus tihedalt seotud tehnikaga, s.t uute ühendusviiside teostamisega, täideviimisega. Tehniline leiutis tuleneb tegelikkuse osade sobivusviiside ja korrelatsioonide avastamises (teadusloome) – mida enne ei osatud seostada. Teadusliku taotluse puhul on tähelepanu suunatud eeskätt kõrvutuval (olgu objektiivses või subjektiivses piirkonnas) ning selles teostatavatele teisendustele, nihetele ja ühendustele, tihendustele.

Kunstiloome on eeskätt suunatud eespool viidatud “sidurdusele”, lahtiühendusele enesele. Kunstis on teos erilises positsioonis: teos on maailma eriline osa, mis pole lihtsalt üks asi teiste kõrval, vaid on viivituse, sidurduse pidepunktiks – ja niimoodi, et tähelepanu ei suundu edasi järgmistele asjadele (nagu teaduses ja tehnikas), vaid et see pöördub üha ja aina tolele asjale tagasi. Tähelepanu mitte ei liigu edasi, vaid pöördub tagasi, võimenduvates ja avarduvates ringides. Kunstiteos saab niimoodi maailma keskpunktiks, maailma ava(sta)mise kohaks. Seetõttu on kunstiteos sageli mitteotstarbekas. Suur osa elusolendi tähelepanust liigub vahendi ja eesmärgi terminites, s.t utilitaarselt. Kunstiteos aga peatab sedasorti kasuliikumise¹⁹; võib küll kujutleda, et varased kunstiteosed (nt ornament odavarrel, joonistus koopaseinal, “Veenuse”-kujuke) mõjusid ka oma võlu ja lummaga, nii et neile võidi omistada iselaadi (maagilist) kasulikkust, aga vähemasti kujutab see endast nihet tavalise, nähtava, füüsilise kasu(m)likkuse suhtes. Põhitähelepanu koondub sidurdusele, tavakõrvutuvuse lahtiühendusele, läbistuvusele.

Sport²⁰ on mitmekesine loomevald. Sellega treenitakse nii individuaalset kui ühiskondlikku kättetoajat ning omakorda mõlemas võib eristada objektiivset ja subjektiivset komponenti. Objektiivne komponent puudutab mõõtmise ja mõõduvõtmisega seotud aspekte: kui sooritust mõõdetakse ja hinnatakse kella, mõõdulindi, kaalu või mingi muu vahendiga (nä absoluutskaalal); või kui sooritus lavastatakse võistlusena, nii et osalised (olgu invidiidid või võistkonnad) üksteiselt mingi kokkulepitud kriteeriumi ja reeglite järgi mõõtu võtavad (relatiivselt). Teine, subjektiivne komponent puudutab soorituse kogemist ja kohalolu selles. Üldine arengujoon käib siin kohmakuselt nõtkusele ja vilumusele. Alguses jäävad soorituse osad üksteise suhtes väliseks, ei sobi hästi üksteisega kokku, liikumisjoonis pole sujuv, ühtesulav (vt Bergson 2009). Vilumuse omandamisega muutub sooritus sujuvamaks, nõtkemaks, nüansseeritumaks (kogenud sportlane oskab sama liigutuse juures silmas pidada ja tähele panna palju rohkemaid üksikasju kui võhik). See aspekt sarnaneb kunstiga: mingi liigutustekompleks tuleb siin eraldi tähelepanu alla,

¹⁹ Ja niimoodi kasulikkuse üle reflekteerides suudab kunst – näiteks disain, arhitektuur jt – teha muuhulgas ka paremini kasutatavaid ja käepärasemaid esemeid või mõnusamaid hooneid ja kultuurkeskkonda.

²⁰ See mõiste ei kata küll kõiki allpool loetletud tähendusi; ma kasutan seda mõistet siin tavakeelega võrreldes avaramas tähenduses.

me paneme seda tähele tema endana, nüansseerime ja lihvime seda. Spordiliku loome kaudu me valdame liigutusi ja interaktsioone (keskkonna ja materjalidega, võistkonnakaaslaste ja vastastega) paremini. Selles mõttes sport arendab ka n-ö vaimu, psüühikat. Spordi objektiivne ja subjektiivne ehk nõ kõrvutuvuslik ja läbistuv aspekt pole teineteisest lahutatavad: kõrvutuva kaudu (mõõtmine, mõõduvõtmine, või ka üldine hinnang ja tunne) saame tagasisidet oma soorituse kohta; aga ilma läbistuva aspektita pole võimalik jõuda ka kõrvutuvas mõttes kõrgeimate tulemusteni ja mõnusaima soorituseni.

Poliitika on loomevorm, mis tegeleb ühiseluga, kättetoajaga ühiselulises mõttes. Poliitiku loome seisneb oskuses hõlbustada ja resoneerima panna ühiskonna erinevaid aspekte (majanduslik, sotsiaalne, kultuuriline jpm). Selle lähtekohaks on võime panna ennast teise inimese asemele, kogeda teise inimesena (või isegi laiemalt, teise olendina) ning kujutleda maailma tema vaatepunktist. Hea poliitik on see, kes suudab seda teha väga paljude teiste inimestega ehk n-ö võtta enda sisse paljusid teisi, ning kes oskab silmas pidada erinevate läbikäimisviiside iseärasusi ning neid omavahel kokku sobitada (kuidas sobitada majanduslikke, poliitvõimulisi, kultuurilisi, hoolekandelisi jne läbikäimisviise ja nende igauhe erinevaid aspekte ja toimerežiime). Kui teaduse, kunsti ja spordi puhul on loome produktid selgesti näha ja enam-vähem “kombatavad”, siis eeskujulik poliitiline looming on just nimelt see, mis jääb märkamatuks. Head poliitikud kujundavad sellise ühiselulise keskkonna, kus inimeste läbikäimine on nii sujuv ja hõlbus, et nad ei oska seda tähelegi panna, nagu ei märgata prille oma ninal või õhku enda ümber. Sellest loomingust paistavad silma hoopis loomingu puudujäägid, s.t just need aspektid, mis veel ühiselu sujuvat kulgemist segavad ja mida poliitikud-hõlbustajad pole suutnud nii hästi liikuma panna, et me neid ei märkaks (ja mis on nagu udu prilliklaasil või sudu õhus). Nõnda me näemegi ühiselust enamasti just neid pärsinguid ja takistusi – sellest ka poliitikute enamjaolt halb maine; hea poliitik aga on nüüd see, kes oskab nende pärsingutega tegeleda, nii et need klombid kaoksid. Tööriistade kasutamine ja keel, millest me eespool rääkisime, on üdini sotsiaalsed (ja võib lisada, et ühtlasi on personaalne teadvus algusest peale interpersonaalne, vrd 6. ja 7. peatükk). Selle aspektiga tegelebki poliitloome ning püüab muuta ühistegevust võimalikult sujuvaks ja nõtkeks.²¹

Afektiivse loominguga (vrd Hardt ja Negri 2000 ja 2004) genereeritakse needsamad kontaktid, mille kogukondliku hõlbustamise ja reguleerimisega tegeleb

²¹ Või teisisõnu, küsimus on selles, kuidas vahendada ja mahendada vastandusi ja konflikte ühiskonnaliikmete omavahelises läbikäimises ja lävimises ümbruse ning teiste ühiskondadega. Poliitloome eesmärgiks on see, et sellisest võitluslikkusest (mida Euroopa pärimuses on Vana-Kreekast peale väärtustatud) sünniks midagi uut, ehk see, kuidas võitlusprotsessi ajaline kulgu muutuks tähenduslikuks. Seni kuni tülipooled jäävad muutumatuteks, on võitlus ainult pärsiv; võitlus saab stimuleerivaks ainult siis, kui osapooled selle käigus muutuvad ning kui midagi teistest tuleb nende sisse, nii et tekib midagi kvalitatiivselt uut. Poliitloome eesmärgiks on tekitada selline konfliktivahenduskeskond, mis oleks võimalikult mitmekesine ning kus suudetaks üksteist taluda ning üksteise kaudu teiseneda ja rikastuda. Ehk kus ühiselu ajaline mõõde, kestus on loov.

poliitika. Selle esmaseks vormiks on jäljendamine: nagu laps jäljendab vanemat (ja ka vastupidi) ning teisi inimesi ja olendeid, luues nendega afektiivset seost ehk tundesidet. Tundesidemetes kehastub hoole-loome: olend alati hoolib oma ümbrusest ning püüab sellega luua positiivseid ja võimenduvaid tagasisidestatud läbikäimisi ehk teistega koopereeruda. Tundesidemed võivad aga ka üksteisele vastanduda (nagu seda esineb mõningates olukordades laste ja vanemate vahel, erinevate iseloomutüüpide ja gruppide vahel jne). Siin saab oluliseks poliitika kui läbikäimisviiside hõlbustamine, vahendamine ja mahendamine. Afektiivne looming seisneb seejuures tunde-laienduses: vaenlane, oponent on juba haaratud minu tundesfääri, aga esialgu üksnes negatiivselt, hävitavalt. Samas afektiivne kokkupuude ise on midagi positiivset, ehkki see aktiivsus väljendub reaktiivselt. Tundelooming seisneb tähelepanu pööramises sellele aktiivsuse-osal, nii et isegi vastandused muutuvad nüansseeritumaks ning suuremas osas muunduvad koostööks kõrgemal tasandil. Harilikult kujutavad vastandused endast tundeliikumise pärsinguid, seisakuid; afektiivse ehk tundeloomingu sisu seisneb nende taas liikumapanemises, aktiivsuse vabanemises reaktiivsus-klompidest.

Loomevaldkondi võiks ehk veel teisigi eristada, aga seniõeldu valguses võiks nüüd **filosoofilist** loomet võtta nii, et see aitab erinevaid loomevaldkondi omavahel ühendada (ja koost lahti võtta). Viimastel puuduvad vahendid, millega näidata, kuidas nad on teistega seotud. Teadus võib inspireerida kunsti, kunst sporti, sport poliitikat jne; või (kunstivalla sees) romaani võib transformeerida filmiks, aga see käib nõ vaikimisi. Kui me hakkame eksplitseerima, milles need seosed seisnevad, siis me liigume filosoofia suunas. See tähendab ühtlasi, et filosoofia suudab kirjeldada protsesse iga kättetoomise enese sees (mida eespool põgusalt illustreerisime). Seda tehakse mõistetega, mis tõmbavad mingil moel kokku mingi osa tegelikkusest, ja toovad selle kokku teiste tihendustega. Filosoofia ei jäta välja ühtki tegelikkuse piirkonda ega sektorit nagu teadus, vaid liigub nende kõigi vahel. Samuti filosoofiline mõte väljendub küll sõnades, lausetes ja tekstides, aga teosel pole temas sellist positsiooni nagu kunstis. Ei tule kuulata mitte sõnu, vaid mõisteid, mõtteid. Ja ei tule kuulda mitte mõtteid, vaid mitte-mõtet, eel-mõtet. Erinevalt spordist liigendab filosoofiline looming tegelikkust ümber mõttes, ja selle mõju ei pruugi olla nii vahetu nagu poliitiku hõlbustustöö või tundeloominguline avardamine. Filosoofilise loominguga luuakse ja sõnastatakse olemise ja mõistmise orientiire ja mõistelisi pidepunkte nii individuaalselt kui ühiskondlikult, ning nende orientiiride ja pidepunktide nihutamine ja ümbermängimine võib kaudselt vabastada jõude ka nendes teistes loomevaldkondades.

3. PÄRIMUS

3.1. Pärimus kui muld või puu

Filosoofia ei alusta kunagi puhtalt lehelt, vaid *in medias res*. Mõtlemisel on alati juba mingi pärand, mingi pärimus. Lääne filosoofia loeb oma algust Vana-Kreekast, Thalesest peale. See pärimus pole nii pidev kui näiteks hiina oma, kuna temas on esinenud nii keelenihkeid (kreeka > ladina > rahvuskeeled), religiooseid pöördeid (paganlus > kristlus > ilmalikkus) kui ka ajalisi hiaatusi (eriti Boethiuse ja skolastikute vahel). Ometi on euroopa filosoofia pinnaseks teatav tekstipärand, millest palju on küll kaotsi läinud (antiikajast) või unustusse vajunud (keskajast), aga milles on mõjukaid klassikalisi tekste ja autoreid, keda on pidevalt üle loetud (näiteks Platon, Aristoteles, Augustinus jt). Pärimus on iga ajastu filosoofiale justkui muld, millest ammutatakse eluks vajalikke toiteaineid ning mis on mingile antud kooslusele ühine. Ja iga surnud filosoof kõdunedes ja mädanedes rikastab seda pinda. Pärimus täidab lõimivat funktsiooni: klassikaliste tekstide kultuuriline ühisosa hõlbustab erinevate mõtlejate läbikäimist nii igal antud ajal kui vähemasti mingil määral ka üle aegade. On mingi hulk ühiseid teemasid, probleeme, mille teadmine ja millega tegelemine filosoofidekogukonda koondab. Pärimus täidab ka eelseedimise funktsiooni. Iga teema puhul leidub minevikust keegi mõtleja või mingi tekst, mis vähemasti servapidi on seda juba eelnevalt hekseldanud, alustanud selle materjali läbitöötamist ehk “seedimist”. Pärimuse mittetundmine (nagu üldse mälupuudulikkus) toob kaasa selle, et mõtleja hakkab jalgrattaid leiutama. Vastupidine oht seisneb mälu hüpertroofias, pärimuse liiga heas tundmises, kus piltlikult öeldes ainult jalgratta putitamise tegeldaksegi, selmet leiutada *midagi muud*. Filosoofilise (või mistahes muu) loomingu tarvis tuleb just nimelt midagi ära unustada ja midagi valesti mõista (olgu meelega või kogemata). Muidu hakatakse kõdunema enne veel kui ollakse üldse taimeks saanud; sellega muututakse nõ lagubakteriks, kellel on ökosüsteemis muidugi oma roll, mis on aga pigem sekundaarne. Kõrgemad organiseerumisvormid ei piirdu üksnes mullaga, vaid omastavad midagi väljast (valgus, süsihappegaas). Filosoofiline mõtlemise puhul on see keskne: mil määral ta suudab omastada välisust, nii-öelda oma spetsiifilist valgust ja süsihappegaasi, andes nii-öelda toitu ja õhku, mõtteainet ja hingamisruumi teistele eluvormidele.

Filosoofia toitub pärimusest nagu mullast ning iga taim omandab seda erineval moel, loomaks oma erinevaid iseloomulikke eluvorme. Aga igal mullal on oma tüüp, omad karakteristikud, mis võivad soodustada üht- või teistsugust floorat. Filosoofiline pärimus on teatud aspektist üks mullatüüp (oma lokaalsete variatsioonidega), mis soodustab teatud eluvorme ja omastustüüpe. Sellisena on pärimus vältimatult piirav. Pärimus loob mingeid mõttevõimalusi, aga teisest küljest kõrvaldab või ebasoodustab teisi mõttevõimalusi. Või kui mõtelda teistsuguse kujundi peale, mis veelgi enam rõhutab diakrooniat ja ajalugu ning selles kätketud olemuslikku asümmeetriat, siis pärimus on nagu puu. Iga mõtleja on nagu oksaharu, mis toob sisse mingi vahe, eristuse, veelahkme (mahlalahkme) ehk teeb midagi uut, just nimelt “teeb vahet” pärimuses, aga teisest küljest kasvab ta välja mingist tüvest,

mingitest suurematest okstest, mis annavad juba ette ühtesid soodumusi, kalduvusi ning välistavad või ebasoodustavad teisi.

Kui pidada silmas mõtlemise kogupotentsiaali ja uuendus-/nihutusvõimet, siis on filosoofia jaoks oluline ammutada mitte ainult oma mullast ja mitte ka ainult õhust ja valgusest, vaid samuti teistest muldadest, teistest pärimustest. See on tänapäeval vajalikum ja võimalikum kui kunagi varem, kuna mõtlemist nõudvad küsimused on aina pakilisemad ja globaalsemad, nii et on tarvis rakendada kogu inimkonna mõttepärandi ressursse, ning õpetlaste töö tekstide vahendamisel kumuleerub ja täpsustub. Euroopa keeltesse, eeskätt inglise keelde on tõlgitud suurel hulgal teiste pärimuste (Hiina, India) tekste, ja vastupidi, euroopa pärandit vahendatakse aina mahukamalt ja täpsemini teistesse kultuuridesse.

3.2. Filosoofia laiendamine kõrvale: teised pärimused. Pärimus kui võsa või risoom

Sellega on seotud vaidlusküsimus, kas “filosoofia” terminit tohib rakendada teistele pärimustele, või peaks selle reserveerima Vana-Kreekast alguse saanud pärimustele. s.t kas “filosoofia” peaks nimetama teatavat loominguviisi ennast, või üksnes selle üht spetsiifilist vormi (seda, mis võrsub Vana-Kreeka huumusest ja kõigest sellele hiljem ladestunud). Mingis mõttes on tegemist pelgalt terminoloogilise küsimusega. See võiks olla ebaoluline, kui sellel poleks praktilisi ja performatiivseid tagajärgi. See, kuidas me mingit asja nimetame, juba muudab tegelikkust. Keelemärgid ei liigu vaakumis, vaid neil on alati mingisugused afektiivsed ja poliitilised järeled. Toon välja kaks aspekti.

(1) Filosoofia on üldiselt Lääne kultuuris läbi aegade olnud kõrgelt hinnatud (ehkki on muidugi olnud reservatsioonid, olgu religioossetel või filosoofilistel põhjustel). See seostub kõrgetasemelise vaimutegevusega, millegi raskesti ligipääsetava ja seetõttu väärtuslikuga. Sellepärast kui otsustatakse piirata “filosoofia” sõna Lääne traditsioonile ning tähistada teisi pärimusi teiste nimedega, siis omandab see kergesti šovinistliku ja kolonialistliku alatoonid. Meil on filosoofia, aga “neil” on pelgalt “mõttepärimus”. See mõttepärand võib olla huvitav ja seda võib mõnes mõttes isegi meie omale eelistada, aga isegi selline ümberpööramine tõukub allasuvast apartheidist. (2) Institutsiooniliselt seostub filosoofia konkreetsete praktikatega (ülikoolid, ajakirjad, erialad jne), nii et nende justkui ükskõiksete nimetustega tegelikult reguleeritakse õpetlaste elu: “filosoofiaga” tegelevad inimesed on ühes õppetoolis, avaldavad ühtedes ajakirjades ja esinevad ühtedel konverentsidel, aga “mõtteleooga” tegelevad inimesed on teistes õppetoolides (religioon, kirjandus, sinoloogia, indoloogia jne), avaldavad teistes ajakirjades ja esinevad teistel konverentsidel. Nõnda võib inimene, keda huvitab hiina “mõttelugu”, olla sunnitud läbi käima religiooniuurijate, antropoloogide, kirjandusteadlaste, majandusteadlaste ja teistega, kes juhtumisi samuti selle geograafilise piirkonnaga tegelevad, ehkki rohkem abi võiks tal olla kontaktidest Lääne filosoofidega.

Sellepärast tundub vähemasti praegu perspektiivikam pigem laiendada “filosoofia” mõistet teistele pärimustele ning tähistada sellega teatavat loominguvormi, selmet kasutada iga piirkonna ja iga pärimuse jaoks oma sõna.

Millistele pärimustele filosoofia mõistet laiendada võiks, s.t millistest pärimustest me leiame “filosoofiat”? Ilmselt vähemasti Indiast ja Hiinast ning nendega seotud väiksematest kultuuridest (Tiibet, Korea, Jaapan, Vietnam). Nendes leidub tekste ja tekstipärimusi, mille peamine fookus on mõisteloomisel, ning erinevate selliste koolkondade vahelisi väitlusi ja poleemikaid (kus vastanduvad erinevad mõistekooslused). Nendele kolmele filosoofiapärimuse areaalile on ühised veel ka mõned sotsioloogilised ja ajaloolised asjaolud. Nad tekkisid enam-vähem ühel ajal (7-6 saj eKr) ning üks ühine tunnus on mõtlemise pluraliseerumine või õigemini öeldes spetsialiseerumine: tekivad erinevad koolkonnad, kes rõhutavad ühtesid või teisi probleeme, probleemide ühtesid või teisi aspekte, ning arendavad oma mõttesidususe ja -strateegia võimalikult kaugele. See käib enamasti diskussioonis ja poleemikas teiste koolkondadega, kes rõhutavad teisi probleeme ja probleemide teisi aspekte. Sel moel exploreeritakse mõtlemisevälja võimalusi avaramalt, kuna igatüüpi püüab osutada teiste nõrkadele kohtadele ning on omakorda sunnitud arvesse võtma teiste kriitikat ning leidma neile vastuseid. Sel moel ühest küljest koolkonnad kaitsekraavistuvad, nende erinevused muutuvad aredamaks ja ülerõhutatumaks, aga teisest küljest nad ka laenavad otseselt või kaudselt teistelt, pannes ent laenu helisema oma “kõlalaul”, oma kontekstis ja oma taotluste sihis. Niimoodi vaadatuna ei sarnane pärimus enam puuga, vaid pigem võsa või seeneniidistikuga või (Deleuze'i ja Guattari 1980: 9-37 tähenduses) risoomiga. Iga pärimuse sees on hulk kiude, mille vahel toimub keerukaid läbipõimumisi, ühtesulamisi ja lahknemisi. Usutavasti leiab sääraseid ühendusi ka pärimuste vahel ning filosoofiapäranditega tegelemine võiks neid juurde tekitada.

Filosoofiapärimuse arengu mingil etapil (mõnel pool juba väga varakult) saab oluliseks kirjakultuur. Üleskirjutamisega fikseeritakse mingi mõte, mingi teos ühel ajahetkel ja hiljem saab selle juurde tagasi tulla. Kirjata kultuuris on kogu pärimus aktualiseeritud nüüd ja praegu; ta küll reeglina sisaldab elemente väga erinevast ajast (müüdid, jutud, luuleteosed, laulud jne võivad olla väga erineva vanusega ja mitmekesise kompositsioonilooga), mille keelgi võib olla väga erinev (mõnd arhailist teksti võidakse edasi pärandada ka siis, kui selle keel on muutunud praktiliselt arusaamatuks – kusjuures teksti religioosne vägi võib sellest isegi kasvada), aga see kõik toimub nüüd ja praegu, on aktualiseeritud siin. Seevastu kui on olemas kirjalik tekst, siis see pakub pidepunkti, pöördumaks tollesse minevikuhetke endasse – või ka mõne kaasaja mõtleja enese sisse. Saame teda uurida tema endana – ja teha seda ise, peaaegu-sõltumatult traditsioonist ja ümbritsejast (ehkki loomulikult kirjaoskajate õpetlaste kasvatamine nõuab haridust-koolitamist ja tekstile lähenemine käib peaaegu alati mingite vahendajate, tõlgendajate kaudu – aga vähemasti see sõltumatus kaldub kasvama). Saab tekstist järgi vaadata, mida autor ikkagi ütles. Ja eeskätt, kirjakultuuris aegamööda ladestub palju selliseid tekste. Tekivad individuaalsed hääled, kelle poole ma saan pöörduda

– mis omakorda vastukajana individualiseerib ka mind ennast. See ajendab enda ja oma olukorra – ning maailma – üle üksikasjalikumalt reflekteerima. Ja filosoofia alati juba *on tekkinud* – selles mõttes, et teda ei rajata olevikus, teda kunagi ei raja need, kes saavad traditsioonis kuulsaks esimeste mõtlejatena (nt Thales või Konfutsius), vaid filosoofia tegelikuks rajajaks võib pidada mingeid poleemiliseid tegelasi hilisemast ajast (Platon, Mozi), kes vastanduvad varasemale figuurile või üldisemalt pärimusele²², ning korruga saab olema olnud kaks põlvkonda filosoofe: nemad ise ja nood polemiseeritavad varasemad (kes ei aimanudki, et nad midagi rajavad). Filosoofiaga käib sageli varakult kaasas ikonoklasm ja skeptitsism (Herakleitos, Sokrates, skeptikud, küünikud; Mozi, Zhuangzi, Wang Chong; Cārvāka), mistõttu seda on sageli peetud kehtiva korra jaoks ohtlikuks.

Filosoofia kitsas mõttes oleks niisiis pärimus, kus on jõudnud kuhjuda hulk selliseid vaatepunkte, mis on kirja pandud, nii et nende poole saab eksplitsiitselt tagasi pöörduda. Juba need aspektid eeldavad väga paljut: piisavalt suurt ja liigendatud ühiskonda, ajalist järjepidevust, levinud kirjakultuuri jne.

3.3. Filosoofia laiendamine sügavusse

Nüüd võib omakorda tekkida küsimus, kas “filosoofia” mõistet ei tuleks veelgi laiendada. Kas me võime rääkida ka näiteks sumerite või nambikwarade filosoofiast? Kas asjaolu, et sumeri tekstide seas pole süstemaatilisi “filosoofiategeste” või et nambikwaradel pole filosoofia õppetoole, annab meile alust väita, et neil pole filosoofiat? Üldisemalt, kui mitmesugused kultuurilised tegevused (mida meie seostaksime kunsti, filosoofia, religiooni, teaduse, maagia jm-ga) on üksteisega tihedalt läbi põimunud ega ole lahknenud eraldi valdadeks – kas sellistes kultuurides pole filosoofiat? Kui me eespool laiendasime filosoofia mõistet “kõrvale” (teistele “kõrgkultuuridele”, Indiale, Hiinale), siis kas seda saaks laiendada ka “sügavusse” (“traditsioonilisse kultuuri”, s.t igale poole)?

Sel puhul võiks rakendada pisut teistsugust strateegiat ja rääkida filosoofia eelikust või sula-filosoofiast, kus filosoofia on sula-olekus. Näiteks kõikides olulistes müütides võib üsna kergesti ära tunda mingi filosoofia; need on arendatavad mingiks filosoofiliseks mõistestikuks ja käsitluseks maailmast, ühiskonnast, inimesest. Sageli aga pole kultuuridel ekstensiooni või ajaressurssi, s.t piisavalt pikaajalist, ulatuslikku ja tihedalt läbikäivat seltskonda, keda sellised edasiarendused huvitaksid, ning sellise pärimuse kestmist sellisel määral, et ta hakkaks iseennast toitma ja iseendast kasvama. Ekstensiooni ja lävimisintensiiivsuse kasvatamine tähendavad harilikult suuremate ühiskondade moodustamist, suuremate ühiskondade moodustamine aga tähendab enamasti vägivalda, vägivald aga omakorda ebastabiilsust ja katkestusi: nii et ulatuvuse ja mälu funktsioonid on sageli ebavõrdsel määral rahuldatud.

Veelgi olulisem põhjus ehk on aga selles, et võib-olla enamik kultuure ei tunnegi tarvidust erinevaid tunnetusaspekte (nt kunstilist, filosoofilist, müütilist jne) lahku

²² Ka Mozi ründab eeskätt ruiste kui seltskonda.

lüüa ja neid eraldi arendada. Teatavas mõttes võiks sellist hoiakut isegi filosoofiliselt järjekindlamaks pidada, kui filosoofia all pidada silmas liikumist läbistuvusastmete vahel (vt. eespool, “praktika”), sidudes ühtekokku sulanduva silmaspeetu tasandi, mõttetasandi ning sõnades kõrvutuvaks saava väljendustasandi. Kui filosoofia muutub autonoomseks ehk eristub teistest tunnetusviisidest, siis eristuvad selgemini ka need kolm kõrvutuvusastet, distants nende vahel kasvab ja ühtlasi tekivad suuremad kommunikatsiooniprobleemid nende vahel.

Nii et võiks eristada sulafilosoofiat, mis on igas kultuuris, ja filosoofiat kitsas või küpses mõttes (mis ei pruugi olla voores!), mis on olemas vaid mõnes üksikus kultuuris. Piir nende vahel pole are ja küsimus on pigem kalduvustes ja prototüüpides (nõnda oleksid Euroopa, India ja Hiina filosoofiad ühed prototüüpsed küpsfilosoofiad ning nambikwarade filosoofia oleks prototüüpne sulafilosoofia). Heuristiliselt avalduks see uurija ja uuritava erinevas panuses. Sulafilosoofia puhul peab uurija suurema osa mõisteloometööst ise ära tegema, ilma et tal oleks kindlaid eeskujusid või juhiseid pärimusest võtta. Valmik-filosoofia puhul on uurijal mõistete ja väljenduste genereerimisel juba võtta mingi tekstikogum ja tal on olemas eeskujud nendega ümberkäimiseks. Sulafilosoofias aga tuleb kõik ise alles välja sõeluda, välja selgitada, välja arendada, lahti mähkida. Siin haakub antropoloogia filosoofiaga. Antropoloog (vähemasti ühes oma teatud spetsiifilises huvi- ja tegutsemisrežiimis) võib olla siis justkui eksperimentaalne filosoof, kes selgitab välja antud pärimuse olulised eristused ja seosed, nende käsitluse endast, ühiskonnast, maailmast jne (õigupoolest peab ta esmalt üldse tuvastama need kategooriad, mis on relevantesed; isegi neid äsjanimetatud kolme ei saa universaalseks pidada). Ta peab hülgama suure hulga omaenda kultuurilisi eristusi ja eelistusi ning püüdma välja selgitada teise kultuuri omi; ja see käib tagasisidestatult: teise eristusi välja selgitades sageli alles selguvadki omaenda vaikumisi-eristused, mis seni kehtisid enesestmõistetavatena ja mida ei osatud küsimuse alla üldse seadagi, üldse problematiseeridagi – see omakorda teeb uurija võimelisemaks paremini oma taustast distantseeruma ja veelgi täpsemini nägema teise tõelisi eristusi (algselt oletatute, projitseeritute asemel). Kuna antropoloog peab seda pärast oma vana kultuuri inimestele selgitama, siis ta peab sama protsessi (mis võib olla, ma kujutan ette, vägagi valulik, vahel füüsiliselt aga veelgi enamgi on ehk kurnav mentaalselt, personaalselt) tagurpidi tegema, uuesti üritama leida vana kultuuri sees sõnad, et seletada seda uut maailma, mille ta on avastanud – aga kuidas teha seda niimoodi, et ei valataks uut veini vanadesse lähkritesse? Kust võtta uued lähkrid? Siin peab antropoloog uuesti olema filosoof ja leiutama mõisted.

Pidades silmas antropoloogia nüüdseks juba kaunis pikka ajalugu, tekib sellesse struktuuri veel omakorda mitmesuguseid keerustusi, millest üks on see, et sageli on üht sulafilosoofiat uuritud juba sajand või rohkemgi, nii et sellest on järgemööda tehtud mitmeid filosoofiahakatusi, milles sageli järgnevad on saanud üle võtta eelnevatele – nii et justkui hakkab tekkima filosoofia kitsas mõttes. Ja see oli öeldud väliste kirjeldajate eeldusel; aga lisaks on veel ka võimalik, et nonde varaste kontaktide mõjul viljastus selles sihis ka kohalik pinnas, nii et keegi on seestpoolt

püüdnud hakata oma asja sõnastama. Kas neid võib pidada filosoofideks? (ja kui, siis kas “esimese” või “teise” põlvkonna omadeks? kas peab ootama siseoponenti?). Kas siin – olgu ühel või teisel juhul (või veel muudelgi asjaoludel) – on siin põhimõttelisi erinevusi nende “kitsas mõttes” pärimuse filosoofidega? Kõik need on küsimused, millele tuleks vastust otsida.

3.4. Hooandmine

Küsimus pole selles, et üks pärimus oleks iseenesest hea ja teine halb, et üks pärimus oleks teisest parem või halvem. Pigem on niimoodi, et igas pärimuses rõhutatakse tegelikkuse teatavaid aspekte ning teised jäetakse varju. Kui midagi halvaks pidada, siis seda, kui jääda kinni oma liigendustesse, fetišeerida nende produkte (ja lihtsad ümberpööratud ei muuda siin midagi, kui näiteks mõistuse eelistamine asendada keha eelistamisega – sest see jätab puutumata keha ja mõistuse eristuse enese). Teistest pärimustest võib olla kasu selle poolest, et teadvustada oma harjumuspäraseid liigendusi, reproblemiseerida neid ning teha uusi. Selle valguses me suudame võib-olla näha ja väärtustada ka omaenda pärimuses asju, mis olid muidu peavoolust kõrvale jäänud. Igatahes on niimoodi võimalik saada hõlmavamaks, vähem piiratuks. Kui hiina filosoofiapärimuses taheti kedagi kiita või, vastupidi, maha teha, siis ei rõhutatud niivõrd seda, kas tema üks või teine idee oli õige või vale, vaid pigem pöörati tähelepanu sellele, kas tema mõtlemine on kõikehõlmav või piiratud, ühismeelne või erapoolik (mõisted *gōng* 公 ja *sī* 私, vt Liu 2006). Hiina peavoolu hoiaku järgi tuleb eelistada filosoofiat, mis on inklusiivsem, mis suudab lõimida-hõlmata rohkemat. Enda ja teiste pärimuse tundmine aitab kõrvaldada piiratud ja erapoolikust. Filosoofia kasvab alati välja mingisugusest pärimusest, aga oluline on kasutada seda heaperemehelikult, s.t kasvupinnana uutele taimedele, mis reaktualiseerivad, reproblemiseerivad pärimust ning ajavad selle pinnalt aina uusi võrseid, mis loovad uusi ja hõlmavamaid ühendusi.

Seetõttu põhineb käesolev väitekirj Lääne traditsioonil, eeskätt mõningatel uue aja prantsuse mõtlejatel, kuid sellesse on siin-seal lõimitud materjali teisest pärimusest, Hiinast. Hiina materjali põhjal oluks seda ontoloogiat (vägi, väesolu-käesolu, kättejõudmise etapid, jne.) isegi lihtsam esitada, kuna see haakub Hiina peavoolu mõtlemisega paremini kui Lääne omaga. Ent institutsionaalselt eeldanuks see väitekirja kaitsmist teises osakonnas, mis omakorda – sinoloogilise uurimistöö pärimuse spetsiifika mõjul – oleks nõudnud mahukaid filoloogilisi ja ajaloolisi analüüse, mis oleks aga töö fookuse paigast nihutanud.

Sellisest esitusest võib nüüd jääda mulje, justkui filosoofia on üksnes kultuuriuurimise või kultuurivõrdluse asi. Päris niimoodi ei taha ma seda ütelda; ma ei taha öelda, et sedasorti “filosoofia laiendamine” (kõrvale või sügavusse) oleks ainus või põhiline filosoofia eesmärk. Suurel määral on tegemist pigem metodoloogilise ja kriitilise vahendiga: püüdes sisse elada teise mõttepärimusse, me saame ühest küljest hajutada võltsse iseenesestmõistetavusi ning teisest küljest hankida inspiratsiooni uutlaadi mõtlemiseks, mis ilmselt kasvaks olulisel määral

välja meie enda pärimusest, ent teeks seda kokkupuutel teise pärimusega, mis oleks justkui pookoks meie pärimuse puul. Või veelgi parem – tuues sisse Deleuze'i ja Guattari risoomikujundi, hakkaks filosoofiapärimustik sarnanema puu asemel risoomiga, võrgustikuga, mille sees on küll puujaid struktuure (ühe pärimuse ajaline sügavusmõõde), aga kus need on ühendatud paljude horisontaalsete ja diagonaalsete ühendustega erinevate pärimuste vahel. Ja veelgi sügavamalt aitaks see ehk välja tuua risoomsust igas kultuuris eneses (ka nois väidetavais puis). Praktiliselt ükski inimkultuur ei ela täiesti ilma kontaktideta teiste kultuuridega, ükski pärimus pole mõjutusteta teistest; ja seda enam kehtib see kitsas mõttes filosoofiapärimuste kohta, mis on tihedalt seotud kirjakultuuriga ning nõuab enda taga arvestatava ajalise ja ruumilise ulatusega ühiskonda – pole mõeldav, et selline tekiks ja püsiks isolatsioonis. Igatahes sedakaudu võiks selline laiendustöö saada üheks oluliseks filosoofiliseks praktikaks; sellest võrsuv risoomsus kujundaks uutlaadi mõtlemist ja hoiakuid, oleks kõnekas ka nõ oma vormi poolest.

1. ISEND

1.1. ISENDI UURIMISE NELI VIISI

Järgnevalt uurime isendit ehk indiviidi²³ ning tema moodustumist. Kuidas isendeid uurida? Neid saab esiteks uurida kas selle järgi, kuidas nad ilmnevad meile, või selle järgi, kuidas nad on iseendas. See oleks isendite uurimine vastavalt “esiküljelt” ja “iseküljelt”²⁴. Esiküljelise uurimise puhul on uuritav asetatud uurija suhtes välisena, ees leiduvana. Iseküljelise uurimise puhul on uuritav uurija enda sees, olgu siis tegemist sama isiku uurimisega või siis oma isikut kujutlusvõime abil laiendades teiste isendite uurimisega. Peale selle saab veel eristada kaht lähenemisviisi, millest üks on sünkroonne või staatiline ning teine on diakroonne või geneetiline.

(1) Üks viis on uurida isendi esiküljelist struktuuri n-ö momentülesvõtena. Loomade puhul on selliseks uurimisviisiks anatoomia; keemias on selleks analüütiline keemia ja osa füüsikalist keemiat. Niimoodi uuritakse isendi keha ja selle materiaalset keskkonda.

(2) Teine viis on uurida isendi keha toimimist ja isendi läbikäimist ümbrusega mingi ajaperioodi vältel. Loomade puhul on selliseks uurimisviisiks füsioloogia (organite talitluse uurimine) ja etoloogia (organismi käitumise uurimine). Keemias oleks selleks sünteetiline keemia ja osa füüsikalist keemiat. Ajalises kestuses käsitletuna hakkavad välja joonistuma isendi sisemine ja väline dünaamika, siseregulatsioon ja välislävimine.

(3) Kolmandas uurimisviisis asetatakse isendi sisse ehk tema “iseküljele” ja uuritakse maailma nii, nagu see antud isend seda läbi elab, või nagu ta võiks seda läbi elada kõige selle põhjal, mida me tema esiküljest välja loeme. Niimoodi ei uurita enam isendit ruumis ja ajas olevana, vaid uuritakse tema ruumistamise ja ajastamise viise, s.t seda, kuidas ruumilised ja ajalised liigendused talle ilmnevad, millised liigendused on talle olulised ja millised dünaamikad on talle võimalikud. Sellega tegeleb loomade puhul Jakob von Uexküll (1992, 2012) algatatud omailmade uuring ja inimeste puhul Husserli rajatud fenomenoloogia.

(4) Neljas uurimisviis uurib mehhanisme, kuidas isend ülepea luuakse. s.t mitte kuidas liigendatakse isendile ilmnev ajalisel ja ruumiliselt, vaid kuidas üldse tekivad isendid, kellele midagi ilmneb. Kolmas uurimisviis lähtub mingist antud isendist ning uuritakse tema maailma liigendamise ajalisi ja ruumilisi viise, aga

²³ Seda sõna kasutame harvem. See on etümoloogiliselt ladina tõlkevaste kreeka “aatomile” ja tähendab jagamatut; isendit aga ei iseloomusta niivõrd jagamatus, kui võrd muutumine “jagamise” kestel (vt Deleuze 2008: 36).

²⁴ Nende mõistete terminites on lihtne aru saada, kuidas mingi asja või olendi nii väliskuju kui ka sisemus võib olla “esiküljeline”, s.t “esil” olev uurija jaoks, kes neid välispidi uurib; ning kuidas teisipidi nii isendi siseseisundid, tegutsemine kui ka tema keha kuuluvad “iseküljele”, niivõrd kui nad kuuluvad talle “endale” ehk on “läbi vaadatud” (vt allpool).

neljas uurimisviis liigub isendite eneste geneesi juurde. See liigub sügavamale isendlikkusse ja siia on kaasatud eel-isendlikkus, isendile omane tühjus. Sellise uurimisviisi näideteks võiks lugeda G. Simondoni (1989) individuatsiooniesitust, H. Bergsoni (2005) evolutsioonikäsitlust ning J. Fraseri (1982) aja geneesi kirjeldust.

Toon välja mõned olulised aspektid, mis nendel uurimisviisidel välja tulevad.

(1) Olukorra ja selle sidususte esiküljelisel sünkroonsel uurimisel tuleb välja isendite mitmetasandiline ülesehitus. Tegelikkus on organiseeritud erinevatel tasanditel ja tasanditevahelised üleminekud ei ole pidevuslikud, vaid hüppelised. Näiteks hulkrakse elusolendi puhul me võime eristada järgmisi kehatasandeid: organism, rakk, molekul, aatom, aatomituum, nukleon, kvark. Vahel eristatakse organismi ja raku vahel organi või koe tasandit ning raku ja molekuli vahel organelli tasandit.

(2) Uurides isendit mingis ajalises ulatuses ehk diakrooniliselt, tuleb välja tema ülemise kehatasandi iseloomulik sidusus. Kui eelmises uurimises oli ülemise ja alumise kehatasandi vahekord umbmäärane või neutraalne, siis nüüd saab teha sellise mõistelise eristuse, et alumine kehatasand *põhjustab* ja *võimaldab* ülemist, aga ülemine kehatasand *põhjendab* ja *võimendab* alumist. Isendi toimimine käib tema ülemise organisatsioonitasandi piirangute järgi, mida alumised tasandid võimaldavad ja põhjustavad, aga mis pole rangelt nende tasandite terminites adekvaatselt kirjeldatav. Näiteks võimaldavad aatomite vahelised keemilised sidemed erinevaid isomeere, mis erinevad nende sidemete suhtelise paigutuse poolest. See muidugi pole vastuolus kahe aatomi vaheliste keemiliste sidemete tasandiga, aga kui me piirduksime rangelt selle tasandiga, siis meil n-õ puuduks mõõde, milles kirjeldada isomeere ja nende erinevat käitumist. See erinevus on muidugi juba olemas eelmise tasandi kirjelduses, aga seal ei tee see vahet, kuna me ei näe isomeeride käitumiserinevust, mis tuleb välja alles ajalises ulatuses.

(3) Kolmandas uurimisviisis asetatakse maailma liigendavate telgede ja väärtusskaalade nullpunkt uuritavasse isendisse. See on laias mõttes fenomenoloogiline või maailmauurimuslik hoiak: uurida, kuidas isendile (kelleks võin olla ka ma ise) ilmneb see, mis talle ilmneb. Kui eelmiste uurimustega selgitati välja mitmesugused struktuurid, omadused, käitumislaadid, kasvamismodaalsused jne., siis nüüd käsitletakse neid olendi *enda* maailma mõõtmete ja liigendustena. Eelnevad uurimised tõid välja mingi hulga tunnuseid ning siin ühendatakse ja konjugeeritakse need olendi maailmaks, nii et need tunnused on mõistetud tema fenomenaaalse maailma aspektidena.

(4) Neljandas uurimisviisis tehakse järeldus paljude eelmise uurimisviisi tulemuste pealt ning tematiseeritakse üldist mehhanismi, mis isendeid loob nende esi- ja iseküljel. Neljas uurimisviis puudutab “isekülge”, mille “esiküljelisteks”, esiletulevateks avaldusteks on isendite välis- ja siseteod. See liigub isendi iseosa, iseära juurde.

1.2. ISEND JA KUHI

Kui me vaatleme isendi keha, siis see ilmneb teatava elementidepaljusena. Olgu palja silma või siis aparatuuride vahendusel näeme, kuidas selles on ühed aatomid või molekulid teiste kõrval, ühed rakud või organid teiste kõrval (see vastab esimesele uurimisviisile). Puhtalt sünkroonselt oleks sageli võimatu selle põhjal ütelda, millised on isendi piirid või missugune see isend on. See tuleb välja eeskätt ajalises kestuses, jälgides keha kujunemist ja toimimist (teine uurimisviis). Siis me näeme, kuidas isend tekib teatava geneesiprotsessi käigus ning kuidas ta oma vormi hoiab.

Kõikide isendite puhul kehtib see, et nende keha elemendid ei ole lihtsalt ükskõikselt üksteise kõrval, vaid nad on omavahel seotud, neil on pistmist, nad teatud mõttes läbistavad üksteist. Ühe osa mõju ei piirdu tema ruumiliste piiridega, vaid ulatub üle kogu keha. Selle alusel saab isendeid eristada **kuhjadest**²⁵, kus osade mõju ei ulatu üle kogu süsteemi või kus see ei tee olulist erinevust²⁶.

Näiteks kui võrrelda elus **hunti**, kes magab, ja äsja surnud hunti, siis milles nende vahe seisneb? Magavat hunti me peame isendiks, aga surnud hunti enam mitte. Välisel vaatlemisel võivad nad ometi olla väga sarnased ja vahe ei pruugi olla alati kohe märgatav. Anatoomiliselt on nad pealtnäha ühesugused, neil on samasugused kehaosad. Füsioloogiliselt on muidugi vahe suur: surnud hunt ei hingata, ta süda ei löö, veri ei ringle, närvisüsteemis ei liigu signaalid jne. Nii et lühikesel ja pealiskaudsel vaatlusel võib elus loom olla äravahetamiseni sarnane surnud loomaga, aga mida pikemat aega me neid vaatleme, seda selgemaks muutuvad erinevused ja me näeme, et surnud hundi keha laguneb koost, samas kui elus hundi keha püsib enam-vähem ühesugusena edasi.

Selle põhjal võiksime ütelda, et isendit iseloomustab teatava kehakuju hoidmine. Kuid ka näiteks kivi kuju püsib samasugusena. Ometi tundub, et kivi kehand ja hundi keha püsivad väga erineval moel. Kivi me ei pea tavaliselt isendiks ja tavakeeles me ei ütle tema kohta „kes”, vaid „mis“. Kui lüüa kivi küljest kild, siis püsib ta edasi täpselt sellise lohuga nagu temasse jäi, ning ajapikku võib see lohk ainult suuremaks kuluda. Kivi ei

²⁵ See on läbivaid lähtekohti Raymond Ruyeri mõtlemises (1946; 1948; 1952; 1958; 1964, vrd. Colonna 2007, Ott 2007): ta eristab „pärisolendeid”, keda iseloomustab „potentsiaal” ja „vorm” või „absoluutne pind”, agregaatidest (nt. jõesäng), mis on üleni aktuaalsed ja millel on ainult oma osade „struktuur” (Ruyer 1946: 4-6, 12-14). „Vaim on lihtsalt objektpinna ja absoluutse pinna erinevusele antud nimetus” (Ruyer 1950: 99). See on juba väga vana tähelepanek; selle idee algatajaks võib pidada juba Aristotelest ja tema eristust isendi ja „kuhja” (σωρός) vahel (nt. „Metafüüsika” Z, 1040b5-16 ja 1041b11-12, vt. Aristotele 2000: 356, 358 ja 362). Hiljem on sarnast ideed korduvalt kasutatud, kahe näitena mainigem Leibnizi monaadide-teooriat (monaadil pole osi, ent ometi on temas eristused; vt. Leibniz 1714, 1990, 1994, 1996,) ning Kanti, kes ütleb „Otsustusjõu kriitika” §65-s, et isendi osad peavad olema „niimoodi üheks tervikuks seotud, et nad on vastastikku üksteise vormi põhjuseks ja tagajärjeks” (Kant 1790).

²⁶ Nõnda näiteks ei moodustu gravitatsiooni varal tugevalt individualiseerunud isendeid, kuna gravitatsioon tõmbab kehi kokku eristamatult, lihtsalt nende massi varal.

taasta lõõgieelset olukorda. Kristall võib küll lohu kinni kasvatada, ent kristalli kasvamisel pole äramääratud piiri, nii et kui ümbruses jätkub materjali, siis ta mitte ainult ei kasvata lohku kinni, vaid kasvab igast küljest veel edasigi. Seevastu kui kriimustada kriimsilma, siis (1) tekkinud haav kasvab kinni ja (2) *ainult* see haav – erinevalt kivist, mis ei kasvata end kinni, ja kristallist, mis kasvatab end rohkem. Seetõttu tundub, et kivi võib püsida oma kujuga või kristall võib taastada oma kuju, ent mõlemad on oma tervikkuju suhtes ükskõiksed: kivi võib olla sälguga või ilma, kristall võib olla suurem või väiksem.²⁷ Seevastu täiskasvanud hunt püüab aktiivselt säilitada just seda kuju, mis tal on, nii et väikesed vigastused paranevad ja ta taastab oma esialgse vormi. Muidugi, kui vigastus on liiga suur, näiteks kui hundil pea maha lüüakse, siis ei suuda hundi keha seda enam parandada, vaid ta sureb ära ning ta keha laguneb koost. Kui aga kivi või kristall pooleks lüüakse, siis ei tähenda see sugugi tingimata, et tekkinud pooled peaksid lagunema veel väiksemateks osadeks. Neil pole oma makroskoopilist tervikkuju, vaid nad on pigem oma väiksemate osade „kuhjad“. Ühesõnaga, elusisendit ei iseloomusta ainult kehakuju püsimine, vaid ka selle *taastamispiüüd* kõrvalekallete puhul. Ta on aktiivselt oma kujust huvitatud ja ta *hoiab* seda, erinevalt eluta isendist (elus hunt surnud hundist või kivist), mis on oma tervikkuju suhtes ükskõikne.²⁸ Mida see „huvi“ tähendab? See tähendab, et elus hunt on hunt igas oma kehaosas ja kõik tema kehaosad kokku moodustavadki hundi. Kõigil tema kehaosadel on üksteisega pistmist.

Isend on korraga kõigis oma kehaosades. Kui ma liigutan oma kätt, siis ei pea ma rändama ühest kehaosast teise (näiteks peast kätte), vaid see on kogu mu kehaterviku teatav nüansimuutus, globaalne teisendus. Keha on tervenisti, tervikuna minu jaoks olemas, või õigemini, ma olengi oma keha. Muidugi me saame pöörata tähelepanu ühele või teisele kehaosale, ent sellise tähelepanu-pööramise taustal on alati kehaterviku kohalolu. Vahetu kohalolu oma kehas on kehale vastav **seosejõud**.

1.3. ISEND JA ÜMBRUS

Isend tekib seoses mingi ümbrusega ja selle elementidega, mille suhtes ta mingil kombel toimib ning millelt ta omakorda toimeid vastu võtab. Isend käib läbi teatavate ümbritsetajatega, mis iseloomustavad teda samavõrd kui tema oma kehakuju. Nendes läbikäimistes ilmutab isend oma tegutsemisvõimet.

²⁷ Kivi ja kristalli päris kuju pole mitte makroskoopsel tasandil, vaid mikroskoopilisel tasandil, aatomite ja nendevaheliste suhete tasandil. Kui kristall kasvab, siis reprodutseeritakse lihtsalt tema “ühikrakku” (ingl. k. *unit cell*).

²⁸ See on muidugi lai üldistus ja on hulk erandeid, näiteks fosfolipiidid (mis on rakumembraani koostises) moodustavad veekeskkonnas spontaanselt kaksikmembraaniga keradid, lihtsalt ühe otsa hüdrofiilsuse ja teise otsa hüdrofoobsuse tõttu. Vormiloovals teguriks on antud juhul aga ümbritsev vesi, mitte fosfolipiidikera ise, vähemasti mitte tervikisendina. Selle kohta vt. allpool alalõiku „Isendi mõiste laiendamine kõrvale: isendikkuse astmed“.

Kui pöörduda tavakeele poole, siis eesti keeles liigendatakse olevaid asju kahte suurde kategooriasse, "kes" ja "mis" ehk "elus" ja "elutu". Sellist eristust tehakse paljudes keeltes (ehkki mitte kõigis) ning need on ilmselt kaunis loomulikud kategooriad, mille taga võib näha vajadust liigitada seda, kui suurt aktiivset ja spontaanset tegutsemist me ümbritsevalt oodata võime: "kes" viitab suuremale algatusvõimele ja spontaansusele ning "mis" väiksemale algatusvõimele ja suuremale passiivsusele. Muidugi me näeme kohe, et aktiivsuse hindamisel võetakse arvesse laiemat ajalist ulatust ega piirduta ainult praeguse hetkega: hunt võib olla täiesti paigal, aga ometi on ta „kes“, sest me võtame arvesse tema spontaanse tegutsemise *võimet*, mis võib konkreetse tegevusena kätte jõuda alles kunagi hiljem. Niisiis me võiksime esimese lähendusena ütelda, et isend on selline sidusus, kellel on võime spontaanselt tegutseda, ümbruses aktiivselt muutusi teostada.

Kuid mitte igasugust muutust ja sündmust ei omista me isendile. Näiteks tuul puhudes paneb asju võnkuma või meri lainetades kiigutab asju enda pinnal jne. Muidugi, see, et me ütleme, et *tuul* puhub või *meri* õõtsutab, näitab, et vähemasti keeleliselt me omistame neile teatava agentsuse (nad on sihiliste tegusõnade aluseks). Agentsust me seostame aga eeskätt isendiga (spontaanne tegutsemine), nii et mingisugust isendlikkust näime omistavat ka tuulele, merele ja muule sellisele ehk me „isikustame“ neid. Kuid vähemasti tänapäeval ja harilikus keelepruugis ütleme tuule, mere ja muu sellise kohta „mis“. Ja tundub tõepoolest, et hundi ja tuule tegutsemine on erinevat laadi. Milles see erinevus õieti seisneb?

Üks erinevus, mis silma torkab, on see, et tuule puhul ei ole sellist tegutsemise „võimet“ nagu me hundi puhul rääkisime: ei saa olla nii, et tuul hoiaks ühel hetkel oma tegutsemist vaos ning siis järgmisel hetkel vallandaks selle (ehkki ennemuiste võis see niimoodi tunduda). s.t tuul või meri on üleni käesolevas, samas kui hundil näib olevat veel mingi tegutsemisvõime, mis ei pruugi alati avalduda käesolevas tegutsemises. Tuul on see õhusakeste liikumine, mis ta parasjagu on, ära määratuna õhurõhkude vahest ja muudest asjaoludest (neid asjaolusid on muidugi erakordselt palju). Tuul ei „hoia ennast tagasi“ vaid teostab end alati täielikult, on üleni see, mis ta käesolevalt on (teatava kiiruse ja kvaliteediga õhusakeste liikumine).

Hunt aga saab ennast tagasi hoida, näiteks varitsedes või puhates. See tagasihoidmisvõime väljendab seda, et ümbrus pole hundile ükskõikne, vaid et ta *valdab* teatavat (kaunis suurt) ajalist ja ruumilist ulatust, võtab sellest välja tähenduslikke osi. Näiteks saagile lähenedes võtab ta arvesse enda ja saagi vahelist maastikku, tuule suunda jm. ruumilisi asjaolusid nagu ka teiste huntide tegevust – mis kõik ühtekokku moodustavad teatava iseloomuliku terviku, olukorra spetsiifilise „tähenduse“, mis ütleb hundile, kuidas ta peaks järgmiseks käituma. Ning saagi jahtimine eeldab ka mitme ajalise faasi koordineerimist: otsimine, varitsemine, kallaletungimine,

rävamine jne. Mitmesugused asjaolud ümbruses ei mõjuta hundi tegutsemist üksikseigana, vaid nad muudavad kogu olukorra tervikut, selle olukorra tähendust. Ning ka tema tegutsemise üksikud faasid omandavad mõtte alles tegutsemise tervikus. Niisiis hundi tegutsemise erinevad ajalised ja ruumilised seigad “läbistavad” üksteist, moodustavad hundile tähendusterviku.

Eelmises alalõigus käsitletud kehakuju hoidmine väljendab seda, et isendit iseloomustab mingisugune enese-suhe, pööratud enda poole, kohalolu enesele/eneses. Isend on ise end. Sellesamaga on ta aga pööratud ka välise poole, ümbrus pole isendi jaoks päris ükskõikne ega ühetaoline, vaid selles tekivad tähenduslikud eristused, mis korreleeruvad tema keha ülesehituse ja selle teovõimega. Isendil on mingi spetsiifiline huvi ümbritseva suhtes ning ta valdab suuremat või väiksemat aegruumset ulatust ja teeb selles mingi hulga tähenduseristusi. See on tema **teojõud**.

Nimetame neid isendi spetsiifilisi tähenduslikke eristusi ümbruses tema **paarilisteks**. See mõiste väljendab seda, et isend käib koos, “paaris” oma paarilistega. Isendi iseloomulik keha tekib vastusena tema paarilistele ning paarilised ilmnevad isendile vastavalt tema keha ülesehitusele ja spetsiifikale.

1.4. KÕRVUTUMINE JA LÄBISTUMINE. LÄBIVAATUS.

Me nägime, et nii kehahoiu kui ka tegutsemise puhul iseloomustab isendit see, et mõlemal juhul on tal olemas kaks aspekti: ühest küljest tegevuselementide või kehaosade aegruumiline kogum ning teisest küljest selle kogumi elementide läbistuvus ehk see, kuidas neil üksteisega “pistmist” on (vrd. Husserl 1991: 91-93, Sartre 1943: 345-400, Merleau-Ponty 1945: 93-241). Esimene on isendi “esikülj”, teine tema “isekülj”. Paariline esitab isendile oma esikülje, nõnda nagu ka isend paarilisele (kui too on samuti isend). See, *kellele* paariline ilmneb, puudutab isendi isekülge. Igasugune ilmnemine eeldab ühelt poolt, et on miski, mis ilmneb (esiküljeline), ning et teiselt poolt on keegi, kes on iseendaga vahekorras (iseküljel) ja kelle jaoks too esiküljeline sündmus ilmneb ehk kelle jaoks see evib mingit tähendust.

Nende kahe aspekti, esi- ja isekülje najal saame välja arendada kaks olulist mõistet: kõrvutuvus ja läbistuvus. Keha esikülj on see, mida me näeme ja mida näiteks kirurg opereerib. See ilmutab aegruumset **kõrvutuvust**: seal on ühed elemendid teiste kõrval või järgnevad üksteisele eraldi faasidena. Need elemendid on üksteise suhtes välised. See võimaldab mõõtmist: saab võtta ühe kõrvutuvuseriba või järgnevuseintervalli etaloniks, ühikuks, ja seada seda vastavusse teiste kõrvutuvuse või järgnevuse elementidega, nii et neid kohakuti asetamisi saab loendada, s.t kõrvutuvust saab tolle ühiku kaudu mõõta. Selles mõttes on kõrvutuvus arvuline. Kõrvutuvus sätestab aegruumi (kus aega mõistetakse järgnevusena, s.t kus iga hetk on teistest väljaspool, üks teise järel).

Keha isekülg aga ilmutab **läbistuvust**, seda, et selle elemendid on üksteise sees, üksteisest läbi tunginud, läbistavad üksteist, et neil on üksteisega “pistmist”. Keha isekülg pole ei kehahoius ega tegutsemises pelk üksteise suhtes ükskõiksete elementide kuhi, vaid teatav iseloomulik ja ühtelõimitud tervik, millel on oma iseloomulik nüanss ehk “tunne”. Keha isekülg pole monoliitne ega homogeenne, see pole “üks” ega ühtlane, vaid see on teatav paljus, mitmekesisus, heterogeensus, mida ilmutab juba see, et see isekülg ja tunne pidevalt muutuvad, saavad teiseks, temas kätketud üksteist läbistavad nüansid moodustavad üha uusi kombinatsioone ja gammasid. Erinevalt kõrvutuvuslikust paljusest ei saa läbistuvat paljust mõõta, sest mõõtmisakt (st ühe elemendi väljaeristamine ja teistega kokkutoomine) ise juba teisendab põhjalikult seda paljust.

Kehale ja tegutsemisele iseloomulikku läbistuvust nimetan ma “**läbivaatuseks**”²⁹. Selle mõistega tahan osutada sellele, et isend on läbivalt kohal kõigis oma tegutsemise aspektides ja kehaosades *korraga* ehk et ta vaatab neid läbi ning justkui hoiab neid korraga „pilgus“ (ehkki pole läbivaadatu suhtes distantsil!). Läbivaatus erineb üle- ja pealevaatusest selle poolest, et viimased eeldavad distantsi selle suhtes, mida üle vaadatakse või mille peale vaadatakse: nimelt selleks, et näha arvutiokraani enda ees, peab mu silm asuma sellest distantsil. Läbivaatus aga ongi vahetult, läbivalt kohal selles, mida ta vaatab. Kuigi kui seda lähemalt uurida, siis me näeme, et eesliide „läbi-“ on selles mõistes isegi liiane, sest tegelik vaatamine eeldabki seda, et ollakse vahetult kohal selles, mida vaadatakse: see eristabki näiteks videokaamerat inimsilmast: videokaamera paneb teatava seaduse alusel filmitava osadele vastama mingid teist laadi osad, olgu nendeks siis filmirulli kaadrite heledamad ja tumedamad, üht või teist värvi osad, või siis mingi kahendsüsteemis märgi, mida võib soovi korral tõlkida teatava heleduse ja värvusega punktideks. s.t videokaamera ei näe ise midagi, vaid lihtsalt teisendab talle langeva valgusvihi osi ühest koodist teise (elektromagnetlaine võnkeid keemilisteks või arvulisteks teisendusteks).³⁰ Ehk teisisõnu, filmilindil, mälukaardil või nende taasesitusena ekraanil on endiselt ühed osad teiste *kõrval*. Tegelik vaatamine aga tähendab läbivaatamist ehk seda, et need üksteise kõrval asuvad osad hakkavad üksteist *läbistama*, sulanduvad kokku üheks pildiks (kusjuures “pilt” on veel eksitav sõna; peaks ütlema “vahetu kohalolu”). Ei pärisisendi keha elemendid ega tegutsemis- ja tajuvälja osad jää endaga piirduvateks isoleeritud üksusteks, vaid nad tõmmatakse kokku üheksainsaks tervikmuljeks.³¹ Me säilitame eesliite „läbi-“ just rõhutamaks seda vahetut kohalolu ja läbistuvust.

²⁹ See vastab Ruyeri mõistele *survol* või *survol absolu*. Vt. Ruyer 1952: 95-109.

³⁰ Samamoodi võib ütelda, et ka üksikud närvikiud ja närviemendid silmas ja ajus eraldiseisvate ainelisteks üksustena ei *näe* midagi. Igäühe „info“ saab tähenduslikuks alles siis, kui ta on ühte lõimitud, läbistama pandud kõikide teistega, vt Edelman ja Tonioni 2000: 144jj.

³¹ See tähendab, et ei ole nii, et silmadest tulevate andmete põhjal moodustataks ajus pilt ning et me tajuksime seda pilti. Sellisel juhul peaks ajus olema veel üks silm, mis seda pilti vaatab jne. kuni lõpmatuseni. Ehk teisisõnu, kui ei ole vaataja vahetut kohalolu vaadatavas, siis ei ole mingit nägemist. Kui ajus oleksid pildid, siis me ei näeks midagi. Loomulikult analüüsitakse nägemisvälja erinevaid osi ja aspekte ajus erinevates osades, nõnda nagu ka meie kehal on

Keha ja tema läbivaatus on isendi seosejõud; läbikäimine paarilistega ja vastav läbivaatus on isendi teojõud.

1.5. ISENDI FAASIRUUM EHK ISENDIVÄLI. VÄESOLU JA KÄESOLU

Isend on niisiis teatav mõjuregulatsioon; kus mingit mõjuteisendust ei toimu, seal pole võimalik rääkida isendist. Isendi käitumist uurides me saame kindlaks teha (kolmanda uurimisviisi sihis), millised ümbruse aspektid talle korda lähevad, mis on talle relevantne ja mis mitte. Tuleb uurida, kuidas isend saab olla ümbrusest mõjutatud ja kuidas ta saab ise ümbrust mõjutada, ehk teisisõnu, tuleb uurida tema afekteeritavuse ja afekteerimise viise (vrd. Deleuze 1981: 136). Need moodustavad isendi “faasiruumi”, kui laenata matemaatika ja füüsika mõistet: olendi jaoks olulised mõjutatavuse ja mõjumise viisid oleksid tema faasiruumi mõõtmed ja tema jaoks võimalikud trajektoorid selles faasiruumis määratlevad talle omase dünaamika.

Selles suhtes on klassikaliseks saanud Jakob von Uexküll'i puugikirjeldus (vt. 2012: 86-88, 352-353)³². Valgustaju, haistmine, kompimine ja soojustaju on puugi neli afekteeritavuse viisi³³ (“tajupidet”, *Merkmal*) ning lahtilaskmine, kinnihaaramine, edasiliikumine ja läbi naha puurimine on tema afekteerimisviisid (“mõjupidemed”, *Wirkmal*). Need on üksteisega süstemaatilisel seotud: puuk ronib valguse suunas kõrrele või oksale; kui ta saab imetajale osutava lõhnaaistingu, siis laseb lahti ja kukutab ennast alla; kui sellele ei järgne soojusaistingut, siis ta läheb tagasi eelmise käskluse juurde (“ronida valguse poole”); kui aga järgneb soojusaisting, siis otsib karvavaba piirkonna ja puurib läbi naha, misjärel asub toituma.

Nii et mis toitumist puudutab, siis on puugi isendivälja struktuuriks neljamõõtmeline faasiruum, ja teatavad süstemaatilised trajektoorid selle sees.³⁴ Need mõõtmed ja trajektoorid liigendavad puugi isekülge, s.t need (1) ei paikne üksteise kõrval ega järel nii nagu käesolevad ulatuvused ja järgnevused, vaid neil on

ruumiliselt erinevad osad ja ajaliselt erinevad järgnevasahelad. Aga oluline on see, et kõik see on nägemisprotsessi üks külge, mis ilma teise küljeta, s.t vahetu kohalolijata nähtavas, ei moodusta mingit nägemistaju. Või võiks öelda, et selline nägemistaju analüüsi-faas on nägemise *visandi*-faas, kujunemisyärk, mis põhimõtteliselt erineb puhtandifaaasist ehk valmisjärgust. Vt. Hermann 2009.

³² See on ka üks Gilles Deleuze'i lemmiknäiteid. Vt. Deleuze ja Guattari (1980: 314), Deleuze ja Parnet (1996: 74-75), Boutang (2004, “A comme Animal”).

³³ Rääkides puugi kolmest funktsiooniringist (2012: 86-87), räägib Uexküll spetsiifiliselt puugi ja tema paarilise, imetaja interaktsioonist, jättes välja seda ettevalmistava faasi, valgusaistingu ja kõrre/oksa otsa ronimise, millest ta oli rääkinud eespool (2012: 82), nagu ka läbikäimise liigikaaslastega, sh “partneri ringi”, s.t läbikäimise seksuaalpartneritega, ning järglastega (emane sureb pärast munemist).

³⁴ Täpsemalt uurides saab seda kirjeldust täpsustada, aga põhiline on tähendustloov selektsioon ümbrusest. Sellist kirjeldust afekteeritavuse ja afekteerimisviiside kaudu saab põhimõtteliselt laiendada kõikidele isenditele (ehkki afekt kitsas mõttes iseloomustab üksnes keerukamaid elusolendeid).

mõte ainult üksteise kaudu ja nad moodustavad ühe läbistuva terviku (ehkki see pole antud puugile enesele nõnda nagu tahtliku planeerimise etapid on antud planeerivale inimesele enesele), mille osad saavad järgnevuslikult ja kõrvutuvuslikult liigendatuks just nimelt kättejõudmise käigus; nii et faasiruumi liigendused (2) ei sarnane kättejõudnud ulatuvuste ja järgnevustega. Faasiruumi liigendused on need, mida eristades kätte tuakse – nii et nad asuvad kättejõudnu suhtes “ülesvoolu” (vt Jullien 2011).

Seda suunda “ülesvoolu”, läbistuva poole, me kutsume **väesoluks**, ning suund “allavoolu”, kõrvutuva poole on vastavalt **käesolu**. Nõnda me ütleme, et isendi faasiruum ehk “isendiväli” on tema käesoleva keha ja tegutsemise (st tema esikülje, kõrvutuvuse) suhtes väesolev. Väesolu iseloomustab elementide või kalduvuste läbistuv paljus, mille kättetoomise käigus nad muutuvad järk-järgult kõrvutuvamaks, selgepiiriliseks eristatuks. See kättetoomine on ehtsalt loominguiline protsess, millegi uue tekitamine.³⁵ Seda tähendas see, kui me ütlesime, et väesolu ei sarnane käesoluga. s.t väesolust ei saa käesolu lihtsalt mehaanilise teisenduse varal – ehkki selle käigus võidakse kasutada mitmesuguseid mehaanilisi abivahendeid.

Kättejõudmise loominguilisuse ja leidurlikkuse üheks paradigmaatiliseks näiteks on **embrüogenees**. Pärast geeniuurimiste edusamme ja sealhulgas regulaatorgeenide avastamist kujutati 20. sajandi teisel poolel (ja kujutatakse suuresti praegugi) embrüogeneesi lihtsalt geenide lahtikirjutusena, kusjuures seda protsessi on käsitatud kvantitatiivse arenguna, mitte kvalitatiivse muundumisena. Niimoodi sai uue elujõu preformistlik teooria, mille järgi olend on juba embrüos vähendatud kujul olemas. 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses on hakatud aga taas rõhutama epigeneesi tähtsust ning on näidatud, et embrüogeneesis – ja ka bioloogias laiemalt – ei saa välja jätta tähenduse ja tõlgendamise mõistet (see on pannud aluse uuele teadusharule, biosemiootikale, vt. nt Hoffmeyer 2008). Geenid pole sõltumatud ja pelgalt kõrvutuvad masinad rakus, vaid neid tõlgendatakse ja kasutatakse isendi terviku vajadustest lähtudes. DNA üksi ilma teda tõlgendava mehhanismita ei tee mitte midagi. DNA on nagu „arhiveeritud originaal“, mida hoitakse eraldi (eriti päristuumsetes) ja mille järgi valmistatakse häid koopiaid. Asjale pole kasuks tulnud ka infotehnoloogiast laenatud mõisted geenide kirjeldamisel („kood“, „info“

³⁵ Sedasama me ütlesime sissejuhatuses teises peatükis mõtlemise kohta. Sest individueerimisest mõtlemine on mõtlemise individueerimine, nagu ütleb Simondon: “Me ei saa selle sõna harilikus tähenduses *teada* [connaître] *individuaatsiooni*; me saame ainult individueerida, ennast individueerida ja individueerida endas; see kokkupuude [*saisie*] jääb seega kitsas mõttes teadmise äärealale ja on kahe operatsiooni analoogia, mis on teatavat laadi kommunikatsioon. Subjekt tunneb [*est saisie*] enda välise tegelikkuse individueerumist tänu subjekti tunnetuse analoogsele individueerumisele; aga mitte-subjekt olendite individueerumise tundmine käib *tunnetuse individueerumise*, ja mitte lihtsalt tunnetuse kaudu. Subjekti tunnetus võib teada olendeid, aga olendite individueerumist saab tunda ainult subjekti tunnetuse individueerumine” (Simondon 1989: 34).

jne.), mis jätab mulje geenidest kui kõrvutuvatest infoüksuste jadadest arvutimätlus. Geene oleks parem võrrelda loengupidaja märkmetega. Kuna ettekantav „loeng“ (st. organism) on nii keeruline, siis ilma märkmeteta läheks kõik sassi, vussi; aga samas märkmed ei anna aimu loengu terviku kulgemisest – loengupidaja võib oma jutu eelnevalt isegi üksikasjalikult lahti kirjutada, aga ometi sisaldab selle ettekandmine isegi kõige mehhaanilisema mahalugemise puhul ometi ühendavat mõtet, mida me ainuüksi kirjutatud sõnadest ja tähtedest kui sellistest ei leia.

Kättejõudmise leidurlikkus tuleb selgesti välja kultuurilistes ja keelevahekordsetes avaldustes. Kui ma tahan midagi ütelda või kui ma võtan nõuks kirjutada mitmeleheküljelise artikli, siis selle lähtekohaks on mingisugune algne “seeme”, kus mõte on läbistuvale kujul. Oluline on see, et nagu botaaniline seeme või idu, nõnda pole ka see ideehakatis homogeenne, lihtne, ühetaoline, vaid kätkeb endas juba mingeid eristusi, mingit heterogeensust. Aga need eristused on esialgu just nimelt läbistuvad, läbi põimunud, ühte sulandunud, ning kättetoomispingutuse ülesanne on nad lahku viia, eristada, välja tuua.

1.6. RINGLUS

Kuid kättetoomise loomingulisus ei piirdu sellega, et läbistuvate eristuste kõrvutuvaks tegemine pole mehaaniline ning nõuab nende kasvatamist või kasvada laskmist isendiväljal, nende “enda peale võtmist” mingisuguses individuaatsioonis. Kättetoomine on loominguline veel ka sellega, et kättetoodu omakorda mõjutab väesolu, faasiruumi trajektoore või isegi selle mõõtmeid. Nii et isendi “vägi” seisneb ühest küljest väesolu kättetoomises, läbistuvate liigenduste arendamises kõrvutuvateks struktuurideks, aga teisest küljest omab kättetoodu tagasimõju “ülesvoolu”, väesolusse, teisendades sellega kogu kättetoomise lähtekohta ennast. Niimoodi tekib väering: väesolevate liigenduste kättejõudmise käigus tekivad kõrvutuvad struktuurid, mis omakorda mõjutavad väesolevaid liigendusi, mis annavad alust uute struktuuride loomisele, jne. Väes- ja käesolu on niimoodi läbi isendi lakkamatust vastastikmõjus, dünaamilises ringluses; isendit võibki määratleda sellise ringluse “kohana”. Sageli on kättetoodu tagasimõju väesolule minimaalne, nii et mingit loomingulisust ei pruugi välja paista. Ometi sunnivad mõningad nähtused selle olemasolu oletama ka mõnedes muidu justkui mehaaniliselt toimivates protsessides.

Selline ringlus toimub ka bioloogilise ontogeneesi käigus, mida ei saa taandada pelgalt keemiliste elementide toimimisele. Nagu ütleb Ruyer (1958: 233-234): „Asjatult otsitaks arenemise alguses ruumist kohta, kus peituvad eelkujud, mille toimimine seletaks täiskasvanud vorme“. Kujunemise seletamine geenide kaudu on preformismi taassünd uues kuues. „Geenid on jaotatud võrdselt kõikide arenemisjagunemises olevate rakkude vahel“, nii et isegi kui geenid seletaksid liigilist eripära ehk seda, et koera käpp või saba pole kassi käpp või saba, siis ei saa need seletada

organiseerumiskäiku ehk seda, et embrüo teatavad rakud saavad pigem sabaks kui käpaks.³⁶ Munaraku esimestel jagunemistel jaguneb tuum võrdset, sest põhimõtteliselt võivad mõlemad esimesed kaks rakku või kõik neli esimest rakku anda omaette indiviidi. „Seega ei seleta organismi organiseerumiserinevusi vasakuks ja paremaks küljeks, selja- ja kõhuosaks, pea- ja sabaosaks mitte tuum geenidega. Ning pookimise katsed näitavad, et mingi rakugrupi saatust võib peaaegu suvaliselt muuta. Mis oleks saanud käpaks, saab sabaks, ja vastupidi“ (Ruyer 1958: 234). Geenid puhtalt kõrvutuvuslike elementidena ei seleta bioloogilise vormi kujunemist ega regulatsiooninähtusid. Geen ei ela iseseisvalt; küsimus on geenide rakenduses elusorganismi arengus (vrd. eelmises alalõigus vaheteksti embrüogeneesi kohta). Tuum geenidega on küll erakordselt tähtis element raku toimimises, tema “elukonspekt”, ent teda ei saa ülejäänud rakust lahutada. Bioloogiline vorm on keemia suhtes kõrgem tasand ning ta “läbivaatab” oma alumise tasandi keemilisi elemente. Geenid keemilise struktuurina *põhjustavad* bioloogilist ontogeneesi, ent ei *põhjenda* seda (vrd. eespool „teine uurimine“).

Või võtame näite keelevallast. Kui me kuulame kõnet, siis see ei käi nii, et meie kõrvu jõuavad ainelised helid, need jõuavad ajus sõnapildikeskusteni, kus nad ühinevad vastava sõnapildiga, misjärel me kõne sisust aru saame. Kõne mõistmine käib niimoodi, et me hüppame algusest peale vastavasse mõttesse ning kuuldu põhjal teeme selles liigendusi (Bergson 2007: 106-109). Sama kehtib ka lugemise puhul, ja katsed näitavad, et me vaatame sõna lugedes vaid üksikuid tunnuseid, mitte iga tähte eraldi (nii et tegelikult loetakse ka alfabeetilise kirja sõnu “hieroglüüfidena”). Tekstist on üldjuhul võimalik näiteks aru saada ka siis, kui sõnades asendatakse kõik muud tähed peale algus- ja lõputähe. Me juba algusest peale projitseerime keelelis-kultuurilist tähendust ümbritsevasse, nii et inimese puhul struktureerib keel ja kultuur kõike talle ilmnevat, keeleline tähendus “läbivaatab” bioloogilisi ja tajulisi elemente ning suudab “reguleerida” isegi väga suuri teisendusi, ilma et see tähenduse jagamist takistaks.

Kättejõudmisprotsessis laotatakse isendi läbistuv liigendus ehk nõ “faasiruum” laiali käesolevaks kõrvutuvaks ja järgnevuslikuks struktuuriks (nt. puuk ja tema käitumine), mis säilitab alati mingisuguse kontakti väesoleva tasandiga, mille varal aegruumseid kõrvutuvusi ja järgnevusi “läbi vaadatakse”, hoitakse ja teatud piires parandatakse (isegi bioloogilised või lingvistilised monstrumid on reguleerimiskatsed, püüded kõigest hoolimata midagi töötavat kokku panna).

Ringluse kaht suunda, väesolust käesollu ja tagasi võiks nimetada vastavalt esinemiseks ja isenemiseks. Nõnda siis isend (1) **esineb** teistele välisküljel ja endale siseküljel ning (2) ta **iseneb** tagasimõjuna kõrvutuvast läbistuva suunas.

³⁶ Ruyer kirjutas enne regulaatorgeenide avastamist, aga see ei muuda tema argumenti kehtetuks, vaid lihtsalt tõstab regulaatorgeenide tasandile.

1.7. PROBLEEM, KÜSIMUSED. KÄTTETOOMISJÄRGUD. ERISTUMINE JA LÕIMIMINE.

Isendi läbistuv liigendus ehk faasiruum on niisiis käsitletav probleemiväljana, problematiseerimisviisina, ontoloogilise probleemi püstitusena, mille lahenduseks on tema keha ja käitumine. Erinevad liigid võivad sama probleemi (nt. valgus) lahendada hoopis erinevate vahenditega, erineva geneesiprotsessiga (ainurakse fototähn, putuka liitsilm, imetaja läätsega silm), ja mis puudutab käitumise üksikasju, siis võivad ka ühe liigi sees iga isendi vastused vastavalt asjaoludele erineda.³⁷

Isend peab lahendama oma ontoloogilist probleemi, ta peab sooritama trajektoore oma läbistavas faasiruumis – ja mida keerukam olend, seda rohkem mõõtmeid ja trajektoore on tema faasiruumis ehk seda keerukam on tema ontoloogiline probleem. Ta lahendab seda käepäraste vahenditega – reageerides erinevatele indutseerijatele ja impulssidele embüogeneesi käigus või valmikuna tegutsedes; ekspuuteerides teisi isendeid või nendega koostööd tehes jne. Esmajoones pole tähtsad mitte niivõrd kõrvutuvuses toimuvad võitlused kui sellised, vaid läbistuvusest lähtuv leiutamine ja probleemipüstitus; mitte ekstensiivsed kokkupõrked, vaid intensiivne leidurlus. Teise tagajärjel tekib esimene.

Probleemi lahendamise käigus esitatakse küsimusi ja püütakse neile vastuseid leida. Küsimused on justkui probleemi tööjoonised, millega käesolu (eeskätt välisilma, aga ka siseilma) hallatakse ja kombatakse. Isend seab oma ümbrust küsimuse alla, otsib ja leiab sealt tähendusi, mis pakuksid vastuseid seatud küsimustele ja aitaksid tal oma probleemi lahendada. Problematiseerivana ja küsivana püsib isend “lahti”, avatuna. Kui lakkab problematiseerimisvõime ja küsimine, siis katkeb kättetoomine ja isend sellisel kujul hävib.

Probleem asub küsimuste suhtes “ülesvoolu”, väesolu poole. Probleemistik, küsimused ning vastused on kõik kolm erinevat läbistuvuse astet või kättetoomisjärku. Igaüks neist on teatud iseloomulik paljus, mis on lahku ja kokku hoitud ehk eristatud ja lõimitud. Kättetoomisjärgudes on küsimus eristumise ja lõimimise laadis, mis võib olla läbistavam või kõrvutavam.

Esinemise suunal lahendatakse isendi läbistuv ontoloogiline probleem kõrvutuvuslikuks ja järgnevuslikuks ontiliseks kehaks ja toimimiseks ning selle siseküljelisteks vasteteks. Isenemise suunal võivad kõrvutuvuslikud sündmused teisendada läbistuvat probleemistikku ja selle kaudu ajendada seal uusi liigendusi (bifurkatsioonid, faasinihked). Esinemisega tuuakse läbistuv kätte kõrvutuvuslikuks-järgnevuslikuks struktuuriks ning isenemisega lõimitakse kõrvutuvuslikud-järgnevuslikud sündmused olendile vastavasse läbistuvusse ja teisendatakse seda. Läbistuvat harutatakse lahti kõrvutuvaks ning kõrvutuvat jällegi sulandatakse kokku läbistuvaks.

³⁷ Ontogeneesi ja probleemi mõiste seose kohta vt. Simondon 1964: 222-230, Deleuze 1968a: 210-213, 286-336.

1.8. LÖPETAMATUS. SELTS.

Isend on lokaalse olukorra mingisugune sidusus, mingisugune lõiming ning erinevuste tekitamine vastavalt selle lõimingu nõudmistele. s.t isend lõimib, toob kokku ja reguleerib mingeid jõude ja pingeid. Aga isendit hoiab käigus just nimelt see, et ta pole *täielikult* lõimitud, ühendatud ja süstematiseeritud (vt. Simondon 1964: 227). “[Probleeme] lahendav individuatsioon hoiab pingeid metastabiilses tasakaalus, selmet tühistada neid stabiilses tasakaalus. Individuatsioon muudab pinged kokkusobivaks, kuid ei lõdvenda neid; ta avastab struktuuride ja funktsioonide süsteemi, mille sees pinged kokku sobivad” (Simondon 1964: 224). Isendi tegutsemist ja teojõudu võib käsitada pinget moodustavate ühitamatute, disparaatsete elementide integreerimisena kõrgemas mõõtmes – nõnda nagu sügavusetaju on vasaku ja parema silma kujutise integreerimine uues mõõtmes (need kujutised on teineteise suhtes nihkes, neid ei saa samal tasandil kokku tuua, vaid selleks on vaja leiutada lisamõõde, vt. Simondon 1964: 228, vrd. Ruyer 1956). See kehtib ka isendi keha kohta: isendi keha näol on loodud seostusviis, mis madalamal keerukustasandil oli alamääratud; selles tehakse eristusi, mis pole alumise keerukustasandiga vastuolus, ent mis pole sellel tasandil kirjeldatavad (näiteks isomeersete molekulide erinevust pole võimalik kirjeldada ainult aatomite tasandil, vaid on vaja appi võtta nendevaheliste keemiliste sidemete geomeetria tasand, vt “teine uurimisviis”).

Niisiis kujutab isend endast eristumise reguleerimist, eristuste sätestamist (igasugused kommunikatiivsed piirid organiseerutuse väga erinevatel tasanditel, nt. väline elektronkiht; rakumembraan; nahk; linnamüür), mis võimaldab üha uutes mõõtmes lahendada eelmisel tasandil lahendamatuks jäävaid probleeme, integreerida eelmisel tasandil ühitamatuid, nihkesolevaid nähtusi.³⁸ Teisest küljest aga on oluline, et see eristumine ja lõimimine ei saa iial „asu”; probleemid ei saa kunagi lõpuni ära lahendatud seni kuni isend kestab. Isend on ainult selles lahendamisprotsessis, “isend” on nimetus teatud tasandi ja teatud iseloomuliku lahendamiseviisi kohta.

Oluline on ka see, et isend individueerub alati mingis **kollektiivis**, võrgustikus. Me ei peaks lähtuma isoleeritud isenditest ja käsitlema kollektiivi teise, tuletatuna. Olendi ja kollektiivi, isendi ja seltsi individueerumine käivad käsikäes. Isend ei seisa ainult silmitsi “teistsugustega”, vaid ta on alati juba koos “omasugustega”. Mida keerukam isend, seda mitmekesisemalt ta omasugustega läbi käib. Elusolendite individueerumise kohta ütleb Simondon, et kollektiiv on isenditele justkui sügavusemõõtmeks; kollektiivi “olevikus” integreeritakse isendite disparaatsed mineviku-tuleviku mõõtmed (Simondon 1964: 247)³⁹. Võib mõelda, et

³⁸ Ühendamatu ühendamist loomingulises pingeseisundis nimetab Juri Lotman inspiratsiooniks (Lotman 2001: 31).

³⁹ Ka Raymond Ruyeril (1946: 109-114) on sarnane idee, kui ta räägib käesolukohast, ning sellest, kuidas erinevad kättetoomisvood moodustavad käesolu teise küljena “oleviku”. “Piisab läbikäivate olendite paljusest, et oleviku-koosolek [*conjoncture*] muutuks valitsevaks individuaalsete kättetoomiste üle ning hakkaks neid kättetoomisi juhtima, ehkki filosoofiliselt

nii palju kui on eri tasandite ja iseloomuga isendeid, sama palju on selliseid kollektiivseid eri tasandi ja iseloomuga “olevikke”. Julius Thomas Fraseri järgi (1982) joonistub isendite keerustudes aste-astmelt aredamalt välja ajanool, tuleviku ja mineviku asümmeetria.

Aga midagi jääb isendi aksiomaatikast alati välja, vägi ei saa kunagi üleni kätte toodud ega läbistuvus kõrvutuvaks tehtud. Isendite genees ja evolutsiooniline keerustumine on ambivalentseid: ühest küljest keerulisem isend toob väge paremini ja nüansseeritumalt kätte, aga teisest küljest jääb ikkagi alati midagi, mida ta kätte ei too. Kui isend on moodustunud oma aksiomaatikas, oma siseteos ja läbivaatuses, välisteos ja läbikäimises, siis on midagi väest jäänud kätte toomata. Isend pole kunagi päris valmis, pole kunagi üleni kätte jõudnud, vaid ta on alati valmimises, kätte jõudmises. Kui ta peaks üleni valmis saama ja kätte jõudma, siis selle samaga ta lakkab olemast isend. Isendite väehulk ongi seotud selle valmimis- või kätte jõudmisvõimega, võimega püsida valmimas ja kätte jõudmises. Isend ei saa olla üleni käes, vaid ta peab olema mingil määral ka “väes”, teda peab iseloomustama mingi väevaramu, mida ta kätte toob ja millest ammutades ta püsib jätkuvalt kätte jõudmises.

1.9. ISENDIST ÜLESVOOLU

Isend individueerub alati mingis kollektiivis ja seoses mingi ümbrusega, mingite paarilistega. See tähendab, et tema faasiruumi on juba mingil moel sisse kirjutatud teiste isendite faasiruumid, teised isendiväljad. Harilikult nopib isend teistest isenditest välja vaid üksikuid tema jaoks olulisi aspekte (vrd eespool puuginäide), nii et enamuse teisest – ja *a fortiori* ümbrusest või maailmast tervikuna – jääb tema jaoks varju, hämarasse, eristamatuks, ühtesulavaks.

Selles mõttes võib isendivälja ennast esitada millegi kõrvutuvana kõrgema astme läbistuvuse suhtes, kus on üheskoos kõikide isendite kõik tähenduslikud mõõtmed ja eristused. Niimoodi võib eristada väesolu kui kõikide isendite läbistuvust ning isendivälja kui ühe isendi läbistuvat faasiruumi. See liigub neljanda uurimisviisi suunas.

Deleuze'i väljapakutud individuatsiooniskeemi järgi (1968a, 4. ptk.) võib eristada nelja eristumise/lõimimise tasandit.

1) **Väesolu** (virtuaalsus). Selle moodustavad “diferentsiaalsed suhted” ja “singulaarsed punktid”. See on läbistuvuslik liigendus ning individuatsioon seisneb nende liigenduste lahtivoltimises. Diferentsiaalsed suhted ja singulaarsed punktid loovad ontoloogilise topoloogia, ja erinevad isendid väljendavad selle maastiku üht või teist piirkonda, ühest või teisest vaatepunktist. (vt. Deleuze 1968a: 269-276)

rääkides on olevik üksnes käesoleva ideaalne skeem. Oleviku-koosolek saab kogu oma tõhususe sellest, et ta on “kollektiivne kättetoomine” (Ruyer 1946: 113).

2) **Isendiväli** ehk individuatsiooniväli on need erinevad piirkonnad või vaatepunktid. Nagu Leibnizi monaadki, sisaldab iga isendiväli ehk vaatepunkt kõiki teisi, kogu ülejäänud maastikku, aga tema “selgusealaks” on mingi piiratud hulk diferentsiaalseid suhteid ja singulaarseid punkte, mingi hulk atraktoreid, mida ta saab kehastama. Need on isendi selgusealaks kokku lõimitud ning eristatud kõigest ülejäänust, mis moodustab “hämärala”. See on iga isendi eripärane ontoloogiline probleemistik, mida ta oma arengu ja toimimisega lahendama hakkab (vt. Deleuze 1968a: 325).

3) **Intensiivsus** ehk “aegruumsed dünamismid” või “draamad”. See väljendab seda, kuidas väesolevaid atraktoreid läbi bifurkatsioonide ja faasinihete kätte tuuakse, kuidas olendi isendivälja moodustavaid läbistuvaid punkte ja suhteid lahti volditakse. See on isendile omase aja ja ruumi loomine. Ajalisel kestusel on siin reaalne roll: aegruumsed dünamismid on keerukuse loomise protsess, mille kestust ei saa suvaliselt kokku suruda ega laiali venitada. Mida keerukama isendiga on tegemist, seda selgemini see taandamatu kestus välja tuleb: võtame näiteks embrüogeneesi, mille käigus loode peab esimeses isikus läbi tegema kogu oma erakordse eristumisprotsessi ja iseenda lõimimise. Sama kehtib ka näiteks kunstilise või filosoofilise idee arendamise kohta: see pole millegi varem olemasoleva mehhaaniline mahakirjutamine, vaid selle liigendused tuleb “dramaatiliselt” kätte tuua (vt. Deleuze 1968a: 276-285).

4) **Käesolu** (aktuaalsus) on väesoleva liigenduse lahtivoltimise lõpptulemus, kus isendil on olemas väljakujunenud kõrvutuvad ruumilised osad ja kus ta ühendab endas järgnevuslikult koordineeritud ajalisi protsesse.

Ühes mõttes moodustab isend probleemivälja, mille pinnalt moodustatakse küsimusi ja otsitakse vastuseid; teises mõttes aga on isend ise üldise probleemistiku teatav küsimus või katsetus ning provisoorne vastus ja lahendus. Oma “põhjas” (või tipus, olenevalt metafoorist) kõik isendid läbistavad üksteist ning kujutavad endast teatavaid väehulki üldises Väes.

1.10. MA-VAHE JA VAHE-MAA

Väesolevat läbistuvust võiks niisiis pidada iga isendi ja kõikide isendite aluseks. Kuid see alus on sula: väesolu *on* ainult nii- või naasuguses kättetoomises, käesoluga seotud ringluses, ümbervalamises, muundumises. See kõik käib alati läbi mingi lõhe ja mingi tühjuse varal. Ühest küljest me nägime, et isend püsib (seni kaua, kuni ta kestab) kättetoomises ja kättetoomisena, probleemi lahendamisena, nii et alati on midagi, mida pole kätte toodud ja ära lahendatud. Isendi jaoks alati midagi “ripub õhus”, ta sisaldab alati mingit tühjust, mis annab talle “hingamisruumi” ega lase tal üleni kätte jõuda – ja seeläbi lämbuda. Tühjus on

väeosa, mida pole veel kätte toodud; probleem, mida pole veel lahendatud. Isendit tuleb vaadelda koos oma tühjusega, käesolu koos vastava väesoluga.

Kuid veelgi enam, isend on ehitatud ümber tühjuse. Me ütlesime, et isend on teatav mõjuregulatsioon, teatav afekteeritavuse ja afekteerimise süsteem, saabuvate ja väljuvate impulsside reguleerimine. Need kaks aspekti koos moodustavad isendi subjektsuse, tema “Ma”; niivõrd kuivõrd need aspektid on eristatud (st et isendis toimub mingi mõjuteisendus), saab rääkida vahest Ma sees, **Ma-vahest** (vrd Deleuze 1968a: 116-123, 145-153). Mistahes tasandi isendi jaoks on Ma-vahe rangelt teadmatu ja tunnetamatu; teada ja tunnetada saab üksnes selle pooli, sissetulevaid ja väljaminevaid impulsse, tajusid ja tegusid. Nende ühendus jääb aga üksnes postuleerituks, see jääb “õhku rippuma”. Isend empiirilises mõttes, tema “ma” on rippisild üle Ma-vahe. See vahe või tühjus on isendi jaoks midagi kõige kaugemat aga ühtlasi kõige lähedasemat – see on tema tuum ja selles peitub tema vabadus ehk määramatus.

Lisaks sellele käib isend läbi oma ümbrusega, oma paarilistega. Need on asetatud teatavale distantstile, vahemaale. Et käia läbi mingite tuvastatavate, ilmnevate, eristuvate paarilistega, peab läbikäimise keskkond olema läbipaistev, tühi. Nõnda on vahemaa, millel paarilised isendi suhtes asuvad, **vahe-maa** ehk “tühi maa” (vrd Merleau-Ponty 1945: 130jj). Ümbrust tähenduslikult liigendades ja oma paariliste poole pöördudes isend ehitab “õhulosse”, “losse” kui tähenduslikke ja kasulikke läbikäimisi “õhku”, tühjusele, vahele, vahe-maale. Vahe-maa jääb nagu Ma-vahegi isendi jaoks rangelt tunnetamatuks. Selle tematiseerimine, selle poole pöördumine, selle objektiks muutmine käib omakorda mingil vahe-maal. Vahe-maa libiseb alati eest ära, jääb alati “ettepoole”, see on vahemik ehk keskkond, läbi mille saab üldse pöörduda millegi poole, kuhugi edasi või “taha”.

Isendit määratlev kättetoomine väesolust käesollu (ning kättetoodu tagasimõju väesolule) on isendi vägi. See tähendab läbistuva muutmist kõrvutuvaks ning kõrvutuva taas ülessulatamist, problematiseerimist, läbistuma panemist. Isendi vägi käib läbi Ma-vahe ja vahe-maa varal, läbikäimises teiste isenditega.

1.11. ISENDI MÕISTE LAIENDAMINE “ALLAPOOLE”: ERI TASANDI ISENDID

Harilikult nimetatakse isendiks ehk olendiks elusolendit; ning kõige väekamaks elusolendiks peetakse keeleolendit, inimest. Siinse käsitluse järgi aga saab isendi mõistet laiendada ka “allapoole”, lihtsamate olemisvormide poole (vrd Ruyer 1940; 1946). Klassikalise teaduse jaoks (mis laias laastus kehtis 20. sajandi alguseni) kõlab see kummaliselt. Vaatleme lähemalt mõnda selle kummastuse põhjust. Klassikalist teadust kannustas (1) püüdlus jagada ainet üha väiksemateks osadeks, et üles leida kõige „elementaarsemad“ osakesed; (2) lootus, et kui need on üles leitud, siis saavad seletuse ka kõik keerulisemad isendid, mis neist koosnevad, ning (3) et ühtlasi saab siis rekonstrueerida kogu universumi mineviku ja täpselt ette ennustada tema tulevikku (Laplace). 20. sajandil aga selgus, (1) et kõige väiksemaid

osakesi ei olegi võimalik „kätte saada“, kuna nad on ruumi „laiali määritud“, nii et igal osakesel on laineomadused (ja vastupidi). (2) Emergentsiteooria (nt Kauffman 1995, Fromm 2004) näitab, et kõrgematel organisatsioonitasanditel on omadusi, mis pole tuletatavad madalamatest ega ole nende põhjal ennustatavad. (3) Laplace'i unistuse eelduseks oli kõigi aineosakeste asukohta ja impulsi täpne teadmine mingil kindlal ajahetkel; Heisenbergi määramatuseprintsipi järgi ei ole võimalik korraga mõlemat täpselt teada, ja see ei tulene ilmselt ainult meie tunnetusvõime mannetusest, vaid on tegelikkusele enesele omane. (Ja peale selle näitab kaoseteooria, et deterministlikud süsteemid võivad käituda „kaootiliselt“, s.t teatud üldise korrapäraga, aga üksikasjades täpselt ennustamatul moel). Vaatame mõningaid keerukustasandeid.

1) Me tõlgendame eespool toodud andmeid niimoodi, et mikroskoopilises mõttmes saavad teatavad läbivaatuseefektid paremini vaadeldavaks. Võtame näiteks kuulsa **kaksikpilueksperimenti** (vt Lõhmus ja Veskimäe 2003: 138). Kui lasta footoneid või elektrone *ükshaaval* läbi kaksikpilu ekraanile, siis tekitavad pilud läbinud footonid või elektronid lõpuks interferentspildi. See tundub paradoksaalne, kuna interferents vajab *kahe* laine olemasolu ning tervemõistuse järgi tunduks, et üksik footon või elektron läbib juhuslikult kas ühe või teise pilu ning et pika aja vältel peaks läbi pilude ekraanile jõudvate osakeste jaotus olema ühtlane. Ometi moodustub ekraanile interferentspilt, justkui üksik osake oleks läbinud *mõlemad* augud korraga. Füüsikas on see lahendatud nii, et igale osakesele vastab tema esinemise tõenäosuslaine. Footon ei peagi läbima üht või teist auku; tal ei ole äramääratud asukohta laine sees. Ehk meie mõistetega võiks öelda, et osake „läbivaatab“ oma laine poolt hõivatud ruumi piirkonda, ja nii väikeses mõttkavas saab nähtavaks see, et isendi keha pole taandatav punktlaadseks, vaid et alati jääb alles mingi taandamatu laialimääritus, sulanduvus.⁴⁰ Selliseid osakese ja laine komplementaarsust näitavaid eksperimente on sooritatud ka aatomite ja isegi väikeste molekulide peal (sest põhimõtteliselt vastab igale ainele laine, ainult et makroskoopilises mõttmes selle efekt sumhub).

2) Või võtame **kõrgema organisatsioonitasandi** tekkimise, näiteks aatomite ühinemisel tekkiva keemilise ühendi. „Keemiline side moodustub aatomite vahele sel teel, et reageerivad aatomid loovutavad või liidavad elektrone“ (Karik 2000: 66). Niimoodi tekivad aatomite vahele ühised elektronipaariid, kusjuures elektronipaar on korraga *mõlema* aatomituumaga mõjusfääris ja kuulub võrdselt mõlemale ühinenud aatomile⁴¹ (Karik 2000: 68-69). Keemilise sidemega tekib seega uus isend, millel

⁴⁰ Nagu näitab Aristoteles pütagoorlaste vastu, et arvud pole mitte eraldiseisvad algsed tegelikkused, vaid nad on konkreetsetes asjades ja sekundaarsed („Metafüüsika“ N, 1090a16-1091a22, vt. Aristotele 2000: 674-680).

⁴¹ See kirjeldab eeskätt kovalentset sidet. Kui aatomite elektronegatiivsuste erinevus on suurem kui 1,9, siis loetakse moodustunud elektronipaari täielikult mittemetallilisema aatomi mõjusfääris olevaks, nii et too omandab negatiivse laengu ning elektroni loovutanud aatom positiivse laengu. Nad tõmbuvad elektrostaatiliselt ja niimoodi tekib nende vahele iooniline side (Karik 2000: 77). Iooniliste sidemete puhul pole individualiseeritud molekule, ning kõrgema tasandi indiviidide (elulisendite) ehitamine tugineb kovalentsetele sidemetele, mis hoiavad koos näiteks valke ja

on oma iseloomulik faasiruum ja selle spetsiifilised kättetoomisviisid. Hapniku ja vesiniku aatomitest eraldi võetuna ei saa me iial kätte vee omadusi. Vesi kui hapniku ja vesiniku ühend on midagi rohkemat kui oma osade summa. Ei ole lihtsalt nii, et on üks aatom (näiteks hapnik) ja teine aatom (näiteks vesinik) ning nende vahel on side, vaid keemilist sidet luues loovutavad ühinevad aatomid osa oma individuaalsusest ning tekkiv isend on neid mõlemas kohal ehk „läbivaatab“ neid. Niimoodi tekkivad uued ruumistamise ja ajastamise tasandid on reaalne uudsus, mida varem ei olnud ja mida me saame varasemast tuletada üksnes „tagantjärele tarkusega“. Keemiliste sidemete poolt laialilaotatav ruum (mille määravad ära sidemetevahelised nurgad, pöörded ja väänded) ning keemiliste ühendite käitumine ajas on emergentsed omadused, mida eelneval keerukusetasandil (individuaalsed aatomid) ei ole olemas. Kõike seda me illustreerime erinevatel keerukustasanditel 5. peatükis “Kujunemine”.

3) Mis puudutab **ennustatavust**, siis isendile omane läbivaatus seab ka sellele omad piirid. Me mainisime Heisenbergi määramatuse printsiipi ning kaoseteooriat. Ennustatavuse suhtes võib sama tähenduse omistada **energia kvantifitseeritusele**. Aatom ei kiirga ega neela energiat pidevuslikult, vaid kindlate portsjonite kaupa, minnes hüppeliselt üle madalamale või kõrgemale ergastatuse tasandile. Me tõlgendame seda niimoodi, et aatomil on teatud vormid, mida ta “püüab” hoida, nii et kui teda mõjutada, siis ta teatud aja „hoiab“ oma olekut, kuni siis järsku kiirgab või neelab energiaportsjoni. Meie tõlgenduses on see kujuhoidmine analoogne sellega, kuidas elusisend püüab oma kuju hoida (ja seda pärast hälvitamist võimaluse korral taastada). Täpne hetk, millal aatom energiat kiirgab või neelab, ei ole ennustatav. See tähendab, et välise mõju „talumine“ ehk „viivitamine“ enne reaktsiooni (energia kiirgamine või neelamine) avab tillukese määramatuseriba. Meie tõlgenduses pole ka kõige keerulisemate isendite, näiteks inimeste, vabadus midagi muud kui selle määramatuseriba üha keerukamad edasiarendused ja tõhusamad ärakasutamised. Inimese vabaduse aluseks olev viivitusvõime on mitu järku suurem kui aatomil, ent selle põhimehhanism on sama.

See tähendab, et ei ole võimalik kätte saada viimase järgu selgepiirilisi isendeid. Eri tasandi isendid on eristumise ja lõimimise erisugused süsteemid, aga puhas eristumist ja lõimimist ei ole põhimõtteliselt võimalik “kätte saada”, sest igasugune tuvastamine, vaatlemine, esinemine – ehk isendlikkus – eeldab seda, et eristumine on juba mingil moel reguleeritud (ja midagi on välja jäänud), ning lõimimine on mingil moel piiratud (läbivaadatava kehaga, kusjuures ülejäänud on välja tõrjutud hämarusse). Selgepiirilised isendid pole mitte “alguses”, vaid “lõpus”: evolutsioonilise keerustumisprotsessi käigus isendi ja kollektiivi käsikäelise individualiseerumise käigus luuakse isendid, kes on igal kõrgemal

DNA-ahelat (täpsemini öeldes on elu “selgroog” tehtud kovalentsetest sidemetest, aga oma toimimises kasutab ta ära nõrgemaid sidemeid, nt vesiniksidemeid kahe DNA ahela vahel, mängides just nimelt sellel, et nendega loodud kompleks – kaksikheeliks – on küll suhteliselt stabiilne, aga samas mitte liiga inertne, et teda lõhestada ei saaks – mis on replitseerumise ja selle kaudu pärilikkuse alus).

organiseerimistasandil selgepiirilised (ei ole sellist “asja” nagu elektron; aga inimese maailmas on olemas täiesti selgepiirilised asjad, muuhulgas ka elektroni kujutis raamatulehel või animatsioon kuvaril).

Sellega me tahame avada uurimisvälja eri tasandi individuaatsioonide uurimiseks. Järgnevates peatükkides (eeskätt kui räägime keerustumisest, ptk 3-5) nimetame neid tasandeid ka “vahekordadeks”: nt füüsikaline, keemiline, meeleline, keeleline vahekord. Vahekord on viis, kuidas korrastatakse individuaatsiooni “vahesid”, isendi ülesehitust ja läbikäimisi teiste isenditega – ning nendes saab tuvastada hüppeid, tasandivahetusi (mis on keerustumise uurimise üks peamisi teemasid). Iga uus organisatsiooniviis avab täiesti uue ajastamise ja ruumistamise vormi, mida ei saa eelmistele taandada. Tähtis on isendi *genees*, valmimine – ja mitte valmis isendi lahterdamine olemuste või tunnuste, samasuste ja sarnasuste järgi. Individuaatsioonitasandite vahel pole mingit substantsiaalset pidevust (kuigi varasemaid individualisatsioone muidugi kasutatakse ära), vaid ontoloogiline pidevus, mis puudutab nende eristumist ja lõimimist, mis käib läbi Ma-vahe ja vahe-maa varal. Millise kuju see kunati omandab, seda ei saa ette teada.

1.12. ISENDI MÕISTE LAIENDAMINE “KÕRVALE”: ISENDLIKKUSE ASTMED

Me ütlesime, et isendi ja kollektiivi individueerumine käivad käsikäes. Kujutlegem nüüd järgnevat olukorda. Meil on kaks isendit A ja B, mis läbistavad teineteist kõrgema kehatasandi elementidena, mis neid „läbi vaatab“. s.t nad on loovutanud osa oma individuaalsusest ning moodustavad kahekesi ühe tervikliku keha. Ehk teisisõnu, neil on läbivaatusevald a , mis hõlmab elemente A ja B. Kuid ütleme, et meil on veel isendid C ja D, nii et B-d ja C-d iseloomustab läbivaatusevald b ning C-d ja D-d läbivaatusevald c . Niimoodi ulatub läbivaatus pidevuslikult A-st D-ni (läbivaatusevallad a , b , c), kuid A-l ja D-l ei pruugi olla vahetut läbivaatusevalda. Nii et kui me räägime kogumist A-B-C-D, siis iseloomustab seda teatav individueerituse ehk **isendlikkuse aste**, mis pole päris null. Sel moel me saame öelda, et isendi ja kuhja erinevus ei pea olema järsk „1/0“ ehk „on/ei ole“ vastandus (nagu võis eespool kõneldu põhjal tunduda), vaid et siin on võimalikud lõputult erinevad järgud, mis märgivad murdarvuliselt antud kogumi individueerituse astet. Mida suurem see on, seda enam on üksikelemendid loovutanud oma individuaalsust ning kehatervik on seda jõulisemalt ühte koondatud. Näiteks räniaatom liivatera sees on tugevasti ja kindla reegli alusel seotud nelja hapnikuaatomiga, andes seeläbi moodustuvale tervikule suhteliselt suure individualiseerituse astme (näiteks gaasiaatomitega võrreldes). Seevastu ühel liivateral pole harilikult teisega mingit kindlat liikumiste ja paigalseisude vahekorda – kui spinozalikult öelda⁴² – ning

⁴² „Kui teatud hulk kehi [...] annavad üksteisele edasi oma liikumisi teatud kindla vahekorra alusel, siis nad [...] moodustavad ühe keha“; „Kui indiviidi moodustavad osad suudavad olla suuremad või väiksemad, kuid samas proportsioonis, nii et nad säilitavad omavahel samasuguse liikumiste ja paigalseisude vahekorra nagu enne, siis jääb indiviidi loomus samasuguseks kui enne

seetõttu tundub, et neid ei saa üheks kehaks lugeda. Kuid samas isegi puhtmehaaniliselt kokku puutudes loovutavad kaks liivatera õige pisut oma individuaalsusest, nii et nende läbivaatus on küll nullilähedane, ent siiski mitte *võrdne* nulliga. Tundub nii, et mitte ühegi isendi individueerituse aste ei saa olla 0 ega 1. Juba selle kaudu, kui tal on üldse teiste isenditega pistmist, ei ole ta nendega koos 0-isend (puhas kuhi, kõrvutuvus), vaid nende kogum on nullist suurema individueerituse astmega.⁴³ 0-isend oleks see, millel pole teiste isenditega absoluutselt mingit pistmist ehk ta ei kuuluks üldse samasse universumisse ega ka ühtegi teise, millel võiks meie universumiga mingit pistmist olla, ehk lühidalt: teda võib käsitleda olematuna.⁴⁴

Ja teiselt poolt ei saa ühegi isendi individueerituse aste olla päris 1 (täielik üldine läbivaatus, läbistuvus), sest see tähendaks, et ta oleks loodus ehk kosmos ise ehk et osa (isend kui looduse osa) võrduks tervikuga (kogu loodusega). Isendi individueerituse astme määrab niisiis ära see, kui tugevasti iseloomustab isendit *tervikuna* läbivaatus ehk kui tugev on keha ülemise tasandi läbivaatus alumise tasandi elementide suhtes. Eelmises alalõigus me kirjeldasime eri tasandi isendeid, kelle individueerituse aste on kõrge. Siinses alalõigus me üritasime näidata, et (1) ka noil eelmainitud juhtudel ei saa individueeritus olla täielik ja absoluutne (võrdne ühega) ning et (2) teisipidi ka mitmesuguste nõrgalt individueeritud kogumite individueerituse aste ei saa kunagi võrduda nulliga. See ei pea tähendama, et tugeva ja nõrga individuatsiooni ehk “pärisisendi” ja “isenditekuhja” eristus üldse mõtte kaotaks, sest on võimalik, et isendlikkus jaotubki diskreetselt erinevatele tasanditele alates väga nõrgalt individueeritust kuni tugevalt individueerituni. Me üksnes tahtsime osutada võimalusele, et neid tasandeid võib olla *rohkem* kui kaks (kuhi *versus* pärisisend, „on“ *versus* „ei ole“).

Isendlikkuse aste sõltub ühest küljest sellest, kui paljusid ja mitmekesisid elemente mingis antud kogumis läbi vaadatakse (isendlikkus on suurem, kui neid on rohkem ja mitmekesisemalt), aga veelgi tähtsam on teda moodustavate protsesside iseloom, tema elementide vahekordade laad. Isendlikkus on suurim teatavas optimumis jäikuse ja ülipaindlikkuse ehk n-ö tahkuse ja gaasilisuse vahepeal. See tuleneb võrgustiku enese loogikast, nagu näitab Stuart Kauffman (1995).

Kauffman räägib elu tekke üle arutledes “autokatalüütilisest võrgust” (*autocatalytic net*) või “autokatalüütilisest hulgast” (*autocatalytic set*): kui molekulaarne mitmekesisus kasvab, siis saab üha tõenäolisemaks, et selle võrgu ühed elemendid (st. keemilised ühendid) katalüüsivad teiste elementide tekitamist (st. keemilisi reaktsioone). Kui see saavutab teatava

ja tema vorm ei muutu“ (*Eetika*, II osa, 2. määratlus ja 5. lemma 13. propositsiooni järel; Spinoza 1999: 124 ja 126).

⁴³ Selle piirjuhtumiks on valgus, s.t footonid, kellega teistel isenditel on pistmist, aga kelle enese jaoks (st. footonite omailmas) on kõik eristamatu, üksainus sulanduv „piste“. Vt. „Kujunemise“ peatükist vastavat alalõiku.

⁴⁴ Kalduvusi isoleerumise poole leidub küll igal tasandil, nt neutriinod füüsikas, väärismetallid keemias, karbid ja kilpkonnad eluslooduses, autism psühholoogias jm.

määra, siis toimub kogumis faasinihe, nii et temasse hõlmatud elemendid on korraga ühtede reaktsioonide produktid ja teiste reaktsioonide katalüsaatorid, nii et antud hulk hakkab iseennast taastootma (seejuures on eeldatud energia sissevool ehk tegemist on dissipatiivse süsteemiga) ja omandab teatava autonoomia. See tuleneb võrgustiku enese loogikast ja tema seostatuse määrast. Siin on kaks äärmust ja nendevaheline optimum. Kui seoseid võrgustiku elementide vahel on liiga vähe, siis on süsteem nõrgalt individueeritud, kuna elemendid või elementidekimbud jäävad isoleerituks ja puuduvad ühendused süsteemi kõigi sõlmpunktide vahel. Selline süsteem on jäik ja atomaarne. Aga kui seoseid on ülearu palju, siis süsteemi individueeritus jällegi kahaneb, sest kui võrgu kõik sõlmpunktid on korraga seotud liiga suure arvu teiste sõlmpunktidega, siis muutub süsteem äärmiselt ebastabiilseks ning pisingi häiritus lükkab ta paigast; selline süsteem muutub liiga labiilseks ja ta hävib kergesti. Jäik süsteem jääb “siiapoole” isendlikkust, aga liiga muutlik süsteem jällegi langeb “teispoole” isendlikkust. Üks on liiga “tahke” ja teine liiga “gaasiline”, ning mõlema individueeritus on nõrk. “Tahkes” hulgas on iga sõlmpunkt jäigalt seotud kindla(te) teis(t)e punkti(de)ga. “Gaasilises” hulgas pole aga ühelgi sõlmpunktil mingeid kindlaid seoseid teistega, vaid need vahelduvad suvaliselt. Nende vahel on tugeva isendlikkuse optimum, kus on ühest küljest olemas süsteemi stabiilsus (stabiilsed seosed), aga teisest küljest on tagatud süsteemi muutuvus (seoseid saab mingil määral muuta). Ainult sellisel juhul, kui on olemas mingisugune stabiilsuse taust, saab muutumine ülepea võimalikuks, sest ta saab millegi pinnalt eenduda (aga kui stabiilsus on jällegi liiga jäik, siis muutumist üldse ei tekigi). Nagu öeldud, johtub see võrkude enese loogikast ja seda saab rakendada väga erinevale materjalile, nii bioloogiale, neuroloogiale (vt. Edelman ja Tonioni 2000: 131-134) kui ka majandusele (De Landa 2002).

Isendite kogumist, mida iseloomustab eespool iseloomustatud olukord, kus iga isend hõlmab oma läbivaatusalasse oma naabrit, aga ei hõlma vahetult oma naabri naabrit, võib niisiis teatud tingimustel emergeeruda uue tasandi isend uue läbivaatusvallaga, mis ulatub vahetumalt üle selle kogumi. Tegemist on n-õ faasinihkega, mis toimub kogumi teataval keerukusastmel. Mingi jõudude kooslus omandab sisemise resonantsi ja terviku käitumine muutub hüppeliselt. Niimoodi saab iseloomustada teatavaid bioloogilisi, neuroloogilisi ja sotsiaalseid kogumeid (nt. sipelgapesade, aju, inimühiskonna mõningaid toimimisviise). Kohtumine ümbrusega, teiste isenditega ei lase kõikidel isenditel üleni sulguda monotoonsetesse kordustesse, vaid hoiab alles isendite eristumist ja uudseid lõiminguid. Vägi on avatud ja avav; eristuv ja lõimiv kättejõudmine võimaldab keerukamate isendite moodustumist. Selles mõttes on aeg ja ajalisus väe puhul nii tähtsad, sest just ajalises mõõtnes tuleb vägi välja.

1.13. VÄLJA- JA ÜLESKUTSED. VÖRDVÄÄRSUS JA VÖRDSUS. VÄEHULGAD.

Isendid esitavad oma väliskülgedega üksteisele **väljakutseid**: nad kutsuvad üksteist välja oma iseküljelt, panevad üksteist esiküljel laiali laotuma, annavad üksteisele ülesandeid, mida nad oma ontoloogilise probleemi liigenduste abil lahendada püüavad. Niimoodi on väljakutse ühtlasi **üleskutse** sulandada iseküljel ühtekokku see, mis esineb esiküljel, panna esiküljel kohatu üksteist läbistama. Isendite tähenduslik (kõnekas, tagajärjekas) kohtumine käib niisiis välja- ja üleskutsete kaudu: väljakutse teostab esinemist, toob iseküljelise esiküljele ning üleskutse teostab “isenemist”, toob esiküljelise iseküljele.

Mis puudutab isendi mõiste laiendamist alla ja kõrvale (vt eespool), siis võib teha sellise eristuse, et kõik isendid on “vertikaalsel” teljel **võrdväärised** (“laiendamine alla”), ent mitte **võrdsed** (aatom, molekul, mänd, hunt ja inimene suudavad erinevaid ja erineval hulgal asju) ja seejärel, et “horisontaalsel” teljel nad erinevad oma individueerituse astme poolest, läbivaatuse tugevuse poolest. Olles välja toonud isendi läbistuva ja kõrvutuva (intensiivse ja ekstensiivse, isenemise ja esinemise) aspekti, saaks nüüd erineva suurusjärgu ning erineva individueerituse astmega indiviidid kokku tuua ühtsesse kirjeldusse, mis puudutab seda, kui kiiresti nende isenemise-esinemise **ringlused** käivad ja kui palju erinevaid **tähenduslikke trajektoore** neil on. Me nimetame seda isendi **väehulgaks**: mida kiiremini ringlused käivad⁴⁵ ja mida rohkem trajektoore, seda suurem väehulk.

Isendi väehulga määrab kaks asjaolu. (1) Esiteks see, kui hästi õnnestub isendi laialilaotamine kõrvutuvusse. See sõltub esmajoones isendi läbistuvatest liigendustest, millised ja kui palju neid on. Mida rohkem on läbistuvaid liigendusi, mis “teevad vahet”, seda keerukamaid kõrvutuvaid struktuure (nt keha ja kehaline tegutsemine) saab nende pinnalt välja arendada. Isendi väljakutseks on luua uusi struktuure, teha midagi erinevalt. (2) Teiseks määrab isendi väehulga see, kui võrd suudab ta lõimida ekstensioonis ehk esiküljel kohatavat, et selle varal saaks muutuda tema läbistuv liigendus; ehk teisisõnu, kui tugevalt on kõik esinev läbi vaadatud ja kui tihedalt liitub see kokku kogu ülejäänud isendiga. Mida mitmekesisemaid tähenduslikke vastuseid esiküljel toimuvale isend suudab leida, seda suurem on tema väehulk. Need kaks aspekti käivad koos.

Erinevate isendite väehulk mõõdab niisiis isendite ebavõrdsust – see on kvalitatiivne mõiste isenemise-esinemise ringluste mitmekesisuse ja rütmi kohta. Isendid suudavad erinevaid asju ja eeskätt erinevalt. See tähendab, et isendite vaheline erinevus pole niivõrd “olemuslik”, “asjalik” ega substantsiaalne (näiteks, et üks käib aatomite, teine molekulide, kolmas rakkude kohta jne.), vaid pigem “protsessuaalne” ning puudutab isenemise-esinemise viise. Keerukam isend on üldjuhul suurema väehulgaga kui lihtne olend, aga mitte lihtsalt sellepärast, et tema kehas on rohkem ja mitmekesisemaid elemente, vaid sellepärast, et tema isenemise-

⁴⁵ Aga nagu me järgmises peatükis näeme, nõuab kõige suurem kiirus kõige suuremat viivitust, vahe-aega.

esinemise viisid on nii arvult kui ka tempolt mitmekesisemad, ning kehaelemendid on lihtsalt kanalid, mille kaudu need protsessid liiguvad ja mille abil nad on organiseeritud. Isendite puhul pole esmatähtis mitte see, millisesse kategooriasse nad kuuluvad (nt füüsikaline, keemiline, bioloogiline, kultuuriline, või: eeltuumsed, päristuumsed; või: taimed, loomad, seemed jne.), vaid pigem see, mida nad suudavad, kuidas nad esinevad ja isenevad, milliseid probleeme nad on suutelised püstitama ja lahendama (vt. Deleuze 1981: 134-143). "Isend" pole eeskätt element mingis bioloogilises (või muus) taksonoomias ega isegi mitte mingi substants, vaid nimetus teatavat laadi isenemise-esinemise kimbu, teatava väeastme kohta, mis on võimeline vastu võtma välja- ja üleskutseid.

Oleme eelneva esituse käigus korduvalt rõhutanud aja tähtsust isendi ja väe mõistmisel: esi- ja isekülj on esinemine ja isenemine; individuaalsus tuleb välja eeskätt ajalises kulgemises (elava ja surnud hundi näites); isend on olemuslikult lõpetamatu, haarates pidevalt midagi oma aksiomaatikasse, ent jättes paratamatult midagi välja. Järgnevas peatükis vaatlemegi ajalisust lähemalt.

2. AEG

Järgnevalt esitame eelmises peatükis sissetoodud läbivaatuse, eristumise ja lõimimise mõistet ning läbistuvustasandite skeemi teistes terminites, ajakäsitlemise kaudu. Ajalises kulgemises tulevad kõige paremini välja läbivaatusefektid, eristumise ja lõimimise tähendus ning läbistuvustasandid. Tuleb silmas pidada, et kronoloogiline järgnevus ja topoloogiline kõrvutuvus kuuluvad kõrvutuvale tasandile, s.t et kättejõudmine läbistuvast kõrvutuvasse (ja tagasimõju läbistuvasse) on nii aja kui ka ruumi genees, nii ajastamise kui ruumistamise viiside loomine. Heuristiliselt on neile kasulik läheneda just aja kaudu, kuna see sunnib mõtlemist vastu töötama oma kalduvusele mõelda kõrvutuvate tahkiste terminites (Bergson 1959: 489-490) ning liikuma läbistuvusse; ehkki sama tulemuseni sai jõuda ka kehalisust, keha “isekülge” uurides (vt eelmine peatükk). Aega (ja ruumi) saab kõige paremini uurida kõige keerukamate isendite puhul; seepärast on järgnevalt viitealuseks inimene ehk see, keda me hiljem (vt 5. peatükk) nimetame “keeleisendiks”. Aja üldine struktuur (kestus, aja alus ja aja-vahe) kehtib põhimõtteliselt aga igal keerukusastmel; vastavalt kujunemise ja keerustumise lahknemise-loogikale aga ei tule need aspektid lihtsate isendite puhul nii hästi välja. Aja geneesi (erinevate ajastamise ja ruumistamise viiside) kohta vt. 5. peatükist, kus on ajalisust püütud kirjeldada ka lihtsamatel keerukustasanditel.

2.1. AJA ESIMENE ASPEKT: KESTUS

2.1.1. Järgnevus

Augustinusel tekkis probleem aja mõistmisega⁴⁶, aga varasemas antiikmõtlemises⁴⁷ – nagu ka naiivses ajamõtestuses – ei ole see raskusi valmistanud, vaid aega on määratletud harilikult järgnevusena. Ajalist kulgemist me registreerime eeskätt teatavate järgnevuste kaudu (näiteks mingid liikuvad objektid on järjestikku erinevates asukohtades, teisaldudes pidevuslikult ühest teise) ning meil on tavaks mõõta aja möödumist mõnede tagasipöörduvate, perioodiliselt taaskorduvate järgnevuste kaudu.

Näiteks Päike liigub taevavõlvil (tõsi küll, me teame, et „tegelikult” pöörleb hoopis maakera ümber oma telje, ent see teadmine ei muuda meie vahetatut tajumisviisi, mille järgi Päike liigub ja Maa on paigal). Päike tõuseb hommikul idakaarest üle silmapiiri, jõuab keskpäevaks kõrgele ja vajub õhtul läänekaares silmapiiri taha, millele järgneb öö kuni järgmise hommiku ja päikesetõusu, mil kõik kordub samamoodi liigendatud järgnevuses. Üks selline tsükkel on päev.

⁴⁶ Vt „Pihtimuste” 11. raamatust (14, 17): „Mis on siis aeg? Kui keegi seda minult ei küsi, siis ma tean; kui küsijale seletada tahaksin, siis ei tea” (Augustinus 2007: 310).

⁴⁷ Vt. nt. Aristotelese “Füüsika” IV.10-14, Aristotle 2005: 372-426.

Sellest “ülespoole” võib eristada pikemaid tsükleid: kuu perioodiliselt kasvab kuni täiskuuni, misjärel hakkab kahanema ning need tsüklid korduvad. Üks see tsükel on kuu. Edasi, Päike jõuab oma päeval teekonnal talvisest pööripäevast peale keskpäevaks järjest kõrgemale, jõudes suvisel pööripäeval maksimumpunkti, hakates seejärel käima järjest madalamat trajektoori pidi, kuni jõuab talviseks pööripäevaks miinimumpunkti, misjärel tsükel kordub taas. Selle tsükli määrab Maa tiirlemine ümber Päikese ning üks selline tsükel on aasta. Inimeste matemaatilist leidlikkust on pannud proovile tõsiasi, et need kolm tsüklit (päev, kuu, aasta) ei ole sobitavad täisarv kordi üksteisesse, nii et neil pole sobivat ühisnimetajat, mille järgi saaks mõnd suuremat tsüklit määratleda.

Päevast “allapoole” võib eristada mitmesuguseid kiiremaid tsükleid, mis alati inimest saadavad. Üks universaalsemaid on pulss. See küll kiireneb ja aeglustub erinevates tingimustes (füüsiline pingutus, haigus, puhkus, uni), aga samades tingimustes annab ta samal inimesel üsna pika perioodi vältel võrdlemisi muutumatu tempoga rütmi (sekundi suurusjärgus).

Nagu vahetektis viidatud, võtab inimene järjestikuseid ilmumeid esiteks välisest ümbrusest (igasugused tajutavad liikumised ja teisedused), ning korrastab neid perioodiliste ilmumitejärgnevuste abil (päev, kuu, aasta); teiseks võetakse ilumijärgnevusi omaenda keha või ka mõtteprotsesside järgnevusest (kehalised liikumised, siseaistingud seedimisest jm), korrastades neid samuti perioodiliste käepäraste perioodidega (näiteks pulss). Järgnevustaju ning selle korrastamise allikaid on suurel hulgal teisiigi.

Aga kuidas mingi järgnevus on tajutud järgnevuslikuna, s.t protsessina, millegi ajalisena? Teisisõnu, kuidas “järgnevus” üldse võimalik on?

2.1.2. Kestus

Pelgalt registreeritud järgnevuses veel aega ei ole.

Kui ma Päikest vaatan, siis ta on alati ainult ühes asendis. Kui Päike on keskpäeval lagipunktis, siis ei näe ma kuskil enam tema hommikust asendit ega näe veel tema õhtust asendit. Selleks, et Päike “liiguks” üle silmapiiri lagipunkti ja tagasi alla silmapiirile ning et me selle liikumisega siis aega mõõta saaksime, ei piisa ainult vaatlemisest ja tajust. Päikese praegu tajutavale asendile pean ma juurde “jutustama” või kujutlema eelnenud ja järgnevad asendid, ehk ma pean jutus või kujutluses pikendama Päikese praegust asendit “tahapoole” ja “ettepoole”, et moodustada tema “teekond” üle taevavõlvi. Ehk teisisõnu, Päike “liigub” ainult tänu sellele, et oleme olemas meie, kes me teda vaatame ning lisaks tema praegusele asendile mäletame eelmisi ja kujutleme tulevase asendeid.

Sama kehtib ka rafineeritumate järgnevuse korrastamise vahendite, näiteks kella puhul. Numbrilise näidikuga kella puhul näen teatavaid numbreid;

seieritega näidiku puhul näen osutite mingisugust asendit. Kuid kas see näitab meile aega? Ma ei näe ju aega, vaid midagi ruumilist, ruumis olevat. Osutite ruumilisel asendil on minu jaoks ajaline tähendus tänu sellele, et ma eelnevalt *juba tean*, mis on aeg ja mida tähendab selline ajavahemik nagu “viis minutit”, mida kella sihverplaadil märgib suure osuti edasiliikumine viie ühiku võrra. Ühesõnaga, kell aitab aega liigendada ja osadeks jagada, aga ei ütle midagi aja enese kohta, vaid hoopis eeldab seda, et ma aega juba ise tunnen.

Aristoteles ütleb, et me tajume aega liikumise põhjal (ehkki ta pole sellega identne). Ta ütleb, et me ei taju aega, kui me ei tuvasta mingit muutust. See muutus võib seisneda mingi teisenduse tajumises väljaspool või ka psüühika sees: ajataju on võimalik ka siis, kui me oleme pimedas ilma mingite kehaliste aistinguteta, ent kogeme mingit liikumist oma psüühikas. Muutuse tajumine tähendab seda, et me tajume varasemat ja hilisemat ning kui need **kaks** momenti on hinges eristatud; kui meil oleks üks hetk ehk üks “nüüd” eraldivõetuna, siis me ei tajuks aja kulgemist. “Kui [me tajume] eelnevat ja järgnevat, siis saab rääkida ajast, sest just see aeg ongi, liikumise arv eelneva ja järgneva järgi.” *Arithmos*, *arithmeô* ehk ‘arv’, ‘arutama’ tähendavad ka ‘kokku sobitama’, ‘sättima’. Aeg on ajalise erinevuse lõimimine ehk “kokkusobitamine”. Sellepärast eeldab ajalisus hinge, s.t ajasünteesi pinda. (Aristotle 2005: 372-426)

Aristoteles on siin tabanud midagi väga olulist, nimelt seda, et järgnevus üksi ei anna veel aega, vaid et selleks on vaja ka järgnevuse kokkutoomist, sünteesi, mille erinevad momendid on kokku toodud ajaliselt erinevatena. Selles mõttes iga hetk ühtaegu eristab aega ja on aja lõimimise pidepunktiks (vt 220a5-6). Aristotelesel jääb see taipamine aga põgusaks, kuna aeg kaldub tal kõigest hoolimata samastuma liikumisega, olles liikuva suhtes väline ja ükskõikne keskkond nagu ruum. Lisaks häirib ajast mõtlemist mõõtmise-nõue (vt 223b13 jj). Ometi on mõõtmine ülepea võimalik vaid tänu sellele, et esmalt on aeg ise sünteesitud, ajaline erinevus lõimitud ehk “kokku sobitatud”. Kaht ajavahemikku on võimalik võrrelda üksnes seetõttu, et esmalt on sünteesitud vahemikud ise kui “eelneva ja järgneva” diferentsid.

See kokkusobitamine ehk lõimimine peab käima kõige fundamentaalsemal tasandil. Viimases vahetekstis mainitud Päikesega aja mõõtmine (nt kui me, keskpäeval eksplitsiitselt mäletame hommikut ja kujutleme õhtut), on juba väga rafineeritud tegevus. Väikelaps ilmselt ei oskaks sel moel aega mõõta, ja loomad ammugi mitte, teistest olenditest rääkimata. Kas me sellepärast ütleme, et neil pole aega ja et nad ei kesta ajaliselt? Sest ka seesama praegune Päikesese asendi tajumine on ajaline ja kestab, ilma et siin oleks mingit eksplitsiitset minevikumälestust või tulevikujukujutlust. Taju on ajaline. Võtkem selle kohta järgmise ajast kõnelejate lemmiknäite, **meloodia** (vt. Husserl 2002: 19-20, 37jj).

Meloodiat kuulates on selge, et ma ei kuule üksikuid noote, vaid „meloodia” tähendabki seda, et noodid on üksteisega mingil moel seotud, nii et praegune noot omandab oma tähenduse kõige möödunu taustal, s.t et

praegust nooti kuulates kõlab temaga kaasa põhimõtteliselt kogu eelnenud muusikapala, kõik eelnenud noodid, ja seda mitte mälestusena – ma ei pea neid aktiivselt ja eksplitsiitselt meelde tuletama (või vähemasti pole see meeldetuletamine meloodiatajus primaarne) – vaid nad on vahetult **alles hoitud** tajus eneses (olemata siiski *korraga* tajutud – sel juhul poleks tegemist mitte meloodia, vaid akordiga). Ühtlasi **ennetab** meloodiakäik teatud kindlal moel tulevikku ja loob teatud ootused selle suhtes: järgnev noot ei või olla päris suvaline, vaid peab järgima teatud rütmi, valjust jne. Selle ootusega mängivad näiteks mõningad muusikalised naljalood, kus hakatakse mängima mingit meloodiat, nii et meil tekib teatav ootus järgneva suhtes; siis aga ühtäkki vahetatakse järsult registrit, nii et tuuakse kuuldavale helisid, mis eelnevaga üldse ei haaku; meie ennetuse nurjamine võib vallandada naeru. Ühesõnaga, meloodias on praegu kõlava noodiga kokku hoitud eelnevad noodid ning ennetatakse järgnevaid.

Meloodianäide toob välja fundamentaalse ajasünteesi algsed väärtused ja tähendused, alleshoidmised ja ennetused ehk retensioonid ja protensioonid.

2.1.3. Aja läbivaatus

Viimases vahetekstis kirjeldatud meloodianäide kehtib igasuguse kestusliku liikumise või protsessi kohta.

Näiteks kui keegi räägib, siis tema hetkel lausunud sõnas on teataval moel alles hoitud kõik eelnevalt räägitud ning ühtlasi loob see teatava ootuse järgneva suhtes. Seda ootust ilmutab näiteks ebamugavustunne, mis tekib siis, kui keegi hakkab midagi ütlema, ent jätab järsku lause poolelt sõnalt katki. See rahuldamatuse tunne näitab, et me eeldasime mingisugust jätku, mida aga ei tulnud.

See tähendab, et meie olevik ei ole hetkeline, see ei ole kaduvväike piir tuleviku ja mineviku vahel, vaid et sellel on alati teatav „paksus”, hõlmates endas möödunu kinnihoidmist ja tulevase ennetamist. Husserli mõistetega öeldes on olevikuhetkes jagamatult koos „algne muljend”, „retensioon” ja „protensioon” (Husserl 2002: 37, 43, 71). Need kolmekesi moodustavadki oleviku „paksuse” ja neid ei saa üksteisest reaalselt eraldada, vaid ainult mõisteliselt eristada tema aspektidena. Olevikuhetk ise sisaldab lahutamatu osana mineviku alleshoidmist ja tuleviku ennetamist.

Niisiis me näeme, et selleks, et oleks aeg ehk kestus, on vajalik, et ühest küljest oleksid mingid **ilmumid** ehk välis- või sisekeskkonnast pärit muljed (nt. järjestikku kõlavad noodid või värvid ja valguslaine miljardid võnked; mõtetejärgnevus jne) ning et teisest küljest oleksid nad kokku tõmmatud instantsis, mis sulatab nad kokku mingi „paksusega” olevikuks, kus on alles hoitud möödunu ning ennetatakse tulevast. Nimetame seda instantsi **läbivaatuspinnaks**. Kui ilmumid või muljed on aja **algus**, siis läbivaatav instants on aja **alus**. Seal pannakse ilmumid üksteist läbistama, tõmmatakse nad ühtekokku iseloomulikuks tervikuks. Ilma selleta ei oleks aega ega kestmist, vaid oleksid üksikud ilmumised, millel poleks üksteisega mingit pistmist. Oleks ainult hetkelisus. Tegelikult on selline olukord isegi

põhimõtteliselt võimatu, sest vähe sellest, et poleks järgnevusejada „üks, kaks, kolm” (kuna ütlemaks „kolm”, pean ma mäletama „ühte” ja „kahte”), vaid veel enam, ei oleks isegi „ühte”, sest „üks” saab üheks ainult erinevuse kaudu „teisest” ja eeldab seega selle “esimese” meelepidamist ehk alleshoidmist hetkel, mil on tulnud “teine”.⁴⁸

Samas ei pea läbivaatuspind ootama, et tuleksid ilmumid, mida seal hakata läbi vaatama ja kokku tõmbama (siis tekiks surnud ring: läbivaatus eeldaks ilmumeid, aga viimased omakorda vajavad ilmumiseks läbivaatust).⁴⁹ Pigem on vastupidi, ilmumid toetavad talle endale omast eristumist ning aitavad seda n-ö lahti hoida. Ilmumid on toetuspidemeks keerustunud kehaga isenditele, ent iseenesest nad ei konstitueeri isendit ega aega. Aega kui kestust moodustavad eristumine ja lõimimine (mis kätkevad teineteist). **Eristumine** on see, mille varal kestus endast erineb ja muutub, ning mida kujunemise ja keerustumise protsessi käigus täidetakse järk-järgult keerulisemate kätetoodud eristustega (mitmel moel ja mitmesugustel tasanditel eristunud keha ja sellele vastavate paarilistega, vt. 5. peatükk). **Lõimimine** on see, mille varal aeg on kokku hoitud ja kokku tõmmatud. Lõimimisega sätestatakse läbivaatus, milles vaadatakse läbi ilmumeid ja tänu millele need saavad ilmned millegi *uuenä*, mingi *muutusena* (kusjuures uudsuse ja muutumise määr on proportsionaalne vastava isendi läbivaatussõõri ulatuse ja liigendatusega).

Selles mõttes saab eristada primaarset eristumist ja lõimimist ning sekundaarseid ilmumisi ja nende läbivaatust. Esimene on nagu primaarne laine (nagu elektromagnetkiirgus), mis võngub iseenesest, ning teine on nagu sekundaarne laine (näiteks merelaine), mis vajab võnkumiseks mingit keskkonda, ainet ja tingimusi (nt merevett ja tuult või suurt laeva). Deleuze'i mõistes (1968a) on esimesel juhul tegemist primaarsete passiivsete sünteesidega ning teisel juhul sekundaarsete aktiivsete sünteesidega, mis on ehitatud eelmiste peale.

Olemise vägi on eristumise ja lõimimise masin. (vrd. Ott 2011a). Sellisena suudab vägi luua uut informatsiooni, sünteesida aega ning tekitada aja jooksul suuremat keerukust. Kui me allpool räägime aja kahest järgmisest aspektist, siis need ühtlasi täpsustavad ja laotavad laiali väe mõistet.

⁴⁸ Sellepärast ongi Aristotelese ajakontseptsioonis vajalik “hinge”-instants, milles välised ilmumid kokku võetakse ja mis neid seetõttu ka loendada suudab (samas kui iseeneses jääksid need ilmselt üksteise suhtes väliseks, seostamatuks). Vt “Füüsika” 14.14.223a: “Kui miski muu ei saa mõõta peale hinge ja hing on mõistus, siis pole võimalik, et oleks aeg, kui pole hinge”, aga “enne” ja “pärast” on liikumises”, s.t maailmas; ning aeg on liikumine ja hing üheskoos. “Liikumine” on seotud sellega, mida me nimetasime ilmumiteks, välisteks muljeteks ning “hing” on see, mis need kokku toob, läbistuma paneb. Vt. Aristotle 2005: 418 ja 420.

⁴⁹ Raymond Ruyer (1949: 77) räägib “mälust, mis ei ole käesoleva organismi *omadus*, vaid mis hoopis *hõivab* munaraku või organismi, *omastab selle* ja paneb selle *osalema* oma rütmis ja kujundusväs”.

2.2. AJA TEINE ASPEKT: AJA ALUS

Me ütlesime, et isendi kestuses peab lisaks ilmutitele ja eristumise-aspektile olema veel läbivaatus kui lõimimise külg, mis loob tausta, mille pinnalt ilmutite erinevus alles erinevaks saab, kuna ilma selleta ei oleks mingisugune muutumine ega uuenemine võimalik. See külg on hästi arusaadav meloodianäite puhul, mille me eespool tõime: kui meil poleks eelmised noodid mingil moel alles hoitud ja kui me ei ennetaks järgmisi, siis me ei kuuleks mingit meloodiat, vaid ainult üksikuid seosetuid helisid. Eespool me tõime meloodianäite kaudu välja “läbivaatuse” instantsi, kuid me jätsime esialgu lähemalt käsitlemata selle asjaolu, et ühest küljest me tajume oma “olevikus” korraga ainult mõne noodi kestmist või vahetumist (olevikku kui äsjast minevikku, mida William James nimetab *specious present*’iks, vt. 1983: 573, 578, 593 jm.), kuid et teisest küljest on meil olemas kõik eelnevalt kõlanud noodid vahetus alleshoidmises (piir äsjase ja kaugel mineviku vahel ei ole are, vt James 1983: 578, 598). Ehk teisisõnu: ühest küljest on läbivaatus keskendunud väga kitsale ajaribale, aga teisest küljest ulatub üle pika aja. Niimoodi võib vastavalt taotluse või tähelepanu pingeastmele eristada erinevaid ajasõõre, kitsast “praegusest” kuni kogu universumi ajani.⁵⁰

Aja teises aspektis ei puuduta läbivaatus enam ilmutite “läbivaatamist” mingisuguse “paksusega” olevikulises kestuses, vaid oleviku enese läbivaatust. See on aja alus. Aja aluse kui aja teise aspekti kontekstis anname läbivaatusele uue nime: mineviku- ja tulevikutervik ehk (kui me räägime inimese kaudu) sünni- ja surmapind. Aja teine aspekt puudutabki seda oleviku suhtes “teist mõõdet” ning selle erinevaid kitsendusi ja laiendusi ehk kokkutõmbeastmeid. Järgnevas alalõigus räägime sellest “teisest mõõtmest” ning ülejäärgmises alalõigus kokkutõmbeastmetest.

2.2.1. Mineviku- ja tulevikutervik

Ilmutite läbivaatus moodustab pidevusliku ahela, mille algus ulatub hämarasse minevikku. Uued sündmused tulevad peale ja vanad vajuvad vähehaaval olevikusõõrist välja. Kuigi olevikuteadvuses on ainult mu ajalise kestuse kõige viimane ots, moodustab ilmutite läbivaatus pidevusliku joone kuni alguseni välja ning selle jada varasemad liikmed ei ole ära kadunud, vaid toimivad implitsiitselt edasi. Üleminekut olevikust minevikku (ja tulevikust olevikku) ei saa seletada aja esimese aspekti terminites, sest selleks on vaja “lisamõõdet”⁵¹ (Vt Bergson 2007: 131-138, Deleuze 1968a: 109, James 1983: 592). See avab aja sügavuse või kõrguse, see on justkui aja „vertikaalne” aprioorne mõõde. See ei ole moodustatud tagantjärei, nii et mõõdunud minevikuhetked kogutaks tagantjärei kokku

⁵⁰ Vrd. Daniele Monticelli käsitlust Augustinusest, kus vastavalt ühest küljest hinge “lõdvendusele” (*distentio*) või teisest küljest pinguldusele, tähelepanule ja taotlusele (*attentio*, *intentio*) saab eristada erinevaid “ajatervikuid” (vt. Monticelli 2008: 31-34). Monticelli vastandab Augustinuse sellist subjektiivset ajakäsitlust Aristotelese “maailma ajale” (Monticelli 2008: 27-28).

⁵¹ Või kui soovite, siis eristust läbivaatuse enese sees.

„minevikutervikuks” või et mingit tulevikuennetust üldistades saadaks „tulevikutervik”, vaid vastupidi, see mineviku ja tuleviku puhas pind alles võimaldab mingite ajahetkede „kokkukogumist” ja „üldistamist”.

Vaatame kõigepealt minevikukülge. See, kes ma praegu olevikuliselt tegutsejana ja tajujana olen, on koondkuju kogu mu **minevikust**. Selles mu „iseloomus”, mis ma praegu olen, on koos kogu mu minevikukogemus, kõik seni elatu ühe **tervikuna**.⁵² Ei ole nii, et mingi osa minu minevikust oleks minust eraldi (absoluutselt eraldi ei saagi ükski mu eluosa olla, ja kui mingid eluosad tõepoolest justkui eralduvad, siis väljendub see patoloogiana, haigusena, nt seoses mingi traumaga). Isegi kui ma ei suuda mingeid eluperioode meelde tuletada, mõjutavad nad mind sellegipoolest praegugi; ma olen saanud selleks, kes ma praegu olen, kogu oma senise kogemuse ja elu kaudu. Kogu mu elu algusest peale kuni praeguseni on pidevuslikult seotud, üks tervik. Ning kogu see minevik on ühendatud olevikuga, ning see olevik polegi midagi muud kui kuju, millel mu oleviku arvel üha kasvav minevikutervik praegu esineb (Bergson 2007: 143).

Teisest küljest on mu praeguses olemises eeldatud **kogu** mu **tulevane** olemine. See pole antud mitte faktidena, vaid püüdlustena, kalduvustena; ja see kogum muutub üheskoos praeguse tegutsemisega. Kuigi see on faktiliselt määramata, on siin tuvastatavad mingid jõujooned, mingi arenguloogika, mingi iseloomulik tuleviku avamise viis (nt. „seikleja”, „õpetlane”, „masenduja”, „rõõmustaja”, „sangviinik”, „koleerik”, „melanhoolik”, „flegmaatik” jne.), mis muudab teatud valikud, teatud arengud ja käitumisviisid tõenäolisemaks kui teised. Neid avamistüüpe võib kujutleda erinevate sügavusastmetega, s.t et mõned minamäärangud on pindsemad või muutlikumad kui teised, nt mu määrang „vihase” või „rõõmsana” võib olla pindsem või sügavam. Enam-vähem iga inimene vihastab ja rõõmustab aeg-ajalt, aga on ka vihaseid või rõõmsaid inimesi, kelle jaoks üks või teine ongi põhiliseks tuleviku avamise mooduseks.

Muidugi, tulevane pole veel kätte jõudnud, nii et pole võimatu, et ma valin pisut teistmoodi kui võiks arvata (ja väikesel valikuerinevusel võivad teinekord olla suured tagajärjed!) ning ma võin isegi meelega tegutseda *teistmoodi* kui mu harilik tulevikuavamise moodus ette näeks. Samas on radikaalsed iseloomumuutused (tuleviku avamistüübi muutused) kaunis haruldased. Tulevik konkreetsel moel avaldub alati iseloomuliku värvinguga, *mulle* iseloomuliku tulevikuna. Ning küsimus pole ühes või teises tulevases teos, vaid mu tulevikus *tervikuna*. Ja kui ma muutun, siis teiseneb vastavalt ka mu tulevikutervik. Minu iseloomulik „tulevikutervik” sätestab jõujooned mu tegutsemisse, muutes mingid toimed ja

⁵² Terviku mõiste kriitikat vt. nt. Monticelli (2008); see on üks olulisi teemasid 20. sajandi filosoofias. Siinkohal tasub märkida, et “tervik” kuulub alati mingisse süsteemi, mis terviku avab. Tervik pole kunagi lõpuni terviklik, vaid toimib “trampliinina”. Siinses ajakäsitluses toome selle mõiste sisse teises faasis, millele järgneb kolmas, mis puudutab avanemist (ma-vahe, vahe-maa, vt. allpool). Vägi just nimelt on see, mis ei koondu tervikuks, vaid mis kasutab lõiminguid kui osalisi tervikuid – kui nii võib öelda – ühe oma aspektina.

vastutoimed tõenäolisemaks kui teised, kuigi päris paratamatu või võimatu pole neist ükski.⁵³

Siin tuleb nüüd välja oluline moment: mineviku- ja tulevikutervik on olevikuga samaaegsed (vt. Deleuze 2008: 51-55). Aja esimeses aspektis ehk esimeses ajasünteesis olid möödaniku kinnihoidmine ja tuleviku ennetamine *olevikumomendi* kaks lahutamatu mõõdet, justkui horisontaalis; aja teises aspektis aga on see olevikumoment käsitletav mineviku ja tuleviku terviku tihendusena. Pöördugem nüüd mineviku- ja tulevikuterviku poole lähemalt.

2.2.2. Minevikutervik. Tähelepanu praegusel tegutsemisel

Võtame näiteks meloodia. Eelnevalt me rääkisime, et meloodia kuulmiseks peavad eelmised noodid olema teataval moel alles hoitud koos praeguse noodiga, ning see viimati kõlanud noot omandab mõtte ainult vahekorras kõigi eelnenutega (luues teiselt poolt ka teatud laadi ootused järgneva suhtes), nii et kõik kõlanud noodid ning praegu kõlav noot moodustavad ühe ühtesulava terviku. Samas aga ei kuule me praegu korraga kõiki kõlanud noote (siis oleks tegu akordi, mitte meloodiaga), vaid ainult väga piiratud hulka neist – neid, mis „praegu kõlavad” ning mis omakorda vajuvad minevikku, andes kohta uutele nootidele. Kuigi kõik enne kõlanud ja praegu kõlavad noodid moodustavad meloodias ühe terviku, tundub nii, justkui oleks meie tahtest sõltumatult meie tähelepanu keskendatud selle jada ühte otsa („olevikku”). Või kui arvesse võtta seda, et minevik üha kasvab, siis võiks jada asemel kasutada pigem **koonuse**-kujundit (nagu teeb Bergson 2007: 159). See tähendab, et praegugi tajun ma põhimõtteliselt kogu kõlanud helidejada, aga on teatav põhjus, mis koondab mu tähelepanu ainult meloodiaterviku ühele otsale – sellesse, mis on käesolevas ning tungib tulevikku.

Veelgi enam, meloodiakuulamise-episood mu elus pole lahutatud kõigest eelnevast, nii et põhimõtteliselt tuleks laiendada meloodia kohta lausutut kogu mu möödunud elu kohta ning öelda, et ma tajun põhimõtteliselt kogu oma möödunud elu, kuid et mu **tähelepanu** on koondatud selle ühte otsa, nii et kokkupuutes välismaailmaga (nt muusikapalaga) on „ette keeratud” mälu see külg, kust „kajavad vastu” praegused noodid, mis mööduvad ja asenduvad uutega. Ehk et too kokkutõmbe-pind, millest me aja esimese aspekti juures rääkisime, on mineviku-ja-tulevikuterviku kõige kokkutõmmatum vorm ning et tema (kui „puhta peegli”) taga on minevik ja tulevik kogu oma kirevuses.

Mis on see „põhjus”, mis meie tähelepanu niimoodi kitsendab, et me ei taju kogu minevikku, vaid ainult piiratud käesolevat sõõri? Bergsoni järgi on selleks põhjuseks see, et me oleme üks keha maailmas teiste kehade hulgas ning peame selles maailmas **tegutsema** (Bergson 2007: 167-169). Me peame eeskätt passima peale, milline on olukord praegu ja milliseks ta töötab järgmisel hetkel kujuneda. Minevik on möödas ja see meid otseselt ei huvita. Vastupidi, kui ma tajuksin kogu

⁵³ Radikaalsel moel avaneb see määramatus aja kolmandas aspektis, aja-vahe ja vahe-ajas, vt. allpool.

minevikku, siis ma uneleksin, ma ei suudaks oma tegutsemist keskendada praegu olulisele. Just tegutsemisvajadus paneb meid aktiivselt „unustama” kogu oma minevikku, seda välja ja eemale tõrjuma. On vaja, et minevik läheb kogu aeg „meelest ära”, et meel saaks ümbritsevas aktiivselt tegutseda.

Kuigi selline tähelepanu keskendatus tegutsemisele ja olevikule ei ole üldiselt meie endi teha ja toimib meie tahtest sõltumatult, võib selle tähelepanu intensiivsus siiski teatud piirides varieeruda, ja mingil määral ka seoses meie tahtlusega. Nõnda näiteks me kogeme muusikapala erinevalt, vastavalt oma tähelepanu keskendatusele. Viibides kontserdil ja püüdes hoolega kuulata, tajume noote või meloodiakäike ka individuaalselt, aga kui meie tähelepanu hajub ja me unelema hakkame, siis sulavad kõik noodid üheks tervikuks, mis on värvikas, nüansikas ja iseloomulik, aga kus noodid-meloodiakäigud pole individualiseeritud, pole eraldi välja toodud – kuigi tagasivaatavas pilgus võib seda teataval määral teha, s.t lahata tagantjärele oma tervikmuljet ja selitada sellest välja suuremaid üksikasju.

Nii et see on meie keha (kui tajumiste ja liigutuste kompleks), meie elu ja tegutsemine, mis keskendab meie tähelepanu kitsale minevikuribale. Selline teooria aitaks seletada nähtust, mida on kirjeldanud paljud surmasuus viibinud ja mille kohta on keeles isegi vastav nimetus kinnistunud, „**elufilm**”: surmasuus viibides mõnikord kogetakse, kuidas „elu jookseb silme eest läbi” (vt. Bergson 2007: 151). Surmasuus olemine tähendab seda, et me oleme praktiliselt kindlad oma surmas, või see tundub ülimalt tõenäoline, aga igatahes on meie tegutsemisvajadused ja -ennetused justkui juurelt läbi raiutud. Kohe ma suren, nii et mul pole vaja kuidagimoodi tegutseda, ma olen täiesti kindel, et ma ei saa enam midagi ette võtta. See kõrvaldab piirangu meie mälu eest, nii et meie kogemusele saabki ühtäkki kättesaadavaks kogu meie elutervik, mis põhimõtteliselt on tegelikult kogu aeg olemas (meie iseloom on seesama elutervik ühtesulavas, kokkusulandunud vormis), kuid mida me tegutsemisvajaduste tõttu justkui aktiivselt (ehkki mitte tahtlikult) ära unustame. See unustamine johtub inimese ülesehitusest (vähemasti üldreeglina – sest on erandlikke inimesi, kes ei unusta: vt. nt. Luria 1968) ning toimib juba enne kui ma ise midagi ette võtma hakkam (või mingis mõttes võib-olla see „ise ette võtma hakkamine” käibki üheskoos tolle aktiivse unustamise tööerakendumisega).

Ning tõepoolest leidub inimesi, kes ei pea surmasuus olema, et kogu minevik neil kasutada oleks: on inimesi, kes võivad „tagasi kerida” suvalise minevikuhetke ja seda sama detailselt kirjeldada nagu siis, kui nad seda praegu tajusid. Nende puhul on „filter” mineviku ees hõredam. Kuid samas on nii mõnigi sellistest inimestest (kuigi mitte igaüks!) autist, ehk inimene, kes ei suuda ümbritsevas adekvaatselt tegutseda.⁵⁴ See näitab, milline oht võib kaasneda liiga hea mälu, liiga hõreda filtriga – oht on see, et me ei suuda oma tegevust keskendada ja koondada

⁵⁴ Piiratumalt kehtib see üldse „liiga hea” mälu kohta, nii individuaalsel kui ka kollektiivsel tasandil – kui mäletatakse (eksplitsiitselt) liiga palju, nii et kõike seda pagasit ei suudeta tegevusega kokku lõimida. Kliinilises mõttes autismi ja erakordse mälu värvikaid kirjeldusi vt. nt. peatükki “Imeinimesed” (*Prodigies*) Oliver Sacksi teoses “Antropoloog Marsil” (Sacks 1995: 179-232).

praegusele. „Halb mälu” kaitseb meie elulist tervist. Ühesõnaga, ei ole nii, et meie minevik kaoks pärast tekkimist ära ning mõningatel õnnestunud juhtumitel suudaksime sellest midagi meenutada, vaid meil on kogu aeg **meeles kogu minevik** ning me hoopis „näeme vaeva” (kuigi ilma tahtliku pingutuseta), et seda tagasi tõrjuda ning meenutada ainult seda, mis praeguse olukorraga kuidagi haakub (see on kogu Bergsoni “Aine ja mälu” üks põhilisi järeldusi, vt. Bergson 2007: 230-235).

2.2.3. Tulevikutervik

Nii et ühest küljest on praeguse oleviku taga terve mäluvõimendi, mäluruum, ning olevik on kogu minevikuterviku kõige kokkusurutum külg (teises otsas on kogu minevik oma üksikasjades, ja seda „elufilmi” võin ma võib-olla surmasuus “vaadata”). Kuid ühtlasi on see ka **tulevikuterviku** kõige kokkusurutum külg, kus on antud kõige vahetum tulevikuennetus. Analoogiliselt minevikuga võiks mõelda, et meile on antud tulevikutervik, millest me aga teeme tajutavaks ainult ühe otsa, mis haakub vahetult käesoleva tegutsemisega. Harilikult teeme tulevikust kättesaadavaks ainult *teatavaid* jõujooni, arenguvõimalusi, ootusi. Tulevikus on väga palju erinevaid arengukäike, jõujooni, aga meie oma käesoleva tegutsemisvajaduse pinnalt võimendame neist ainult väga väheseid, me rõhutame neid ning ülejäänud jääb varju. Ma tõmban justkui markeriga üle ainult selle, mis on *minu* jaoks huvitav, kusjuures huvitavuse kriteerium on minati väga erinev, sõltuvalt sellest, kas see mina on unistaja või tegutseja, seikleja, klaustrofoob, agorafob, masenduja, rõõmustaja, ohver, türann, sangviinik, koleerik jne. Üks ja sama sündmus võib sõltuvalt tuleviku avamise tüübist tekitada risti vastupidiseid reaktsioone. Näiteks kui öösel keegi tee peale ette kargab, siis argpüks pistab plehku, aga uljaspea astub talle tarmukalt vastu.

Tulevikutervikust on rääkinud Martin **Heidegger** (1993), või õigemini tulevikust kui horisondist, surma-poole-olemisest, millel on eesõigus kahe teise ajalise ekstaasi ehk välja-seismise üle, milleks on heidetud (minevik) ja koos-olemine (olevik) (Heidegger 1993: 329). Kohal-olu ehk Da-sein on heidetud ette (*ent-worfen*) tuleviku-horisondile, mille moodustab surm kui tema omaseim ja äärmisim võimalus (mis tähistab ühtlasi tema võimatust). Sealt ta tuleb tagasi oma heidetuse ehk mineviku juurde ning seekaudu avaneb tema hooltkandev koos-olemine ehk olevik (Heidegger 1993: 365). Need kolm välja-seismist ehk ekstaasi avavad kohal-olu “koha” ehk *Da* (Heidegger 1993: 350-351).

Nagu oli mineviku puhul, nõnda võib ka tuleviku suunal kujutleda, et teatud juhtumitel on filter hõredam ja „minapiirid” hägusemad, nii et ühtesid tuleviku jõujooni ei võimendata nii jõuliselt teiste arvel, mistõttu ka need ülejäänud võivad saada olevikus kättesaadavaks. See oleks **prohvetluse** mehhanism⁵⁵: tajutakse

⁵⁵ Prohvetid oleksid siis justkui autisti analoog tuleviku suunal või isegi pahupidi-autist, kuivõrd autist sulgub endasse, aga prohvet võtab just “mina” sulgudesse.

tulevikku avaramalt (samas kui harilikult just nimelt minakas, teadlik, tahtlik planeerimine sõgestab ülejäänu suhtes), nähakse rohkemaid tulevikuterviku jõujooni, mida ei ole filtreeritud minu praeguse tegutsemise huvidest lähtuvalt, vaid kus vaadatakse justkui ka teiste olendite positsioonilt. Siin on aga siiski oluline erinevus minevikuterviku tajumisest. Sest tulevik just nimelt ei ole veel kätte jõudnud, nii et kui oletada, et ma tajun tulevikutervikut, siis selle teadmisega saan ma ka midagi just nimelt teisiti teha kui selles “tajutava” tulevase maailma loogikas ette nähtud. Paraku on selline ettevõtmine kahe otsaga asi, sest selle teadmise varal midagi teistmoodi tehes muudab ettenägija ühtlasi kogu tulevikutervikut, nii et kõik lahendused muutuvad ja võivad osutuda hoopis teistsugusteks – seda aga omakorda pole võimalik ette näha, sest need uued tulevikud on muutmise hetkel äraarvamatud.⁵⁶ Nii et kui sa näiteks näed ette mingit sündmust, mida sa arvad olevat vajalik ära hoida, siis selle ärahoidmisega käivituvad teised jõujooned, teine tulevik, ja on võimalik, et see toob kaasa veel ebameeldivamaid tagajärgi. Kui selline prohvet muudab tuleviku üht osa, muudab ta tulevikku tervikuna ning tekib tagasiside mehhanism: tema praegune tegu mõjutab tulevikku, ja ühtlasi ka enda tulevast mina – ta saab aga ette teada ainult praeguse minana, mitte aga tolle tulevasena, keda veel ei ole, nii et ta ei või aimata, millised tagajärjed on sellel uuel olukorral, mis peab teostuma alles tema praeguse muudatuse kaudu.

2.2.4. Ajasränd. Sünni- ja surma pind.

Räägime natuke lähemalt inimese eripärast selles suhtes. Mineviku- ja tulevikutervik on põhimõtteliselt kasutada kõikidel olenditel, aga nad on selle suhtes passiivsed, kuigi nende suhtelise aktiivsuse riba võib varieeruda. s.t mineviku- ja tulevikutervik ei ole neile *enestele* antud, mistõttu nad meenutavad ja ootavad eeskätt vastavalt mingile kindlale tegevustegammale, mis neile määratud on. Mingi keemilise elemendi aatom saab moodustada keemilisi sidemeid teatud aatomitega – mööda sellist tegevustevanikut kanaliseerub siis tema tegutsemine. Looma tegevustevanik on avaram kui pelgal keemilisel ühendil, kuid see jääb siiski ikkagi piiratuks (selle kohta vt. 6. ptk. “Kujunemine”). Inimese eripära on selles, et mineviku- ja tulevikutervik on põhimõtteliselt ka talle endale antud. Konkreetselt väljendub see selles, et ta suudab tahtlikult mälestusi **meelde tuletada** ja tulevikku **planeerida**. Ehk teisisõnu, mingi mälestuse meenutamiseks ei pea ta ootama, millal ta satub sellisesse olukorda, milles see mälestus aktiveerub (ehk milles antud mälestus saab kuidagi kasulikuks tema praeguse tegutsemise sihis, nii et kaoks tõrje tema teelt ja ta jõuaks olevikus kätte), vaid ta võib ise sellise olukorra oma vaimus luua, ta võib ise vaimus tekitada tingimused mälestuste kättejõudmiseks ja tuleviku planeerimiseks (või teiste sõnadega öeldes, ta suudab paigalt liikumata viia oma keha seisundisse, mis oleks siis, kui oleks selline olukord). See on n-ö „**ajas rändamise**” võime, mis on inimesel (vt. Allik ja Tulving 2003). See tähendab seda, et inimene on võimeline nihutama oma vaatepunkti ennast ning asetama seda

⁵⁶ Selline moraal võrsub sageli ulmeteostest, mille aluseks on oleviku ja tuleviku muutmine minevikku minemise kaudu.

minevikku või tulevikku; kujutlema ennast mineviku või tuleviku olukorda, nii et ta mäletab, kuidas ta näiteks minevikus mõtles ja tajus (sellena, kes ta siis oli), või kujutleb, kuidas ta võiks seda tulevases olukorras teha. See on kogu inimliku tehnika ja tuleviku planeerimisvõime pant.

Ajas rändamise võime tekib lapse arengu teataval etapil. Alliku ja Tulvingu järgi pole 3- ja 4-aastased üldjuhul võimelised veel ajas rändama. Nad viitavad ühele Alison Gopniku katsele, „kes näitas alguses lapsele kinnist kommikarpi ja küsis, mis seal sees võiks olla. Mõistagi arvasid lapsed, kes karbi ära tundsid, et seal on kommid. Kui lapsel lubati seejärel karp avada, siis avastas ta üllatusega, et selles on hoopis värvipliitsid.” Kui lapselt nüüd küsitakse, mis tema arvates karbis enne oli, kui ta karbi avas, siis „vastas enamik kolmeaastasi lapsi, et nad mõtlesid kohe alguses, et karbis on pliitsid. Võiks arvata, et lastel on lihtsalt halb mälu ja nad ei suuda meenutada, mis juhtus mõni minut tagasi. Kuid nii see ei ole. Samad lapsed mäletasid väga hästi sündmuse ja nende ajalist järgnevust juhul, kui tegemist ei olnud nende oma peas olnud mõtetega, vaid väliste füüsiliste sündmustega. [...] Lapsed jäävad hätta siis, kui nad ei pea mõtlema mitte asjade, vaid omaenda mõtete peale, millega nad ilmselt toime ei tule.” (Allik ja Tulving 2003: 920-921).

Inimese ajas rändamise võime on kindlasti seotud **keelega**, sest sõnad annavad ülepea välise pidepunkti, mille kaudu saab hakata käsitlema oma sisemuljeid (tundeid, mälestusi, plaane). Kuid nagu me nägime, omandab laps selle järk-järgult ja aegamööda, nii et enne õpitakse rakendama keelt välismaailmale (need 3- ja 4-aastased juba oskavad rääkida) ning alles märksa hiljem sisemaailmale (umbes 6-ndaks eluaastaks). Nii et võib-olla saab ontogeneesis välja tuua mõningaid murranguid, režiimimuutusi, tasandivahetusi, keerustumishüppeid, mis on seotud mineviku- ja tulevikuterviku “sissetungiga”, selle moodustumisega kogemuse taustana. Üks on seotud keele omandamise oluliste etappidega, “esmalise-eaga”: keelelise lõpmatuse avastamisega (“miks’ide” lõputu jada; kõigele rakenduv “ei”) ning seejärel keele rakendamisega sisemaailmale, mis võimaldab “ajas rändamist”. Teine käib sageli koos suguküpsuse saabumisega, “teismelise-eaga”, kui mineviku- ja tulevikutervik ilmnevad uues teravuses. Ilmneb maailma-heidetuse absurdus ja surma ängistavus ehk puhas minevik ja puhas tulevik. Eksistents ilmneb olevat kiilutud kahe pinna vahele, sünni ja surma vahele; ma olen “maailma heidetuna” ja “surma poole olevana”, kui kasutada Heideggeri mõisteid (vt. Heidegger 1993: 52-62, 235-266). Selline piiratus on ängistav: ühest küljest ängistab **paratamatus**, äramääratus minevikust ja sundus teha tulevikus teatavaid asju, ja teisest küljest ängistavad **võimalused**, mida ma võin tulevikus teha või kes ma oleksin võinud minevikus olla. Ühesõnaga, ühel juhul rusub mineviku paratamatus, mis tekitab sundmõtteid tuleviku „paratamatute” vormide suhtes, ning teisel juhul rusub tulevikuliste võimaluste tohutu paljus, mis tekitab illusiooni, justkui minevikus oleks samuti olnud hulk erinevaid „võimalusi” (paratamatuse ja võimaluse meelegehta kohta vt. Kierkegaard 2006: 46-54). Ilmselt pole juhus, et see uus

murrang käib üheskoos seksuaalsuse puhkemisega: korraga avanevad täies jõus kehaline „poolikus” ja ajalise eksistentsi piiratus. Ennast joonistatakse nii kehaliselt kui ka ajalisel aredamalt välja.

Probleem on siin selles, kui avanevad küll mineviku- ja tulevikutervik, aga neid ei osata käsitleda nende endana, **puhta** mineviku- ja tulevikupinnana, mis ülepea *võimaldavad* kõiki ajalisi ilmnemisi, vaid kui neid käsitletakse endiselt veel ajasiseste antuste ja võimaluste kaudu. s.t kuigi mineviku- ja tulevikupind ülepea võimaldab meenutamist ja planeerimist, siis harilikult neeldub kogu tähelepanu niimoodi ilmuvatesse mälestustesse ja plaanidesse, jättes meenutamise ja planeerimise aluse, ala või horisondi (mineviku- ja tulevikupinna) kui sellise hämarusse, unustusse. See toob kaasa teadliku või ebateadliku ängistuse; ängistavad on nii üksikantus ja -võimalus tema absurduses („miks just see?”) kui ka kõikide antuste ja võimaluste kogum („milline neist?”). Äng tuleb sellest, et need antused ja kogumid on lahutatud oma pinnast, pinnasest.

2.3. AJA KOLMAS ASPEKT: VAHE-AEG JA AJA-VAHE

Aja teine aspekt oli mineviku- ja tulevikutervik. See tähendas seda, et kogu meie olemine ja tegutsemine on võimalik ainult tänu sellele, et meile on avatud mineviku ja tuleviku tervik või horisont, n-ö sünni- ja surmapind. See tekitab kaht sorti ängi või meeleheidet, nii paratamatuse kui ka võimaluste üle.⁵⁷

Seda ängistust võib lahendada kahel viisil. (1) Üks viis on valida välja mingi tulevikuperspektiiv ning leppida oma minevikuga. Saada normaalseks, normaliseeruda, kasvada täis. Sellega aga ei lahendata probleemi, vaid lihtsalt võetakse meelevaldselt omaks mingi vastus. See on põgenemine probleemi enese eest. Ängistus ei kao, vaid lihtsalt maetakse maha. (2) Teine viis on lõpetada põgenemine ja uurida seda probleemi lähemalt ja **täpsemi**. Esimeses variandis valitakse suvaliselt üks vastus ja hakatakse selle pinnalt tegutsema, edasi elama, mistõttu aga probleem ära varjatakse. Teises variandis talutakse probleemi pinget ega tormata tegutsemisse, vaid esmalt just **viivitatakse** tegutsemisega. Sest häda ja ängistus tuleb sellest, et me oleme mingite teatavate tegutsemisviiside ja enesetõlgenduste kammitsais, mis selekteerivad meie minevikust ja tulevikust välja ainult teatavaid portsjoneid, teatud jõujooni.

Viivitus. Kuidas kirjeldab Bergson närvisüsteemi ja selle arengut? Närvisüsteem on aferentsete ja eferentsete närvikiudude kogum ja mida keerulisem see on, seda rohkemaid motoorseid vastusevariante saab välja pakkuda mingile sensorsele impulsile. Närvisüsteem on Bergsoni jaoks jagamise ja valimise organ. Sensorised närviteed jagavad saadud impulsi erinevateks modaalsusteks (maitse, heli, enda keha asend, värv, liikumine, kuju jne.) ja motoorsed närvid pakuvad valiku võimalike tegutsemiste

⁵⁷ Võimaluse ja paratamatusega seotud meeleheite vorme käsitleb Kierkegaard “Surmatõves” (2006: 46-54).

vahel. Motoorseid vastuseid impulssidele võib närvisüsteemita olenditel olla nii vähe kui kaks, nagu bakteril, kelle ainus motoorne vastus on kas liikuda otse edasi või vahetada suunda (ingl. k. *tumbling*; vt. Cotterill 2001). Närvisüsteemiga olenditel (alates ainuõssetest) on motoorseid vastuseid rohkem, ja nende hulk kasvab üheskoos närvisüsteemi keerustumisega.

Pea- ja seljaaju lahknemist kõrgematel loomadel saab ajalisest perspektiivist tõlgendada niimoodi, et seljaaju kaudu antakse sensoorsele impulsile kiire harjumuspärane ehk “refleksiive” vastus (üksainus eferentne tee), aga peaaugusse sisenev sensoorsele impulsile seatakse vastamisi hulk võimalikke motoorseid vastuseid, mille vahel saab valida. Vabaduse neuroloogiline alus ongi võimalus valida rohkemate mootorsete vastuste vahel mingi sensoorse impulsi puhul. Närvisüsteemi areng on viivitusvõime kasv.

Inimese puhul aga saab võimalikuks selline asi, et sissetulevale impulsile avatakse korraga *kõik* motoorsed vastused, mis tähendab, et ei valitagi ühtki mootorset vastust (olgu see valik paratamatu nagu refleksi puhul või mingil määral vaba nagu peaaugu kaasavate reaktsioonide puhul). Ehk teisisõnu, toimub *täielik* refleksioon; inimese aju on sel hetkel justkui “must auk”, millesse sattunud impulss ei pääse sealt enam välja, vaid jääb sinna peegelduma. Selline järelemõtlemine viib viivituse maksimumini. (Vt. Bergson 2007: 96-130 ja Deleuze 2008: 98, 101-106)

Aja kolmandas aspektis pole nüüd enam tegemist niivõrd uue ajastruktuuri ilmnemisega, kuivõrd väljatulnud struktuuride (kestus, mineviku/tuleviku tervik) vaba toimimisega, millega kestus saab jõuliseks ja vabaks ning mineviku- ja tulevikutervik puhtaks ja lõimituks. Aeg pole lihtsalt teoreetiline, vaid eeskätt praktiline probleem. Ajal on praktika seisukohalt⁵⁸ kaks aspekti, mida me nimetame vahe-ajaks ja aja-vaheks. Vahe-aja poole viivaid strateegiaid kutsume meelemärkuseks (vt. 2.3.1) ja üleskutseks (2.3.2) ning aja-vahe poole viivaid strateegiaid armastuseks või hooleks (2.3.3) ja väljakutseks (2.3.4).⁵⁹

2.3.1. Vahe-aeg, meelemärkus

“**Vahe-aeg**” on kahes tähenduses: (1) viivitamine tegutsemisega loob tegutsemisse vaheaja, pausi, mille sees me näeme täpsemini; (2) see on kestuse ja tuleviku/mineviku pinna *vahele* enesele iseloomulik aeg: vahe aeg kui ajalisus, mis tuleb kahe ajamõõtmega (kestuse ja tuleviku/mineviku) vahest ja vabast koostoimest. Selle poole viib **meelemärkus**⁶⁰, mille kaudu tuuakse välja mineviku- ja tulevikutervik kui puhtad mõõtmed ning viiakse see tasand selgemini lahku

⁵⁸ Selle kohta vt. Ott ja Allik 2010 (selle teksti tööpealkiri oli “Praktika aeg on aja praktika”).

⁵⁹ Nende teemade juurde me tuleme tagasi “praktikat” puudutavas osas, eeskätt peatükkides 6 ja 8.

⁶⁰ Eelmises joonealuses viidatud artiklis oleme seda nimetanud “ajapraktikaks”.

kestusest ja tegutsemisest. Sidekriips selles mõistes osutab sellele, et siin mitte lihtsalt ei olda passiivselt meelemärkusel, vaid ka aktiivselt märgatakse meelt ehk „tehakse” meelemärkust. Meele-märkuse (1) esimene samm on peatumine, **viivitamine**. Tavaliselt me oleme üleni tegutsemisse uppunud, süüvinud sellesse, mis parajasti ilmub, olgu välises maailmas (tajudena) või sisemaailmas (mõtted, kujutlused, mälestused jne.), s.t oleme haaratud käesolevasse olevikulisest tegutsemisest. Mineviku ja tuleviku puhtal mõõtmel pole siin muud ülesannet kui olla taustaks, millelt kõik need ilmnejad esile tulla saavad. See aga tähendab, et selle mõõtme rakendamine jääb seotuks piiratud eesmärkide külge, mis on meile ette antud (bioloogiline, pärlilik antus) või enam või vähem juhuslikult kujunenud. Meele-märkus viivitab nende ilmnejatega, ei lähe nendega kaasa, ei libise kohe ühelt välistajult teisele ega ühelt siseseisundilt teisele, vaid (2) lihtsalt **vaatleb**, peegeldab, märkab neid – see on teine samm. Viivitamine ja vaatlemine on meelemärkuse kaks sammu.⁶¹

Meele-märkusel on kokkupuutepunkte fenomenoloogilise epoché ja “kogemuselu kohale tõusmisega”: “[K]ogu konkreetne maailm on minu jaoks oleva asemel ainult olemisfenomen. [...] Kõik jääb nii, nagu ta oli, ainult et ma lihtsalt ei võta teda olevana vastu, vaid hoidun igast seisukohavõtust olemise ja näimise kohta. [...] Nõnda siis muutub see kõigi seisukohavõttude universaalne inhibeerimine objektiivse maailma suhtes, mida meie nimetame *fenomenoloogiliseks epoché*’ks, otsejoones metoodiliseks vahendiks [...]. Kui ma tõusen kogu selle elu kohale ja hoidun mis tahes olemis-usu mis tahes täideviimisest, mis nimelt võtab maailma olevana, – suunan ma oma pilgu üksnes sellele elule endale teadlikoluna *maailmast*, siis saavutan ma enda puhta *ego*’na koos oma *cogitatio*’te puhta hoovusega.” (Husserl 1993: 1394-1395)

Maailma-usuline loomulik hoiak, mis võtab asju olevatena, ei kao kuhugi, vaid sellele lisandub veel üks, “fenomenoloogiline” hoiak. Tähelepanu lõheneb ühest küljest jätkuvaks naiivseks kogemusobjektide taotlemiseks ning teisest küljest selle intentsionaalsuse n-õ registreerimiseks, märkamiseks, täheldamiseks. Praktilises läbiviimises tähendab see tähelepanufookuse pendeldamist nende kahe hoiaku vahel. Teeme katse, kus ma võtan nõuks jälgida oma kogemuselu, jälgida kõike ilmnevat olgu tajude, emotsioonide, mõtete, mälestuste, kujutluste vms näol. Märgata neid, ent mitte nendega kaasa minna.

“Laur läheb varsti välitöödele. Mida ta katšinite käest õieti uurib või kuidas antropoloogi-elu seal igapäevaselt välja näeb? ... Nii, läksin selle mõttega kaasa, tulen tagasi vaatlemis-hoiaku juurde ... See oli vist Bruno fotoaparaat, mille koristaja leidis. Jättis kööki. Ma pidanuks võib-olla küsima, kuhu, et Brunole öelda... Nii, läksin jälle selle uue mõttega kaasa,

⁶¹ Vrd kuulsa hiina budistliku mõtleja Zhiyi 智顓 (538-597) mõistega „peatumine ja vaatlemine” (*zhīguān* 止觀), millega ta tõlgib sanskriti mõisteid *śamatha* ja *vipaśyanā*.

tulen tagasi kogemuse märkamise juurde Mitut erinevat linnulaulu ma praegu eristada suudan? Trillerdaja. Siis see teine ja kolmas. Kägu. Veel üks. Peaks vähemasti mõned levinumad linnud laulu järgi ära tundma õppima, olen isegi ju mitu korda sellega algust teinud, aga on ära ununenud. Torge paremal käel. Kas sääsk? Või niisama kihelus? Ärme tõtta uurima, uurigem seda tunnet ennast.”

Niimoodi tähelepanu pendeldab kujutluste, mälestuste, tajude ning nende märkamis-hoiaku vahet. Aga kuna uuritav ja uurija on sama isik, siis selline uurimistöö juba teisendab ka uuritavat. Meele-märkus juba muudab meelt, teeb seda kergemaks, peenemaks, nüansseeritumaks. Tulevad paremad mõtted ja peenemad tajud. Vabanevad klombid, jämedused meelest ja kehast.

Kui me niimoodi viivitame ja vaatleme, aktiivselt ja *meelega* meelt märkame, siis on meie tegutsemine minimeeritud ja vastavalt hõreneb ka filter mineviku- ja tulevikuterviku ees ning harilikud tegutsemismustrid ja enesetõlgendused (mis on justkui **klombid** meie vaimus) sulavad teataval määral üles ning muutuvad paindlikumaks ja nüansikamaks. Kui nüüd vahe-aeg lõpeb ja me jälle liikuma ja tegutsema hakkame, siis on meil juba mõnevõrra suurem tegutsemisvabadus, me kaasame teosse suuremal määral ja mitmekesisemalt minevikku ja tulevikku, sest filter nende ees on vähem rohmakas. Harilikult tegutsetakse ainult üsna väikese osaga oma minevikust ja tulevikust, aga kui need väljakujunenud mineviku- ja tulevikuklombid teataval määral üles sulavad, siis saab laiemalt tuleviku ja mineviku pinnalt tegutseda. Me saame vabamaks: sügavamas mõttes pole vabaduse mõtte mitte valimine A või B vahel (kas juua pepsit või kokat?), vaid see, kui *terviklikult* ma oma tegutsemise ja olemise taga olen. „Me oleme vabad, kui meie teod võrsuvad kogu meie isikust” (Bergson 2006: 124).

Ehk teisisõnu, meele-märkus viib lahku **tegutsemise** tasandi (käesolev olevikuhetk) ja **vaatluse** tasandi (puhta mineviku ja tuleviku „pind”). Tavaliselt on need kaks aspekti nii kokku põimunud, et vaatlus võib segada tegutsemist ja tegutsemine vaatlust. Kui nad aga lahku viia, siis muutub tegutsemine täpsemaks ja vaatlus avaramaks ning nad ei saa enam teineteist segada ega takistada. Võib isegi niimoodi öelda, et juhul kui vaatlus või teadvustamine takistab tegutsemist, siis pole tegemist *puhta* vaatluse või teadvustamisega, puhta peegeldusega. Kui tegutsemine segab vaatlust või meelemärkust, siis on see liigselt *kiirustav* tegutsemine.

2.3.2. Mineviku muutumine, tuleviku avamine. Aktiivsus ja reaktiivsus.

Kahetsus ja kahtlus. Üleskutse

Kui tegutsemine ja vaatlemine, meel ja meelemärkus niimoodi eristada, siis vabanevad nii minevik kui ka tulevik. Sest (1) esiteks pole minevikusündmused midagi valmiskujul olemasolevat, „seljataga” lasuvat, mis meid nüüd siin ja praegu ära määravad, vaid minevik on kaasaegne olevikuga, praeguse olevikuga on kokku hoitud kogu minevik, nagu me nägime (vt. 2.2.2.). See tähendab, et mu *minevik on selline, milliseks ta praegu saab*, milliseks ma ta teen, kuidas ma teda praegu kasutan ja tõlgendan. Antud juhul ei tähenda ümbertõlgendamine seda, et asi jääb

„objektiivselt” samaks, ja ma lihtsalt annan talle uue tähenduse, vaid tähendus konstitueeribki siin objekti (mis eksisteerib või subsisteerib meie hinge teatava teisendusena), nii et kui muutub mälestuse tähendus, siis muutubki ka minevik ise. Nii et me iga hetk teatavas mõttes loome oma minevikku, mis meid mõjutama ja ära määrama hakkab. (2) Ning meele-märkus näitab samuti, et me ei pea olema teatud tulevikutüübi, teatud tuleviku avamise viisi orjad. Me ei pea reageerima ainult ühel teatud viisil, vaid võime reageerida teistmoodi. Kui teadvus ei takista tegutsemist, siis on võimalik tegutseda niimoodi, nagu isegi poleks osanud arvata. Ka tulevik on selline, milliseks ta praegu saab. See ei tähenda, justkui tulevik ja minevik alluksid oleviku primaadile, vaid kõik kolm on silmapilkses koosseamis. Ammugi ei allu nad neid konjugeerivale subjektiivsusele (“mina”), vaid “ma” olen selle konjugeerimise tallermaa.

Kuid meele-märkus on veelgi spetsiifilisem, ta ei näita ainult ära, et tulevik ja minevik muunduvad siin ja praegu, sõltuvalt viisidest, kuidas ma neid avan (kusjuures neid viise saab muuta), vaid ta näitab ka, millised tuleviku ja mineviku avamise viisid on **tõhusad** ja millised mitte, ja seda mitte seoses mõne välise kriteeriumiga, vaid teo enda immanentse loogika järgi. Ühed mineviku rakendamise ja tuleviku avamise viisid on sellised, kus see avamine ise töötab avatule vastu: need on teatavad reaktiivsed hoiakud, mis toimivad vastu sellele, mida nad avavad. Näiteks kahjurõõm: see on küll rõõm, ja rõõm kasvatab meie jõudu, ent see käib millegi *arvelt*, olles seotud kahjurõõmu objekti kahandamise või hävitamisega (Spinoza *Eetika* III, prop. 23 ja skoolion, vt. Spinoza 1999: 238-240). Seetõttu ongi kahjurõõm ennasthävitav: maksimaalne rõõm peaks käima koos teise inimese maksimaalse õnnetuse ja kurbusega, ehk viimases järgus tema surmaga, aga see ühtlasi tühistab tolle pisukese ja reaktiivse rõõmu. Samamoodi on teiste inimeste halvustamisega ja mitmesuguste muude reaktiivsete tunnete ja hoiakutega, mis rakendavad minevikku piiratult ja avavad tulevikku ahtalt. Selline reaktiivsel moel mineviku kasutamise või tuleviku avamise jõud lahutub kõikidel nendel juhtudel avatava jõust, nii et tulevikku avava koguteo jõud on *väiksem*: avatakse selleks, et sulgeda. Avamine ei anna siis avatavale midagi juurde, vaid võtab ära. Niimoodi teostab meele-märkus ka selektsiooni ajalistes hoiakutes (mineviku ja tuleviku suhtes), valides välja need, mis võimaldavad ajamasina (aja kahe mõõtme koostöö) kõige vabamat ja produktiivsemat toimimist.

Kirjeldame seda kahe erineva mineviku- ja tuleviku avamise viisi, kahetsuse ja kahtluse näitel. **Kahetsus** tähendab sellist hoiakut minevikulise sündmuse suhtes, kus ühest küljest on olemas selle sündmuse jõud (kinnihoidmises ja mälestuses) ning teisest küljest on kahetsusega talle suunatud soov, et teda „poleks olnud”, millele kulutatav jõud lahutub sündmuse jõust. Teisisõnu, meil on teatav tegutsemise vägi, ja kahetsuse puhul on osa sellest väest rakendatud reaktiivselt, on investeeritud teatavasse minevikupilti ja sinna magama pandud, mistõttu minu praegune tegutsemisjõud sellevõrra kahaneb. See tähendab, et mu vägi pole ühendatud ja ühte lõimitud, vaid jaguneb kahetsuses kaheks: ühest küljest tegutsen praeguses, aga teisest küljest tegelen sellega, et pärssida seda väge oma illusoorse

tegevusega („et x-i poleks olnud“). Niimoodi meie toimimise vägi kahaneb. Kahetsusel võib olla tugev puhastav ja elustav potentsiaal, aga ainult tingimusel, et pärast sellist kaheks jagunemist saab taotlus jälle üheks, et me *õpime* midagi tollest sündmusest, mida me kahetsesime. Siis annab see võimaluse muuta oma tegutsemisloogikat ja toimida teisiti. Kuni me aga kahe-tseme, seni ei taha me tegelikult midagi muuta. Haige armub sageli omaenese haigusse (ikkagi oma!). Eeskätt puudutab see kahetsust, mis on suunatud minevikutervikule endale, „sünnipinnale“ („miks ma üldse olemas olen“, „miks ma pean just selline olema“). *Iseenesest* on see viljatu tegevus. Selle positiivne osa on, et see vabastab meid mineviku iseenesestmõistetavusest. Samas aga võib see kergesti moonuda ebatõhusaks ja reaktiivseks mineviku küljes rippumiseks. Nagu öeldud, vallandub kahetsuse positiivne potentsiaal alles siis, kui temasse investeeritud jõud lõimitakse taas kokku praeguse taotluse jõuga. Ehk see protsess näeks välja selline: alguses on iseenesestmõistetav „ühetsus“ (mingi üks minevikulugu, mida ei seata küsimuse alla); sellele järgneb „kahetsus“ (iseenesestmõistetavuse purunemine); millele peaks järgnema „kõigetsetus“ (kus eelnev lõimitakse jälle ühtekokku, värskendatuna tollest kaugelreisist).

Samasugune struktuur on tulevikusuunalisel **kahtlusel**. Ühest küljest vabastab see meid tuleviku avamise ja asjade toimimise teatavast iseenesestmõistetavusest, tavalisusest. Kahtluses me avastame, et asjad võivad käia ka teistmoodi. Siingi lõheneb meie teojõud kaheks: ühest küljest on meie praegune tegutsemine ning teisest küljest on kahtlus või kõhkklus, mis kujutab ette erinevaid tuleviku avamise viise, panustamata ühelegi neist. Kõhklemisse-kahtlemisse panustatud jõud kokkuvõttes lahutub praeguse tegutsemise jõust, nii et meie praegune vägi sellevõrra kahaneb. Et kahtluse positiivne potentsiaal teostuks, peab sellele teisele faasile järgnema kolmas, kus tulevikule suunatud taotlus lõimitakse taas kokku praeguse taotlusega. Esmajoones kehtib see kahtluse kohta, mis on suunatud tulevikutervikule enesele, „surmapinnale“ ning mis lagundab põhimõtteliselt igasuguse enesestmõistetavuse. Kui aga sellega piirduda, siis kahandab see kõige enam meie praegust väge. Tuleb lõimida selline tulevikutaotlus kokku praeguse taotlusega, nii et kogu tulevikupind on kaasaegne praegusega, käesolevaga. s.t tuua taotluse lähtepunkt tagasi praegusse, ja mitte jääda kinni tulevikupiirkonda (nt. mõte, et ma „ühel päeval“, „kunagi tulevikus“ suren). Sel juhul pole me enam nii tugevasti kinni ei mingis tulevikupiirkonnas ega ka praeguses.

Nõnda siis nii kahetsus kui ka kahtlus lõhestavad meie taotlust, nii et osa sellest suunatakse minevikku või tulevikku. Esimeses faasis see kahandab meie praegust väge, kuna osa jõudu on suunatud teatavasse mineviku- või tulevikupiirkonda. Ülesanne või võimalus seisneb siin selles, et kanda kahetsus ja kahtlus mineviku- ja tulevikuterviku *enese* peale, laiendada nad „sünni-“ ja „surmapinnale“, nii et need kaks taotlust lähevad risti ja me kahtleme oma sünnis (miks mina? miks nii?) ja kahetseme oma surma (miks pean ma surema?). Selline maksimeeritud kahetsus ja kahtlus on äärmuseni viidud reaktiivsus, enesele vastutöötamine, praeguse väe kriitiline kahanemine. Aktiivsuse ja tervise huvides peab sellele järgnema kolmas

faas, kus nüüd mineviku- ja tulevikutaotlus lõimitakse praegusega, nii et “sünni-” ja “surmapind” saab ka mu enda taotluse jaoks praegusega kaasaegseks ning et kogu minevik ja tulevik on kogu aeg lahti ja muundumises. See annab mulle põhimõttelise ja vääramatu määramatuseriba igas hetkes ning sõltumatuse välistest olukordadest. Juba see, et mu praegune tegutsemine on niimoodi puhtalt reflekteeritud mineviku- ja tulevikutervikus, teeb mu praeguse väe vabaks, isegi kui väljastpoolt vaadates võiks tunduda, et mul pole mitte mingisugust „valikuvabadust”. Sest nagu me eespool juba ütlesime, vabadus sügavamas mõttes ei seisne ühe-ja-teise vahel valimises („horisontaalis”), vaid vahekorras igasuguste valikute pinnaga (mineviku- ja tulevikutervikuga; „vertikaalis”).

Mineviku- ja tulevikutervik on iseenesest oleviku möödumise, muutumise alus, ning meele-märkus on meetod, kuidas ka *meie jaoks* viia lahku need kaks tasandit, mineviku- ja tulevikutervik („vaatlus”), ja praegune tegutsemine (kestmine „peatuse” vormis). Me näeme nüüd ka, kuidas meele-märkusega seotud seiskumine, peatamine, aeglustamine on „teine faas”, mis kuulub eristamistöo, taotluse kahestamise juurde: niimoodi eristatakse välja kaks tasandit. Sellele järgneb „kolmas faas”, kus kaks taotlust lõimitakse ühte, mis märgib teatavate mineviku- ja tulevikusuunaliste klompide ülessulamist. See ei tähenda mingit enesega samastumist⁶², „enese leidmist”, vaid pigem enese muutumist teiseks, võõraks, tundmatuks, eristumist iseenda suhtes – enesel muunduda laskmist, vastavalt kehtsusele eristumisele ning tulevikulisele ja minevikulisele lõimimisele.

See tähendab, et me saavutame teatava sõltumatuse mineviku ja tuleviku sisude suhtes, võidame endale mingi vabaduseriba. Lõimimisjärgne „kolmas faas” on meile **paras**: kogu mineviku- ja tulevikutervik on praegusega kaasaegne ja see on mulle paras. Ei mingeid illusioone ega ideaale (mis on teatavad klombid), vaid minevik ja tulevik, mis on parasjagu kooskõlas sellega, mida ma parajasti teen. Jäämata kinni kahetustesse ja kahtlustesse, vaid jätkuvalt lõimides nende eristumist, ühitades nende kahenemist. Mu enda jaoks avanev praegusega kaasaegne puhas mineviku- ja tulevikutervik võimaldab kohast ja silmapilkselt koostoimimist praeguses ümbruses.

Väe toimimises on seesmine loogika, mida võiks nimetada **üleskutseks**. See väljendub selles, et kõik nõrgad tegutsemised (st. need, kus eristumine ja lõimimine on pärsitud) tekitavad ebamugavust ja ebakohti, rahulolematust. Näiteks kui mind häirib miski minevikust ja ma kahetsen mingit minevikusündmust. Või kui ma kahtlen edasise suhtes ja kõigun ängistatult erinevate võimaluste vahel. Ebamugavus sunnib midagi ette võtma, et seda leevendada. Muidugi, sageli leevendatakse seda puhtillusoorset, lihtsalt mingi ühe mineviku- või tulevikuvariandi külge klammerdudes – aga see lahendus pole püsiv ega jätkusuutlik, sest temasse kätketud ängistus pääseb varem või hiljem ikkagi välja. Väe üleskutse suhtes võib kõrvad kinni toppida, aga see ei kaota kutses ära (vrd.

⁶² Inimene kui „eneseleolu” ei saa olla lihtsalt endaga samane ehk „enesesolev” nagu mõni maailmasisene asi (Sartre 1943).

Heidegger 1993: 272-280). Kui me oleme järjekindlad, siis ei jää meil muud üle, kui esiteks laiendada kahetsust ja kahtlust mineviku- ja tulevikutervikule ning teiseks – mis põhiline – üha lõimida seda praeguse tegutsemisega, ehk teha mineviku- ja tulevikutervik ka meie enda jaoks praegusega kaasaegseks. Saada kahetsusest ja kahtlusest üle, või õigemini lasta neil üle jääda. Sellisel juhul on maailm meile paras ja me muundume koos üleüldise muundumisega.

Aja kolmas aspekt meele-märkuses märgib aja puhkemist, ajaväe avardumist. Esimene andis andis meile aja jõu, kestuse, eristumisjõu; teine aspekt andis selle aluse tuleviku ja mineviku pinna näol; kolmas aspekt meele-märkuses avab selle aluse täie võimsuse, puhastab pindu ja võimendab jõudu ehk kasvatab väge.

2.3.3. Aja-vahe. Rütmierinevused.

Aja kolmandal aspektil on aga veel teine külge, mida me kutsume **aja-vaheks**. On kummaline, et me saame läbi käia väga erinevate olenditega, kelle **rütmid** on väga erinevad (Ruyer 1946: 112). Sest kui järgi mõelda, siis kuidas selline lävimine üldse võimalik on? Näiteks kuidas on võimalik vanainimesel ja lapsel omavahel suhelda, kuigi nende bioloogilised ja psühholoogilised rütmid on väga erinevad? Olendite vahel on „ajavahe“, aga ometi käivad nad üksteisega läbi.

Me rääkisime olendeile vastavast puhtast mineviku ja tuleviku pinnast, mis paneb aluse nende kestmisele, ning et nad märkavad sellest harilikult ainult väikest osa, mis on seotud nende konkreetse tegutsemisega. Nad märkavad ainult mineviku- ja tulevikukoonuse otsa, kus on olevik, ja üksikuid mälestusi või jõujooni, mis selle külge haakuvad. Kui olendid puutuksid kokku üksnes väliselt, lineaarses ajas, kus on „horizontaalselt“ üksteisele järgnevad minevik, olevik ja tulevik, ning kui neil oleks igapäev oma isiklik ja eraldi olev „vertikaalne“ mineviku- ja tulevikukoonus, siis oleks arusaamatu, kuidas erinevad olendid või isendid läbi saavad käia: erineva rütmiga olendid ja isendid peaksid laiali pihustuma üksteisest isoleeritud maailmamullideks. Ei läviks tigu inimesega ega flegmaatik koleerikuga.

See, et nendevaheline lävimine on võimalik, osutab sellele, et viimselt on olendite puhas mineviku- ja tulevikuterviku pind kõigile ühine ning et erinevate olendite mineviku- ja tulevikukoonused on pigem selle terviku kokkutõmbed-ahendused (nõnda nagu olendi olevik on omakorda tema isikliku mineviku- ja tulevikukoonuse **ahendus**; vt. Deleuze 2008: 93 ja Ruyer 1946: 109-114).

Aja-vahe, erinevate aegade vahe kui selline tuleb välja siis, kui mingi maailmasisese asja, olendi, sündmuse või muu kaudu pöörduetakse tuleviku/mineviku pinna *enese* poole. Niimoodi tuleb välja puhas erinevus kahe tasandi, kestuse ja tuleviku-minevikuterviku vahel. Sedasorti erinevus iseloomustab (moodustab) kõiki olendeid, nii et sellise pöördumise kaudu olend radikaalses mõttes rebitakse lahti tema enda perspektiivist. Olend asetatakse niimoodi vabasse eristumisse kestuses ja puhtasse lõimimisse tuleviku/mineviku pinnal – kus ta on vahetus kontaktis teiste eristujate ja lõimijatega, või õigemini eristumise ja lõimimise mehhanismiga, mille produktideks olendid ise on. Langevad ära sumbu

tegutsemine (st mis pole kooskõlas teiste jõududega) ja egoloogiline tuleviku/mineviku pind (st mis on seotud individuaalsete minevikumälestuste ja tulevikuavamisviisidega).

Deleuze'i kolmas ajasüntees. Teoses “Erinevus ja kordus” (Deleuze 1968a: 120-123) kirjeldab Deleuze käesoleva peatüki mõistetes öelduna aja-vahelist ajalisust kolme faasi kaudu: kõigepealt kohtub tegutseja teoga, mis “on liiga suur” ja mis on “võimatu”; seejärel saab ta ometi sellega võrdseks; ning viimaks ta viib selle täide, kusjuures langevad ära tegija ja teo pind (ehk tema kirjelduse järgi vastavalt kestuse- ja mälusüntees). Ehk teisisõnu, olend kohtub mingi ülesande näol transtsendentsiga (see ülesanne on võimatu). Aga ometi on ta piisavalt pühendunud, et hüppab sinna tundmatusse, teostades sellega ajalisust kõige intensiivsemal ja täielikumal moel.

Selline transtsendentne objekt (“objekt” laias tähenduses) kangutab olendi lahti tema minaliku või individualistliku perspektiivi küljest. See pole lihtsalt enese laiendamine, avardamine või paindlikumaks muutmine nagu vahe-ajas ja meelemärkuses, vaid enese järsk paigalnihutamine. Individuaalsus jääb küll alles, ent see pole enam individualistlik, s.t seotud *ühe* tuleviku/mineviku versiooni külge.

Sellise sissemurdva ja nihutava objektina võivad toimida väga erinevad nähtused. Selleks võib olla mõni keeleline element (nt “ei”, vt. 6.1) või keelevahekord ise, kui seda hakatakse interioriseerima ning taibatakse näiteks, et öeldes “mina” on jutt minust *endast*. Sellena võib toimida mõni meelevahekordne sündmus, näiteks seksuaalsuse areng (vrd. eespool, 2.2.4.), kui seksuaalsuse ihaga laetud teine inimene murrab sisse minu subjektiivsusse ja lõhestab selle nagu Zeusi välk Aristophanese ümarinimese Platoni “Pidusöögis” (2003: 196-197).

Sellised “transtsendentsi sissetungid” reproblematiseerivad harjumuspärast maailma ja seavad subjekti küsimuse alla. Need justkui korraks toovad kätte sünni- ja surma pinna enese, mis sulatab üles või purustab käesolevaid klompe isendi konstitueeritud, käesolevas maailmas. Sellised ebaharilikud sündmused enamasti silutakse ära, lõimitakse kokku harjumuspärasega, jutustatakse uueks mõtestatud tervikuks.⁶³ Ent isegi sellised meelespidamise viisid tsementeerivad unustust; transtsendents tuuakse immanentsi, ebaharilik tehakse harilikuks, lõhenenud mina traageldatakse taas kokku. Võimalik, et sellisele unustusele töötavad vastu mõned loominguviisid (filosoofia, kunst, kirjandus, kehatehnikad jne; vrd. Sissejuhatus 2.5). Mõned religioossed atribuudid (pühapilt, vägisõna) ongi justkui mõeldud esindama või kehastama transtsendentsi. Samas kõik need meetodid (ja eriti

⁶³ Juri Lotman kirjeldab plahvatusjärgset olukorda sarnasel moel: “[J]uba toimunud sündmus heidab retrospektiivse pilgu selja taha. Sealjuures transformeerub otsustavalt toimunu olemus. [...] Minevikku vaadates [...] saab reaalsus meie jaoks fakti staatuse ja me kaldume teda käsitama ainuvõimalikuna” (2011: 143). “Teadvus kanduks justkui tagasi plahvatussele eelnenud hetke juurde, mõtestaks toimunu retrospektiivselt ümber. Reaalselt kulgev protsess asendatakse tema mudeliga [...]” (2001: 28).

religioon) toimivad ühtlasi ka selle transtsendentse instantsi varjajatena või kinnikatjatena (vrd. 8. peatükk). Sellised transtsendentsi sissetungid toimivad väljakutsetena.

2.3.4. Väljakutse

Me võime küsida, mis on selliste aja-vahede mõte: miks ülepea on olendite või isendite paljus? Võib-olla on nii, et meele-märkusega me võime lõputult sulatada klompe oma minevikus ja tulevikuavamise viisides, kuid on miski, millele me niimoodi “seesmist” vahenditega küüsi taha ei saa, ehk jääb kõige suurem klomp, milleks on see meie vaatepunkt ise, meie käesolev „mina“, mida me meele-märkusega muudame kahtlemata nüansikamaks ja paindlikumaks, kuid mis iseenesest jääb meile kättesaamatuks, klompjaks, monoliitseks. Olendite kõrvutumise mõtet võiks antud seoses näha selles, et nad nügivad meid, logistavad meid lahti oma ühetisest „minast“, esitavad meile **väljakutse**, kutsuvad meid välja, väljale, kohtuma täiesti teise olendiga, nii et me selle kohtumise tulemust ei või ette teada. Ning see kohtumine ajab mina keskelt lõhki, avades Ma-vahe (vt eespool, 1.10), nihutab paigast „mina“, paneb mu eristuma ja muunduma, laseb iseendal muunduda, luua üheskoos teisega midagi **muud**, mida meis kummaski enne ei olnud. Väljakutsuv kohtumine võtab meist kummaski välja rohkem kui meis oli.

Selline kohtumine tahab peent olukorrataju, et hinnata õiget vahemaad (üldevolutsioonilisest perspektiivist selle kohta vrd. 4.3.3.3.): ei tohi minna teisele olendile liiga lähedale, nii et temaga langetaks kokku – mis kaotaks ära meie pingevahemiku –, ega jääda ka liiga kaugemale – millega pingevahemik samuti hajuks. Sellist teise kompamist ja välja-tulekut nimetagem **hooleks ja armastuseks** ehk **pühendumiseks**. Hool ja armastus on valmisolek võtta vastu väljakutseid, astuda tundmatusse ja lasta endal muunduda. Niimoodi mõistetud hooles ja armastuses mingis mõttes kaob ära tegija (see, kes ma olevikus olen) ja teo võimaldaja (mineviku- ja tulevikukoonus) ning järgi jääb puhas tegu ehk muundumine (vrd. Deleuze 1968a: 121). Ehk teisisõnu (vrd eespool vaheteksti “Deleuze’i kolmas ajasüntees”): (1) tegija kaotab nime ja ankrukohta ning (2) teo võimaldaja muutub lihtsalt muundumise keskkonnaks. Selleks, et võtta kuulda väljakutset, on vaja piisavat voolavust oma mineviku- ja tulevikutervikus – sa pead olema üles kutsutud. Vastasel juhul võib kergesti juhtuda, et sa sulged väljakutsuja endast välja, püüdes teda nullistada, kaotada tema teisesust (reaktiivsed liikumised: süüdistamine, terroriseerimine, tagarääkimine jne). Mineviku- ja tulevikuterviku ühtelõimimine aga annab jõu, et võtta vastu teine teisena, ja mitte ainult sellena, kellena ta figureerib minu tähendusväljal (tuleviku- ja minevikupinnal).⁶⁴ Ning teisipidi aitab hool ja armastus liikuda meele-märkusel sügavustesse, kuhu see ise ei küündiks, kuna nad nihutavad paigast minapunkti, millele muidu küüsi taha ei saaks. Vägevast sorti tervis on see, kui horisontaalne väljakutse ja vertikaalne üleskutse käivad käsikäes ja vägi on minimaalselt pärsitud. Olgu tervena või haigena.

⁶⁴ Seda võiks seostada radikaalse enese-avamisega, enese-andmisega või ohverdamisega (pr. k. *s’offrir*), millest räägib Lévinas “Teisiti kui olemises” (Levinas 2012).

Vahe-aega (ja vahe-maad) edendav meele-märkus kutsub meid n-õ ülespoole, kutsub tõusma üles läbi erinevate tuleviku-minevikupindade ehk liikuma n-õ vertikaalis, ning tegutsemises õhutab vahet tegema aktiivsel ja reaktiivsel, jätkusuutlikul ja sumbuval. Aja-vahesse (Ma-vahesse) tõukav hool ja armastus – kui tegelemine transtsendentsiga – kutsub meid endast välja, minema teispoole ülepea oma harjumusi, iseloomu ja plaane, tõugates meid ühele väljale kõikide teiste olenditega. Aja-vahe ja Ma-vahe viivad niimoodi ajalise ja ruumilise avardumise ja võimendumise maksimumini, nii et olendi kättejõudmine on kõige paremini kontaktis ja kooskõlas kõikide teiste olendite kättejõudmistega, võttes vastu nende üleskutseid.

3. JADAD

Me tahame rääkida keerustumisest ja väest kui keerustumise mehhanismist. Selleni jõudmiseks me võtame isendite neli aspekti ning seame nad keerukusastmeid pidi jadasse. Nendeks aspektideks on esiteks keha ja läbivaatus ning teiseks ise- ja esikülge (oma ja teine). Niimoodi me saame neli jada: (3.1.1) kehatasandid, (3.1.2) läbivaatussõõrid, (3.1.3) oma- ja teise keha, (3.1.4) oma- ja teise läbivaatus. Jada lähtepunktiks on meie vaatepunkt ning uurimissuunaks on liikumine lihtsamate vahekordade poole. Jadad aitavad meil liikuda keerukamatelt vahekordadelt lihtsamatele ning viimaks Väe lähtekohani (3.2).

3.1. JADADE MOODUSTAMINE

3.1.1. Esimene jada. Kehatasandid

Uurime esmalt isendeid esiküljeliselt, s.t kõrvutuvuslikust aspektist. Vaadakes, kuidas on struktureeritud see väli, mis on isendile läbistuvalt kohal ehk mida ta läbivaatab, tema n-ö "keha". Isendile omane jõud ("seosejõud") organiseerib mingil moel ümber olemasolevaid jõude, mis ta muudab need "alumiseks" tasandiks, eendudes ise "ülemise" kehatasandina. Üleminek nende vahel on kvantiline, diskreetne, hüppeline. Niimoodi on esiküljelt vaadates isendi läbivaadatav kõrvutuvus organiseeritud erinevatele diskreetsetele tasanditele. Ülemine tasand lõimib alumist, ent paratamatult jääb midagi temasse lõimimata, mis annab alust järgmiste ülemiste tasandite eendumiseks.

Ülemise kehatasandi ehk seosejõu eristumine tähendab seda, et alumise tasandi elemendid ja protsessid loovutavad osa oma individuaalsusest, neid reguleeritakse mingi uue reegli alusel, allutatakse uuele korrale ja korraldusele, uuele "vahekorrale". See reegel või kord lõimib alumise tasandi elemente ja protsesse jõulisemalt ühtekokku, põimib neid omavahel ja selles mõttes "tahkestab" või "arestab" neid, muudab individualiseeritud üksuseks, millel on teatud iseloomulikud läbikäimisviisid oma ümbrusega. Mida rohkem keerukustasandeid kehas on, seda rohkem neid erinevaid läbikäimisviise on. Kui ütelda niimoodi, et olendi "olemine" hõlmab endas kõiki tähenduslikke läbikäimisviise, milleks ta on võimeline (tema "faasiruumi"), ning "tegutsemine" on see, millist läbikäimisviisi ta parasjagu realiseerib, siis keerukustasandite lisandudes olemine ja tegutsemine, väes- ja käesolu eristuvad teineteisest üha enam ja selgemini; ja mida vähem on keerukustasandeid ehk mida vähem on tähenduslikke läbikäimisviise, siis seda lähemal on teineteisele tema olemine ja tegutsemine, väes- ja käesolu. Iga isend "on" kõik oma võimalikud jõuavaldused, kõik oma tegutsemisvõimalused, kuid „teeb“ neist korraga ainult üht või mõnd. See, et aja jooksul on tekkinud keerulisemaid kehi, tähendab seda, et on kasvanud nendele isenditele omane tegutsemisvõimaluste mitmekesisus ja koos sellega ka iga antud teo määramatus, kuna isend saab „valida“ erinevate tegevuslike lahenduskäikude vahel (olgu

lihtsalt olukorrast tingitult või omal algatusel). Kehade keerustumises toimub aeg-ajalt hüppelisi edasiminekuid, kui lisandub kõrgem hierarhiatasand, nii nagu seda on molekul aatomite suhtes, elusrakk molekulide suhtes, hulkrakne oma rakkude suhtes või keeleolend oma bioloogilise keha suhtes. Keerustumise käigus „olemine“ ja „tegemine“ lahknevad, kord järsemalt, kord tasapisimini.

Me teame, et füüsikalises mõttes on mass („olemine“) ja energia („tegemine“) ekvivalentsed. Massi ja energia ekvivalentsuse üks avaldusi on massidefekt, s.t näiteks et prootonit või neutronit moodustavate kvarkide n-ö seisumass („olemine“) on tublisti suurem nende moodustatud prootoni või neutroni massist. Samas on mass ja energia fenomenaalselt eristatud: inimhõõtmelises makroskoopilises maailmas on selge vahe kehadel ja sellel, mida kehad teevad, kuid mikroskoopilisse mõõtmesse liikudes muutub see fenomenaalne eristus hägusemaks, kadumata siiski päris ära. Ka kõige lihtsama vaadeldava isendi puhul on tegemise ja olemise eristus siiski olemas. Vastasel juhul poleks ta üldse vaadeldav, sest isendi vaatlemine eeldab seda, et ta eristub oma ümbrusest ehk et ta „on“ midagi rohkemat kui see, mis ta hetkel teeb, s.t et lisaks oma väesolule iseloomustab teada mingi käesolu. Või teisisõnu, vaatlemine eeldab seda, et ajalisest pidevusest eristatakse välja „hetk“, millal isend „on käes“. Isendi otsene või kaudne vaatlemine tähendab seda, et tuvastatakse aegruumi piirkond („siin“ ja „praegu“), kus ta „on käes“, eristatuna aegruumi enda pidevusest („kõikjal“, „jätkuvalt“).

Seda jada lihtsama poole pikendades me saame kahetasandilised seosejõud ehk kahe kehatasandiga isendid, kelle puhul olemine ja tegemine eristuvad minimaalselt ja kelle puhul peaaegu kehtib, et nad on see, mida nad parajasti teevad. Kahe kehatasandiga isendi puhul on tegemist esimese kokkutõmbe, reeglistamise, tahkestamisega väe puhta jõu peal. Juba ta paneb sellest jõust midagi kõrvale, nii et avaneb pragu erinevateks „võimalusteks“, ehkki esialgu on see pragu peaaegu – ent mitte päris – olematu.

Keeruline ja lihtne isend on mõlemad ühes mõttes „rohkem“ ja teises mõttes „vähem“. Keerulisema kehaga isendil on rikkalikum võimalustevanik, aga ühtlasi tähendab see seda, et ta ei ole kunagi *ainult* see, mida ta parasjagu teeb. Ühest küljest võiks ütelda, et ta on *rohkem* kui see, mida ta parajasti teeb, kuna tal on hulk teisi võimalusi lisaks sellele, mis tal hetkel käsil on. Kuid teisest küljest on selline isend peaaegu alati *vähem* kui see, mida ta parajasti teeb, kuna just nimelt nende arvukate võimaluste tõttu on iga tema konkreetne tegu vähem jõuline: keerulise kehaga isend ei ole iial *üleni* selle taga, mida ta teeb. Tema konkreetsest teojõust lahutuvad just nimelt need teised „võimalused“, mida ta „võiks“ teha. Keerulisemate isendite **määramatus** on suurem ehk neil on rohkem tegevusvõimalusi, nii et selles mõttes on nad kõige vähem see, mida nad parajasti teevad. Lihtsamate, vähemate kehatasanditega isendite puhul on tegevusmääramatus väiksem ja nad on rohkem see, mida nad teevad. Või teisiti öeldes on lihtsamate kehade puhul väiksem hulk erinevaid seisundeid, millel on nende jaoks vahet ehk mis nende jaoks „erinevust teevad“.

Kehatasandite puhul on ühelt poolt lõimingud (ülemine ja alumine tasand) ning teiselt poolt nende eristumine. Sealjuures hõlmavad lõimingud eristusi (tasandi elementide vahel) ning eristus kätkeb lõimitust (ülemise ja alumise tasandi kokkukuuluvus). Keerukate kehade puhul on need kaks aspekti selgelt eristatavad, aga alguse poole liikudes muutub see eristus ähmasemaks..

3.1.2. Teine jada. Läbivaatusesõõrid: tuum ja äär

Me näitasime esimeses peatükis „Isend“, et isendile vastab talle iseloomulik läbivaatus. Selles saab nüüd eristada mitmeid läbivaatusesõõre, mis on seotud kehatasanditega. Ülemisele kehatasandile vastab olendi **tuumne** läbivaatus ja alumistele tasanditele **ääreline** läbivaatus. Näiteks keeleolendi ülemine tasand on keelevahekord, mis korraldab ümber bioloogilise ehk meelevahekorra. Iseküljel vastab keelevahekorrale iseloomulik tuumne läbivaatus ning keelevahekorra suhtes alumisele meelevahekorrale sama iseloomulik esimese astme ääreläbivaatus.

Näiteks ärkvelolu ja une vaheldumist võib kirjeldada liikumisena läbivaatuse tuuma ja ääre vahel: ärkvel olles tuuma poole ja magama jäädes ääre poole. Sõnad „tuum“ ja „äär“ püüavad väljendada teatud suhet läbivaatuse sõõride vahel, ent samas tuleb igasuguste ruumiliste metafooridega siinkohal ettevaatlik olla. Sest näiteks ärkvelolev läbivaatus ei paikne unisuse sees nii nagu kese ringis või tuum keras, vaid tegemist on läbivaatuse tervikliku ümberorganiseerimisega. Milles tuuma ja ääre erinevus siin seisneb? Ärkel olles joonistuvad tajulised elemendid aredalt välja ning neile vastav tegutsemine on aredalt liigendatud. Uniseks jäädes aga need tajulised ja tegevuslikud elemendid hakkavad üksteisesse sulanduma, moodustades läbistuvama koosluse. Nii et tuumse ja äärelise läbivaatuse erinevus seisneb ilmnevate elementide kõrvutuvusastmes: tuumse läbivaatuse puhul on nad kõrvutuvamad, eristatumad ja äärelise läbivaatuse puhul läbistuvamad, sulanduvad. Tuumas on läbivaatus intensiivsem, jõulisemalt fookusse suunatud, ülejäänust eristatud ning ääres on läbivaatus lõdvem ja hajusam. Läbivaatusele on omane läbistuvus; kõrgemale kehatasandile vastava tuumse läbivaatuse pingutus seisneb tajus ja tegutsemises ilmnevate elementide suuremas eritlemises, kõrvutuma panemises; kui läbivaatustuuma pinge raugneb, siis elemendid naasevad suuremasse läbistuvusse ja eritlused sulanduvad kokku. Nii et läbivaatuse tuum on **ahtam** (aredamad figuurid taustal) ja äär on **avaram** (sulanduvam). Sõnad „tuum“ ja „äär“ tahavadki välja tuua seda ahtuse ja avaruse aspekti – kuid igal juhul tuleb silmas pidada, et läbivaatustuuma puhul pole tegemist väiksema sõõriga läbivaatuse sees, vaid *kogu* läbivaatuse suuremas kokkutõmbes, ahendamises, fokuseerimises (vrd aja “teise aspektiga” peatükis „Aeg“).

Selle järgi võib nüüd püüda jällegi moodustada jada erineva keerukusastmega isenditest. Kehade keerustumises ja uute kehatasandite lisandumises tekib uusi kehatasandeid, millesse on hõlmatud lihtsamaid elemente, mis on loovutanud osa oma individuaalsusest (vt Michod 2011): nõnda aatomid molekulis, molekulid rakus või rakk hulkrakses organismis. Kõikidele neile isendeile vastab oma läbivaatus ning individuaalsust loovutades ei saa nad seda täielikult ära anda, vaid

nad peavad säilitama mingi vabadusastmega omaläbivaatuse, mis oma alumiste tasandite suhtes (nt molekul aatomite suhtes) on läbivaatustuum, ent ülemiste kehatasandite suhtes (nt molekul raku suhtes) on läbivaatusäär. Nõnda tähendab kehatasandite lisandumine erinevate läbivaatuse sõõride kasvu ehk teisisõnu, keerukama isendi läbivaatus on rohkem liigendatud, sest seal on rohkem erinevaid sõõre ning iga järgmise läbivaatustuumas sõõri sees on eristused aredamad ja mitmekesisemad.

Michod (2011) uurib rohevetikaid *Volvox* ning hulkraksuse arengujärke. *Volvox*'ite seas on nii ainurakseid vorme (*Chlamydomonas*) kui ka mitmesuguseid koloniaalseid vorme, alates lihtsatest neljarakulistest kooslustest (*Basichlamys*, *Tetrabaena*) kuni mitme tuhande rakuliste isenditeni (nt *V. carteri*). Suuremad paljuraksed vormid on kerajad ja neis leidub eristunud sooma- ja idurakke. Nad sobivad hulkraksuse tekke uurimiseks muuhulgas sellepärast, et hulkraksust reguleerivaid geene (nt *regA*) saab seostada sarnaste geenidega sama liini ainuraksetel esindajatel. *RegA* geen piirab rakkude kasvu ja seega paljunemist. Kuna paljunedes *Volvox*'ite rakud kaotavad oma viburid, siis seda ära hoides säilitatakse koosluses viburitega isendid, kes on tähtsad koosluse elutalitluse seisukohalt (veemassis õigel tasandil püsimine, toitainete juurdeuhtumine ja jääkide eemaleviimine). Ainuraksetel vormidel esinev *RegA* sarnane geen redutseerib fotosünteesi (ja seega kasvu ja paljunemist) kehvades oludes, ohverdades paljunemise ellujäämise nimel. Hulkraksetes vormides ei toimu see kohastumus diakroonias, vaid sünkroonselt; kaks funktsiooni (eluhoidmine ja paljunemine) on välja jagatud eri tüüpi rakkudele, sooma ja idurakkudele, mis kumbki rakutasandil pole kohastunud (esimesel pole eluhoidmiseks vajalikke vibureid ja teine ei paljune), ent kummagi spetsialiseerumine erinevale funktsioonile annab koguorganismile hüppeliselt suurema kohastumuse (kohastumused ei liitu, vaid korrutuvad). See tähendab, et rakud loovutavad osa individuaalsust tervikule. Rakuna on nad vähem võimekad, ent koosluse osana rohkem võimekad.

Michod käsitleb sugulisuse teket (sooma ja idurakkude eristumist) konflikti vahendamisenä. Hulkraksel organismil on ülesanne reguleerida rakutasandi nähtusi ning hoida ära individualiseerituse taasülekannet alumisele tasandile ehk nõ rakkude "isekust", kui temas tekib ülemise tasandi seisukohalt kahjulikke mutatsioone, nii et rakk hakkab vohama, "oma" elu elama. Sugulisus aitab stabiliseerida hulkrakse organismi tervikutasandit, parandades diploidses staadiumis ühes või teises ahelas tekkinud geenimutatsioone. Hulkrakse organismi alumise ja ülemise tasandi erinevad nõudmised kujutavad endast pinget, mis võib kohati muutuda vastuoluks, konfliktiks. Sugulisus vahendab seda konflikti ja stabiliseerib kahe tasandi erinevust.

Seega on siin kolm faasi: kooperatsioon, kui pooldunud rakud ei lahkne, vaid jäävad üksteise külge; konflikt, mis tekib spetsialiseerunud osadega

organismis raku ja organismiteraviku tasandi vahel; konflikti vahendamine, mis lahendab selle pinge, kui sugulisel teel korrigeeritakse rakutasandi hälbeid. See võimaldab omakorda võimsamat kooperatsiooni, millest sünnib uusi pingeid ja konflikte, millele püütakse lahendusi leida, jne.

Ahtama läbivaatustuuma eristumine avarama läbivaatusääre pinnalt on teatav **kõrvaletõrjumistöö**: alumise kehatasandi elementide kära tõrjutakse suures osas äärelle ning sealt kurnatakse välja ainult teatavad üldmuljed; alumise kehatasandi sündmused tõmmatakse ülemise kehatasandi seisukohalt kokku tervikmuljeks, nii et läbivaatustuum ei sõltu alumiste kehatasandi ehk oma läbivaatusääre igast üksiksündmusest, vaid ülevaatab neid teatavalt loogiliselt distantsilt. See on niisuguse läbivaatustuuma rajav aktiivne **unustamistöö**, et mitte lasta end segada kõikidest läbivaatusääre üksikasjadest (vrd. "Moraali genealoogia" teise essee algusega, Nietzsche 1996: 39-40), vaid et ta saaks tegeleda kokkutõmmatud ülevaatlükumate muljetega. See on justkui puhver, nii et mitte iga väike üksiksündmus ei peaks erutama läbivaatustuumat, vaid nad ootavad ja kogunevad tolles puhvris või läbivaatuse vaheruumis, kuni neid on kogunenud teatud kriitiline hulk, nii et nad karjakesi ületavad läbivaatustuumat läve ja *üheskoos* teisendavad läbivaatustuumat. Läbivaatustuum võidab niimoodi aega: ta laseb äärel koguneda nagu kondensaatoris, millest lastakse signaale läbi ainult jaokaupa. Õigupoolest, läbivaatustuum eristumine tähendabki sellist kokkuvõtmist, klombistamist. Sel moel isendi läbivaatustuum võidab loogilise distantsi ja ülevaatlikkuse madalamatele kehatasanditele vastava läbivaatusääre sündmuste suhtes.

Niisiis, mida keerukama isendiga tegemist, seda rohkem läbivaatuse sõõre temas on. Eespool kirjeldatud uni ja magamine tähendavad teatavate juba väga keerukate isendite võimet liigutada nende sõõride piire, kord ääre poole (uni) hajudes, kord tuuma keskendudes (ärkvelolu). Ning teisipidi, mida lihtsama isendiga tegemist, seda vähem neid läbivaatussõõre on. Kui läbivaatuse sõõre on vähem, siis on ka kõrvaletõrjumis-, kokkutõmbamis- ja unustamistöö lödvem. Pikendades seda jada lihtsama suunas, saame olukorra, kus läbivaatuse tuuma ja ääre eristus on sulanduv. Nagu kehatasandite puhul, nõnda on ka läbivaatussõõride puhul ühelt poolt lõimingud (ahtam teadvussõõr oma kokkutõmmete ja sünteesidega) ning teiselt poolt läbivaatussõõride eristumine. Ning sealjuures hõlmavad lõimingud eristusi (läbivaatussõõri elementide vahel) ning eristus kätkeb lõimitust (sõõride kokkukuuluvus). Keerukate kehade puhul on need kaks aspekti selgelt eristatavad, aga alguse poole liikudes muutub see eristus ähmasemaks.

3.1.3. Kolmas jada. Oma ja teine keha

Isenemine on alati kollektiivne, ühinguline, seltsiline (vrd. eespool, 1.8). See tähendab, et isendi seosejõu poolt mingil moel organiseeritud kogum on läbikäimises teiste kõrvutuvuslike üksustega, millest on olulised eeskätt need, mis toimivad samal suurusastmel. s.t isendit iseloomustab mingisugune teo jõud. Keerukam isend on vahekorras rohkemate „teistega“ ehk „paarilistega“, moodustab nendega võrgustiku. Seega võib konstrueerida mõttelise isenditejoone piki ajatelge,

kus algusest eemaldudes ja mitmekesisuse kasvades on isendid, kellel on **arvukalt** ja mitmekesiselt **paarilisi** ehk teisi kehi, kellega ta läbi käib, ning alguse poole tagasi liikudes jällegi on paarilisi vähem ja need on ühetaolisemad. Isendi **omakeha** aga moodustub rõõpselt **teiste kehadega**, oma paarilistega, kellega ta läbikäimises on: mida rohkemate ja mitmekesisemate paarilistega isend läbikäimises on, seda aredamalt joonistub välja ja „taheneb“ ka isendi seosejõud ehk tema oma „keha“. Isend tajub oma piiri läbikäimistes teiste isenditega, neilt saadava tagasiside kaudu; piir tuleb niimoodi välja, aktiveerub. Mida rohkem võimalikke läbikäimisviise isendil on, seda mitmekesisemalt joonistub välja tema erinevus teistest isenditest ja ümbrusest ning seda selgepiiriliseks on see vald, mis kuulub antud ülemise tasandi korralduse sisse. Kui isend käib läbi suure hulga erinevate paarilistega, siis on ta keha seda autonoomsem ja ümbrusest selgemini eristatud. Niimoodi on meil jada tagumises otsas autonoomsemad kehad oma arvukate paarilistega ning algusepoolsemas otsas isendid, kellel on vähem paarilisi ja kelle erinevus nendest on seega vähem markeeritud.

Ei ole nii, et kehatasandite eristumine oleks kuidagi algsem ning oma- ja teise keha eristumine sellest tuletatud. Need kaks eristumist on rangelt samaaegsed. Me ütlesime, et kõrgema kehatasandi teke tähendab seda, et teatud hulk alumise tasandi isendeid (ja viimases järgus väe puhas jõud) on tõmmatud kokku, nii et nad loovutavad osa oma individuaalsusest, saavad seotuks kindla reegli järgi ning moodustavad üheskoos mingil määral individualiseeritud keha. Sellesse kokkutõmbesse hõlmatud alumise tasandi isenditel on seetõttu omavahel rohkem tegemist kui kokkutõmbest väljajäävate endasarnaste isenditega, s.t nad moodustavad kõrgema kehatasandi „**sisemuse**“, tema „omaruumi“ ehk keha, mida ta vahetult läbivaatab ja millel on teatav seosejõud. Selline kõrgem kehatasand on aga nüüd omakorda läbikäimises mingite teiste kehadega, paarilistega. Ükski isend pole universumist isoleeritud ja välja lõigatud, vaid on alati läbikäimises just talle iseloomulike teiste kehadega, mida me nimetame tema paarilisteks. See tähendab, et samaaegselt keha individualiseeriva aktiga tekib ka sellisele kehale iseloomulik **välisus** ehk tema „omailm“, millega ta läbikäimises on. Ehk teisisõnu, niipea, kui on olemas mitmetasandiline keha, on ühtlasi ka kehade paljusus ja kõrvutuvus: teatav hulk väikesi alumise tasandi sündmusi tõmmatakse kokku rohkem või vähem individualiseerunud kehaks, mis eristub teistest kokkutõmmetest, teistest kehadest. Need kehad on üksteisega läbikäimises, mõjuvad üksteisele, ja seda kahel tasandil: esiteks on nende keha „põhjaks“ olev väejõud kõigile ühine, nii et iseenesest on viimases järgus kõik kehad selle kaudu seotud, ent teisest küljest piirdub isendi enda jaoks läbikäimine tema kehatasandile vastavate paarilistega.

Alumise kehatasandi reguleerimine ülemise kehatasandi järgi tähendab ka seda, et isend käib oma ümbruses läbi sellega, mis tema ülemisele tasandile „korda läheb“⁶⁵.

⁶⁵ Muidugi mõjub talle ka hulk tegureid, millega ta ise ei suhestu, näiteks radiatsioon elusolendile. Aga seda ei saa nimetada läbikäimiseks, kuna puudub igasugune suhtlus, infovahetus, vastastikune tagasimõju. Radiatsioon ei ilmne elusolendile mingil moel, vaid ainult selle

Isend ei taju oma paarilistest kõiki aspekte, vaid märkab eeskätt ainult neid aspekte, mis teda huvitavad ja millega ta mingil tähenduslikul moel lävida saab (vrd. 1.3 ja 1.5). Selliseid tähenduslikke punkte paarilises nimetab Uexküll (vt. 2012: 86) **tajupidemeteks** (*Merkmal*). Tähendus, mis teise kehal isendi omakeha jaoks on, kujutab endast viise, kuidas isend talle toimida saab (või paariline tema kehale). Neid toimimise rakenduspunkte nimetab Uexküll **mõjupidemeteks** (*Wirkmal*). Taju- ja mõjupidemed on omavahel vastavuses: isend märkab (tajub) paarilises just neid punkte, mis võivad viia võimaliku tähendusliku toimimiseni paarilise peal, ning teisipidi saab ta teisest midagi tajuda ainult seeläbi, et ta on tema peale mõjunud. Tajumine ja mõjumine moodustavad niimoodi tagasisidestatud ringi, kus toime mõjupidemetesse teisendab tajumispidemeid, mis omakorda teisendab toimimist. Isend pole oma ümbruse ja paarilistega lihtsalt kõrvuti, vaid ta käib nendega läbi, on neile suunatud, neil on talle tähendus (vrd. 1.5 ning vt. ka allpool, 3.1.4).

Niisiis on teisel kehal isendi oma keha jaoks kaks otsa: taju- ja mõjupidemed, mis varieeruvad isenditi, kellele too keha ilmneb (lehm ja sipelgas toimivad lillele väga erineval moel ja vastavalt ka märkavad temast väga erinevaid aspekte, vt Uexküll 2012: 320-322). Neid kaht otsa ühendavat struktuuri nimetab Uexküll „vastustruktuuriks“ (*Gegengefüge*) (2012: 86). See on postuleeritud ühendus, mis tagab selle, et teine keha, mida ma märkan ja millele ma toimin, on üks ja seesama. See on tajuva isendi jaoks eristamatu „hämärala“, mis on eeldatud, kuid mitte eksplitseeritud: isegi kui keeruka kehaga isend võib paarilisest märgata ka uusi aspekte, ei saa ta seda hämarala ometi tervikuna välja tuua ja selgeks teha, kuna see on igasuguse väljatoomise alus, mis iga väljatoomisega tõmbub üha tagasi varju; see on märkamise ja toimimise sooritatud eristustöö poolt eeldatav eristamatu taust või „horisont“.

Nõnda nagu paarilisel on kaks otsa, nii on see ka isendil endal. Uexküll teeb siin veel peenema eristuse⁶⁶, ent käesolevas kontekstis võime ütelda üldiselt, et tähenduse vastuvõtmise ehk märkamisega tegeleb **tajuelund** (*Merkorgan*) ning tähenduse teostamise ehk toimimisega tegeleb **mõjuelund** (*Wirkorgan*). Nõnda nagu paarilises oli eristamatu vastustruktuur (*Gegengefüge*), mille pinnalt taju- ja mõjupidemed eristuvad ning mis neid ühendab „paariliseks“, „teiseks kehaks“, nõnda on ka isendi enda omakehas hämar ühendav struktuur, mis ühendab mõju- ja tajuelundit ning mida võiks siis nimetada „endastruktuuriks“ (*Selbstgefüge*⁶⁷) ehk selleks, mis isend „ise“ on ja mis ühendab kaht otsa, mida ta „omab“. Olend ise ei ole kumbki, vaid liigub alati nende kahe vahel.

Kaht ühendusteed olendi ja paarilise vahel võib nimetada mõjumiseks ehk toimimiseks (oma kehalt teisele kehale) ja tajumiseks ehk märkamiseks (teiselt

tagajärjed, ja sedagi üldjuhul negatiivsel moel elujõu nõrgenemise ja vaevustena. Veel vähem ilmneb elusolendi omatasand kiirgusosakestele. “Kohtumiste” liigitust vt. järgmisest peatükist.

⁶⁶ Ta eristab ühest küljest tajuorganit ja retseptorit ning teisest küljest mõjuorganit ja efektorit. See eristus kehtib närvisüsteemiga oleste puhul.

⁶⁷ Uexküllil seda mõistet ei ole; see on loodud analoogia põhjal.

kehalt oma kehale). Oma kehas ja teise kehas kohtuvad mõjumise ja tajumise kaar. Esimese kaudu mõjutab oma keha välisilma ehk teisi kehi ning teise kaudu saab ta tagasisidet välisilma ehk teiste kehade kohta. Mõjumine ja tajumine on minevikuline ja tulevikuline kaar: oma keha toimimine, toimunud-olemine (minevik) põhjustab mingeid muutusi teises kehas; märkamine, toimuma-hakkav (tulevik) põhjustab omakorda muutusi oma kehas. Märkamises on ette kujundatud tulevaste toimimiste plaan ning toimimine on märgatu suhtes minevikuline põhjus. Isend toimib ja toimides saab ümbrusest tagasisidet, mis omakorda mõjutab tema edasist toimimist (vt. nt. Cotterill 2001, Dewey 1896).

Selline käsitlus nihutab rõhuasetust: siin ei asetata kõigepealt oma ja teist keha, uurimaks seejärel nende vahekordi, vaid nende kahesuunaline läbikäimine on asetatud põhilisena ning kunatised oma ja teise keha on tõlgendatavad kalgendustena läbikäimisprotsessi kahe ühendustee otstes. Põhiline on mõjumine ja tajumine; ning kehad erinevad selle poolest, millised mõjumise ja tajumise režiimid nende kaudu toimivad ja toimida saavad. Ei tuleks mõelda nii, justkui kõigepealt oleksid iseseisvad ja sõltumatud kehad, mis seejärel astuksid läbikäimisse teiste kehadega. Ehk isegi kõnekam on ütelda, et läbikäimise otspunktidesse moodustuvad oma ja teise keha. Isendi oma keha on lahutamatult seotud talle omaste teiste kehadega ehk paarilistega.

Ühe oma keha erinevad mõjumis- ja toimimisliinid moodustavad tema **omailma** ehk sellele isendile iseloomuliku välisuse, tema paariliste võrgustiku (selle hulka kuulub ka keskkond, näiteks õhk või vesi), justkui valgustäppide konstellatsiooni.⁶⁸ Ka omailma kohta võib omakorda öelda, et see eeldab hämaruumi, millelt need valgustäpid välja paistavad ning mis jääb alati täppide vahele. Seda ühendavat struktuuri võiks nimetada **vaheilmaks**. Iga isend valgustab välja omailmse ruumi, valgustäpla, ent ülejäänud surutakse seda tihkemasse pimedusse. Isendite tähelepanu koondub valgustäppidele, aga nende tähelepanu liikumine eeldab varjujäävat hämarala, vaheilma.⁶⁹

Mida keerukama isendiga on tegemist, seda ilmekamalt tuleb see kahepooleline kehadevahelise läbikäimise skeem esile; mõjumise ja tajumise kaartel tehakse üha uusi sopistusi ja eristusi. Kui liikuda lihtsamate isendite poole, siis on need kaks kaart nõrgemini eristunud, kuid need on kaks põhimõttelist suunda, millega võib kirjeldada kõikide vaadeldavate isendite läbikäimist. Ka väga lihtsad isendid käivad oma kehas läbi teiste kehadega (nt. molekulide ühinemine või lagunemine keemilises reaktsioonis, aatomituumade ühinemine või lagunemine

⁶⁸ Thure von Uexküll määratleb omailma järgmiselt: omailm on “[s]ubjekti keskkonna osa, mille ta valib välja oma liigispetsiifiliste meeleorganitega, vastavalt oma ülesehitusele ja bioloogilistele vajadustele. Omailmas on kõik markeeritud subjekti taju- ja mõjupidemetega” (1982: 87).

⁶⁹ Ka H. Bergsoni käsitluses tekib tegelik taju seoses mingi tegutsemismääramatusega, selektsiooniga aines ehk “puhtas tajus”. See selektsioon sätestab figuur-taust eristuse, mis on taju eeltingimus (vt Bergson 2007, 1. peatükk).

tuumareaktsioonis⁷⁰ jne). Teiste kehade mitmekesisus, millega isendi oma keha lävida saab, on lihtsate kehade puhul piiratud. Läbikäimise ajaline rütm muutub lihtsamate kehade poole liikudes üha kiiremaks ning ruumiline ulatus kitsamaks, ehk teisisõnu, tajumispideme ja tajuelundi ning mõjumispideme ja mõjuelundi vaheline ajaline ja ruumiline distants kahaneb. Ühtlasi kahaneb oma kehas distants mõjuelundi ja tajuelundi vahel ning teise kehas distants tajumis- ja mõjumispideme vahel.

Keerukate isendite puhul on ühest küljest isendid kui lõimingud ning teisest küljest nende eristatus. Sealjuures hõlmavad lõimingud eristusi (isendi siseliigendused) ning eristused kätkevad lõiminguid (isendi ja paarilise kokkupuude, läbikäimine). Lihtsama poole liikudes nende kahe aspekti erinevus muutub hägusemaks, sulanduvamaks.

3.1.4. Neljas jada. Oma ja teise läbivaatus

Isendile ei ilmne ainult teine keha, vaid ka teine läbivaatus. Teised kehad, kellega ta läbi käib, ilmnevad talle – olgu õigustatult või mitte – teiste isenditena⁷¹. Praegune jada erineb eelmisest jadast (nagu teine jada esimesest) rõhuasetuse või vaatepunkti poolest: kolmandas jadas me lähenesime isendile kehaküljelt, aga nüüd läbivaatuse aspektist. Keerukam isend on see, kellele ilmneb rohkem ja mitmekesisemaid teisi isendeid, ning lihtsam isend on see, kellele ilmnevaid teisi isendeid on vähem ja kellel nad on ühetülalisemad või õigemini kelle paarilised pole selgepiirilised, vaid kalduvad ühte sulanduma oma teoga. Kui isendil on rohkem paarilisi, siis joonistub tagasipeegeldusena ka ta ise selgemini välja; kui ta läbivaatab rohkemal arvul erinevaid toimimisi ja märkamisi paarilistega, siis nii-öelda tagasimõjuna tuleb aredamalt välja ka see läbivaatuse-positatsioon ise, tema **omaläbivaatus**.

Nagu me oma ja teise keha puhul rõhutasime, et see pole hilisem kehatasandite eristusest, nõnda rõhutame ka siin, et oma ja teise läbivaatuse eristus ei ole kuidagi hilisem läbivaatuse tuuma ja ääre eristamisest ega sellest tuletatud, vaid nad on rangelt samaaegsed. Isendi läbivaatustuumade eristumine äärest on võimalik ainult tema omaläbivaatuse eristumise kaudu teisest läbivaatusest, ja vastupidi. Kui isend käib läbi paarilistega, siis need ei ole algselt ja enamasti tema jaoks inertsed „asjad“; paarilise kaht otsa, taju- ja mõjupidemeid ühendav „vastustruktuur“ pole algselt ja enamasti isendi jaoks inertne mahuti märgatavate ja toimitavate omaduste jaoks; see pole pelgalt taustalejääv ükskõikne abstraktsioon, vaid see ilmneb algselt isendile **teise läbivaatuse**na. Isendi omaläbivaatus on algselt kokkupuutes teiste

⁷⁰ Võidaks küsida, mis on keemilise ühendi või aatomituumade lagunemise puhul omakeha paariliseks. Võib mõelda nii, et selleks paariliseks on kas keskkonna tingimused ja/või teised olendid, mis seda lagunemist põhjustavad, või veelgi lihtsamalt võib paarilistena käsitleda eristusüksusi üksteise suhtes, millest protsessi käigus saavad lagunemisproduktid. Need olid enne tihedalt kokku ühendatud, ent lagunemise järel lagunevad laiali, individualiseerudes või suurendades oma individuaalsust.

⁷¹ Elutu personifitseerimise ajend, vrd 1.3 vahetekstiga.

lábivaatustega (vrd Husserl 1993: 1419-1421, Sartre 1943: 401-471, Merleau-Ponty 1945: 403-424, Deleuze 1968a: 333-335).

Kui me uurime fenomenoloogiliselt oma vahetut kogemust, siis me leiame, et teised inimesed ei ilmne meile lihtsalt suvaliste objektidena, vaid nad ilmnevad ka ise kogevatena, s.t nad ilmnevad meile kellenagi, kellele endile samuti ilmneb midagi. Ma kogen teisi inimesi “sama maailma kogevana, mida kogen mina, mind samuti kogevana nii, nagu mina kogen neid jne.” Ma “ei koge maailma mitte pelgalt oma privaatse, vaid **intersubjektiivse**, igaühele antud ning ta objektide kaudu ligipääsetava maailmana ja teisi selles teistena ning ühtlasi üksteise jaoks, igaühe jaoks olevana” (Husserl 1993: 1420). Ühesõnaga, teine inimene ilmneb mulle samasuguse ilmnemiskeskusena nagu ma ise, ilmneb mulle transtsendentaalse subjektiivsusena, *alter ego*’na. Ma kogen teist inimest nii, et too on ka ise kogev. Selle abil võib ehk kirjeldada ka mingeid patoloogiaid, kui kellelegi just nimelt *ei* ilmne teised inimesed *alter ego*’dena ehk kogemussubjektidena, vaid lihtsalt asjadena, mida võib oma huvides tarvitada nagu mistahes teisi asju. Näiteks julmust või tundetust. Julmur paistab meile inimesena (on inimesekujuline), aga ometi ilmneb ta radikaalselt erinevana teistest inimestest: nimelt talle ei ilmne teised inimesed *alter ego*’dena, vaid asjadena. Või mõnevõrra pehmemas vormis esineb seda ka näiteks mingite sõltuvuste puhul: joomarlus, narkomaania jne., kui inimene mingi sõltuvuse, tungi jne. alluvuses lakkab kogemast teisi inimesi kogevana ja kohtleb neid objektidena oma eesmärkide saavutamisel. Või veelgi pehmemas vormis (fenomenoloogilises mõttes; praktikas võib see kätkeda suuremaid julmusi) igasuguste ärakasutamiste puhul, kui lihtsalt ajutiselt jääb varju teiste ise-kogemine ja nad taanduvad asjadeks.

Kui kass püüab hiirt, siis hiir ei ole tema jaoks pelk objekt, inertne ainetükk, vaid hiirel on vägagi selgelt oma spontaansus, mida kass ei saa iial päris lõpuni vallata, vähemasti seni kuni hiir end liigutab (ja kui hiir on surnud, siis kass muidugi samuti ei valda tema spontaansust, sest hiirt ja tema spontaansust enam ei ole). Hiirekorjus on nüüd kassi jaoks küll võrdlemisi inertne ainetükk, ent siingi esitab see aine veel vähemasti rudimentaarsest vastupanu (kontide kõvadus, naha sitkus, ...). Või ütleme, et korjus on juba valmis, näiteks mõni loom on surnud ning šaakalid leiavad tema laiba ja haaravad selle oma võimusse – ka siin ei ilmne korjus-paariline šaakalitele pelga inertse ja ükskõikse ainekogumina, vaid tähendusrikka ja „toimeka“ (rudimentaarse) olendi või nähtusena, kellele omistatakse teatav sidusus, ühtekuuluvus või lábivaatus – väärtusena, mille nimel tuleb olla valvas ja võib-olla ka teiste pretendentidega võidelda. Või isegi kui paariliseks on lihtsalt keskkond, ütleme preeria mustangile, õhk piiritajale või vesi kaheksajalale, siis ka see ei ole isendeile pelk ükskõikne vahend, vaid talle projitseeritakse implitsiitselt tähendust ja lábivaatust, *kuna ta toimib* oma vastupanu kaudu, millist vastupanu (preeriapiinna jäikus, õhu teatav tihedus, vee kokkusurumatus) nood isendid kasutavad ära oma

elutegevuses ja lokomotsioonis. Muidugi jääb sedasorti paariline ehk „teine läbivaatus“ nende isendite hägusesse läbivaatusse või lausa läbivaatusäärde (võib-olla kui vastündinu hakkab oma keskkonda tundma õppima, siis on see suhe mingil määral eksplitsiitne), ent siiski pidevalt tõhusaks: lihtsalt kuna sellega läbikäimine saab nii harjumuspäraseks, siis enamasti ei pöörata sellele enam tähelepanu.

Ja isendi omaläbivaatus ei saagi kuidagi teistmoodi toimida kui suhetes ja läbikäimistes selliste teiste läbivaatustega, teiste „isenditega“, keda isend iial lõpuni ei kontrolli ning kes ilmutavad isendist sõltumatut spontaansust või toimet. Isendi läbivaatus on pidevas koostoimes teiste läbivaatustega. Isendid moodustavad niimoodi läbivaatusvõrgustiku, nii et iga omaläbivaatuse juurest saab jõuda kõikide teiste läbivaatusteni (vrd viimase vahetekstiga). Isendi enda jaoks võib „teine“ läbivaatus jääda kättesaamatuks, transtsendentseks, läbipaistmatuks, aga tema enda läbivaatus just nimelt moodustub erinevates vahekordades teistega, kes on asetatud ise ennast läbivaatavatena. Keerulisem isend on läbikäimises arvukamate, selgemini eritletud teiste läbivaatustega ja seeläbi saab ka tema omaläbivaatus aredamalt piiritletuks.

Nõnda nagu oma ja teise keha puhul, on ka oma- ja teise läbivaatus keerukate isendite puhul selgelt eristatavad: ühest küljest on isendi omaläbivaatus kui lõiming ning teisest küljest selle eristus teiseläbivaatusest. Sealjuures hõlmavad lõimingud eristusi (omaläbivaatuse sõõrid) ning eristused kätkevad lõiminguid (oma- ja teiseläbivaatuse üksteises kätketus). Lihtsama poole liikudes nende kahe aspekti erinevus muutub hägusemaks, sulanduvamaks.

3.2. VÄE LÄHE.

3.2.1. Jadade tulemus, Alguse diagonaal

Toogem nüüd eespool toodud jasad ühtekokku. Ühest küljest olid meil kehatasandid ja neile vastavad läbivaatussõõrid ning teisest küljest oma ja teise keha ja läbivaatus. Kõige lihtsam isend on kahe kehatasandiga, millel on kaks läbivaatusesõõri, minimaalse eristusega oma ja teise keha ning oma ja teise läbivaatuse vahel. Ta laotub kahele teljele, esiteks n-õ „vertikaalselt“ või „sügavusmõõtnes“ ülemine/alumine kehatasand või tuumne/äärne läbivaatus ning teiseks „horisontaalselt“ oma ja teiste keha ja läbivaatus. Me ütlesime aga, et kehtatasandite/läbivaatussõõride eristumine (ja vastavad lõimingud) käib käsikäes oma ja teise eristumisega (ja nende lõimitusega). Ehk teisisõnu, et keeruline keha tekib üheskoos kehade paljusega. Kunagi ei teki „üks“ keeruline keha, vaid kui on keha (ja läbivaatuse) keerukus, s.t nende tasandid (ja sõõrid), siis on kehi juba trobikond. Kui me nüüd püüame liikuda veelgi lihtsama ja sulanduvama poole, siis on see algselt üks ja seesama telg, mis liigendab ühelt poolt kehtasandeid/läbivaatusesõõre ning teiselt poolt oma ja teise keha/läbivaatust, ehk n-õ siseliigend on ühtlasi välisliigend. Algselt ei ole kaht telge, horisontaalset ja vertikaalset, vaid on üks n-õ „**diagonaalne**“ telg, mis *korruga* loob eristused „enda”

sees (ülemine/alumine, tuumne/äärne) ja eristused oma ja teiste vahel, koos vastavate uudsete lõimingutega. See, mille kaudu ma erinen teistest, on seesama, mille kaudu erinen endast (ja see, mille kaudu lõimin ennast, lõimun ka teisega). Ehk taas: eristused tasandite või sõõride ning oma ja teiste vahel käivad rangelt käsikäes. Juba seetõttu, et on toimunud kokkutõmme mingiks kahetasandilise kehaga isendiks, eristuvad oma ja teised; ning seetõttu, et läbivaatus eristub tuumseks ja äärseks, tekib ka erinevate tuumade ehk erinevate omaste läbivaatuste paljus: omaläbivaatus saab püsida ainult läbikäimistes oma teistega, kelle seas on alati neid, kes on ise endale “oma”.

Väes võib alguses eristada kaht aspekti, eristumine ja lõimimine. Need pöörduvad teineteise sisse (nagu me lähemalt vaatame järgmises peatükis), nii et ühelt poolt on lõiming, mis hõlmab erinevusi (nt mingi tasandi isend kui teatav lõiming, mis hõlmab endas kehatasandite ja läbivaatussõõride erinevusi), ning teiselt poolt eristumine, mis kätkeb lõiminguid (nt oma ja teise eristus, mis on ühtlasi lõimitud mingis omailmas; või kehatasandite eristus, mis on lõimitud kehaks).

Isendi seisukohalt on väe eristumine ja lõimimine mõeldav ühest küljest kui singulaarne Jõud, kus (a) pole erinevust selle vahel, mida keha võib teha, ja selle vahel, mida ta teeb ehk – füüsikalistes terminites – kui energia ja massi vahel pole isegi fenomenaalset eristust, ning kui (b) pole ka erinevust isendi keha ja tema läbikäimispaariliste kehade vahel. Ning teisest küljest kui kõikehõlmav singulaarne Läbivaatus, milles pole eristust (a) isendi tuumse ja äärse läbivaatuse vahel ega (b) ühe isendi ja teise isendi läbivaatuse vahel. Isendi seisukohalt on vägi Jõu ja Läbivaatuse liigend. On väe eel-ajalooline, eel-maailmne, või üle-ajalooline ja üle-maailmne rikastumine, mis käib läbi isendite endite. Väe algne eristumine ja lõimimine määratlevad väe loogilise ruumi ja loogilise aja.

(1) Mis puudutab esimest jada, siis siin eristatakse väe eristumise-lõimimise masinast keha ülemine ja alumine tasand. Kõige alumisele tasandile jääb puhas jõud, kus olemine võrdub tegemine. Ülemistel tasanditel on olemine ja tegemine lahku viidud. Kokkutõmmete ja tahkestamistega luuakse hierarhiliselt kõrgemaid kehatasandeid, millest igaühes teostatakse eristumisi ja lõimimisi uuel moel (2) Teise jada sihis eristatakse väe eristumise-lõimimise masinast tuumne ja äärne läbivaatus. Kõige äärele jääb üldine läbivaatus. Selle sees fokuseeritakse erinevates vahekordades ja erinevates isendites erinevatele aspektidele. Iga selline uue tuuma ehk fookuse väljaeristumine tähendab ühtlasi uutlaadi lõimingut läbivaatussõõride vahel. (3) Kolmanda jada sihis eristuvad Jõust oma ja teise keha, mis saavad lõimitud ühe või teise vahekorra läbikäimisviiside vormis. (4) Neljanda jada sihis eristuvad Läbivaatuses oma ja teise läbivaatus, mis kätkevad üksteist vastavale tasandile iseloomulikul moel.

Isendite puhul, kelle peal me jadam ehitasime, joonistuvad samm-sammult aredamalt välja kaks telge: ühest küljest, nõ “vertikaalis” isendi sisene keerukus kehatasandite ja läbivaatuse liigendustega, ning teisest küljest, nõ “horisontaalis”, isenditevaheline keerukus oma- ja teise keha, oma- ja teise läbivaatuse vahel. Alguse poole aga nende kahe telje erinevus kaldub ähmastuma, sulanduma ning

päris Algust võib käsitada ühtainsat telge omavana, mis *korruga* teeb kõike seda, mis hiljem saab siseliigendusteks (tasandid, sõõrid) ja välisliigendusteks (oma ja teised), seose- ja teojouks – see on justkui neid kaht maailmset telge läbistav “diagonaal”.

3.2.2. Vägi loogilistes terminites: loogiline aeg ja loogiline ruum

Väe diagonaalset mõõdet me kirjeldasime kahe mõiste kaudu, Jõud ja Läbivaatus, või täpsemini öeldes eristumine ja lõimimine. Need määratlevad Alguse loogilise aja (vrd. Deleuze 1968a: 272) ja loogilise ruumi. Sõna “loogiline” kaudu ma tahan eristada Loomise loogilist aega ja ruumi Looduse kronoloogilisest ajast ja topoloogilisest ruumist. “Loogiline” ei viita siin mingile formaalloogikale ega kindlasti mitte ka ideele, nagu sisalduksid aeg ja ruum Alguse või Loomise *mõistes*, nii et ajastamine ja ruumistamine nõuaksid pelgalt mõiste eksplitseerimist.

Väe loogilist aega ja ruumi ei saa teineteisest lahutada, nõnda nagu kronoloogiline aeg ja topoloogiline ruum on fenomenaalses maailmas lahku viidud. Nad käivad teineteise kaudu; me kirjeldasime seda 2. peatükis „Aeg“, mille terminites öeldult loogiline aeg on vahe-aeg ja loogiline ruum on aja-vahe, s.t Väe aeg käib ainult vahe (tseasuuri, katkestuse, erinevuse) kohta ning Väe ruum käib ainult aja (lõimimiste) kohta. Eristumine on võimalik ainult lõimimise kaudu ning lõimimine toimib eristumise peal.

Väe loogiline ruum erineb **topoloogilisest ruumist** selle poolest, et temas ei ole kõrvutuvaid, üksteise suhtes väliseid osi. Topoloogiline ruum juba eeldab seda, et on olemas mitmekihilised olendid mitmetasandiliste kehadega, mis tähendab seda, et neis on lahku viidud esiteks omad ja teised ning teiseks erinevad tasandid/sõõrid. Väe loogilises ruumis on kõik läbistav (aga mitte homogeenne) ning Väe ühe mõõdme kaht poolt saab eristada ainult mõtteliselt. Need pole isegi süsteemi enese jaoks eraldatavad (samas kui isendi jaoks ilmnevad oma-teised ja kihid/sõõrid eristatutena). Väes eneses ei ole käesolevaid, kõrvutuvaid elemente ning seetõttu on kogu Väe toimimisega toodetud mitmekesisus korruga läbivaadatud. Ehk teisisõnu, Läbivaatus pole kitsenenud mingisse topoloogilisse piirkonda, vaid käib Jõu kohta, mis ülepea ruume ja topoloogiaid loob. Topoloogia kui läbivaatuse kitsenemine mingisse ruumipunkti tekib alles koos maailma ehk looduse algusega (vt järgmine peatükk). Läbivaatuse keskmeks saab siis isendi mitme tasandiga keha. Isendi keha põhjas on aga endiselt Jõud (mille klombistuseks on keha) ning tema läbivaatuse suurimaks sõõriks on täielik Läbivaatus (nii et nii-öelda isendi põhjas ja tipus püsib läbistuvus – vrd. mineviku- ja tulevikutervik peatükis „Aeg“), kuid isend on teiste isendite suhtes kõrvutuv ning ta läbivaatus piirdub teatud paarilistega.

Loogilises ruumis pole sees-väljas eristust nagu topoloogilises ruumis. Kuidas seda mõista, samas kui elementide välisus üksteise suhtes näib olevat ruumi enda määratlus? Mis ühist võib siis olla topoloogilisel ja loogilisel ruumil, õigustamaks sama sõna kasutamist? Topoloogilist ruumi määratlevad juba konstitueerunud isendid ning ruum on nende „vahel“. Loogiline ruum aga ongi see „vahe“, mis loob teatavate kalduvuste vahelisi erinevusi, kuid enne maailma ehk looduse algust ei

tahene need kalduvused isenditeks. s.t need kalduvused on ainult väesolevalt erinevad, mis tähendab, et on küll loogiline erinevus nende vahel, kuid see ei jõua taheneda käesolevaks, topoloogiliseks erinevuseks. Loogilise ruumina on määratud läbistuvad väesolevad erinevused; topoloogiline ruum on nende erinevuste kättetoomine kõrvutuvusse.

Väe loogiline aeg erineb **kronoloogilisest ajast** selle poolest, et temas pole praegune hetk eraldatud eelnevatest, s.t pole ajahetkede järgnevust joonel minevik-olevik-tulevik, vaid kogu aeg on läbivaadatud, kõik ajahetked läbistavad üksteist. Läbivaatus saab kitsendatud mingisse kronoloogilisse järgnevusse ja ulatusse alles koos maailma ehk looduse algusega ja isendite tekkimisega, kes liigendavad aega enda jaoks oma tegevusvajaduste järgi. Loogilise aja kitsenemine kronoloogiliseks tulenebki esiteks isendi ja paarilise eristumisest ning teiseks sellest, et isendi keha on mitmetasandiline (need kaks aspekti käivad korraga). Kuid Vägi ei tunne sellist kitsenemist, vaid tema loogiline aeg jääb vahe-ajaks, mis on kõigi läbivaatuste äärmiseks sõõriks.

Nagu loogilises ruumis pole elementide topoloogilist välisust üksteise suhtes, nõnda pole ka loogilises ajas elementide järgnevust. Järgnevuseta aeg võib tunduda sama paradoksaalne kui välisuseta ruum. Kuid kronoloogiline järgnevus juba eeldab läbivaatuse kitsenemist, nii et see ei hõlma kogu ajalist kestust, vaid et tagumisest otsast kukuvad hetked hämarusse, mida nimetatakse „minevikuks“. Loogilises ajas on küll erinevus tulevase ja minevase vahel, ent see on jällegi puhtalt väesolev erinevus, vahe-aeg. Kronoloogia märgib selle produkte, iseseisvate “hetkede” ja perioodide taanemist (Looduses, Maailmas).

Väe lõimimise ja eristumise ehk Läbivaatuse ja Jõu mehhanismi loogiline ruum on **pingeväli**, mille loob kahe aspekti läbistuv erinevus, väesolev liigendus. Käesoleva mitmekesisuse loomine tähendab seda, et seda pingevälja osaliselt, lokaalselt maandatakse, mingid väesolevad eristused tuuakse kätte kõrvutuvusse, aeglustatakse lokaalselt üleüldist muundumist, luuakse isendite näol ajutist ja kohalikku stabiilsust. Ent see ei saa iial ammendada Läbivaatuse ja Jõu Väge. Midagi jääb sellest stabiliseerimisest alati välja (vrd. 1.8). Isend on Väe Läbivaatuse ja Jõu vahele tekkinud ajutine ja lokaalne klombistus või aeglustus, mis varem või hiljem taas läbistuvusse ja terviklikku muundumisse lõimitakse. Väe pingeväli oma eristumise ja lõimimisega loob Väe **kalduvuse**⁷² suuremaks mitmekesisuseks. See on Väe keerustumissuund ja -sund. Väe loogilises ajas ja ruumis, Väe pingeväljas kihab keerustav eristumine ja lõimimine.

See ei tähenda, et keerukad isendid või terved keerukuse tasandid ei võiks hävida – või isegi kogu keerukus mingisuguses Suure Paugu antipoodiks olevas Suures Raksus. See ei puuduta Väe eristumist ja lõimimist; Vägi ei sõltu selles mõttes oma produktidest. Vägi jääb keerustumise valemına alles ja loob uusi isendeid ja keerukustasandeid.

⁷² Vrd. F. Jullieni käsitletud hiina mõiste “kalduvus” (*shi* 勢), mis märgib olukorra läbistuvat liigendust, mis aega-mööda jõuab kätte kõrvutuvaks struktuuriks (vt. Jullien 1992 ja 2011).

Vägi on eristumise (Jõu) ja lõimimise (Läbivaatuse) koostoimiv mehhanism. Selle mehhanismi kohta ei saa öelda, et ta oleks "üks". Ta on *rohkem kui üks*, kuivõrd Vägi on just nimelt mehhanism, kuidas „võtta endast välja rohkem, kui seal oli“⁷³. Vägi ühest küljest eristub ja teisest küljest lõimib; Jõud toodab muutusi ja Läbivaatus hoiab nad alles. Selle kaudu kõik muundub kogu täiega, vägi kihab eristumistest ja lõimimistest. Väge iseloomustab "väesolev" paljus. See märgib lõimimiste ja eristumiste läbistuvat režiimi, eristatuna "käesolevast paljusest", mis on lõimimiste ja eristumiste kõrvutavam režiim.

3.2.3. Väe valem

Väel kui keerustumise mehhanismil on niisiis kaks aspekti, eristumine ja lõimimine. Need aspektid eeldavad ja toodavad teineteist.

Eristumine on võimalik ainult lõimimise kaudu: ainult siis, kui „üks“ ja „kaks“ on kokku hoitud, on „kaks“ võimalik, s.t võimalik kui midagi erinevat, sest kui ta „üheda“ kuidagi kokku ei puutuks, siis ta ka ei erineks temast, vaid jääks ükskõikseks, oleks monotoonne paljas kordus, mis tühistaks end kohe tekkides.

Lõimimine on võimalik ainult eristumise kaudu: ainult siis, kui on eristatud „üks“ ja „kaks“, saab lõimimine sisu ja mõtte ning püsib ülepea lõimimisena; vastasel juhul oleks tühi enesega samasus, ning sellist eristusega lõimimist on sama vähe võimalik ette kujutada kui ilma igasuguse lõimimiseta eristumist.

Ma kasutasin transitiivseid ja intransitiivseid verbivorme segamini: loogiliselt ja iseeneses on nad eristamatud. Alates Looduse loomisest ehk Maailma tekkimisest saab neid tähendusi eristada: eristamine ja eristumine ning lõimimine ja lõimimine, nii et transitiivne verbivorm rõhutab isendi suhtelist aktiivsust (tema erinevust) ning intransitiivne vorm rõhutab tema kui Väe ühe perspektiivi haaratust kõikidesse teistesse perspektiividesse (tema lõimitust). Ja muidugi on eelnevalt kasutatud "üks" ja "kaks" tagantjärgi-mõistet, n-õ maailmast vaadatuna. Vägi on pinge, mis avaldub indiviiduatsioonis ehk isendiloomes, liikumises läbistuvustasandite vahel, toimena koostoimes, üles- ja väljakutsetena.

3.2.4. Loodus, maailm

Loodus on see, mis väest luuakse; maa-ilm on väe diagonaali lahkuviimine kahte lehte ("vertikaali" ja "horisontaali"). Loodus tekib seeläbi, et väe valem pööratakse tema enda sisse, s.t et eristumise-lõimimise mehhanismi omakorda eristatakse ja lõimitakse. Ehk teisisõnu: kui Väe eristumise-lõimimise mehhanismi ehk Loomise puhul langeb väesolu justkui kokku käesoluga, siis Looduse puhul need lähevad lahku ja käesolu pöördub teatava krutskiga väesolu sisse, tekitades vahe enese, s.t käesolu, ja väesolu vahele. Või täpsemini öeldes, seda ei ajenda mitte käesolu kui käesolev, vaid kui käesolemine, s.t Läbivaatuse ja Jõu mehhanismi kui sellise käesolemine. See käesolemine kehastab eristumise ja lõimimise puuduvat tuuma

⁷³ Bergson iseloomustab niimoodi tegelikku kestust (2006).

ehk tühikut. Just selle tühja tuuma käesolemine pöördub väemasina sisse ja paneb selle plahvatama, nii-öelda pumpab sellesse tühjust ehk “õhku”, mis teeb väesolu “kasutatavaks”: nõnda nagu Laozis teeb “tühi” rattarumm ratta kasutatavaks ja “tühjus” vaasis vaasi kasutatavaks (§ 11, vt. Laozi 1979: 18). Väeloomingu kui eristumise-lõimimise masin eristub endast Loodusena ja lõimitakse maa-ilmana.

Väe eristumise-lõimimise masin tähendab täielikku muundumist ja on sellisena põhimõtteliselt tunnetamatu (*juhul kui* tunnetust käsitatakse millenagi, mis peab tuginema identsustele, samasustele) ja aksiomatiseerimatu (vrd “Sissejuhatuse 2. osa” lõik 2.2). Loodus ja Maailm tekivad seeläbi, et see “tühik” pööratakse kosmilise krutskina Väe enese masinasse. See on kosmiline juhus, sattumuslikkus, loov eksitus, mille kaudu Loodus ja Maailm tekivad. See ei tähenda mingit “langust”, “mandumist” ega “allakäiku” Väe suhtes, vaid see on viljakas juhus, mis osutab Väe enese tühjale tuumale ja võimendab seda Looduse ehk Maailma näol ja kujul.

See juhus on Väe sisemise tühiku pöördumine Väe enese poole tagasi; Vägi lõikab iseennast justkui väljastpoolt lahti, poolitab diagonaali, tahendab Jõu ja ahendab Läbivaatuse. See tühik ühest küljest moodustab Väe (loogiline aeg ja ruum; vaheaeg ja aja-vahe) ja teisest küljest pöördub see tühik Väkke tagasi, kosmilise loova juhuse, loomani Looduse.

4. LOODUS

4.0.1. Eristumise lõimimine ja lõimimise eristamine

Looduse loomine ehk Maaailma tekkimine tähendab seda, et Väe diagonaalne mõõde (eristumine/lõimumine) läheb lahku kahte mõõtmesse ning et nii eristumises kui ka lõimimises eristuvad omakorda eristumise/lõimimise aspektid mõõda kaht väejoont, millel kummalgi on vastavalt vaatepunktile kaks aspekti. Esimesel väejoonel eristuvad kehatasandid, mis on ühtlasi eristumine läbivaatuse tuuma ja ääre vahel. Teisel väejoonel eristub omakeha teisest kehast, mis on ühtlasi oma- ja teiseläbivaatuse eristamine. Eelnevalt me viisime neid tagasi lihtsama poole, aga nüüd tuleme tagasi keerukamasse ja uurime, kuidas väeline keerustumine ajalooliselt käib.

Niisiis, maailma algusega lähevad lahku kaks mõõdet, mida me nimetame tinglikult „vertikaalseks“ ja „horisontaalseks“ väeteljeks. Vertikaalne viitab keerukustasandite erinevusele ning horisontaalne samale keerukustasandile.

- 1) „Vertikaalsel“ väeteljel eristuvad
 - a) keha alumine tasand
 - b) keha ülemine tasand,mis iseküljel tähendab eristumist
 - 1.1 ääreläbivaatus
 - 1.2 tuumläbivaatus
- 2) „Horisontaalsel“ väeteljel eristuvad
 - a) teise keha
 - b) oma keha,mis iseküljel on eristumine:
 - a) teiseläbivaatus
 - b) omaläbivaatus

„Vertikaalses“ mõõtmes on esi- ja isekülje erinevad keerukusastmed (vastavalt a) ja b)) ning „horisontaalses“ mõõtmes on läbikäimine mingil kindlal esi- ja isekülje keerukuse astmel (vastavalt a) ja b)).

Ehk kui kasutada kosmoloogilisi mõisteid, siis eristub Väe algne üks mõõde kaheks: Jõud klombistub hierarhilisteks mitmetasandilisteks struktuurideks (isendite kehadeks) ning ühtlasi kitseneb Läbivaatus üha selgemini teatava aegruumi (isendi keha) läbivaatuseks. Väe läbistuvast süsteemist, algsest lõimimise ja eristumise mehhanismist (Jõud/Läbivaatus), kasvavad välja suhtelise kõrvutuvuse astmed ehk **kihid** (kehatasandid ja läbivaatuse sõõrid) ning isendite kaks **külge** (esi- ja isekülge). Ehk teisisõnu, Väe poolustest (Jõud ja Läbivaatus) eristuvad välja „vertikaalsed“ kihid ja „horisontaalsed“ küljed.

Toodud skeemi puhul on oluline see, et eristumine ja lõimimine käivad korraga. Ei ole nii, et kõigepealt oleksid näiteks erinevad aatomid ning et nad seejärel saaksid lõimitud keemilistesse ühenditesse kui uude kehatasandisse. Ei ole nii, et kõigepealt

oleks ääreläbivaatus, mille sees eristataks tuumläbivaatus. Ei ole nii, et kõigepealt oleks eristatud teised kehad ning seejärel lõimitaks oma keha. Ei ole nii, et kõigepealt oleks teiseläbivaatus ja seejärel tekiks omaläbivaatus. Selline mulje on „tagantjärele tarkus“. Kuni aatom ei puutu kokku teiste aatomitega ega saa nendega mingil määral lõimitud, seni teda „ei ole“ kui isendit, kui indiviidi. Ta saab piiritletud indiviidiks alles tagantjärgi (vt. 4.3). Ja ei saa ka olla lõimimist enne eristamist (mingi platonistliku eeleksisteeriva muutumatu ideena), ega eristamist enne lõimimist (mingi atomismi või mehhanitsismina), vaid lõimimine ja eristumine käivad *korraga*.

Vägi teeb sellise uperpalli, et hakkab lõimima eristumist ja eristama lõimimist. Väe loogilist eristumist *lõimitakse* hierarhilise ülesehitusega kehadeks (oma krono- ja topoloogiaga) ning Väe loogilist lõimimist *eristatakse* nendele jõududele ehk kehadele vastavateks oma- ja teiseläbivaatuseks. Niimoodi tekib kihiline ja küljeline suhteline kõrvutuvus. „Suhteline“ sellepärast, et ükski eristamine ega lõimimine ei saa muutuda absoluutseks ning et isendid oma tahenenud kehade ja ahenenud läbivaatustega on lihtsalt nagu väiksemad keerised suurema keerise sees, mis võivad vahel liikuda isegi suurema voolu suhtes vastupidises suunas, ent on ometi temast lahutamatud ega kuku temast välja.

Järgnevate alapeatükkide raames tahan välja arendada mõned mõisted, millega saaks kirjeldada evolutsiooni ja keerustumist (mille ajalise kulgemise mõningaid olulisi faase vaadeldakse järgmises peatükis).

4.1. KEHATASANDID

4.1.1. Tihendus ja nihetus

Kehade keerustumist saab esiteks kirjeldada n-ö seesmiselt, jälgides ühe isendi piires tema keha keerukust. Siin toimub keerustumisprotsess kahe erineva kiirendusega: esiteks lauge keerukuse kasv ühel keerukustasandil ning teiseks järsk uue keerukustasandi loomine. Esimene „tihendab“ ühel keerukustasandil, teine „nihestab“ keerukustasandeid endid.

(1) **Tihenemine** on keerukuse kasv antud jõukompleksi keerukusastmel, nt. atomaarsel või molekulaarsel. Seda illustreerib näiteks Mendelejevi tabel, kus teatud laadi füüsikalised olendid (aatomid) on reastatud kasvava keerukuse suunas (mis vastab ka kronoloogilisele geneesi järgnevusele: eespool olevad elemendid tekkisid kosmoloogilises mõttes üldiselt varem kui tagapool olevad), kuid see keerukuse kasv toimub ühel ja samal tasandil, ühe ja sama reegli järgi: prootonite, neutronite ja elektronide lisamise teel. Sellisel keerustumisel ühe aksiomaatika järgi tuleb varem või hiljem piir ette, mil samamoodi enam keerulisemat keha tekitada ei saa, kuna ta muutub liiga ebastabiilseks, s.t tekivad probleemid keha ühtelõimimisega. Nõnda on Mendelejevi tabeli alumises otsas asuvad aatomid ebastabiilsed, kuna aatomi tuuma koos hoidvad jõud ei suuda nii suurt tuuma koos hoida ja tuum laguneb kiiresti (kõige raskemate tuumade eluiga muutub

kaduvvääkseks, ehkki võib esineda “stabiilsusaari”, vt Chowdhury, Samanta ja Basu 2008). Samamoodi tuleb piir ette ka näiteks ainurakse organismi suurusele, sest suur rakk nõuab intensiivsemat geneetilise info kasutamist valkude sünteesil raku elutegevuses, ning teatud suurusastmest alates tekivad ületamatud juhtimisprobleemid (seda on püütud lahendada näiteks hulktuumasusega ning mikro- ja makrotuumade eristamisega, kuid tundub, et sellistelgi lahendustel tuleb piir ette⁷⁴). Selline keerustumise viis püüab arendada sümmeetriat ühe olenditüübi sees, suurendada sisemist keerukust.

(2) **Nihestamine** on keerustumise viis, mis tähendab kahe (või enama) isendi vahelise sümmeetria kasvu ehk seda, et kaks (või enam) isendit saavad seotud kindla seaduse alusel ning tekib uue keerukustasandi isend. Isendite sellise ühinemise paradigmaatiliseks näiteks on *sümbioos* bioloogias. Nihestamine määratleb kehaastmed, mille vahel on kvantiline üleminek, hüpe. Kui tihenemine liigub horisontaalse dominandiga laugelt tõusvas joones suuremale keerukusele, siis nihestamine tähendab järsku keerukusehüpet, lähenedes vertikaalsele joonele. Nihestamise näiteks on see, kui kvargid moodustavad hadroni või mesoni, kui prootonid ja neutronid moodustavad aatomituuma, kui aatomituumad ja elektronid moodustavad aatomi, kui aatomid moodustavad molekule, kui molekulid moodustavad rakke, kui eeltuumsetest tekib endosümbioosi teel päristuumne, kui üherakulised moodustavad hulkrakse jne. Horisontaalne keerustumine valmistab teataval moel vertikaalset keerustumist ette, selles mõttes, et enne vertikaalset keerustumist peab olema toimunud mingisugune keerustumine ühel tasandil ning kehaastmeid ei saa vahele jätta, sooritades ülejäämise nihetuse enne järgmist. Nihetuste vahel peab mööduma mingi pikem või lühem ajavahemik (evolutsiooni käigus see ajavahemik üldiselt lüheneb). Tihtipeale aga ei toimu nihe ja keerukushüpe mitte tihenemisega saavutatud suurimast keerukusest, vaid pigem mõnest pisut varasemast vormist (valdav osa keemilisi ühendeid pole moodustatud mitte kõige suurematest keemilistest elementidest, vaid sellistest vahepealsetest nagu näiteks süsinik; hulkraksed ei tekkinud kõige keerulisematest ainuraksetest, vaid mõnevõrra lihtsamatest, jne.).

Kordame eelneva üle keemiliste elementide näitel:

(a) Antud keerukustasandi edasiarendamine-tihendamine tähendab kosmoloogilises plaanis järjest raskemate elementide sünteesimist mitmes etapis ja mitmesuguste vahenditega (vahetult pärast Suurt Pauku; tähtede sees; supernoovades jne.). Siin on antud mingi keerukustasand, milleks antud näite puhul on tuumast ja elektronidest koosnevad aatomid, ning keerustumine seisneb selles, et tuuma lisatakse järjest rohkem prootoneid ja neutroneid ning vastavalt lisatakse elektronkattesse elektrone.

⁷⁴ Hulktuumused on näiteks *Gromia sphaerica*, mis on 30 mm läbimõõduga ovaalne ainurakne; mõned aksonid inimkehaski võivad kasvada üle meetri pikkuseks; seenehüüfid võivad olla isegi mitmesaja meetri pikkused. Aksonite ja hüüfide diameeter on see-eest väga väike. Käitumise mitmekesisuselt jäävad aga iseseisvalt elavad ainuraksed (olgu või hulktuumused) hulkraksete keerukamatele vormidele selgelt alla.

Selle käigus aatomite omadused muutuvad, aga üldine keerukustasand jääb samaks. Selline tihenev keerustumine liigub laugjalt, jätkates antud suunda.

(b) Uus keerukustasand aga tekib seeläbi, kui kaks aatomit omavahel ühinevad⁷⁵. See on hüppeline keerukuse kasv, nihe eelmise keerukustasandi suhtes: tekib keemiliste ühendite tasand, mis eristub keemiliste elementide tasandist. Selliste tasandivahetuste puhul on levinud kalduvus taandada uut tasandit vanale ehk antud juhul keemiliste *ühendite* tasandit keemiliste *elementide* omale (ja seda omakorda veel eelmisele tasandile) ning öelda näiteks, et keemiliste ühendite käitumine on täielikult ära määratud keemiliste elementide struktuurist.

Evolutsioonile tundub olevat olemuslik selline jagunemine kahte suunda, tihenemisse ja nihestumisse. Erinevates evolutsioonifaasides on erinevad optimumid: kord on optimaalne tihendada antud keerukustasandit, kord on optimaalne luua uus keerukustasand. Lõimimine käib eristuva kohta ning eristumine eeldab lõimimist: kui üht keerukustasandit on piisavalt tihendatud, siis läheb eristumine „umbe“ ning on vaja luua hoopis uus keerukustasand, nihestada läbimurdeliselt uuele lõimimistasandile, mida omakorda hakatakse tihendama. Kui maailm hakkab looduma ehk kui hakkavad välja tahtenema kehad ning läbivaatus vastavalt ahenema – ehk kui hakkavad tekkima isendid – siis jääb alati midagi „üle“, mida olend ei suuda oma aksiomaatikasse lõimida, isendi jaoks jääb alati mingi asümmeetria, mida ta ei suuda oma sümmeetriasse ühendada (vrd 1.8). Kehatasandite eristumist ehk kehade keerustumist võibki selles kontekstis mõelda protsessina, kus isend lõimib osa välisest erinevusest, haarab osa asümmeetrilisest välisusest oma sisemisse ehk sümmeetrilisse loogikasse. Näiteks ühed „kolm“⁷⁶ kvarki ühinevad prootoniks ja teised kolm kvarki ühinevad neutroniks. Osa kvarkide vahel mõjuvast jõust jääb aga „üle“ ja selle jääkjõu varal ühinevad prooton ja neutron omavahel (raskeks vesinikuks ehk deuteeriumiks). Või näiteks aatomite tekkel ühineb tuumaga elektrone, mille arv ei pruugi kokku langeda prootonite arvuga, nii et aatom omandab elektrilise potentsiaali, olgu negatiivse või positiivse, mis „jääb üle“ ja mida hakatakse ära kasutama järgmise tasandi poolt, keemilistes isendites. Ehk kõige üldisemalt: juba ainuüksi oma eristatuse kaudu ümbrusest loob isend teatava potentsiaali, ning isendite keerustumine seisneb selles, et seda potentsiaali üha nüansseeritumalt ära kasutada, et osa sellest erinevusest olendi enda loogikasse lõimida. Ja isendite keerustumisel ei tule lõppu, sest see erinevus ei saa iial täielikult lõimitud, see potentsiaal ei saa kunagi tervenisti lahendatud ja tööle rakendatud.

Keerulisemad isendid saavad oma rohkemate ja eristatute kehaosadega arvesse võtta keskkonna suuremat mitmekesisust, oma ümbruse rohkemaid detaile ehk lõimida suuremat hulka asümmeetriat, mida see välisus nende jaoks endast kujutab.

⁷⁵ Selliseid sümbioose võivad moodustada ka erineva tasandi isendid, nt. tuumad ja elektronid, puud ja lämmastikku siduvad bakterid, inimene ja soolestiku mikrofloora jne.

⁷⁶ Jutumärkides sellepärast, et subatomaarses maailmas pole sellist aredat kõrvutuvust nagu makroskoopilises, nii et olendite „loendamine“ on problemaatiline, tinglik ja sümboolne.

Siin tundub olevat kaks põhilist strateegiat: üks on suurendada oma individualiseerituse astet, mille väljenduseks on kehaosade rohkenemine, mitmekesistumine ja spetsialiseerumine (nt. organellide eristumine ja täiustamine erinevate funktsioonide täitmiseks rakus või organite eristumine ja täiustamine hulkkrakes organismis), ning teine on loovutada osa oma individuaalsusest, et ühineda mõne teise olendiga ja moodustada üheskoos kõrgema tasandi tugevalt individualiseeritud olend (nt. aatomite ühinemine keemiliseks ühendiks, keemiliste ühendite liitumine elusolendiks, ainuraksete liitumine hulkkrakeseks jt). Evolutsioonis põimuvad need kaks aspekti kokku, ja vahel domineerib aeglane mitmekesistumine ühel tasandil ja siis jälle järsk uue keerukustasandi teke, või kui seda ajalistes mõistetes öelda, siis vahelduvad lühikesed kiired evolutsioneerumised ja pikad paigalpüsimised (vt. Stephen Jay Gouldi „katkestatud tasakaal“, *punctuated equilibrium*, Gould 2007). Ja kui veelgi lähemalt vaadata, siis me näeme, et tihendused ja nihked põimuvad ka üksteise sisse ja toetavad teineteist.⁷⁷

Protsesside kirjeldamisel on rõhutatud termodünaamika teist seadust, mille järgi korrastamatus ehk entroopia saab avatud süsteemides ainult kasvada. Ometi võib lisaks korrastamatuse kasvule universumis täheldada ka korrastatuse kasvu hierarhilisema ülesehitusega isendite näol. Öeldakse, et selline lokaalne korrastatus on võimalik ainult korrastamatuse kasvuga globaalsemas mastaabis. Kuid ikkagi jääb selline käsitlus ühekülgeks, kuna selline korra ja korrastamatuse mõiste on üldistatud *ühe* ajastamise viisi, nimelt J. T. Fraseri mõistetes (1982: 30-31) „eotemporaalsuse“ pinnalt – s.t see puudutab makroskoopilist mõõdet, suurt hulka aatomeid või molekule. Üksiku aatomi sees aga puudub termodünaamika teisel seadusel igasugune tähendus. Rääkige üksikule aatomile (või veel enam, footonile!) entroopia kasvust, ja ta naerab selle peale.

4.1.2. Uued ruumistamise ja ajastamise tasandid. Reduktsionism kui tagantjärele tarkus

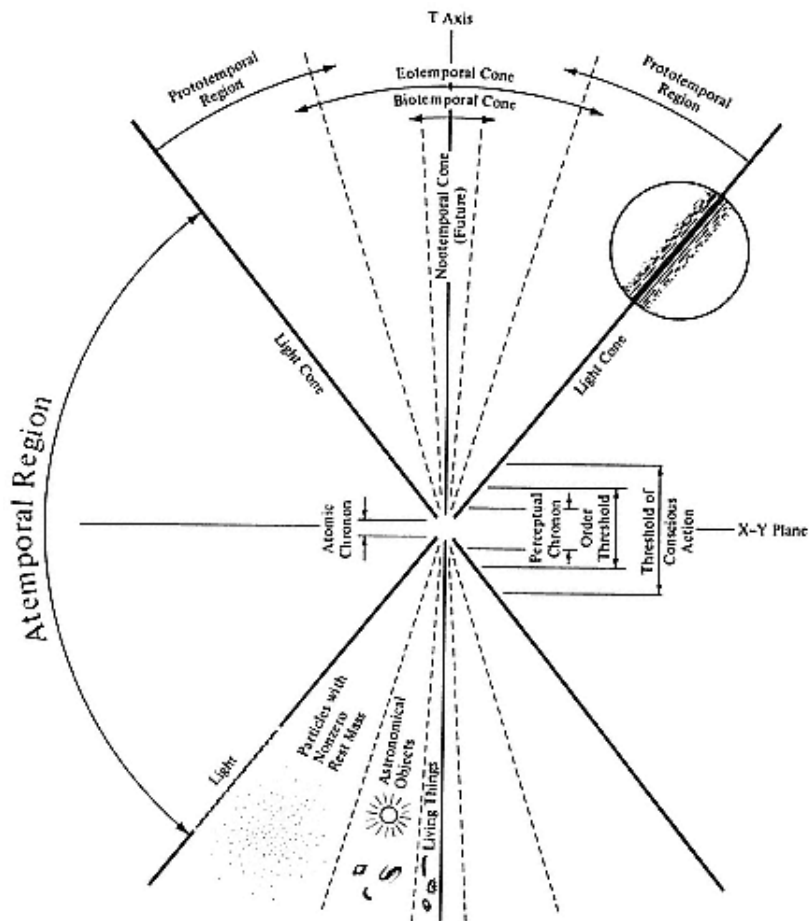
Me puudutasime seda teemat juba esimeses peatükis („Isend“), kuid rõhutame siin spetsiifiliselt kehatasandite puhul üle, et ülemist kehatasandit ei saa taandada alumistele ega esikülge iseküljele. Me tõime eespool näite tasandinihkest keemilistelt elementidelt keemilistele ühenditele. Isegi paljud keemikud ei näe keemia taandamisel füüsikale muud probleemi kui lihtsalt teadmiste nappus ja rehendusvõime nõrkus. Ometi on selline taandamine „**tagantjärele tarkus**“. Keemiliste ühendite maailm on meile praegu juba antud ja nüüd me saame tõepoolest näha, kuidas keemilised elemendid ja nendevahelised jõud keemilisi ühendeid põhjustavad. Aga kui me asetaksime end olukorda *enne* keemiliste

⁷⁷ Vrd. Juri Lotmani plahvatuse ja järjepideva arengu seost: „Ühe pooluse hävitamine tooks kaasa ka teise kadumise. [...] Meid ei tohiks eksitada, et ajaloolises tegelikkuses esinevad nad vaenlastena, kellest kumbki püüab teist poolust täienisti hävitada. See oleks kultuurile hukutav ja õnneks pole see teostatav” (2001: 17). “[N]endevahelised suhted hargnevad ka sinkroonses ruumis. [...] Keerulise tervikuna moodustub kultuur erineva kiirusega arenevatest kihtidest [...]. Plahvatusega ühtedes kihtides võib kaasnedu pidev areng teistes” (2001: 23).

ühendite tekkimist ehk kosmoloogilise epohhi, kus keemilisi ühendeid veel ei eksisteeri, siis ei saaks me kuidagi neid „välja mõelda“, me ei tuleks iial selle peale, et keemilisi elemente võib üksteisega kokku liita (me muidugi ei saaks siis neid üldse veel „keemilisteks“ elementideks pidada). Keerukustasandite lisandumine ehk keerukusnihe loob täiesti uue **ruumistamise** ja **ajastamise viisi**, mida saab eelnevast tuletada ainult tagantjärele tark olles ning mis oma tekkimise hetkel tähendas ehtsa ja taandamatu uudsuse loomist. Näiteks kui tekib keemiliste ühendite keerukustasand, siis sellega määratletakse hoopis uutlaadi ruum: kui enne olid keemiliste elementide omavahelised asetused suvalised, siis nüüd saab see rangelt äramääratud keemiliste sidemete omavaheliste nurkadega. Selline ruumieristus, mis eristatakse välja keemiliste sidemetega ja nende omavaheliste nurkade ja väänetega, on täiesti uus, emergentne, ja sellele vastab ka täiesti uus ajastamisviis, milles on lõimitud keemilisse ühendisse kuuluvate elementide omaajad; keemilise ühendi omaaeg on hierarhiliselt uus keerukustasand, millel lõimitakse eelmise tasandi omaaegu, see on kvalitatiivselt teistsugune ajastamiste vahendamine.

Mis puudutab **ruumistamist**, siis pole keemia füüsikaga muidugi vastuolus, aga füüsika jätab **määramatuseriba**, mida keemia ära kasutab: mis enne polnud kindlaks määratud, saab nüüd rangemalt kodifitseeritud. Enne keemiliste ühendite tekkimist ei saa näiteks öelda, et mingi antud aatomi suhtes oleks üks aatom ühel ja teine teisel pool: kuna nende lävimine pole fikseeritud, siis selle aatomi enda seisukohalt ehk tema „omailmas“ ei saa rääkida mingitest ruumimääratlustest teiste aatomite suhtes: kõik suunad on talle ühesugused, isotroopsed. Kindlad suunad tekivad alles koos keemiliste sidemetega, nii et süsinikdioksiidi puhul võib ütelda, et üks hapniku aatom on süsiniku suhtes ühel ja teine samal joonel teisel pool. Muidugi ei maksa keemiliste sidemete, nendevaheliste nurkade ja väänetega avanevat ruumi samastada meile tuttava kolmemõõtmelise ruumiga; need „suunad“ on siin laialimääritumad. Füüsikalise määramatuse kõige selgemaks näiteks keemias on isomeeria: erinevates isomeerides on samad keemilised elemendid, ent keemilised sidemed paiknevad erinevalt, mistõttu ka nende käitumine keemiliste olenditena võib olla väga erinev.

Individualiseeruv jõukompleks ehk keha pole ainult ruumistamise, vaid ka – ja isegi eeskätt – **ajastamise** tulemus. Kui jätkata sama näitega, siis keemiliste ühendite tasand märgib ka täiesti uue tasandi ajastamist. See on üks etapp üleminekul sellest, mida J.T. Fraser (1982: 31) kutsub prototemporaalsuseks („eeltemporaalsus“, mis iseloomustab massiga mikroskoopilisi isendeid), sellele, mida ta nimetab eotemporaalsuseks („agutemporaalsus“, mis iseloomustab makroskoopilisi üksusi) (vt. joonis 4.1).

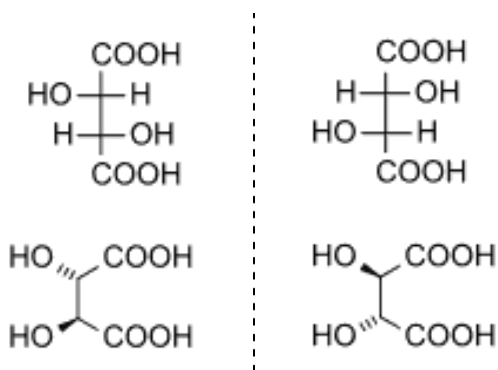

Joonis 4.1. Temporaalsuse vormid J. Fraseri (1982: 47) järgi. Joonisel on näidatud “valguskoonus” ning selle sees järgemööda prototemporaalsus, eotemporaalsus, biotemporaalsus ja nootemporaalsus (st keelevahekordne ajalisus). Valguskoonusest väljapoole jääb “atemporaalsus”.

Keemiliste ühendite maailmas koondub ka ajalisus järgu võrra piiritletumatessu suundadesse nagu ruumgi; atomaarsete ja subatomaarsete isendite „olekulained“ keskmistuvad, nii et molekuli omaaeg ei ole enam päris selline hakitud, fragmentaarne ja “mürtsuv” ajalisus nagu lihtsamatel isenditel. Keemilised isendid lõimivad alumise tasandi isendite omaaegu ja aeg koondub mõnevõrra selgemalt üheks vooluks ja põhjuslikkus muutub selgemapiiriliseks. Tõsi küll, keemiliste isendite endi tasandil ei saa veel vahet teha minevikul ja tulevikul, kuna keemilise isendi jaoks on üsna ükskõik, millises suunas ta areneb: siin pole „kasvamisel“ ja

„kahanemisel“ vahet; energeetiliselt võib olla eelistatud suund, mida me peame kasvamiseks, või suund, mida me peame kahanemiseks, aga kuna keemilisel isendil kui indiviidil pole eesmärki, sihti, seestmist tarvidust liikuda pigem ühes kui teises suunas, siis pole kasvamisel ja kahanemisel ning minevikul ja tulevikul tema jaoks vahet.

Loomulikult on aga ülemise tasandi ruumistamine ja ajastamine seotud alumise tasandi ruumistamiste ja ajastamistega, olles nende lõiming uuel tasandil/uueks tasandiks. Selle käsitlemiseks eristasime juba 1. peatükis neljast uurimisviisist rääkides kaht mõistet, põhjustamine ja põhjendamine. Me ütlesime niimoodi, et alumine tasand **põhjustab** ülemist ning et ülemine tasand **põhjendab** alumist. Võtame näiteks viinhappe molekuli kaks isomeeri, D ja L (joonisel 4.2. vastavalt vasakul ja paremal).

Joonis 4.2. Viinhappe D-isomeer (vasakul) ja L-isomeer (paremal) (*Tartaric Acid* 2014).

Mõlemad on põhjustatud nende koostises olevate süsiniku, vesiniku ja hapniku aatomite struktuurist ega ole vastuolus nende elementide käitumisega. Ainult et nende ühisstruktuur võimaldab nendevahelisi keemilisi sidemeid asetada ruumis kahel peegelsümmeetrilisel viisil. Seda eristust ei ole võimalik füüsikalise (atomaarse) tasandiga piirdudes põhjendada, kuna see jääb lihtsalt määratatuks; see eristus saab määratletud alles keemiliste ühenduste ruumis ehk keemiliste isendite tasandil. s.t alles viinhappe molekuli ülemine tasand (keemilised sidemed) põhjendab nende kahe isomeeri erinevust. Ehk teisisõnu, alumine tasand jätab oma põhjustamises teatava määramatuseriba (nt. et füüsikaliselt on viinhappe molekuli keemilisi sidemeid võimalik paigutada ruumis kahel peegelsümmeetrilisel moel) ning ülemine tasand eksploateerib seda määramatust. Isendi keerukusetasandite lisandudes muutub selline määramatust suuremaks. Ülemine tasand on alati

keerukuse **põhi** (ning see põhi ehk uudne seostusviis nõuab alati millegi taandamatult uue leiutamist) ning alumine tasand tema **põhjus**.⁷⁸

Siinkohal muutub mõistetavaks, miks me töömees esimeses peatükis välja neli uurimisviisi ja rõhutasime kolmanda ja neljanda uurimisviisi vajalikkust. Nimelt taandatakse reduktsionistlikes mudelites kas teine uurimisviis esimesele (st. ülemine tasand taandatakse alumisele) või ka kolmas ja neljas uurimisviis esimesele kahele, isekülge esiküljele. Mis puudutab esimest laadi taandamist, siis me püüdsime näidata, et alumise tasandi poolne põhjustamine on ainult üks pool isendi kehatasandite kirjeldamisel ning nõuab oma teise poolena ülemise tasandi poolset põhjendamist.

Mis puudutab teist laadi taandamist, siis sellised reduktsioonid jäävad ühekülgses, kuna uurivad ainult esikülge, jättes tähelepanuta isekülje. Sellistes taandamistes ei paigutata iseennast vaatlejana nende olendite *endi* positsiooni (nende iseküljele) ja kosmoloogilise keerustumisprotsessi *sisse*, vaid jäädakse sellest väljapoole ja asetatakse ennast juba keerustumisprotsessi lõppu (st. sinna, kuhu ta on praeguseks välja jõudnud), ning käsitletakse kogu eelnenud protsessi meie (st. inimeste) maailma seisukohalt, meie omaste ilmnemisviiside järgi – “jumalikust” vaatepunktist. Sellest tekib naiivne illusioon, justkui neljamõõtmeline aegruum oleks kogu aeg olemas olnud, samas kui see on miljardite aastate pikkuse arengu *tulemus*, märkides ühe väga keerulise isendi (inimese) maailma ruumistamise ja ajastamise vormi. See on inimliku maailma ajas tagasiprojektseerimine, „tagantjärele tarkus“, kus on ära unustatud, mida kõike selline vaatepunkt tegelikult eeldab. Kui me neid eeldusi uurime, siis näeme, et see eeldabki inimese maailma, mida enne inimese tekkimist juba määratluse järgi olemas olla ei saanud ehk tegemist on antropomorfismiga. Kui me nüüd – kooskõlas kolmanda ja neljanda uurimisviisiga – püüaksime ennast *tegelikult* kujutlusvõime pingutusega asetada keerustumisprotsessi mingisugusesse etappi, siis poleks meil mingisugust võimalust ette näha, millised saavad olema edasised keerukustasandid, s.t mis kuju nad võtavad.

Kokkuvõtteks: kehatasandite keerukuse kasvades luuakse ehtsalt ja taandamatult uusi ajastamise ja ruumistamise viise. Nende tasandite tekkimine käib kahel moel: aegamisi ühel tasandil (tihendus) ja järsult uuele tasandile (nihe). Eelnevalt me juba ennetasime keemiatasandi käsitlemist, aga järgmises peatükis (5. peatükk „Kujunemine“) käsitleme ülevaatlilikult mõningaid selle arengu olulisemaid etappe. Seni jätame meelde mõisted ruumistamine ja ajastamine, tihenemine ja nihe, põhjustamine ja põhjendamine, määramatuseriba.

⁷⁸ Nii et keerukuse kasvades ühes mõttes määramatus väheneb (mis enne oli määramatu, saab nüüd määratud mingite reeglite järgi), aga teises mõttes määramatus ehk vabadus kasvab (isendile tekib juurde tähenduslikke eristusi ehk erinevaid olekuid, mis „teevad vahet“.

4.2. TUUM- JA ÄÄRELÄBIVAATUSE ERISTAMINE

4.2.1. Läbivaatuse sõõrid. Uued ruumistamise ja ajastamise režiimid uues tuumläbivaatuses

Jõule vastab selle jõu läbivaatamine ning kehale kui Väe Jõu teatava järgu kokkutõmbele vastab selle keha läbivaatus kui Väe Läbivaatuse ahenemine sellele kehale, sellele jõukompleksile. See on isendi oma- ehk tuumläbivaatus. Nõnda nagu evolutsiooni käigus tõmmatakse kokku üha uusi kehatasandeid, samamoodi eristub ka läbivaatuses üha rohkem läbivaatusesõõre. Mis siis toimub, kui nihkeliselt eristub uus kehatasand? Uus läbivaatusesõõr ehk uue tasandi isendi tuumläbivaatus lõimib alumise tasandi läbivaatused kokku üheks koondmuljeks. s.t ta ei vaata läbi alumise kehatasandi iga sündmust eraldi, iga alumise läbivaatuse teisendust omaette, vaid tõmbab need ühtekokku. See tähendab ühtlasi, et uus tuumläbivaatus ei ole mõjutatud igast alumise kehatasandi läbivaatusest eraldi, vaid alles nende kogumist, ning harilikult nõuab tuumläbivaatuse teisendus seda, et oleks kuhjunud mingisugune kindel hulk alumise tasandi sündmusi, mis ületavad teatava kriitilise läve, teadvuseläve (“teadvus” ongi tähelepanek sellisest muutusest, üleminekust). Tuumläbivaatus on oma „äärest“ eristatud teatava lävendiga, piiriga. See tähendab, et uue tuumläbivaatuse omaajaline ja omaruumiline toimimistasand on kõrgem, nii et ta läbivaatab rohkemaid ja keerukamaid elemente ning tema tegutsemisrütmi on keskeltläbi **aeglasem**. Kuid põhiline ei ole mitte selle rütmi kiirus iseenesest, vaid veelgi olulisem on see, et kasvab **ajaline diapasoos**, s.t uues tuumläbivaatuses on erinevamate kiirustega **ajastamisrežiime**, rohkem „käike“, ta on liigendatum.

Prootoni ja neutroni „taktsagedus“ on keskeltläbi aeglasem kui kvarkidel, aatomituumal keskeltläbi aeglasem kui prootonil ja neutronil, molekulil keskeltläbi aeglasem kui aatomil jne. Keerukam tasand on ajaliselts ülevaltlikum ja selle sees saavad eristuda kiiremad ja aeglasemad rütmid. Võtame näiteks signaalide vahetamise elusraku kaaliumi ja naatriumi ionide vahendusel. Harva mõjutab raku käitumist üksiku iooni sissetulek või väljaminek (ning võib eeldada, et see ei tähenda ka mingit muutust tema „tuumläbivaatuses“), vaid harilikult alles see, kui rakumembraani on ühes või teises suunas läbinud mingi kriitiline hulk ioone. See tähendab, et raku tuumläbivaatuses akumulereeritakse kõigepealt mingi hulk alumise tasandi sündmusi, ning tuumläbivaatuse muutus toimub teatava viivituse järel, kui saab ületatud vastav kriitiline lävi, teadvuselävi, mis on seotud mingi väärtuse või tähenduse teisenemisega isendi jaoks. Harilikult kõigepealt kogutakse kokku, „akumulereeritakse“ mingi hulk alumise tasandi sündmusi mingi ajavahemiku vältel, ning alles siis toimub tuumläbivaatuse muutus. Selline kokkukogumine ja akumulereerimine võimaldab saada globaalse mulje oma jõududest ja ümbrusest, ning mida keerulisemad on oma jõud, seda liigendatumad on ka need kogumise viisid (selle kaugeleviidud edasiarenduseks on imetajate ja mõningate teiste oleste kõrgelt eristunud meeled, nii välis- kui omatajaks). Ja mis põhiline: keerustumise käigus saab mitmekesistada lävesid, mille ületamine muutub tähenduslikuks. Looduse loomine ehk Maailma tekkimine tähendab ajastamiste kontekstis seda, et algse absoluutse kiiruse (valguse kiirus) sees tekivad aeglustused ning erinevate

ajarežiimide eristused. See käib koos jõudude ohjeldamise, ohjamise ja kokkupõimimisega (valguse kiirusega saab senikehtiva füüsika järgi liikuda vaid massita osake; kõik ohjeldatavad ja põimitavad jõud nõuavad aeglasemaid kiirusi). Iga kehahierarhia kõrgem tasand tähendab ajastamise kokkutõmbamist; mida kõrgema tasandi kokkutõmbega on tegemist, seda rohkem liigendatakse, kodeeritakse alget määramatuseriba ehk seda rohkemad ajastamise viisid saavad võimalikuks.

4.2.2. Keerukama isendi tuumläbivaatuse nõtkus ja ahtus; unustamine

Tuumläbivaatus on isendile vastava ülemise kehatasandi ehk sealsete seosejõudude isekülg. Kuna keerukamas isendis on neid jõude mitmekesisemalt, siis on ka vastav tuumläbivaatus **nõtkem**, kuna saab opereerida rohkemate eristustega, saab paremini oma "käike" vahetada, "nõtkuda" ühest tähenduslikust liinist teise; ta sisaldab rohkemaid "nõtkeid", on teataval määral iseseisvam. Kuna uues tuumläbivaatuse sõõris tuleb opereerida mitmekesisemate ruumistamise ja ajastamise režiimidega, siis on vastav läbivaatus mobiilsem, liikuvam, fokuseeritum.

Kui me tuleme tagasi rakunäite juurde, siis ta võib olla „rumal“ üksikute ionide liikumise suhtes, kuid talle saavad kättesaadavaks erinevad teadvuseläved, s.t ta saab sätestada erinevaid piire, mille ületamisel toimub temas muutus (nt kas ta „märkab“ ühe iooni membraaniläbistamist või kümne, saja, tuhande, ...; saab erinevatest gradiendumuutustest kombineerida liitmärke: vt nt Bruni 2008), kodifitseerides ja üledetermineerides niimoodi välisusega läbikäimist. Isegi kui need teadvuseläved on näiteks raku puhul üsna muutumatud, nii et ta ei saa neid ise volilt ümber tõsta, siis keerukamate olendite puhul on selge, et ta saab ka neid lävesid vähemasti teatud määral ise sättida: näiteks kui ma keeleolendina keskendun mingile asjale, ütleme haamrile, ja pöoran talle tähelepanu, siis mu tähelepanulävi alaneb ja ma hakkas selles objektis märkama rohkemaid üksikasju, näen näiteks haamri pea metallis kriimustusi, tema puidust käepidemes sooni, plekke jne. Samas võin ma valida ülevaatlikuma läbivaatustasandi, kus tähelepanulävi on kõrgem ja kogu haamer sulandub ühte üheksainsaks peaaegu märkamatuks vahendiks, millega ma naela seina taon, nii et ma ei märka temast mingeid eraldi üksikasju (Heidegger 1993: 66-76).

Teisest küljest on keerukama isendi tuumläbivaatus teatavas mõttes **ahtam** ja selgepiirilisem kui lihtsamate isendite tuumläbivaatused, mis temas **ääreläbivaatuseks** surutakse. Iga isendi keha põhjas on Väe Jõud, millele vastab Väe Läbivaatus, aga iga kehatasandi eristudes ehk välja tahenedes sõelutakse alumisest tasandist välja ainult teatud tunnused, seda üldistatakse, sellest võetakse mingi koondmulje, milles on ühtlaseks, ühtesulanduvaks taustaks ehk ääreläbivaatuseks tõrjutud suurem osa alumise tasandi väikestest sündmustest. Nõnda näiteks ei ole imetajal aimu iga oma üksiku raku tegutsemisest, vaid ta võtab neist välja ainult väga suuri üldistusi: „kõht on tühi“, „nüüd on valus“ jne, millest igaihes mängib kaasa tohutu hulk alumise tasandi sündmusi. Selles mõttes on tuumläbivaatus ahtam ja keerukam isend "piiratum" kui lihtsam isend.

Koondmulje võtmine tuumläbivaatuses ning arvutute väikeste sündmuste ühte sulatamine ääreläbivaatuseks käivad korraga. S.t läbivaatuse liigendumises evolutsiooni käigus on põhiline üha selgemalt eristuvate sündmuste tekitamine tuumläbivaatuses ja ülejäänu surumine ääreläbivaatusesse üha homogeensemata ja ühtesulanduvamate sündmustega. s.t põhiline on piir tuum- ja ääreläbivaatuse vahel, ja see piir muutub keerulistumise käigus üha aredamaks ja tugevamaks (amööbil pole mingeid „alateadlikke komplekse“, kuna tema „üla-“ ja „alateadvus“ pole nii aredalt eristatud ja nende vahel käib liiklemine lihtsamini kui näiteks inimese tuum- ja ääreläbivaatuse vahel).

Siin on oluline rõhutada mõlema suuna aktiivsust ja jõulisust: (1) nii uuele tuumläbivaatusele omaste selguspunktide eristamine (2) kui ka talle vastava ääreläbivaatuse ühtesulandumise ühetaolisus. s.t mida liigendatum läbivaatus, seda *jõulisemalt* on ääreläbivaatus eristatavusse surutud, seda suuremat „vaimupingutust“ see nõuab. (Mõtlemine oleks võimatu, kui me oleksime teadlikud kõigist oma keha orgaanilisist sündmusist, vt. Nietzsche 1996: 39-40). Nii et kui läbivaatuse liigendumist võib kirjeldada aktiivse **märkamisega** (luuakse uue tasandi üksused, mida isendil märgata on vaja, uusi „märke“), siis ühtlasi tuleb seda kirjeldada ka aktiivse „**unustamisega**“ (jäetakse kõrvale hulk alumise tasandi väikesi sündmusi). See kehtib nii alumise tasandi sündmuste kohta kui ka sama läbivaatussõõri sisude kohta: mida keerulisem isend, seda jõulisemalt peab ta „unustama“ oma eelmisi seisundeid, et tõhusalt märgata praegu olulisi ja peatselt teostuvaid sündmusi. s.t kuna keerulise isendi tuumläbivaatuse sisud on mitmekesisemad, siis varitseb teda oht neisse kinni jääda, nende lummusse langeda, mistõttu saab vajalikuks aktiivne ja jõuline mineviku väljatõrjumine ehk unustamine. Muidugi ei ole unustamine iialgi täielik, minevikusündmused ei saa jäägitult minema pühituks, vaid lihtsalt lakkab nende käesolev toimivus, ent nad jäävad alles ja ootama sobivat juhust, millal jälle kätte jõuda, aitamaks lahendada mõnd praegust sündmust (vt. Bergson 2007: 233). s.t keerukad isendid vajavad vaimse tervise hoidmiseks unustamist – mitte päris täielikku amneesiat, vaid teatavat hooletust mineviku suhtes, sest asi pole selles, et minevikku jäägitult ära kaotada, vaid et mitte tema külge *liiga palju* kinni jääda.

Uuele kehatasandile vastav tuumläbivaatus on ahtam kui eelmiste kehatasandite oma, s.t temas eristatakse jõulisemalt tuuma ja äärt. Uuel tasandil on äärelised läbivaatused segasemad kui eelmisel tasandil. Näiteks seda, mis hundil vastaks männi tuumläbivaatusele, teab hunt palju ähmasemalt ja halvemini, kuna ta on oma tähelepanu koondanud kitsastesse omaläbivaatuse lõikudesse. Selles mõttes on hunt rumalam kui mänd, „kitsarinnalisem“ – keerukam isend on rumalam kui lihtsam isend. Teisalt aga, nagu öeldud, võivad keerukamad isendid tuumläbivaatuse ahenemisega oma läbivaatusele suurema nõtkuse ja liikuvuse (saavad vabamalt liigutada figure ühetaolisemal taustal). s.t hunt on oma ahtamas läbivaatussõõris nõtkem ja liikuvam kui mänd. Hunt on männist kitsarinnalisem, ent terasem. Ta on rumalam, ent oskab oma tarkusenatukest paremini ära kasutada.

4.2.3. Individuaalsuse loovutamine

Seda võib kirjeldada ka alumise tasandi isendite poolt individuaalsuse loovutamisenä ehk uue tasandi individuaalsuse loomisena (vt. 3.1.1. ja 3.1.2.), mida võib kirjeldada mõistega „**kurnamine**“ selle sõna mõlemas tähenduses: 1) eksploateerimine, ärakasutamine; 2) väljasõelumine. Nende kahe aspekti erinevus saab relevantseks alles väga keerukate isendite puhul, kuid põhimõtteliselt kehtivad need mõisted iga tasandi läbivaatuse puhul. Nõnda võib ütelda, et kolm kvarki loovutavad osa oma individuaalsusest, moodustades ülemise tasandi keha (nt. „prooton“), millele vastavasse tuumläbivaatusse kurnatakse alumise tasandite sündmusist teatav koondmulje. Ning teisipidi: moodustuv uue tasandi jõupõimik ja uus tuumläbivaatus (ohjativ-tahenev keha ning nõtkutav-ahenev läbivaatus) kurnavad alumise tasandi sündmusi ja elemente oma eesmärkide jaoks. Näiteks kui prooton ühineb kvarkidevahelise tugeva jõu jääkjõu abil neutroniga aatomituumaks, siis prooton „kasutab ära“ alumise tasandi sündmusi interaktsioonideks, milles ta osaleb tervikindividaalsusena, kui prooton oma tasandi paarilise, neutroniga.

Uut tuumläbivaatust lõimides peavad alumise tasandi isendid loovutama osa oma individuaalsusest, aga see loovutamine peab püsima parajas vahemikus. Sest on selge, et kui kasvõi üks osapool *kaotab* täielikult oma individuaalsuse, siis mingit uue tasandi tuumläbivaatust ei moodustu. Näiteks kui ma tapan sea ja ta nahka panen, s.t hävitan tema individuaalsuse, siis me üheskoos mingit uue tasandi tuumläbivaatust ei moodusta. Küll aga siis, kui inimene kodustas sea, oli see üks oluline etapp uue tuumläbivaatusesõõri moodustumises. s.t kui inimene ja siga loovutasid osa oma individuaalsusest (inimene määratles end vahekorras sea või mõne teise koduloomaga, ja too koduloom määratles end vahekorras inimesega, tahes-tahmata). Muidugi on nende individuaalsuse loovutamise määr ebavõrdne, olles kodulooma eellaste puhul suurem kui varaste inimeste puhul, ent siiski ei kaotanud ka nood koduloomad oma individuaalsust *üleni* – ja kuigi meile tundub, et inimene kurnab jõhkralt koduloomi omis huvides, siis põhimõtteliselt võiks rääkida ka ümberpöörduvalt, et hoopis koduloomad on inimest ära kasutanud oma levimise ja püsimise huvides, sundides inimest võitlema koduloomade vaenlaste vastu, hoolitsema koduloomade eest jne.⁷⁹ s.t koduloomade kui *liigi* seisukohalt on vähemasti seni „sümbioos“ inimesega justkui soodus olnud (piisonid on peaaegu hävinud, aga lehmad lakkavad igal mandril peale Antarktika⁸⁰).

⁷⁹ Niimoodi vahel ökoloogiaõpikutes räägitaksegi: vt. Begon, Townsend ja Harper 2006: 385. Kuigi tekib kahtlus, kas need autorid on käinud mõnes tööstuslikus loomafarmis. Sellest aga kooruks välja uus teema: poleks päris täpne öelda, et loomad on seal eriti *ebainimlikul* moel inimesele allutatud, vaid pigem, et nii loomad kui inimesed on seal allutatud uuele keerukustasandile, mille väljendusteks selline masstoomine on.

⁸⁰ Samas selline tihe seos inimesega teeb nad muidugi teisest küljest nõrgemaks, selles mõttes, et kui näiteks inimene peaks hävima, siis häviks ilmselt ka suurem osa koduloomi ning lehmade ja piisonite vahekord võiks taas viimaste kasuks pöörduda.

4.2.4. Kõrvutuvuse loome

Keerukama isendi tuumläbivaatus peab opereerima mitmekesisemate ajastamise ja ruumistamise režiimidega – see nõuab ühtlasi seda, et tuumteadvuses loodaks selgemaid eristusi ehk suuremat **kõrvutuvust**. Ahtam tuumläbivaatus tõstab talle ilmneva selgemini välja, ta postuleerib suurema kõrvutuvuse. Läbivaatus korruga aheneb ja hargneb. Mida selgemat kõrvutuvust ta läbi vaatab, seda jõulisemalt peab olema läbivaatus kokku lõimitud, ning teisipidi võimaldab lõimitum läbivaatus eristada suuremat kõrvutuvust. Ehk eristamine ja lõimimine, kõrvutuvus ja läbistuvus käivad käsikäes.

Näiteks selle tõttu, et keeleolend asju *nimetab*, piiritleb ta need asjad aredamalt kui meeoleolend, s.t talle ilmneb suurem kõrvutuvus kui meeoleolendile. Seetõttu inimene ilmselt ka juba *tajub* aredamapiiriliselmal kui loom. Ahtam tuumläbivaatus tõmbab kokku teatava hulga väiksemaid sündmusi ning need kokkutõmmatud muljed on üksteisest selgemini eristatud kui nood väikesed sündmused omaenese tasandil. S.t uus tuumläbivaatus loob suuremat kõrvutuvust, teeb talle ilmnevaid üksusi ehk teadvusmuutusi üksteise suhtes välisemaks, kõrvutuvamaks kui lihtsama isendi avaram ja rohkem avali läbivaatus. Ehk teisisõnu, selleks et saavutada liikuvus oma uuel tuumläbivaatuse tasandil, on vaja mingeid pidepunkte, on vaja muuta alumise tasandi sündmused tahkemaks ja üksteise suhtes kõrvutuvamaks, s.t aredamate eristuste tegemine, suurema kõrvutuvuse loomine on vajalik pidepunktina uue tasandi tuumteadvusele iseloomuliku liikuvuse jaoks. Tõmmates kokku alumise tasandi sündmusi ja neist koondmuljet välja kurnates, saavutab uus tuumläbivaatus teatava sõltumatusastme nende sündmuste suhtes. Ta ei seisa neist lahus ega eraldi, aga oma vabaduseriba saavutab ta **viivitamise** ja **kokkutõmbamisega** (vrd sellega, mida me eespool rääkisime vahe-aja kohta, 2.3.1.) Nagu me kehatasandite puhul kõnelesime: alumine kehatasand põhjustab ülemist, ent ei põhjenda seda. Nõnda ka läbivaatuse puhul: ääreläbivaatuse sündmused (väikesed läbivaatused) põhjustavad tuumläbivaatuse muutusi, ent nad ei põhjenda seda, kuna nad mõjutavad tuumläbivaatust alles alates teatavast *lävest*, mille määravad tuumläbivaatuse ülesehitus ja huvid, ning teatava kokkutõmmatud *kogumina*, kvalitatiivse paljusena.

4.3. OMAJÕUD JA TEISE JÕUD

4.3.1. Sise- ja välispoliitika. Mälutoed ning sisend/väljund

Kehatasandite lisandumine tähendab ühtlasi, et vastav isend saab selgemini eristatud oma ümbrusest ning et selles ümbruses eristuvad aredamini teised kehad, kellega ta läbi käib, ehk tema „paarilised“. Ehk teisisõnu, hierarhilise ülesehitusega kehade väljatahenemisega tekib ühtlasi ka nende kehade kõrvutuvus teiste kehadega. Jõud eristuvad omakehaks ja teisekehadeks. See tähendab, et isend on kaasatud olemuslikku duaalsusse: tema oma jõud ja teiste jõud, seesmus ja välisus, „sisepoliitika“ ja „välispoliitika“. Hierarhiline keha ja sellele vastav läbivaatus tähendavad vahetegu oma ja võõra vahel. Kõige lihtsamate (st. vähima arvu

hierarhiatasanditega kehadega) isendite puhul on see piir hägus, aga hierarhiatasandite lisandudes muutub see üha selgemaks, sest mida mitmekesisemalt on organiseeritud isendi seesmus, seda liigendatum on ka tema välisus ning piir nende kahe vahel on selgem. Saab piiritletud n-ö „oma kamp“ (oma keha), kes eristab end ümbritsevast seda jõulisemalt, mida huvitavam neil isekeskis on.

Niisiis on isendil loomuldasu kaks nõudmist: ühest küljest hoida omaenese jõude ja individuaalsust ning teisest küljest läbi käia ümbrusega. Isend läbivaatab talle ilmnevat ümbrust („omailma“) ja oma jõude, ning see tingib infovahetuse ühest küljest omaenda keha piires ja teisest küljest ümbrusega („sise-“ ja „välispoliitika“). Need kaks süsteemi on omavahel tihedalt seotud ja tingivad teineteist vastastikku. Need on sageli vastandlike kalduvustega: kalduvus ennast maksimaalselt stabiliseerida *versus* kalduvus maksimaalselt paindlikult kohaneda välisega. Seetõttu peab isend alati leidma mingi tasakaalu nende vahel, kusjuures see tasakaal on olemuslikult püsitu ja nõuab alati kohendamisi, proovimisi, uusi katsetamisi (antud organiseerumistasandi võimalusi mööda). Iseloomulik on see, et mida keerukamaks muutub keha, seda spetsialiseeritumaks muutuvad ka need infovahetuse süsteemid. Kui elu-eelselt on nad vähe või üldse mitte eristatud, siis elu teostatud nihkega joonistuvad need loogilised suhted ümbrusega paremini välja.

1) **Sisepoliitika.** Kui individualiseeritud isendi keha keerukus on suhteliselt madal, siis saab ta vahetult oma keha elemente läbivaadata ja see käib „jõududeks“ või „vastasmõjudeks“ nimetatud läbikäimiste kaudu (nt. tugev või elektronõrk vastastikmõju). Kui isendi keha keerukus ületab teatud taseme, vajab ta spetsiaalseid üksusi oma keha ehitamiseks ja juhtimiseks, **mälutugesid**. Niimoodi eristuvad elusolendites erilised sisepoliitika mehhanismid, mis tegelevad kehaloomega (genoom ning selle lugemine ja tõlkimine), ning hiljem tekib veel teisi mälutugesid (närvüsteem ja aju, kiri, elektroonilised aparaadid). Mälutoed võimaldavad säilitada ja taasluua keha erinevate osade vastastikuseid keerulisi seoseid, sest keerukas ühtlõimitud keha nõuab erinevate protsesside täpset omavahelist ajastamist ja erinevate kehaelementide koordineerimist.

2) **Välispoliitika.** Ükski isend pole täielikult ümbrusest ära lõigatud, vaid temasse suubuvad ja temast väljuvad pidevalt jõud ning mõjutused. Välispoliitika on alati kahesuunaline, „**sisend**“ ja „**väljund**“. Keerukam keha tähendab ka mitmekesisemaid lävimisi ümbrusega, nii et ta võtab vastu rohkemat ja edastab rohkemat. Isendi keha kujutab endast määramatusestsooni, mis on lihtsate isendite puhul tagasihoidlik, ent mis keerukamate isendite juures aina kasvab. Välisus tähendab isendi jaoks teisesust, asümmeetriat, erinevust ning mida peenem on jõudude sissevõtmise ja väljaandmise mehhanism, seda peenemalt saab seda erinevust ära kasutada, seda suuremaks saab muuta olendi määramatust ehk vabadust, kuna igale sissetulevale jõule saab isendit iseloomustava keha ehk seosejõudude pinnalt reageerida üha rohkemate võimalike väljaantavate

jõuavaldustega.⁸¹ Või teisipidi öeldes, avaldades välisuses oma jõudu, suudetakse vastuseks tulevaid muutusi peenemalt analüüsida ning vastavalt ka oma edasist tegutsemist nüansseeritumalt suunata. Lihtne isend annab saadud mõjusid edasi minimaalse viivitusega ja minimaalse teisendusega; keerukama isendi puhul kasvab võimalik viivitus vastusega ning kasvab ka teisenduste hulk ja määr. Nii et keerukam keha saab olla ümbritseva poolt mõjutatud rohkematel viisidel ja ta võib neid ise mõjutada rohkematel viisidel kui lihtsam isend.⁸² Keerukamatel isenditel (eeskätt alates meeleolendeist) eristub välispoliitika omakorda selgemalt sisevälisuseks (oma liik või grupp) ja välisvälisuseks (ülejäanu) ning keerukuse kasvades suureneb eristuste hulk veelgi (korreleerudes sisemise keerustumisega).

Tasub taas rõhutada, et isend pole mingi esmane antus, mis kõigepealt asetatuna hakkaks seejärel ümbrusega lävima. Esmalt on antud eristumine ehk jõud (vt 3. peatükk „Jadad“), mida maailma loomise hetkel hakatakse klombistama ning mis klombistamise tagajärjel saab ühtlasi piiritletud erinevateks kehadeks. See tähendab, et loov tegevus käib isendi ja tema ümbruse **piiril**, nii et ühele poole tekib tema „seesmus“, „oma keha“ ja teisele poole tema „välisus“, „teised kehad“ – nagu Uexküll näitab, pole isendi välisus talle vähem iseloomulik kui tema seesmus. (1) Isendi keha **seesmus** on teatav hulk läbivaadatud elemente, mis on tema „omad“ ning mis „on“ isendit; ning teatud keerukustasandist alates hakkavad seda seesmust organiseerima, haldama ja stabiliseerima spetsiaalsed mälu- (nt DNA, sünapssid, kirjutised). (2) Isendi keha **välisus** on tema iseloomulik „omailm“ ehk välisuse osa, mis evib talle tähenduse ja mida ta püüab mingil määral hallata. Välisus kujutab isendi jaoks alati mingit pinget ja oma välispoliitikaga, mõjude sissevõtmise ja väljaandmisega, püüab isend seda jõudumööda stabiliseerida ja hallata. Isend *on* oma piiril ning isendi keerustumine tähendab selle piiri kurdumist, voltumist, sopistumist, jõudude kokkupõimimist, nii et ühelt poolt muutub jõudude sissevõtmine ja väljastamine mitmekesisemaks, mis nõuab teiselt poolt ka keerukamalt organiseeritud seesmust. Isendi piirilt lähtub keerustumine nii väljapoole (lävimine ümbrusega) kui ka sissepoole (sisestruktuur).

4.3.2. Isendi sisepoliitika

Isendi „sisepoliitikat“ saame lihtsamate isendite puhul vaadelda eeskätt tema seosejõudude, tema keha kooshoidvate jõudude kaudu (tugev ja elektronõrk vastasmõju), mis on aga ühtlasi ka jõud, millega isend ümbrusega lävib („välispoliitika“). Keerulisemate isendite puhul eristuvad spetsiaalsed mehhanismid keha reguleerimiseks, mälu- (nt DNA, aju, kiri).

⁸¹ Eelnevalt me ütlesime, et alumine kehatasand on määratum ja ülemine kehatasand reglementeerib seda täpsemalt. Kuid just sellesama ülekodifitseerimise tõttu tekib isendil uusi läbikäimisviise, mis omavad tema jaoks tähendust. Kui me seda asjaolu arvesse võtame, siis selles tähenduses on ülemise tasandi määratumus või vabadus suurem, kuna tal on rohkem erinevaid tähenduslikke läbikäimisviise ümbrusega. Neid määratumuse kaht tähendust tuleb lahus hoida.

⁸² „Eetika“ Postulaat III ja VI, mis asuvad II raamatu XIII propositsiooni järel, vt. Spinoza 1999: 128 ja 130.

4.3.3. Isendi välispoliitika

Isendi „välispoliitika“ kirjeldamiseks toome välja mõned parameetrid, mille järgi seda vaadelda: (1) osapoolte teojõu muutumine lävimisel (kasv/kahanemine), (2) ajaline kestus (lühiajaline/püsiv), (3) kohtumise vahemaa (lähedane/kauge), (4) kohtumise variatiivsus (suur/väike). Need on kvalitatiivsed parameetrid ning nende absoluutväärtus sõltub isendi keerukusastmest.

4.3.3.1. Teojõu muutumine lävimisel

Isendit iseloomustab teatav iseloomulik lävimisjõud, s.t see, kui palju ja milliseid mõjutusi ta suudab taluda ning teostada, tema afekteeritavus- ja afekteerimisviisid (vt 1.5). See jõud võib varieeruda mingis vahemikus, kord kasvades ja kord kahanedes. Lihtsuse mõttes võtame kaks läbikäijat, „isend“ ja „paariline“, ehk edaspidi „A“ ja „B“. Nende teojõud võib kohtumise tagajärjel kas kasvada, kahaneda või jääda samaks, ehk siis isendi jaoks on tegemist vastavalt „positiivse“ ehk „negatiivse“ ja „neutraalse“ (kasuliku, kahjuliku ja ükskõikse) kohtumisega. Mõlema osapoolte teojõu kasvamine ja kahanemine lävimisel on skaala, kus võib põhimõtteliselt eristada lõputult palju erinevaid astmeid, aga siinkohal huvitab meid eeskätt kohtumise dünaamika, s.t kas teojõud kohtumise tagajärjel hakkab *kasvama*, *kahanema* või *jääb* samaks, ja mitte niivõrd selle muutuse kvantiteet. Sel moel saab loogiliselt eristada kuut erinevat loogilist võimalust üheksa lahendusega⁸³:

1) ++ Nii A kui B lävimisjõud kasvab ehk mõlemale osapooltele kasulik kohtumine. Näiteks kahe keemilise elemendi ühinemine keemiliseks ühendiks; kahe elusolendi mutualism, sümbioos.

2) +- Kas A lävimisjõud kasvab ja B oma kahaneb või vastupidi, ehk ühele osapooltele kasulik ja teisele kahjulik kohtumine. Näiteks kisklus, parasiitlus. Mõnede teadlaste arvates eluslooduse mutualisminäited (++) koosnevadki tegelikult kahest +- suhtest, kus mõlemal pluss kaalub üles miinuse (Begon, Townsend ja Harper 2006: 381).

3) +0⁸⁴ Kas A lävimisjõud kasvab ja B oma jääb samaks või vastupidi, ehk ühele osapooltele kasulik ja teisele ükskõikne kohtumine. Näiteks kommensalism.

4) -0 Kas A lävimisjõud kahaneb ja B oma jääb samaks või vastupidi, ehk ühele osapooltele kahjulik ja teisele ükskõikne kohtumine. Näiteks kui jalutaja astub sipelga surnuks. Amensalism.

⁸³ Eesti keeles selle kohta vt. Kalevi Kull, „Semioom: orgaanilised interaktsioonid kui õpitud ja kodeeritud interaktsioonid“. – *Schola biotheoretica XXXVII*. Tartu, 2011, lk. 7-10.

⁸⁴ Siin ja edaspidi on nullmärgilised kohtumised problemaatilised, sest kuivõrd need nende kahe olendi jaoks siis üldse kohtumised on? Ja võib-olla me lihtsalt ei oska märgata või tuvastada nende positiivset või negatiivset mõju isendile? Siiski vähemasti praktilises kasutamises tundub olevat kasulik opereerida ka nullmõjuga.

5) -- Nii A kui B lävimisjõud kahaneb ehk mõlemale osapoolle kahjulik kohtumine. Näiteks duellandid tapavad teineteist. Või peremeesorganism hukkub parasiidi tegevuse tõttu, ilma et viimane jõuaks edasi levida.

6) 00 Nii A kui B lävimisjõud jääb samaks ehk mõlemale osapoolle ükskõikne kohtumine (Kullil "neutralism"). See võib olla taotluslik mittekohtumine, näiteks kui erinevad liigid valivad erinevad ökoloogilised nišid, et mitte üksteisega konkureerida. s.t mittekohtumine pole siis sisutu ja juhuslik, vaid tähenduslik ja taotluslik.

Me näeme, et enamik näiteid on bioloogia vallast (neid saaks hõlpsasti tuua ka keeoleolendi kohta). Lihtsamate isendite puhul on üldse problemaatiline rääkida lävimisjõu kasvamisest või kahanemisest või sellest, et kohtumised oma paarilistega neid kuidagi „rõõmustaksid“ või „kurvastaksid“ (vt. allpool lõiku 4.4.). See on ka arusaadav, sest Fraseri mõistes (1982: 29-30) biotemporaalsusele eelnevalt ei ole olemas ajasuunda, mis tähendab, et näiteks keemiline („eotemporaalne“) isend on ükskõikne oma „edasise“ muutuse suhtes, nii et ta ei saa selle üle kurvastada ega rõõmustada ning ühtlasi on problemaatiline rääkida tema lävimisjõu kasvamisest või kahanemisest kohtumiste mõjul. Ent tundub, et kui näiteks kaks aatomit ühinevad keemiliseks ühendiks, siis see on neile energeetiliselt soodus ehk teatavas mõttes „mõnus“, ning keemilise ühendi lahtirebimine väliste füüsikaliste jõudude mõjul oleks „ebamõnus“. Ehk et keemilise ühendina nad suudavad üheskoos rohkemat ja on sõltumatamad kui eraldi. Kuigi elueelsete kehatasandite puhul on selliste eristuste tegemine problemaatiline, postuleerin, et nihestumine kõrgemale kehatasandile on olenditele omavahelises läbikäimises positiivne ja kasulik ning lõhestumine madalamale kehatasandile on negatiivne ja kahjulik. See pole seda ehk nende olendite jaoks, aga see saab olema seda olnud kõrgema kehatasanditega olendite jaoks.

4.3.3.2. Kestvus

1) Liikuv, lühiajaline. Kohtumine kas laguneb laiali nagu „00“ kohtumises või siis variseb kokku nagu äärmuslikel „+“ ja „-“ juhtumitel (üks hävitab teise või mõlemad hävivad).

2) Püsiv, pikaajaline. Kohtumine kestab muutumatuna määramatu hulga aja. Näiteks aatomitekooslus kivitükis.

Nende vahele mahub poolliikuv/poolpüsiv kestvus: näiteks elusolendi ainevahetus, mille abil elusolendi kehas püsib kogu aeg enam-vähem stabiilne elementidehulk, aga mille abil neid elemente ühest otsast juurde hangitakse ja teisest otsast kõrvaldatakse. Kui kohtumine on täiesti juhuslik, siis üldjuhul ei teki sellest mingit kõrgema tasandi keerukust. Kui kohtumine on järgalt püsiv, siis kohtumine ei varieeru ja keerukus ei kasva. Kõige suuremat keerukust luuakse vahepealt, poolpüsivas kohtumises-vahekorras, milles säilib isenditevahelise läbikäimise variatiivsus, ilma et see oleks puhtjuhuslik. See, mis siin loeb, pole ajaline kestus kronoloogilises mõttes, vaid läbikäimise kestuse suhe läbikäivate olendite

omaaegadega ja nende ajavormiga. Sellised vahepealse kestusega kohtumised saavad alguse juhusest, kui see osutub olendile välja- ja üleskutseks, s.t ta võtab selle enda peale, "iseneb", nii et see saab mingil moel lõimitud tema aksiomaatikasse ning teisendab tema edasist kättetoomist ehk "esinemist".

4.3.3.3. Distant

1) Maksimaalne. Kohtumise distantsi maksimumiks on „00“ tüüpi läbikäimine ehk vältimine, hoidumine. Sealt edasi laguneb kohtumine hoopis laiali omavahel mittesuhtlevateks omailmadeks (nii et suhtlus käib ainult kaudselt mingi suurema terviku kaudu).

2) Minimaalne. Kohtumise distantsi miinumiks on kohtumiseruumi kokkuvarisemine, „liiga lähedale minemine“, nagu see on äärmuslikes „+“ ja „-“ tüüpi kohtumistes (üks hävitab teise või mõlemad hävivad).

Nende kahe äärmuse vahel on mitmesugused „++“ tüüpi ja mahedad „+-“ tüüpi kohtumised, kus olendid püsivad mingil kohtumise vahemaal, mida nad hoiavad, nii et see ei lagune laiali ega varise kokku. Kohtumine tähendab seda, et pole tegemist ükskõikse kõrvuti-olemisega, vaid et kohtujad on koos mingil vahemaal, kus nad on üksteisele paarilised. s.t nad ilmnevad üksteisele ja olend võtab kohtumise „enda peale“, „isendab“ seda, lõimib oma läbivaatusalasse, nii et see moodustab selles teatava probleemi. Probleemi võib ära lahendada, nii et see olendi stabiilsust ja sisesümmeetriat enam ei häiriks (laialilagunemine või siis kokkukukkumine: kõnnin minema või panen nahka) või siis leiutatakse uus aksiomaatika, uue „vahe“ „maa“ (vrd. „vahe-maa“ osas 1.10 ning „vahe-aeg“ osas 2.3.1.), mis võimaldab teda jätkuvalt üleval hoida (kohtumise hoidmine). Küsimus on siin selles, kuidas hoida „parajat kaugust“. Kui vahemaa läheb liiga suureks, siis kaob kontakt; kui see kahaneb liiga väikeseks, siis pole samuti kontakti ning keerukus mitte ei kasva, vaid kahaneb (ühtlustumine). Teisega parajal vahemaal asumine, probleemis püsimine, kohtumise hoidmine, suurema keerukuse loomine – kõik see käib selle kaudu, et püsitakse parajal kaugusel ja hoitakse kontakti, langemata sellest välja ega sisse. Niimoodi moodustavad osapooled üheskoos keerulisema süsteemi, loovutades osaliselt oma individuaalsust (vt eespool 4.2.3 ning 3.1.1. ja 3.1.2.) ning toimub intensiivne lävimine piiril.

4.3.3.4. Variatiivsus

1) Maksimaalne (juhuslikkus). Võib tunduda, et variatiivsuse maksimumiks on täiesti juhuslik ja reeglistamata kohtumine. Näiteks kui aatomil pole valentselektrone (nt. inertgaasid), siis nad teiste aatomitega harilikult kindlaid ühendusi ei moodusta, nii et nende kohtumised jäävad määramatult variatiivseks. Ometi ei loo sellised kohtumised keerukust, sest ükski kohtumine ei tee vahet, ei loo midagi reaalselt uut, olulist.

2) Minimaalne (äramääratus). Kui saab kohtuda ainult mingi(te) kindla(te) paarilis(t)ega. Sellise kohtumise informatiivsus on väike. Näiteks nagu Uexküll

tihtipruugitud näites valib puuk ümbritsevast välja ainult kolme või nelja sorti ärritit, millele ta reageerib.

Kohtumised on kõige mitmekesisemad siis, kui nad pole täiesti juhuslikud ega ka täiesti äramääratud, vaid kui nad on vahepealsed. Näiteks kui keemilise element pole „ükskõikne“ teiste suhtes ega aheldatud ühe paarilise külge, vaid kui ta võib kohtuda mitmel moel ja mitmete paarilistega. Küsimus on jällegi erinevustes, mis “teevad vahet”: maksimaalse variatiivsuse ehk juhuslikkuse puhul üksikud kohtumised ei tee mingit vahet, kuna puudub reegel, mis neid ühendaks, nii et nad lagunevad laiali, jälgi jätmata. Minimaalse variatiivsuse puhul jällegi ei ole vahet, kuna kohtumine on kogu aeg ühesugune, ehk kohtumist õigupoolest polegi, või see on viljatu. Keha teoju määratleb eeskätt see, kui paljude erinevate paarilistega ta suudab läbi käia, ja selleks peab olema suur variatiivsus, mis peab ühtlasi olema ka kuidagi ühte lõimitud. Astmelise keerustumise puhul on võimalik, et üks kohtumislilik “kivistub” ehk muutub harjumuspäraseks ja vähemuutuvaks (nt. hulk biokeemilisi reaktsioone elusolendi kehas), selleks et avada *uue tasandi* variatiivsust, mis “teeb” veel jõulisemat eristust (nt. elusolendi käitumine).

4.3.4. Kokkuvõtteks

Paarilisega kohtumist võib tõlgendada kahe erineva kalduvuse koostoimena: ühest küljest on isendi püüdlus seesmise sümmeetria, stabiilsuse poole ning teisest küljest on tema ebapüsiv, pingeline vahekord ümbritsevaga. Kui isend kohtub paarilisega ehk asub teatavas asümmeetrilises olukorras, siis on esiteks võimalik, et see asümmeetria kaldub kaduma kas kokkuvarisemise või eemaldumise moel. Niimoodi keerukus kas püsib antud tasandil või langeb madalamale. Teiseks aga on võimalik, et see asümmeetria saab hoitud ja vahendatud, nii et püsitakse kohtumise vahemaal ning et kohtumine omandab piisava konsistentsi ning saab ise kõrgema tasandi sümmeetriaks (kehaks, isoleeritavaks süsteemiks).

Kohtumise ajalis-ruumiline “parajus”, mis loob suurimat mitmekesisust, võib jätta mulje, justkui oleksid ette antud piirtingimused, mille vahel see võimalik on. Tegelikult piirtingimused pigem omandavad sellise tähenduse kohtumise vahemaal ja loovas läbikäimises, mille loogika tekitab ka sellised piirid, loob piirid tähenduslikena.

4.4. OMA- JA TEISELÄBIVAATUS

4.4.1. Oma- ja teiseläbivaatuse selgem eristamine

Koos Looduse loomisega ehk Maailma tekkimisega hakkab Jõud taženema hierarhilisteks ja üksteise suhtes kõrvutuvateks kehadeks ning vastavalt hakkab Läbivaatus ahenema nende kehadele, nii et igal individualiseerunud päriskehal on omaläbivaatus. Omaläbivaatus aga formeerub läbikäimises olendile vastavate paarilistega, keda ta hakkab asetama „teistena“ seda selgemini, mida rohkemate paarilistega ja mitmekesisemalt ta läbi käib. Minu „oma“ läbivaatuse piiritlemine on

lahutamatu „teiste“ läbivaatuste piiritlemisest. Mida keerulisem on keha, seda liigendatum ja mitmekesisem on nii tema tegutsemine kui ka selle tegutsemise läbivaatus. Kui isend teeb oma tegutsemises rohkem eristusi, siis see tähendab ühtlasi seda, et talle ilmneb aredam kõrvutuvus. Seda täpsemini ja aredamalt saavad lokaliseeritud tema paarilised ning neile saab omistatud mingi individuaalne märk (erinevat laadi „teised“).

See tähendab ühtlasi isendi iseseisvuse ja aktiivsuse kasvu. Sest kuni teine pole asetatud teisena, seni tegeleb isend ainult tagajärgedega, väljast saadavate muljunge ja muljetega. Teise asetamine, tema distantseerimine, talle subjektsuse omistamine, tähendab juba põhjuste teadmist, ennetamist, „planeerimist“, suuremat vabadust.⁸⁵ Jällegi me näeme meelevahekorra⁸⁶ (elu) tekkega kaasnevat olulist murrangut, sest kõik see märgiline mitmekesisus hakkab tõeliselt arenema alles koos elu teostatud nihkega. Sest nüansseeritud teise-poliitika eeldab keerulist mäletamise ja ennetamise ning mõjude vastuvõtmise ja edastamise tehnikaid, mis arenevad välja eeskätt alates meelevahekorra keerukustasandist. Mingil määral on seda siiski ette valmistatud juba varasematel keerukustasanditel (ja selle eeltööt poleks meelevahekord võimalikki). Juba selles, kuidas keemiliste ühenditega hakkab „kvantrahtus“ vaibuma ning moodustuma selgepiirilise aeg ja ruum, võib näha oma- ja teiseläbivaatuse selgemat eristamist ning paariliste selgemat „joondamist“ uutel, kõrgematel ruumistamise ja ajastamise tasanditel. Teine pole enam sulanduv (l)aaine, vaid näiteks aatom, kellega ma moodustan just täpselt sellise nurga all keemilise sideme. Meil on raske sisse elada keemilise ühendi maailma, ent tundub, et paarilised ehk „teised“ on siin siiski selgepiirilised kui lihtsamatel olenditel (nt elementaarosakestel).

4.4.2. Rõõm ja kurbus

Mõisted selle kohta, kuidas paarilistega kohtumised meie omateadvust muudavad, oleme laenanud Spinoza filosoofiast (vt. „Eetika“, III osa) ning selle järgi võib ütelda, et jõudu kasvatavad ehk kasulikud kohtumised (vt. 4.3.3.1) rõõmustavad meid, ning jõudu kahandavad ehk kahjulikud kohtumised kurvastavad meid.

Rõõmus kohtumine tähendab seda, et paarilisega kokkupuutumine suurendab mu tegutsemise jõudu ja mitmekesisust ning läbivaatuse intensiivsust ja liigendatust. See jõu või intensiivsuse kasv väljendubki rõõmuna, ongi rõõm ise. Ma kohtun paarilisega, kes sobib mu keha ja läbivaatusega. Näiteks sünni kõhu täis või vaatan head maali – mõlemal juhul ma muutun tugevamaks, ja rõõmustan sellest. S.t siin ma lõimin mingi osa paarilisest ning mu jõud on sellevõrra suurem.

Kurb kohtumine tähendab seda, et paarilisega kokkupuutumine kahandab mu tegutsemise jõudu ja mitmekesisust ning nõrgendab mu läbivaatuse intensiivsust ja liigendatust. See jõu või intensiivsuse kahanemine väljendub kurbusena ja ongi

⁸⁵ Vrd. Spinoza „teine tunnetusliik“, ühismõistete (*notiones communes*) loomine, vt “Eetika” II, 37-40 (Spinoza 1999: 160-168).

⁸⁶ Selle kohta vt järgmine peatükk.

kurbus ise. Ma kohtun paarilisega, kes ei sobi mu keha ja läbivaatusega. Näiteks saan toidumürgituse, teine inimene söimab mind, ma ei mõista loetavat raamatut jne. – kõik see nõrgestab mind, ja see ongi kurb. S.t siin paarilise jõud lahutub minu omajõust ja mu järgijääv jõud on sellevõrra väiksem.

Spinoza (1999) täpsustab, et rõõm on vahetult alati hea ja kurbus on vahetult alati halb (IV, prop 41). S.t see, et mu jõud kasvab, on vahetult alati hea, ja see, et mu jõud kahaneb, on vahetult halb. Kuid rõõm võib olla *kaudselt* halb ja kurbus võib *kaudselt* olla hea (IV, prop. 43) – ja see avaldub eeskätt pikemas perspektiivis. Rõõm on kaudselt halb eeskätt siis, kui ta puudutab üht minu osa teiste osade arvel: Spinoza loetleb siin viis põhilist pahet (III, prop. 56 sc.): liigjoomine, liigsöömine, liigsugutamine, kuulsusjanu ja rahahimu. Näiteks joon alkoholi ja see teeb mind rõõmsaks, aga järgmisel päeval on mul halb olla, mu jõud kahanevad ja ma olen kurb. See tähendab, et joomine ei rõõmustanud mu keha *tervikuna*, vaid mingeid selle *osi*. Selliseid osalisi rõõme nimetab Spinoza „kõdik“ (*titillatio*). Ning osalistest rõõmudest pikas perspektiivis johtuv kurbus võib kaudselt olla hea just nimelt selle kaudu, et nad näitavad, et tegemist oli vaid *osalise* rõõmuga, ning suunavad meid selle poole, et me oma rõõme rohkem ühtekokku lõimiksime, et me ei rõõmustaks oma ühtesid *osil* teiste *arvel*, vaid rõõmustaksime *üleni*. Niimoodi saame olla „reipad“ (*hilaritas*), milline rõõm puudutab meie keha tervikuna – ja kuna ta puudutab keha tervikuna, siis ei saa ta olla millegi arvel ega osutada kurbuseks, vaid selline rõõm on alati hea (IV, prop. 42, vrd. III, prop. 11 sc.). See tähendab, et puhas rõõm on lõimitud rõõm, kogu isiksuseterviku jõukasvust johtuv rõõm (mis on üldiselt läbi teinud piiratute kurbuste lõimimise).

Tundub, et evolutsioonilised tihenemised ja nihestumised on harilikult seotud rõõmsate kohtumistega, s.t kohtumistega, mille käigus olendite jõud kasvab ja läbivaatus intensiivistub (ehkki seda võisid *kaudselt* ajendada mingi kurbus ja sundus, mingisugune tarve). Ning nihestumise vajadus tuleneb ehk sellest, et antud tasandi rõõmud ammendusid, muutusid lahjaks. Üha raskemate aatomituumade süntees ei paku ühel hetkel enam mingit rõõmu, sest väga rasked tuumad on ka liiga ebastabiilsed ja lagunevad kohe ning samade tuumade sünteesimine on igav, perspektiivitu, monotoonne, kaduva erinevusega. Samamoodi ka teiste suurte nihestuste-murrangute puhul, nt mee- ja keeleolendi tekke puhul. Kui rõõmud ammenduvad, siis seda teravamaks muutuvad kogetud kurbused, mis loob pinge, mis otsib lahendust uuel tasandil. Näiteks auto- ja heterotroofide vastastikune frustratsioon enne hulkraksuse teket: ühtesid ähvardas pidevalt ärasöömine ja teisi ähvardas pidevalt see, et jaks ei käi saagist üle. Selline sage kurbus viis selleni, et leiutati hulkraksus, nii et olendid muutusid suuremaks, autotroofid olid paremini söömise vastu kaitstud ja heterotroofid said paremini saagist jagu – mis viis muidugi võitlusele uuel tasandil, aga nüüd juba nüansseeritumalt, sest hulkraksuse tasandil saavad võimalikuks põhimõtteliselt uut laadi lahendused ja strateegiad nii auto- kui ka heterotroofidel. Ning keerukustasandite lisandudes muutuvad isendid

suhteliselt iseseisvamateks ja aktiivsemateks, nii et nad saavad teataval määral ise oma kohtumisi valida, vältides kurbi ja taotelles rõõmsaid kohtumisi.

Evolutsioonilised edasimineked on rõõmsad, aga neid on sageli kaudselt ajendanud hulk kurbusi. See tähendab, et kurvad kohtumised ei ole vahetult loovad, aga kaudselt on nad hädavajalikud – kurbade kohtumiste ja ebasobivate paariliste olemasolu on isenditele n-ö “oraks tagumikus”, mis ei lase neil liiga mugavaks muutuda nagu mõnes budistlikus pooljumalate sfääris.

4.4.3. Välja- ja üleskutse. Algatus ja alus

Kõige üldisemalt võiks ütelda, et kohtudes kutsuvad isendid üksteist oma seesmuselt välja, ja mis edasi saab, s.t kas see kohtumine osutub rõõmsaks või kurvaks, sõltub juba paljudest asjaoludest ja isendi aktiivsusmäärast. Paarilised kujutavad isendi jaoks asümmeetriat, erinevust, mis häirib isendi sisemist endassesulgumist ja enesega samastumist. Isendid on üksteisele **väljakutseks** (vrd. 1.13, 2.3.2 ja 2.3.4.), mis kutsub neid oma piirile, **probleemiks**, mis nõuab lahendamist. Isend ei saa vältida olulisi kohtumisi, mis on tähenduslikud ning kus ta peab oma jõud mängu panema. Nõnda näiteks elavad kiskjad ja saakloomad vastastikku üksteist kombates, proovile pannes, väljakutseid esitades. Või isendi ja keskkonna puhul, ehkki siin on suhe valdavalt ühesuunaline: tasandik, mäestik, veekogu, õhuvald jne. on kõik isendile väljakutseks, mis nõuab teatavate tehniliste probleemide lahendamist (näiteks veetakistus on suurtele veelenditele probleemiks, mille lahenduseks on voolujoonelised kehad). Seda võib laiendada ka lihtsamate isendite peale: sel juhul oleks hapnik vesinikule lahendamist nõudvaks probleemiks, mille lahenduseks on vesi. Tõsi küll, lihtsamate isendite puhul on võimalike variantide hulk väiksem ja on isendi struktuuri rohkem sisse kirjutatud – hapnik ei *vali*, kas reageerida vesinikuga või mitte.⁸⁷

See tähendab, et isendid ei lase üksteisel korduda samaselt, vaid aina eristavad üksteist, ja esitavad väljakutseid uue tasandi lõimimistele. Muidugi püüavad isendid ökonomiseerida, et mitte panna kogu jõudu mängu (kohe, kui selline ökonomiseerimine võimalikuks osutub, s.t meeleolenditel), ning püüavad lahendada väljakutseid olemasolevate vahendite ja käitumismustritega selle pinnalt, mis nad on juba omanud. Alati aga sellest ei piisa – veelgi enam, varem või hiljem osutub iga olemasolev vahend ja käitumismuster ebapiisavaks, isend ei saa ennast täielikult ümbrusest isoleerida ja panna vastu kogu universumi survele (vt „Eetika“ IV osa, aksioom, Spinoza 1999: 344). Siis võtab isend tõesti väljakutse vastu ja tuleb oma piirile, seesmuse ja välisuse piirile, kust avaneb võimalus luua midagi uut. Tõttan ütleva, et jällegi iseloomustab selline inertsus keerukustasandeid alates meeleolendist; lihtsamate isendite „seesmus“ on lihtsam, nii et neil pole võimalikki sinna „varjule tõmbuda“, ning neil ei jäägi muud üle kui kõik väljakutsed täielikult

⁸⁷ See ei tähenda siiski äramääratust, sest kuigi ta ei valitse oma „kas'i“, jääb mingi määramatus „millal“ ja „kus“ suhtes, sest vastavalt kvantmääramatusele ei saa neid parameetreid *täpselt* kindlaks teha.

vastu võtta. Kuna neil pole veel selgepiirilist seosmust (see tekib alles meeleolenditel seoses sise- ja välistehnikate eristumise ja arenguga: mälu, taju ja tegutsemise tehnikad), siis nad teatavas mõttes ongi kogu aeg oma piiril.

Me nimetasime sellist piirsituatsiooni **üleskutseks** (vt 1.12, 2.3.2). Kui tavaolukorras võib isendil eristada esi- ja isekülge ning erinevaid läbistuvuse astmeid (kihte), siis piiriolukorras kaob vahe nii kihtide vahel kui ka külgede vahel, nii et isend puutub kokku oma väega, oma „südamikuga“, milleks on igal isendil Väe eristumise ja lõimimise, Läbivaatuse ja Jõu masin. Nii et esitatakse justkui üleskutse „vertikaalis“ instantsile, millest lähtuvalt kõik isendid üldse (t)ahenenud on. See on looming iseküljel ja käib üle isendi omaläbivaatuse, just nimelt nihestades ja teisendades seda omaläbivaatust. Üleskutse vastuseks võibki olla kõrgema keerukustasandi nihestumine, nii et isend loovutab osa oma individuaalsusest ning nende omaläbivaatused surutakse äärele, moodustamani uue tuumläbivaatuse – mis ongi nood alumise tasandi oma/teiseläbivaatused *muundatud, nihestatud, lõimitud* kujul. Kui tekib selline kõrgem keerukustasand, siis isend saab aktiivsemaks ning suudab lõimida osa nendest kurbadest kohtumistest, mis teda alumisel tasandil painasid. Kusjuures säiliv ebamugavus olgu ümbrusega lävimises või süsteemi enda sees ajendab edasisi üleskutseid. Ebamugavus süsteemi enese elementides saab eriti oluliseks alates keelevahekorra keerukustasandist. Näiteks kui keelevahekorra või kultuuri seisukohalt vaadata, siis suurriikide moodustumine tähendas tohutut jõukasvu, mis väljendus hiigelehitistes, põllumajanduslikes suurrajatistes ja sõjalises ekspansioonis. Aga sellega kaasnev ebamugavus tolle tasandi elementide jaoks (massiliselt represseeritud üksikisikud oma meelegehaga, järjest kulukam lõiv ülastruktuuridele, vt. Tainter 1988) käivitas edasisi arenguid, millega püüti nüansseerida („tihendada“) seda tasandit ning vähendada kurbusi süsteemi sees, et tervikut tugevamaks ja rõõmsamaks muuta.

Kehatasandite tihenemist ja nihestumist võib läbivaatuse raames ehk käsitada isendi erineva positsiooniga neis arenguis: tihenemist tuleks kirjeldada eeskätt isendi aktiivsusega, kui ta kas lihtsalt kordab ennast samasugusena või suudab korrata ennast mõnevõrra erinevalt; nihestumist aga pigem isendi passiivsusega (või siis „aktiivse passiivsusega“), kuna see käib üle tema omaläbivaatuse: ta on kutsutud välja oma piirile, tegutsemine lakkab, on saabunud vaikus, vahe-aeg, ja sellesse ebaharilikku vaikusse tuleb kui välg selgest taevast nihkeline uuendus – vägitegu.

Nii et leiutamise puhul tuleb käivitus või ergutus harilikult mingist esiküljelistest olukorrast ehk väljakutsest, aga leiutis ise ehk „inspiratsioon“ tuleb iseküljest.⁸⁸ Nii et võiks eristada leiutamise algatust ja alust. **Algatus** leiutamiseks – sageli mingi sundolukord, väljakutse – tuleb esiküljelt, paarilistega kohtumisest. Aga leiutamise **alus** on iseküljel, sest just siin võetakse väljakutset „kuulda“, esitatakse üleskutse

⁸⁸ Need aspektid võivad mütoloogias kehastuda erinevate olenditena nt indiaani muinasjuttude koiott ja pistrük. Koiotil on loomise vägi (ta suudab esitada üleskutseid), aga ta vajab pistrüku käivitust, mis selle väe liikuma paneks (väljakutset). See on arhetüüpne olukord erinevatel keerukustasanditel.

mööda isekülge läbistuvusse, mis on isendeil ühine, nii et Jõu ja Läbivaatuse masin saab välja paisata kõige parema lahenduse. Heal juhul suudetaksegi väljakutse lõimida olemasolevate mehhanismidega ning senist isendit või isendi ja paarilise süsteemi niimoodi ümber korraldada, et seni ühitamatu saab ühitatavaks. Niimoodi võiks kirjeldada olulisi evolutsioonilisi leiutisi, näiteks seda, kuidas tekkisid aeroobsed ehk hapnikku tarbivad isendid, sellal kui hapnik oli algsetele olenditele eluohtlik mürk (vt Ploompuu 1998). Inimloomingu puhul käib see samamoodi, ainult selle vahega, et inimene võib teadlikult ise luua vastavaid olukordi ja n-ö pinda valmistada; leiutis aga tuleb sellegipoolest ikkagi alati ise, inimese omateadvusest sõltumata. Nagu Stanislavski (1955) ütles oma meetodi kohta, et sellega ei ole võimalik *luua* inspiratsiooni, küll aga saab selle abil luua *soodsat pinda* inspiratsiooni tulekuks. See ületab töö ja inspiratsiooni lihtsa dualismi: igasugune inspiratsioon nõuab mingisugust pinnavalmistamist ehk „tööd” (mis võib tähendada lihtsalt avatust väljakutsetele); igas loomingu on ühest küljest kohtumine mingi paarilise, probleemi, väljakutsega ning üleskutse, mis õnnestumise korral toob vastuseks leiutise, iseküljelise inspiratsiooni, mis tuleb esiküljel lahti voltida.

Muidugi, nagu Toynbee räägib rahvaste puhul, ei tohi väljakutsed olla ülearu karmid, nii et nad isendi hävitavad (vt Toynbee 2003: 198), sest siis pole see enam väljakutse ega üldse mingi kohtumine (vähemasti tolle individuaalse isendi jaoks). Isendi keerukusastme kasvades võetakse väljakutseid vastu üha eristatumalt: keerukas isend reageerib teatud kergetele väljakutsetele ainult mõne oma osaga, aga tõsiste väljakutsete puhul mobiliseerib end kõige täiega. Sellised viimast laadi väljakutsed sunnivad isendit end tihedamalt ühtekokku lõimima, mis tähendab ka täielikumat rõõmu (vastandina osalistele rõõmudele). See näitab, kuidas isenditepaljus, kõrvutuvus ja mitmekesisus võivad kaasa aidata jõulisemale ja peenemale lõimimisele ja eristumisele.

5. KUJUNEMINE

Kui 3. peatükis “Jadad” me liikusime keerulisematelt isenditelt lihtsamate poole, siis järgnevas peatükis liigume lihtsamatelt keerulisematele. See on n-ö üleüldine ajalugu, mis käsitleb keerustumislugu kõige algsematelt lihtsamatelt organiseerumisvormidelt praeguste keerukamate vormide (ehk kujudeni).

Järgnev tõukub andmetelt, mis on eeldatavasti üldteada, ja võtab need üles käesoleva uurimistöö küsimuste sihis. Eelnevalt vaatlesime keerustumise mõningaid üldisi põhimõtteid: kehatasandite lisandumine, läbivaatuse liigendumine, oma ja teise keha selgem eristumine. Käesolevas peatükis vaatleme sellist eristumise ja lõimimise teineteisesse põimumise või keerdumise lugu selle ajaloolises lahtirullumises. Konkreetne, empiiriline ajalugu on äärmiselt tähtis, sest meie mõistelised liigendused ja skeemid on mõeldud selle tihenduste, kokkutõmmetena (vt. Sissejuhatus 2. osa “Filosoofia kui meetod”). Seda ajalugu ei saa kuidagi välja mõelda ega olemasolevast tuletada. See on järgneva peatüki üks põhilisi kriitilisi eesmärke: kummutada “tagantjärele tarkust”, mis paneb meid uskuma, justkui järgnev on eelnevas “juba olemas” ja oleks sellest tuletatav, kui meil oleks “piisavalt teadmisi”, s.t vastustada reduktsionistlikku programmi (vrd. meie eristust nelja uurimisviisi vahel osas 1.1.), mille järgi kõrgem keerukustasand, hilisem organiseerumisviis on taandatav madalamale ja varasemale. Keerustumine, evolutsioon on reaalse uudsuse tekitamine; e-volutsioon kui “lahtimähkimine” on loov nagu põhimõtteliselt igasugune kättejõudmine.

Teine, eelmisega rööpne kriitiline eesmärk on vastustada *deus ex machina*’id, mis käsitlevaid evolutsioonilisi hüppeid radikaalse katkestusena, seletamatu uudsusena – ükskõik, kuhu seda lõhet ei paigutataks (olgu inimese, elu või Suure Paugu juurde). Me pakume välja mõisted, millega saab käsitleda mistahes keerukustasandit, ehkki kõrgematel keerukustasanditel tuleb vastavalt suuremale keerukusele kasutada ka rohkemaid ja liigendatumaid mõisteid, s.t nõnda nagu kujunemisloos lahknevad ja eristuvad uued kehatasandid ja läbivaatussõõrid, samamoodi peab ka mõisteväljas toimuma liigendumine ja eristumine. Vahel me kasutame mõne keerukustasandi kirjeldamisel mõisteid, mis omandavad täie tähenduse alles hilisemal keerukustasandil. Seegi on “tagantjärele tarkus”, aga mitte reduktsionistlik nagu eespool nimetatud, vaid geneetiline: teataval funktsioonil on *võime* lahkneda ja areneda läbikäimisviisideks, mille täielik tähendus ilmneb alles noil hilisematel keerukustasanditel. See on tähendusele või mõttele isegi iseloomulik: tulla välja alles lõpus. Selles mõttes tulevad keeleolendis kui kõige keerukamas kujunemisvormis, mida me siin kirjeldame⁸⁹,

⁸⁹ S.t võib kujutleda veel edasisi ja keerukamaid vahekordi ja isendeid, aga see puudutab eeskätt tulevikku, mida pole võimalik ette teada. Ulmel on oma oluline roll sellesuunalises mõttetöös, mis on alati ühtlasi kujutlustöö. Niimoodi küll ei suudeta tulevikku ette näha, aga vähemasti nähakse ette tulevik, s.t ollakse avatud mingisugusteks teisendusteks, uuendusteks. Me ei suuda neid küll üksikasjalikult läbi mängida (kui 2. peatükis nimetatud prohvetluse paradoksaalne laad või

Selline peatükk, kus paratamatult tuleb lähedalt tegemist teha teadusest saadud teadmiste ja andmetega, on filosoofi poolt avantüür. Seda seiklust ajendavad meid ette võtma asjast ja mõtlemisest enesest tulenevad nõudmised. (1) Kõigepealt väljendab see, nagu me veidi eespool ütlesime, üldist arusaama ajaloolise kujunemisprotsessi taandamatusest. Me ei saa kujunemislugu välja mõelda, vaid see tuleb järgi uurida. (2) Me võtame teadusest võetud andmed üles spetsiifilise küsimusseade sihis. Väliste pidepunktidenä toome välja faktid ühe või teise keerukustastme tekkimisaaja ja ülesehituse kohta, aga põhiline on meie jaoks järgi uurida, milliseid eristusi ühel või teisel keerukustasandil tehakse (mis on ühtlasi ka lõimingu), s.t milliseid konkreetseid kujusid omandab väe eristumine ja lõimimine. (3) Meid huvitavad eeskätt keerukustasandite suuremat laadi hüpped, millest me käsitleme mitut hüpet füüsikalise keerukustasandi sees, keemilist, meele- ja keelevahekorda. Keerustumise siksakk hüpete ja platoodega on tegelikult fraktaalne. Kui suumida sisse platoosse, ühte keerukustasandisse, siis me avastame sealt uusi hüppeid ja platoosid, ja nende seest omakorda uusi. Neid oleks paslik lähemalt käsitleda eraldi teoses; siinses tekstis on kohta ainult mõningatele suurematele hüpetele. (4) Evolutsiooni puhul tuleb silmas pidada nii katkestusi kui ka pidevusi; s.t on vaja näidata nii seda, mille poolest uus keerukustasand vanast põhimõtteliselt erineb, kui ka seda, kuidas ta eelnevast välja kasvab ehk mis laadi on tema pidevus eelnevaga. (5) Viimaks on see ka katse pidada filosoofia poolt dialoogi teadusega (vrd. Sissejuhatus 2.5. "Loomevallad") ning püüab kujutada ennast üht võimalust, kuidas teadus filosoofiat stimuleerida või viljastada saab.

Järgnevat võib pidada uexküllilikuks „jalutuskäiguks läbi isendite omailmade“, kusjuures vastavalt 1. peatükis esitatud isenditeooriale on isendi ja omailma mõistet laiendatud ka elu-eelsesse. Me püüame mõtelda ja kujutleda, milline paistaks maailm ühe või teise keerukustasandi isendi seisukohalt. Selline mõtte- ja kujutluseksperiment võiks huvi pakkuda ka juhul, kui ei nõustuta siin esitatud ontoloogiaga.

5.1. KUJUNEMISLÄVI. EEL- JA VAHEISEND

Kujunemise horisont nii dia- kui sünkroonselt on määratud Plancki ühikutega⁹⁰: alates Plancki ajast "pärast" Suurt Pauku saame hakata kirjeldama universumit ehk maailma ning samas mõõtkavas spontaanselt tekivad ja annihileeruvad vaakumis virtuaalsed osakesed. See on kujunemise lävi, millest algab füüsika ja millest allapoole jäävat võiks nimetada hüpofüüsikaks. Kujunemislävi märgib esmast kokkutõmmet, see on piir "diagonaali" ja kahte mõõtmesse lahkulöödud olukorra vahel. See kahe ontoloogilise mõõtmega kujunemislävi määratleb eelise

äärmus kõrvale jätta) ning isegi täkkeminekud on pigem juhuslikud ja realsuses teistmoodi konstrueeritud (nagu Nemo laev ja tänapäeva allveelaevad), ent sellegipoolest tuleb see kujutlusharjutusena kasuks, või veelgi üldisemalt tuleviku-valmidusena.

⁹⁰ Pikkus $1,6 \times 10^{-35}$ m, mass $2,2 \times 10^{-8}$ kg, aeg $5,4 \times 10^{-44}$ s.

(Simondoni “eelindividuaalse” tähenduses), mida isendistumine ehk individuatsioon kunagi ei ammenda (Simondon 1964: 4).

Kujunemisläve eelisendlik potentsiaal avaldub esmalt vaheisendina, milleks on vaakumifluktatsioonide virtuaalsete ehk väesolevate osakeste paar, mis spontaanselt tekivad ja annihileeruvad, ning aines jõude vahendavad “vaheosakesed”. Lähikäimisi “reaalsete” ehk käesolevate osakeste vahel (st jõude) saab kirjeldada virtuaalsete ehk väesolevate osakeste vahetamisena. Jõud ehk väesolev osake oleks vaheolend, mis sooritab esimese tasandi kokkutõmbe Väes eel-isendi telgedel. Maailma loomisega tekkis korruga barüonide asümmeetria (ainet on rohkem kui antiainet) ning fermionide ja bosonite ehk osakeste ja jõude vahendavate üksuste duaalsus. Aja-vahe tõttu (mis väljendus paisumisena) väesolevate osakeste paarid ei annihileerunud, vaid osa jäi üle – see ülejääk on “reaalsed” käesolevad osakesed, aine.

Reaalseid osakesi fermione iseloomustab poolarvuline spinn, mis tähendab, et nad alluvad Pauli keeluprintsiibile, mis on kõrvutuvuse printsiip: samas kohas ei tohi olla mitut samas kvantolekus osakest, vaid nad peavad paigutuma üksteisest väljapoole. Suuresti väesolevatel osakel on täisarvuline spinn, s.t see keeluprintsiip neile ei kehti, vaid nad lõputult läbistavad üksteist.

Väesolevad vaheisendid on nii-ütelda „ühe otsaga asjad“, mille varal hakatakse Väge tahendama, aga mis ise pole veel tahked. Vaheisend teostab Väe esimese (t)ahenemise, mis markeerib eelisendi telgi, hakates seda kaheks ajama, „vertikaalseks“ (tasandid, kihid) ja „horisontaalseks“ (oma/teine). Kõik keerukamad olendid tekivad omakorda selle vaheisendi vahendusel, selles eosoleva aegruumi kanaliseerimisest, reguleerimisest, järjestikustest kalduvuste lahkuviimistest.

Järgnevas kujunemiskirjelduses on meil samad läbivad küsimused: millised on ühel või teisel keerukustasandil enese- ja teisetehnikad? Millised eristused uuel keerukustasandil lisanduvad? Millised ajastamise ja ruumistamise viisid iseloomustavad üht või teist tasandit?

5.2. FÜÜSIKALINE VAHEKORD

5.2.1. Elementaarosakesed

Ajalooliselt tekivad elementaarosakesed vahetult pärast Suurt Pauku ehk umbes 13,8 miljardit aastat tagasi. Kõiki kindlalt teadaolevaid elementaarosakesi kujutatakse tabelis, mis meenutab keemiliste elementide perioodilisuse tabelit:

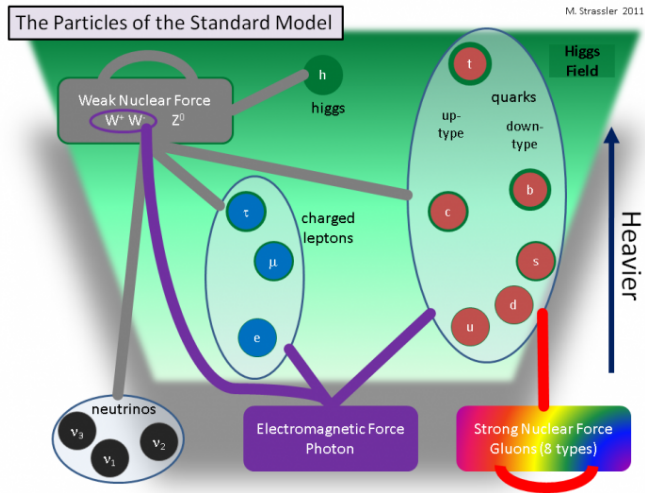
mass →	$\approx 2.3 \text{ MeV}/c^2$	$\approx 1.275 \text{ GeV}/c^2$	$\approx 173.07 \text{ GeV}/c^2$	0	$\approx 126 \text{ GeV}/c^2$
charge →	2/3	2/3	2/3	0	0
spin →	1/2	1/2	1/2	1	0
	u up	c charm	t top	g gluon	H Higgs boson
QUARKS	$\approx 4.8 \text{ MeV}/c^2$ -1/3 1/2	$\approx 96 \text{ MeV}/c^2$ -1/3 1/2	$\approx 4.18 \text{ GeV}/c^2$ -1/3 1/2	0 0 1	
	d down	s strange	b bottom	γ photon	
	$0.511 \text{ MeV}/c^2$ -1 1/2	$105.7 \text{ MeV}/c^2$ -1 1/2	$1.777 \text{ GeV}/c^2$ -1 1/2	$91.2 \text{ GeV}/c^2$ 0 1	
	e electron	μ muon	τ tau	Z Z boson	
LEPTONS	$< 2.2 \text{ eV}/c^2$ 0 1/2	$< 0.17 \text{ MeV}/c^2$ 0 1/2	$< 15.5 \text{ MeV}/c^2$ 0 1/2	$80.4 \text{ GeV}/c^2$ ± 1 1	GAUGE BOSONS
	ν_e electron neutrino	ν_μ muon neutrino	ν_τ tau neutrino	W W boson	

Joonis 5.1. Elementaarosakeste tabel. Lillaga on märgitud kvargid, rohelisega leptonid ja punasega vaheosakesed (Higgsi boson on kollane). Esimesed kolm tulpa märgivad fermionide põlvkondi esimesest kolmandani. Igas ruudus on antud (ülevalt alla) osakese mass, laeng ja spinn. (*Elementary particle* 2014).

Parameetrid, mille järgi elementaarosakesed üksteisest eristuvad, on spinn, laeng, mass ja värvilaeng (vt. joonis 5.1). Need on esimesed kujutasandi eristused. Spinn eristab fermione (murdarvuline) ja bosoneid (täisarvuline). Laeng eristab fermionide triade (up-kvargi real 2/3, down-kvargi real -1/3, neutriinodel 0 ja elektroni-real -1). Mass eristab fermionide põlvkondi (esimesest kolmandani, vastavalt massi kasvule). Värvilaeng eristab ühest küljest gluuoneid footonist (viimasel see tunnus puudub) ja teisest küljest erinevat tüüpi gluuoneid.

Elementaarosakesed on siinkohal standardmudeli tähenduses ehk siia kuuluvad fermionid (kvargid), leptonid (nt. elektron, neutriinod) ja vaheosakesed. “Elementaarne” tähendab siinkohal seda, et neil teadaolevalt puudub sisestruktuur, s.t need on kõige lihtsamad isendid. Võimalik, et tulevikus avastatakse veel

lihtsamad isendid või leiab üldist omaksvõttu mõni juba käibiv mudel (nt stringiteooria). Siis tuleks käesolevasse ajalookirjeldusse praeguse ette üks peatükk juurde kirjutada, kus me küsiksime samu põhilisi küsimusi nagu teiste keerukustasandite puhul, ja vastuse peaksime saama empiiriast.

Joonis 5.2. Elementaarosakeste omavahelised suhted. Osakesed on paigutatud kergemast (allpool) raskemateni (ülalpool) (Strassler 2011).

5.2.2. Footonid

Vaatleme kõigepealt footonit, mis on oma parameetritelt üks minimaalsemaid osakesi (nullmass, null-laeng), on iseenese antiosake ning virtuaalse osakesena vahendab elektromagnetjõudu.

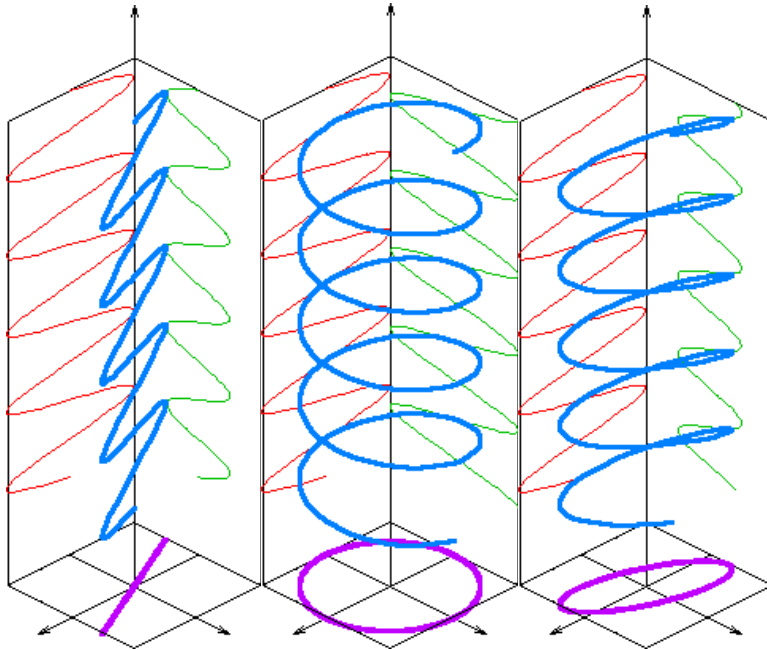
Footoni individuaatsiooni, ajastamise ja ruumistamise viisid on minimaalsed; Fraseri (1982, 2007) järgi märgib footon atemporaalsuse (ja aspatsiaalsuse) piiri⁹¹. Footon oma liikumisega sätestab suurima võimaliku kiiruse (valguse kiirus) ehk teisisõnu vähima võimaliku aeglustuse või viivituse, minimaalse kokkutõmbe ehk tahenduse. Siiski on tahendus siin olemas ja footon reaalse osakesena püsib, põlistab ennast, loob kestust (vrd. aja esimene aspekt peatükis “Aeg”). Footon pole enam selline eristamatu pasmas nagu vaheisendid, vaid elektromagnetlainena tähendab ta esialgset sünteesi, joondumist, “pasmaste” otsakutilükkimist. Siin on uued eristused (harja ja nõo vahel; kahe harja vahel) ja lõimimised Siin on juba mingisugune hakatuslik järgnevus, suund, kestus; ning ühtlasi esialgne ajastamine. Aga aeg ja

⁹¹ Täpsemini öeldes iseloomustab Fraseri järgi atemporaalsus ja aspatsiaalsus kõiki massita osakesi, ehk teisisõnu, ka gluonit (ta ise nimetab veel gravitoni – aga see on senimaani üksnes hüpoteetiline osake – ning neutriinosid – ehkki neutriinodel on siiski nullist erinev mass).

ruum pole footoni omailmas lahku viidud: oma elementaarvõnkega footon loob algelise eristuse, mis peaaegu võiks olla ruumiline; ning seesama eristus on ka see, mille varal ta edasi liigub ehk aega avab. Selle endast-eristumisega teeb footon midagi, mis võiks saada ajaks ja ruumiks, aga kuna puudub igasugune salvestamine, igasugune püsi ning läbivaatus üle paljude võngete, siis need hakatud igal hetkel nurjuvad või tühistavad iseennast. Footon on justkui igavene aja-algatus ja ruumi-algatus, mis tekib ja kohe hävib. Seetõttu läheneb tema omailm igavikulisusele. Ta on igavesti olevikus, mis lakkamatult tühistub ja taasloob iseennast.

Footoni loodud eristuste ja lõimingute korratava ja korrapärase varieerumise põhjal saab juba välja tuua eristusi, mis teevad vahet tema läbikäimises ümbrusega. Need on seotud harjade ja nõgude vahelise suhtega ehk lainepikkuse ja võnkesagedusega ning nende seosega liikumissuunda. Footon võib tegutseda erineva sagedusega, moodustades erinevate tegutsemiste skaala: gammakiirgus, röntgenkiirgus, ultraviolet, (inimesele) nähtav valgus, infrapunane, mikrolained, raadiolained. Tema liikumiskiirus on ühesugune, ent ta teeb liikudes erineva hulga/erineva pikkusega liigendusi (võnkeid).

Selle tulemusena on elektromagnetlainel eristatavaid läbikäimisi teiste elektromagnetlainete ning (t)ahedamate isenditega. (1) **Interferents**. Sõltuvalt sellest, kas kahe valguslaine võnked on samas faasis või mitte, nad vastavalt kas võimendavad või summutavad teineteist. (2) **Polariseerumine**, milles võib eristada kolme põhilist varianti (vt. joonis 5.3). Kui kahe laine võnkumistasand on teineteise suhtes nurga all, aga nad võnguvad samas faasis, siis resultantlaine võngub ühel tasandil, mis jääb kummagi osalaine tasandi vahele (lineaarne polarisatsioon, joonisel vasakul). Kui kahe laine võnkumistasand on teineteise suhtes 90° risti ja nad on faasist väljas, ent võnkeamplituud on sama, siis tekib tulemusena spiraalne võnkumine (ringikujuline polarisatsioon, joonisel keskel), mis võib suunduda kas vasakule või paremale (kiraalsus). Kui võnkumistasandid ei ole täpselt 90° nurga all, võnkumine on faasist väljas ja võnkeamplituud pole sama, kuid võnkumiste suhe on püsiv, siis tekib tulemusena ellipsikujuline polarisatsioon (joonisel paremal). (3) Kokkupuutel tahedamate kehadega iseloomustab valgust veel neeldumine, peegeldumine ja murdumine; samuti võivad need kehad valguslainet polariseerida ja interfereerida.

Joonis 5.3. Lineaarne polarisatsioon (vasakul), ringiline polarisatsioon (keskel) ja ellipsiline polarisatsioon (paremal) (kohandatud: *Sinusoidal Plane-Wave Solutions* 2013).

Peale selle vahendab foton virtuaalse osakesena ehk “vaheisendina” elektromagnetjõudu (mis hoiab koos aatomeid ja molekule). Footoni puhul (tema omailmas) on võimatu eristada väes- ja käesolevat osakest, vaheisendit ja taheisendit. See tähendab, et tema **individueerituse** aste on väga madal, nii et “footonist” kui millestki individueerunust rääkimine on väga tinglik. Sellega rööpselt on siin ka oma/teise eristus kaduvväike. Virtuaalsed ehk väesolevad footonid tekivad spontaanselt pidevalt, ja kaovad. Sellisena pole foton oma „taustast“ selgelt eristatud, vaid võbeleb siia-sinna poole, kord tules esile, kord taandudes taustale.

Siiski me näeme, et valguse/footoni omailm on juba liigendatud (hari-nõgu rütmis võnkumine; võnkumise suund ja sagedus) ning ta on võimeline kohtuma „teistega“ (interferents, polarisatsioon, peegeldumine, elektromagnetjõud jms.), andes süstemaatilisi tulemusi. Need on eristused, mis eelmisel tasandil (“eel- ja vaheisend”) polnud võimalikud.

Valgusisendi omaläbivaatus peab olema ahenenum kui puhtal vaheisendil, ehkki ta ei talleta midagi, kuna massita osakesena ta *on* ainult tegutsemises (sellise olemine=tegutsemine poolest on ta algse Jõu füüsikaline analoog). Kuna ta ei hoiata midagi „omale“, siis pole ka tema paarilised tema jaoks asetatud kui tahked

piiritletud „teised kehad“ ja „teised läbivaatused“. Kestus ja kestuse alus (viimase kohta vt. aja teist aspekti peatükis “Aeg”) pole siin päriselt lahku viidud. Pole tausta, millelt miski eenduks või välja paistaks; on puhas paistmine, valgus.

5.2.3. Taheisendid

5.2.3.1. Elementaarsete taheisendite kehatasandi tihenemine

Teist tüüpi ajastamise ja ruumistamise vormid, mis eelisendit kokku tõmbavad ja kätte toovad, on taheisendid fermionid.

Esimeses kolmes tulbas joonisel 5.1. on fermionide kolm põlvkonda. Fermionide kahes ülemises reas on kvargid ning kahes alumises leptonid. Nõnda nagu Mendelejevi tabelis, nii ka siin korduvad paljud esimese põlvkonna osakeste omadused teise ja kolmanda põlvkonna vastavate osakeste puhul, ainult et igas järgmises põlvkonnas on osakese **mass** suurem. Teisisõnu, fermionid võib jagada ülalt alla nelja triaadi, millest igaühes on „sarnaste omadustega, kuid järjest suureneva kaaluga osakesed“ (Ots 2003: 227). Kõige raskem elementaarosake, top-kvark, massiga umbes 173 GeV, on ligikaudu sama raske kui 74. elemendi volframi aatom (mis kuulub hoopis kõrgemale keerukustasandile). Fermione on niisiis kokku 12 ja igaühel neist on olemas oma vastav antiosake, mis teeb nende üldarvuks 24.

Fermionide põlvkondade peal me näeme esimest korda, kuidas toimub „tihenemine“ tasandil, s.t *korratakse* samu omadusi, sama tegutsemisviisi suuremas suurusjärgus, raskemate osakestega. Kusjuures niimoodi kaetud vahemik on äärmiselt suur: u- ja t-kvargi massierinevus on koguni viis suurusjärku (elektronvoltides).

Edasise keerustumise sihis huvitavad meid kõigepealt kvargid, kuna nendest moodustuvad hadronid (vt. järgmine alajaotus). Lisaks massile iseloomustab kvarke veel spinn ning värvi- ja elektrilaeng. **Spinn** on neil kõigil ühesugune, $\frac{1}{2}$, mis tähendab seda, et tegemist on fermioniga (bosonitel, sh footonil, on spinn täisarvuline). Spinn on üks kvantarvudest, mis võimaldab osakesi üksteisest eristada ja lahus hoida: fermionid alluvad Pauli keeluprintsiibile, mille järgi kaks identset fermioni ei või korruga olla samas kvantolekus. Sellel on oluline roll aatomites, kuna sunnib nukleone tuumas ning elektrone tuuma ümber asetuma üksteisest väljapoole, üksteise kõrvale või peale. See hoiab aatomit seesmiselt eristatuna ega lase tal känkkraks kokku langeda. **Elektrilaeng** on up-tüüpi kvarkidel $\frac{2}{3}$ ja down-tüüpi kvarkidel $-\frac{1}{3}$. Elektrilaeng saab oluliseks aatomite moodustumisel, mis on kolm keerukustasandit kõrgemal (vahepeal on nukleonid ja tuumad). **Värvilaengul** (millel pole makromaailma värvidega muidugi mingit pistmist) on kolm aspekti, mida nimetatakse „rohelisteks“, „punaseks“ ja „siniseks“, pluss vastavad antivärvused. Värvilaeng liidab kvarke üksteisega kokku, moodustamaks barüone ja mesoneid.

Peale nende on elementaarosakesi iseloomustavateks parameetriteks ehk kvantarvudeks veel paarsus, isospinn ja lõhn (huvitav on see, et up- ja down-

kvargid, millest koosnevad prootonid ja neutronid, on eristatud binaarselt isospinni kahe erineva väärtuse järgi, samas kui teistel kvarkidel on „lõhn“, mis on omane ainult neile ega moodusta sellist paari). Paarsus saab oluliseks seoses nõrga vastasmõjuga, mille osakesed rikuvad ruumisümmeetriat (kõik vaadeldud neutriinod on „vasakukäelised“ ja antineutriinod „paremakäelised“). See on huvitav eristus neutriino maailmas, mille tõttu „vasak“ ja „parem“ on tema jaoks täiesti erineva tähendusega (täpsemini öeldes, ei neutriino ega antineutriino jaoks sellist eristust ülepea polegi) ega moodusta sellist sümmeetriat nagu näiteks inimesel vasak ja parem pool.

Eristumine fermionideks ja bosoniteks on kehade keerustumise ja hierarhiseerumise seisukohalt oluline ka selle poolest, et esimesed alluvad, nagu öeldud, Pauli keeluprintsiibile, aga teised mitte. See tähendab, et samas kohas ei saa olla kaht samas kvantolekus fermioni, mis sunnib neid asetuma „ülestikku“ nagu nukleone aatomituumas või elektrone aatomites, nii et olendi keha on lahti hoitud ega lange ühtekokku. Bosonid jällegi ei allu Pauli välistusprintsiiobile ning nemad kui jõudude vahendajad hoiavad seda lahkuhoitud keha koos. Keerustumise seisukohalt on mõlemad aspektid asendamatud, nii lahku- kui kokkuhoidmine. Need on füüsikalised analoogid Alguse eristamise ja lõimimise aspektile.

5.2.3.2. Elementaarsete taheisendite läbikäimine

Massiga isendite vahelisi läbikäimisi vahendavad neli fundamentaaljõudu: tugev, nõrk, elektromagnetiline ning gravitatsioonijõud. Gravitatsiooni puhul on asi lahtine, kuid kõikidele ülejäänutele saab omistada neid kandva vaheosakese: vastavalt gluuon, W- ja Z-bosonid ning foton. Footonil pole ei massi ega laengut; gluuonil pole massi, aga on värvilaeng; Z-bosonil pole laengut, aga on mass; W-bosonitel on elektrilaeng ja mass. **Kvargid** on ainsad elementaarosakesed, millele mõjuvad kõik neli fundamentaaljõudu.

Milleks on kvark suuteline? Ta võib liituda teiste kvarkidega barüoniks või mesoniks (gluonite vahendusel); ta võib laguneda (nõrga jõu vahebosonite vahendusel) teiseks kvargiks.

Kvarkidevahelist tugevat vastasmõju vahendavad **gluonid**. Gluonid kannavad korruga värvi ja antivärvi. Värvilaeng on kvarkidele iseloomulik omadus, mis liigendab nende läbikäimisi. Kvargid vahetavad pidevalt gluuoneid virtuaalses kiirgamis- ja neeldumisprotsessis. Kui kvargid vahetavad gluuonit, siis mõlemas toimub värvivahetus, näiteks kui punane kvark kiirgab punase-antirohelise gluuoni, siis ta muutub rohelisteks, ja kui roheline kvark neelab punase-antirohelise gluuoni, siis ta muutub punaseks. See tähendab, et kuigi iga kvargi värv muutub pidevalt, säilib nende tugev vastasmõju.

Kuna gluuonitel on värvilaeng, siis nad saavad ka ise gluuoneid kiirata ja neelata. See põhjustab asümptootilise vabaduse: sedamööda, kuidas kvargid lähenevad üksteisele, muutub nendevaheline kromodünaamiline seosejõud nõrgemaks. Ja sedamööda, kuidas kvargid eemalduvad teineteisest, muutub seosejõud tugevamaks.

See tugevnemine tekib sellepärast, et värvivälja pingutamisel tekib spontaanselt rohkem vastavärvilisi gluuoneid. Alates teatavast energialävest luuakse kvarkide ja antikvarkide paar, mis ühinevad eraldatud kvarkidega ja moodustavad niimoodi uued hadronid (barüoni ja mesoni). Seetõttu ei esine kvargid kunagi eraldi.

Varases universumis (u. 10^{-12} – 10^{-6} sekundit pärast Suurt Pauku) eksisteerisid kvargid ja gluonid iseseisvalt ja moodustasid kvark-gluoniplasma. Energia oli siis liiga suur ja nende kokkupõrked liiga ägedad, et nad saanuks moodustada püsivaid ühendusi. Kui temperatuur ja energia langesid alla teatud läve (alla 2×10^{12} kelvini), siis hakkasid kvargid moodustama barüone ja mesoneid, ja sellest ajast peale esinevad nad „kvarkvangistuses“, s.t nad ei esine üksikult (v.a. kõige massiivsem top-kvark).

5.2.3.3. Elementaarse taheisendi individueeritus, tema oma- ja teiseläbivaatus

Massi omamine tähendab seda, et vastav osake on mõnevõrra selgemini ümbrusest eristunud. Muidugi on endiselt eksitav rääkida „osakesest“, millega me kaldume kujutlema väikest kuulikest. Kõrvutuvus ja arvuline paljus pole siin välja settinud (see toimub järk-järgult ja omandab lõpliku kuju alles koos keelevahekorraga), nii et see „osake“ pole üks ega mitu, kuna arvulise kõrvutuvuse vormi ei saa siin rakendada. Kvantmehhaanikas ei räägita punktuaalsetest osakestest, vaid iga osakest iseloomustab „olekulaine“ või tema „esinemise tõenäosus“, s.t ta on aegruumis laiali määratud, korraga nii osake kui ka laine. Nii et kuigi vaheisendiga võrreldes omandavad taheisendid mingi piiritletuse, siis on see ikkagi veel väga sulanduv, läbistuv.

Taheisendite läbikäimises on teatavad sobivad liinid, sobivad tegutsemised, mis sõltuvad isendi ülesehitusest ja läbikäimise iseloomust. Kvarkide puhul väljendavad seda värvilaeng, horisontaalsed „põlvkonnad“ (massieristus) ning vertikaalne elektrilaengu eristus (up- ja down tüüpi kvarkide vahel; kvarkide ülemine ja alumine rida). Teisisõnu, kuigi kvarkide maailm on sulanduv, ei ole nende tegutsemine suvaline, vaid siin on eristatud läbikäimiste režiimid ja modaalsused. Võrreldes vaheisenditega on neil suurem hulk erinevaid võimalikke läbikäimisi, erinevaid võimalikke kombinatsioone, kuna siin saab eristada põlvkondi ning teha seeläbi peenemaid eristusi aegruumistamise viisides.

Füüsikalises vahekorras on veel kolm keerukustasandit: barüonid-mesonid, aatomituumad ning aatomid. Ruumi kokkuhoiu pärast jätame need siinses keerustumiskirjelduses vahele ja keskendume suurele keerukushüppele, mida endast kujutab keemiline vahekord.

5.3. KEEMILINE VAHEKORD

5.3.1. Genees, tihenemine

Me oleme rääkinud keha organisatsioonitasanditest ning rõhutanud ülemiste tasandite evolutsioonilist uuenduslikkust ehk seda, et ülemine kehatasand pole kirjeldatav alumise terminites ega üldse sel tasandil ette kujutatav. Me käsitlesime seda põhjustamise ja põhjendamise eristuse kaudu. Elusolendite puhul on see täiesti ilmne, aga me püüdsime seda teha ka juba varasemate keerukustasandite puhul ning seejuures pakkus just keemiline keerukustasand kõige mugavamaid näiteid (vrd. 1.1, 1.8 ja 4.1.2). Selliseid asju nagu keemiline allotroopia, polümorfism, iso- ja mesomeeria ei saa adekvaatselt kirjeldada füüsikalise vahekorra terminites, kuna olulised liigendused jäävad seal alamääratuks; nende liigenduste loomine aga väljendabki keerustumise, kuju-nemise loominguilisust, üleüldise evolutsiooni ajalise lahtivoltumise reaalsust.

Ajalooliselt sai keemiline vahekord tekkida siis, kui temperatuur on langenud piisavalt madalale, nii et aatomid saavad moodustada püsivaid ühendusi. Seejuures pakuvad meile huvi, nagu me allpool näeme, eeskätt kovalentsed sidemed. Nende varal ühendatud struktuurid on esialgu väga väikesed, ühendades vähesel arvul aatomeid. Kõige suuremaid ja mitmekesisemaid molekulid (kovalentsed ühendid) on ühendatud süsiniku baasil ja selle äärmiselt rikkaliku valdkonnaga tegeleb terve omaette keemiaharu, orgaaniline keemia. See tähendab, et kõige keerulisema (st. kõige suurema) aatomi tegutsemine ei ole sugugi mitte kõige keerulisem, vaid kõige mitmekesisemaks osutub üks selline element "keskelt" nagu süsinik. Nõnda nagu aine ei ole tehtud kõige raskematest kvarkidest, samamoodi ei ole keemiliste ühendite suurim mitmekesisus tekkinud kõige raskemate keemiliste elementide pinnalt.

Mitmekesisustumine ehk „tihenemine“ antud kehatasandil käib üha suuremate kristalliliste, amorfsete või molekulaarsete üksuste loomise kaudu. Kõige suuremat struktuurilist ja stereomeetrilist mitmekesisust luuakse pikkade molekulaarsete ahelate, polümeeride abil. Valdav enamik polümeere põhinevad süsinikul, kuigi leidub ka üksikuid teisi, mis põhinevad näiteks ränil, väävlil või tinal. Süsinik moodustab rohkem ühendeid kui kõik teised keemilised elemendid kokku (kui vesinik välja arvata, sest enamik süsinikuühendeid sisaldab ka vesinikku). Süsinikuühendeid on peaaegu lõputul hulgal; praeguseks on kirjeldatud üle kümne miljoni, kuid see on tühine osa kõigist võimalikest kombinatsioonidest. Süsinikul on väliskihil neli elektroni, nii et stabiilse kaheksa elektroni saavutamiseks võib ta oma elektrone nii juurde liita kui ka ära anda, mistõttu ta võib moodustada suurt hulka erinevaid keemilisi ühendusi. Keerulisemate kehade ehitamise juures on süsiniku kõige olulisem omadus see, et ta võib iseendaga moodustada nii sigma- kui piisidemeid (nende kohta vt. allpool), kusjuures sigma- ja piisidemed üheskoos on tugevamad ja püsivamad kui kumbki eraldi. Seevastu näiteks süsinikuga samasse rühma kuuluval ränil aatomite p-orbitaalid kattuvad omavahel halvasti ja seetõttu rāni aatomite vahele stabiilseid piisidemeid ei moodustu, nii et rānil on nõrk

aheldumisvõime.⁹² Süsinik võib aga moodustada erakordselt pikki ahelaid. See viiks meid aga juba järgmisele kehatasanditele, sekundaarsetele ja tertsiaalsetele keemilistele struktuuridele.

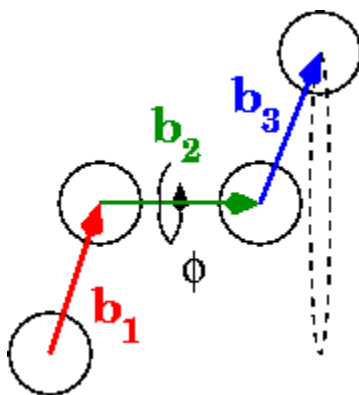
5.3.2. Keemilise ühendi keha ja läbikäimise parameetrid

Läbikäimine aatomite ja keemiliste ühendite vahel käib keemiliste reaktsioonidega. Kuna keemilise ühendi moodustumine käib samade printsiipide alusel, mis tema läbikäimine teiste keemiliste ühenditega, siis räägime neist üheskoos. Järgnevalt räägime nende läbikäimiste mõningatest parameetritest

- 1) Sidemete geomeetria (pikkused, nurgad, väänded).
- 2) Sideme iseloom (kovaalentsed, iooniline, polaarne).
- 3) Sideme tüüp (sigma-, pii-, deltaside).
- 4) Muutused oksüdatsiooniastmes (redoks-reaktsioonid; põlemine; disproportsioneerumine).

5.3.2.1. Keemiliste sidemete geomeetria

Molekuli kehatasandiga toimuv **nihe** seisneb keemiliste sidemetega avatavas ruumis. See on kõrgema tasandi ühenduspind (millega tegeleb molekulaargeomeetria), mida määratlevad keemiliste sidemete **pikkused** (kahe aatomi vahel), **nurgad** (kolme aatomi vahel) ja **väändenurgad** (nelja järjestikuse aatomi vahel, vt. joon. 5.4.). Sellega tõmbab molekul oma kehas kokku suurema ruumiulatuse. Molekuli läbikäimisrežiimid ümbrusega määrab ära esiteks see, millised aatomid ja funktsionaalsed rühmad temas on ja millises ruumilises vahekorras nad on.

Joonis 5.4. Molekuli geomeetriselised parameetrid: sideme pikkus (b_1), nurk (b_2) ja vääne (b_3). Sinine nool b_3 tuleb paberilt/ekraanilt välja (*Dihedral Angle* 2014).

⁹² Räni polümeerid käivad enamasti üle hapnikuaatomi.

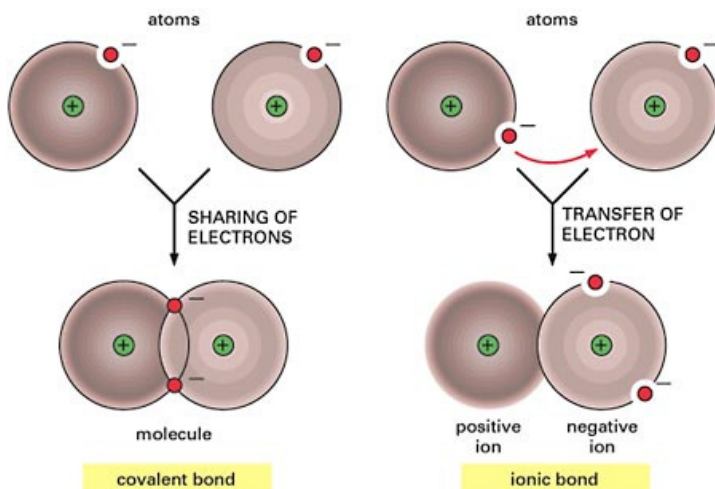
Kahe või enama aatomi ühinemisest tekkival **keemilisel ühendil** on läbikäimisrežiimid, mis pole lihtsalt kahe aatomi läbikäimisrežiimide mehhaaniline liitmine, vaid erinevad neist nii füüsilises kui ka keemilises aspektis. See eristab keemilisi ühendeid lihtsatest **segudest**: segu omadused on üldiselt sarnased oma koostisosade omaga või sellega seotud. See tähendab, et segus pole elementidel ühtset läbivaatusvalda, vaid ta on kirjeldatav osade kõrvutuvusena ehk kuhjana. Samuti on keemilise ühendi koostisosi raske eraldada, samas kui segu puhul saab neid tavaliselt mehaaniliste vahenditega (nt. filtreerimine, tsentrifuugimine vms.) eraldada. Keemilise ühendi moodustumisel toimub keemiline muutus keemiliste reaktsioonide kaudu, samas kui segusid saab teha lihtsalt mehhaaniliste vahenditega (näiteks segades, nii et elemendid on küll läbisegi, ent ikkagi ükskõiksetena üksteise kõrval).

5.3.2.2. Keemilise sideme iseloom

Millised on keemilised sidemed aatomite vahel? Aatomid moodustavad keemiliste sidemete teel ühendeid, et muutuda stabiilsemaks. Nad on stabiilsed siis, kui nende välisel elektronkihil on maksimaalne arv elektrone (valentselektronid) ehk 2, 8 või 18. Sellepärast väärisgaasid kergesti ühendeid ei moodustagi, kuna neil juba on oma kaheksa valentselektroni olemas. Keemiline reaktsioon puudutab aatomite välist elektronkihti, kust „loovutatakse” või kuhu „liidetakse” elektrone, et saada väliskihile kokku stabiilne arv elektrone. „Loovutamine” ja „liitmine” tähendavad seda, et aatomi väliskihi üks või mitu elektroni on ühised teise aatomiga, nii et elektron asub enamiku ajast kahe aatomi vahelises ruumis. Kui väliskihil on elektrone alla nelja, siis räägitakse loovutamise, kui üle nelja, siis juurdeliitmisest ning nelja elektroni puhul on põhimõtteliselt võimalik nii loovutamine kui juurdeliitmine.

Teise aatomiga ühine elektron tähendab seda, et negatiivse laenguga elektron on tõmmatud korraka mõlema positiivse laenguga tuuma poole. Keemilises sidemes ületab see külgetõmbejõud kahe aatomituuma eemaletõukejõu ning see hoiab kaht tuuma suhteliselt püsivas tasakaaluasendis, milles nad pidevalt võnguvad. **Kovalentne** side (vt. joonis 5.5. vasakul) on see, kus kaks või enam positiivselt laetud tuuma tõmbavad ühiseid elektrone ligi võrdse või võrdväärse jõuga, nii et need asuvad enam-vähem nende kahe vahel. Selge kovalentne side tekib juhul, kui aatomite elektronegatiivsus (elektronide ligitõmbamise võime) on enam-vähem võrdne ($\Delta E_n < 0,4$) ja kovalentne side on tugevaim juhul, kui elektronegatiivsuste erinevus on null. Kui aga elektronegatiivsus on suuresti erinev ($\Delta E_n > 1,7$), siis on ülekaalus ühe tuuma positiivne laeng, mistõttu elektron asub sellele aatomile oluliselt lähemal kui teisele. **Iooniline** side (vt. joonis 5.5. paremal) ongi see, kus elektronegatiivsuste erinevus on nii suur, et elektron läheb sisuliselt ühelt aatomilt teisele üle, nii et üks aatom omandab selge positiivse ja teine selge negatiivse laengu. Iooniline side johtub siis aatomite elektrostaatilisest külgetõmbejõust ja selle moodustavad positiivselt ja negatiivselt laetud ioonid. Sõltuvalt elektronegatiivsuste erinevuse suuruselt, moodustavad tugevad keemilised sidemed ehk kovalentne ja iooniline side seega kontinuumi, mille ühes otsas on kovalentne

mittepolaarne side, vahepeale jääb kovalentne **polaarne** side ($\Delta E_n = 0,4 \dots 1,7$) ning teises otsas on iooniline side.

Joonis 5.5. Kovalentne ja iooniline side (vastavalt vasakul ja paremal). Esimesel juhul tekib elektronide jagamisel molekul; teisel juhul tekivad elektroni ülekandel positiivne ja negatiivne ioon (*Chemical Bonds* 2013).

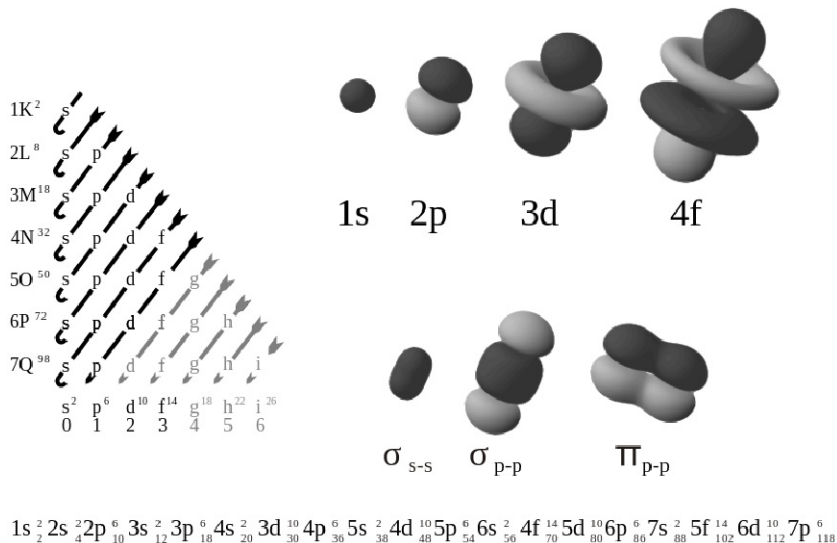
Molekul tekib ainult kovalentse sidemega ühendatud aatomitest (st, mille $\Delta E_n < 1,7$) ja kõikide järgmiste kehaastmete selgrooks on kovalentse sidemega ühendatud molekulid, ehkki nende ülesehituses saavad oluliseks ka teised keemilised sidemed (ioonilised sidemed ning ka nõrgad sidemed nagu vesinikside ja van der Waalsi jõud). Miks edasine keerustumine tõukub just kovalentsetelt sidemetelt? Nagu me ütlesime, on ioonilise sideme puhul ühe aatomi elektron(id) praktiliselt tõmmatud teise aatomi külge, mis tähendab, et kaks aatomit tõmbuvad elektrostaatiliselt. Elektrilised tõmbejõud mõjuvad igas suunas ühtemoodi, ja seetõttu ei saa ioonilisest kristallivõrest eraldada üksikut molekuli, s.t ühe kindla aatomi ühendust mingi teise kindla aatomiga. Näiteks kui me kirjutame söögisoola valemi NaCl, siis kuna tegemist on ioonilise sidemega, ei tähista see mitte molekuli, vaid see on statistiline tähis Na_xCl_x ; see tähistab lihtsalt seda, et *statistiliselt* on antud aines ühe palju naatriumi ja kloori aatomeid, mitte et selles kogumis saaks tuvastada üksikuid *individuaalseid* NaCl molekule. Ja kuna ioonilise sideme puhul ei moodustu üht **individueeritud** üksust (molekuli), siis sellepärast ei põhinegi edasine keerustumine sellel – sest keerustumine nõuab, et tema koostisosad oleksid suhteliselt individualiseeritud. Kui kovalentne side sarnaneb „koostööga“, siis iooniline side on pigem nii-öelda „ärakasutamine“, kus üks aatom „ärandab“ teiselt aatomilt elektroni (nõu +- suhe, vt. 4.3.3.1). Kovalentses sidemes moodustatakse

püsiv läbikäimine piiratud hulga kindlate paarilistega, ja see väljendab kujunemise **lokaliseerumist** ja spetsifitseerumist: kehade keerustumine käib spetsiifilise ühenduse loomise kaudu *kindlate* paarilistega nagu kovalentses sidemes, samas kui ioonilise sideme puhul on paariline umbmäärane: mingile antud naatriumiioonile ei saa omistada üht kindlat klooriiooni.

Peale kovalentse ja ioonilise sideme on tugevatest keemilistest sidemetest veel **metalliline** side, mille iseärasuseks on see, et metalli valentselektronid võivad kergesti oma aatomi juurest ära liikuda, nii et metalli kationide vahel tekib vabalt liikuvatest elektronidest elektrongaas. See teeb muuhulgas metallid headeks elektrijuhtideks. Nõrgad keemilised sidemed tekivad põhiliselt sellest, et elektronkate aatomi ümber võib polariseeruda ühele küljele, mistõttu vastaskülge muutub positiivselt laetuks ning võib tõmbuda negatiivse laenguga aatomi külge. Nõrkadest keemilistest sidemetest tugevaim on **vesinikside**, kuna vesinikul on ainult üks elektron, ja kui see elektron on hõivatud mingis tugevas keemilises sidemes, siis tekib teisele poole märgatav positiivne laeng. Näiteks vees võib hapnikuaatom olla ühendatud kovalentse sideme kaudu kahe vesinikuaatomiga ning vesiniksideme kaudu veel kahe vesinikuaatomiga. Tänu nendele vesiniksidemetele ongi vee keemistemperatuur suhteliselt kõrge. Nõrgad sidemed on aga ebapiisavad, et neist vahetult kõrgemaid kehatasandeid tekkida saaks, ehkki nad osutuvad vajalikuks mitmesugustes reguloorsetes mehhanismides. Üldjuhul on nõrgad sidemed ka liiga vähe spetsiifilised ja nõrgalt individualiseeritud (ehk sarnane probleem nagu oli iooniliste sidemetega). Vesinikside on neist spetsiifilisim, ja see saab meie jaoks oluliseks eeskätt järgmiste kehatasandite tekke juures (elusorganismide RNA-s ja DNA-s); eespoolnimetatud põhjustel räägime järgnevalt põhiliselt tugevatest keemilistest sidemetest ja veelgi täpsemini öeldes kovalentsetest sidemetest.

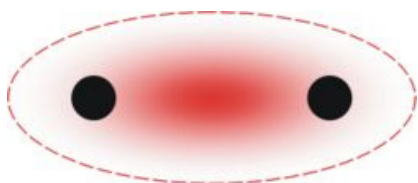
5.3.2.3. Kovalentse sideme tüübid

Kovalentseid sidemeid on mitut tüüpi, vastavalt ühinevate elektronide orbitaali kujule ja elektronipaare arvule. Kovalentset sidet moodustavaid elektronipaare võib olla kuni kuus. Molekulaarorbitaalid moodustuvad aatomorbitaalide omavahelisel läbikäimisel. Kovalentse sideme **molekulaarorbitaale** on aatomi orbitaalide eeskujul nimetatud sigma-sidemeks, piisidemeks ja deltasidemeks (vrd. s-, p- ja d-orbitaal, vt. joonis 5.8, paremal all), kuna molekuli moodustav sideme kuju meenutab vastavaid orbitaale (joonis 5.8. paremal ülal). Kuid need on erineva tasandi mõisted, sigma-sideme võivad moodustada s-, p- ja d-orbitaalid ning piisideme võivad moodustada nii p- kui d-orbitaalid.

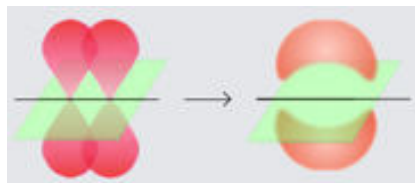
Joonis 5.6. Paremäl ülal on kujutatud aatomorbitaale. Paremäl all on kujutatud nende liitumisel tekkivaid molekulaarorbitaale, sigma- ja piisidet (*Atomic Orbital* 2014).

1) **Sigmaside** on sidemetelje suhtes sümmeetriline

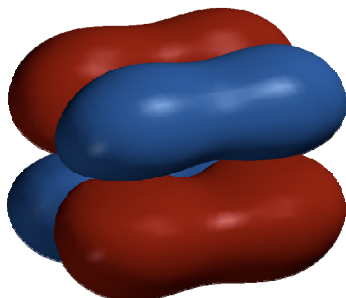
Joonis 5.7. Sigmaside (*Covalent Bonds* 2014)

2) **Piisideme** moodustavad p-orbitaalide (teatud juhul ka d-orbitaalide) kattuvad aasad. Piiside on nõrgem kui sigmaside, kuna elektronide suurim tihedus on tuumast kaugemal.

Joonis 5.8. Piiside (Cooper, Klymkowsky 2013).

3) **Deltasideme** moodustavad elektronide kattuvate orbitaalide neli aasa.

Joonis 5.9. Deltaside (*Delta Bond* 2014).

Molekulaarorbitaale võib olla kolme laadi: siduv, lõdvendav või mittesiduv. Siduv orbitaal tekib juhul, kui aatomite elektronid on samas faasis, nii et nad interfereeruvad, võimenduvad, nende võnkeamplituud kasvab. Lõdvendav orbitaal tekib juhul, kui elektronid on faasist väljas, nii et nad summutavad üksteist ja nende võnkeamplituud kahaneb. Mittesiduv orbitaal on see, mille puhul aatomite orbitaalid läbi ei käi.

Molekulaarorbitaalid kujutavad endast molekuli elektronide esinemise tõenäosuspiirkondi, millega luuakse molekule moodustavate sidemete arhitektuur ehk need iseloomulikud liigendused, mille varal keemilise vahekord moodustub ehk mis “põhjustavad” keemilist vahekorda.

5.3.3. Keemilise ühendi omailm

Keemilise ühendi siseseisundite kirjeldamiseks on varasemaga võrreldes rohkem parameetreid: keemiliste sidemete pikkus, nurk, vääne, sidemete iseloom, tüüp ja arv (murdarvuline, ühe- või mitmekordne); aatomite või rühmade paigutus keemilises ühendis. Nende järgi saab määratleda hüppeliselt rohkemaid eristatud siseseisundeid (st. siseseisundeid, mis *teevad erinevust* olendi käitumises). Nõnda võib näiteks bullvaleen omandada 1 209 600 erinevat seisundit. Kui võtta keemiliste ühendite vald tervikuna kõigis selle parameetrites, siis me näeme, et nende erinevate siseseisundite arv muutub lõputuks.

Keemilise ühendi keha on laiali laotatud sidemetegeomeetriaga lahtivolditud ruumis, ta „teab“ täpselt, kui pikad on tema keha moodustavad sidemed, millise nurga ja väände all nad üksteise suhtes on, millise iseloomuga nad on (nt. kovalentsed, ioonilised või nõrgad) ja kuidas täpselt aatomeid ühendavad elektronid molekulis liiguvad (kovalentse sideme puhul). See kõik nõuab keemilise olendi poolt palju jõulisemat „vaimupingutust“, s.t täpsemaid eristusi tema „siseilmas“.

Sellela korreleeruvad täpsemad eristused „välisilmas“, nii et keemilise isendi ülesehitus ja keskkonnatingimused teostavad valiku, kellega ta „suhtleb“ (tõmbub või tõukub), mil moel ta seda teeb (jagab elektrone, võtab elektrone üle või annab ära), millises oma keha osas ta seda teeb (nii et sellele leitud erinevad vastused võivad näiteks anda sama keemilise koostise juures erinevad isomeerid; või ka hüdrofiilsus ja hüdrofoobsus: näiteks ühest otsast liitunud veega, aga teisest otsast tõukun veest eemale – milline nähtus saab hiljem rakumembraani moodustumisel nii tähtsaks), kuidas elektronid aatomite vahel jaotuvad (täisarvuliselt, murdarvuliselt) jne. See kõik tähendab seda, et keemiliste ühendite maailm saab olla juba küllalt keerukas. Keemiliste ühendite nüansseeritumale „sisepoliitikale“ vastab liigendatum „välispoliitika“ – ning kummagi suurem liigendatus tähendab ühtlasi seda, et sise- ja välispoliitika ise on teineteisest mõnevõrra selgemini eristatud. Kuna keemiline isend vahendab mitmekesisemat süsteemi rohkematel erinevatel viisidel ümbrusega läbi käies, siis tuleb eeldada, et ta teeb selgemat eristust enda ja teise vahel kui aatom või veel enam, aatomituum.

Keemilise isendi erinevad siseseisundid on seotud tema **ajaregulatsiooniga**, s.t tema ülesehitus määrab ära selle, millise kiirusega, millises rütmis ta ühtede või teiste olenditega läbi käib. See rütm peab olema aatomite elektrilaengute vastastikuse läbikäimiste kiiruse suurusjärgus, mis puudutab suuremaid üksusi (keemilised ühendid) kui eelmisel kehatasandil (aatomid) ning on seetõttu „aeglasem“ (sisaldades seetõttu rohkemaid ajarežiime). Selles aeglasemas rütmis saab eristuda suurem hulk erinevaid läbikäimisviise teiste aatomite ja keemiliste ühenditega ehk teisisõnu, üheskoos olendi rütmi ehk omaaja aeglustumisega teravnevad ka olendi **ruumiliigendused**, s.t selles tehakse rohkemaid eristusi, mis vastavad erinevatele läbikäimisviisidele ümbrusega. Lühidalt, kehade keerustudes tekivad aeglasemad ehk hõlmavamad ajastamise viisid ning teravamad ehk eristatavad ruumistamise viisid. Ja keemiline vahekord tähendab siin üldises keerustumisprotsessis olulist hüpet, kuivõrd esimest korda saab eritletud olendite hulk peaaegu lõputuks.

Eelnev tähendab ühtlasi seda, et keemiline isend on sõltumatum, **individueeritum** kui aatom või eeskätt aatomituum. Kuna tema „sisepoliitika“ on keerukam ja „välispoliitika“ mitmekesisem, siis nõuab ka nende vahendamine suuremat „vaimupingutust“ ehk **aktiivsust**. Me oleme harjunud keemilisi olendeid hindama järgmiste keerukustasandite seisukohalt (eeskätt meelevahekorra põhjal), mis jätab mulje nende täielikust passiivsusest; aga tuleb osata neid näha eelmiste keerukustasandite (eeskätt aatomituum) seisukohalt, mis laseb meil väärtustada nende sise- ja välislävimise tublisti suuremat mitmekesisust ja nüansseeritust, mis kätkeb kindlasti ka suuremat individuaalset (individueerivat) aktiivsust kui varasemad vahekorrad. Siin on tunduvalt rohkem aspekte, mis „teevad vahet“, ning keemiline isend lõimib oma tähendusvälja erinevusi, mis enne jäid määratatuks.

Keemilistes reaktsioonides hakkab välja joonistuma midagi aja suuna taolist. Keemiliste ühendite tasandilt vaadates on juba tegemist selgemate läbikäimistega, mis annavad ennustatavaid tulemusi. Kui reageerivad A ja B, siis saame C. Aeg ja

ruum on sellel tasandil varasematega võrreldes stabiilsemad ja täpsemini ennustatavad. Samas siin päriselt siiski veel ei ole ajavoolu, aja suunda (mis tekib koos elu ehk meelevahekorraga) – sest keemilistel ühenditel puudub eelistuslik suund; neil on ükskõik, kas tekkida või laguneda ning nad teevad seda lihtsalt vastavalt keskkonna tingimustele ja nendega kokkupuutuvate ainete iseloomule.⁹³

Keemilise vahekorra enese sees võib eristada veel edasisi keerukustasandeid (primaarne, sekundaarne, tertsiaarne ja kvaternaarne struktuur). Ruumi kokkuhoiu mõttes aga jätame need vahele (pisut räägime neist järgmise osa alguses); pealegi esinevad kõige keerukamad keemilised konfiguratsioonid ainult elusorganismides või on kunstlikult sünteetised.

5.4. MEELEVAHEKORD

5.4.1. Replitseerumine ja katalüüsimine

Me kasutame sõna “meelevahekord” bioloogilise vahekorra sünonüümina. “Meel” ei ole mõistetud üksnes spetsialiseerunud meeleorganite (nagu nina, kõrv jne) tähenduses, vaid laias mõttes tundmisvõimena, bioloogilisel tasandil keskkonnas toimimise ja ümbrusele reageerimise võimena.

Praeguste elusorganismide põhilised funktsioonid on keemiliste reaktsioonide **katalüüsimine** (ehk laias mõttes metabolism) ning enese **taastootmine** (reproduktioon). Nendega rööpselt sätestatakse meelevahekorrale eriomased läbikäimisviisid ümbrusega. Tänapäeva rakkudes täidavad reaktsioonide katalüüsimise ja enda taastootmise funktsioone üldreeglina vastavalt valgud ja DNA. Valgud on seotud isendi tegutsemisega ning DNA tema mälutugedega. Kuid DNA replitseerumine, transkribeerimine ja tõlkimine valkudeks on niivõrd kompleksne ja keerukas süsteem, et seda eraldab prebiootilisest keemilisest maailmast terve kuristik. Seetõttu on vahevormina välja pakutud RNA-isendite maailma, kus RNA täitis algselt nii katalüüsimise kui ka taastootmise funktsiooni.⁹⁴

⁹³ Leo Näpinen ja Peeter Mürsepp (2002) on Ilya Prigogine'ile tuginedes näidanud, kuidas aja pöördumatus ja ajaloolisus on sisse kirjutatud juba eluta looduse protsessidesse: “Pöördumatu, suunaga aeg saab tekkida ainult sellepärast, et *tulevik ei sisaldu olevikus*” (2002: 469); “Juba *dissipatiivsete struktuuride* avastamisega sai selgeks, et pöördumatus (eristus mineviku ja tuleviku vahel) ei puuduta ainult subjektiivset [s.t. elusolendite või kitsamalt inimeste – M.O.] maailma [...], vaid on looduse enese tunnus” (2002: 474-475); “Prigogine'i teooriad ja ka sünergeetika [...] üldiselt võtavad esimest korda täppisteadustes arvesse süsteemide *ajalugu* ja nende *iseorganiseerumist*” (2002: 475-476).

⁹⁴ Kuidas RNA saab toimida replitseerumise alusena, see pole väga keeruline, sest RNA erineb DNA-st väga vähe – erinevus on ainult suhkrus (riboos deoksüriboosi asemel) ning ühes nukleotiidis (uratsiil tümiini asemel). Nende erinevuste tõttu on RNA küll natuke ebastabiilsem kui DNA, ent ta võib samamoodi kaksikheeliksit moodustada ning taalletab infot põhimõtteliselt täpselt samamoodi nagu DNA, aluspaaride komplementaaruse põhjal. Katalüüs valmistab rohkem raskusi. Carl Woese (1967), Francis Crick (1968) ja Leslie Orgel (1968) pakkusid välja, et ka

Isegi kui RNA täitis algselt mõlemat funktsiooni, olid need kaks funktsiooni juba ometi selgesti eristuvad tegevused. Replitseerumine tähendab teatavat aegruumilist kokkutõmmet: on teatud kindla pikkusega RNA-ahel, mida replitseerumise teel korratakse. Korduv ühik pole siin enam aatom ega molekul, vaid polümeeriahel. Ja kordumise rütm sõltub RNA-ahela replitseerumisele kuluvast ajast.

Väepinge kehastub siin uuel tasandil: RNA-ahel topeldab ennast, loob endale komplementaarse paarilise, n-õ peegelsümmeetrilise nukleotiidjärjestusega (AUCG > UAGC) RNA-ahela. Selles kehastusviisis on pingetkandvateks poolusteks algne ahel ja komplementaarne ahel ehk n-õ subjekt ja tema „sisemine teine“. S.t välisuses toimub eristumine sisemiseks välisuseks (loodav komplementaarne ahel) ning väliseks välisuseks (ülejäätu) (st luuakse teatav vahesfäär, **vaheilm**). Tekkiv uue tasandi läbivaatus (või „subjektiivsus“) hõlmab nii algset ahelat kui ka tema komplementaarset ahelat, või õigemini, uue tasandi läbivaatus haldab replitseerumisprotsessi, mille elementideks on šabloonahel ja komplementaarne ahel. Kui läbikäimine saab ühendatud kindla reegli järgi (ehk kui luuakse kõrgema tasandi süsteem), siis intensiivistub ka läbikäijate ühine läbivaatus. Nii pikad polümeerid nagu RNA püsivadki ajas ainult tänu sellisele replitseerumisele. See on uue tasandi isendi (meelevahekordse isendi) mälutugede-külg. Tegutsemise-küljelt läbivaatab see kehavahekord läbikäimisi muude elementidega, mida meeoleolend oma tegutsemises vajab, ning haldab vastavaid reaktsioone (mille üks põhiline ülesanne on energia hankimine ja talletamine).

Replitseeruv üksus – ütleme, et selleks on esialgu RNA ahel – tähendab **ruumilist kokkutõmmet**, suuremat ruumilist valgala: ühtses läbivaatuses on kogu RNA-polümeer. See teeb replitseerumise erinevaks kristalli kasvamisest. Kristallis on ainult välispind aktiivne ja ülejäätu ei puutu asjasse, kusjuures kasvamisi saab endine aktiivne välispind ükskõikses sisemuseks ega osale enam otseselt kristalli kasvus (erinevalt meeoleolendi sisemusest). See tähendab, et kristalli elemendid ei moodusta tegelikult üht vahetult üle kogu kristalli ulatuvat koostoimivat üksust (selle kohta vt 1.12). RNA-ahel seevastu loeb tervikuna, replikatsioonis käiakse ta algusest lõpuni läbi ehk kogu RNA-polümeer on RNA-olendi toimimises läbivaadatult kohal. RNA-ahela replitseerumine on ühtlasi **ajaline kokkutõmme**, ajalise horisondi avardamine ehk protsesside vahendamine uuest, hierarhiliselt kõrgemast positsioonist lähtudes.

Niimoodi luuakse meeoleolendi näol uus mõõde ja avaneb uus tegutsemishorisont. Esmalt saadakse liikuda keemiliste olendite suhtes, mida hakatakse haldama uute huvide pinnalt, ning seejärel loovad juba meeoleolendid omavahelise läbikäimisega uusi kehatasandeid. Meelevahekord on keemilise vahekorra vahendamine uuel tasandil, ning see uus vahenduspind (kus väest tuuakse kätte midagi, mis enne oli toomata) sätestabki uue kehatasandi.

RNA võib toimida ensüümina ning 1980-ndate aastate algupoolel avastasidki Thomas R. Cech ja Sidney Altman esimesed ribosüümid (ensüümina toimivad RNA-d).

Sellel uuel tasandil toimuv regulatsioon on põhimõtteliselt teistsugune kui keemilisel tasandil. Keemiline regulatsioon tavalises molekulis on lihtsalt “jah/ei” ja “vahemiku” regulatsioon⁹⁵: aatomid on omavahel teatavas konfiguratsioonis, ja nad hoiavad seda konfiguratsiooni, või kui neil on vabu valentse, siis katsuvad astuda vahetada mõne teise aatomiga, et olla temaga sel vahemaal, mida näeb ette nende ülesehitus (elektronegatiivsus, elektronorbitaali tasand, kuju jne.). Eluline regulatsioon aga hõlmab ka otse- ja tagasiside mehhanisme. Elu on protsess, kus kontrollitakse mitmesuguseid tegevusi: nt. edasiside ahelat: geeni replikatsioon > transkriptsioon mRNA-ks > tõlkimine valguks. See ahel on aga seotud omakorda tagasiside-ahelatesse, kuna geeni hakatakse replitseerima, transkribeerima ja tõlkima vastuseks mingisugustele tingimustele, signaalidele raku välis- või sisekeskkonnast. Ning kogu raku käitumine on tagasisidestatud: ta tegutseb mingil viisil, saab vastukaja oma tegutsemisele, ning rohkemal või vähemal määral modifitseerib selle peale oma tegutsemist.

Elav keha on biokeemilisest seisukohast dissipatiivne süsteem, erinevate keemiliste protsesside homöostaas, mis põhineb energia sissevoolul väljastpoolt. S.t organism saab väljast energiat (nt valgus fotosünteesiks või keemilised ühendid lagundamiseks ja töötlemiseks) ning on selle peale ehitanud keemiliste reaktsioonide kimbu, mis püsib enam-vähem tasakaalus, s.t taastoodab ennast ja suudab mingites piirides seda taastootmist reguleerida. Ka keemiline ühend “püüab” oma kuju säilitada ja avaldab rohkemal või vähemal määral vastupanu mõjuritele, mis seda kuju muuta või lõhkuda tahavad. Aga see piirdub üldiselt oma vahemiku hoidmisega; ja kui ta peaks mingi protsessi tulemusel siiski oma koostist muutma, siis on juba lihtsalt tegemist teise ühendiga. Elusolendite regulatsioon ei piirdu lihtsa vahemikuga, vaid nad reguleerivad protsesse endid, ja neisse on kaasatud terve hulk vaheliikmeid (metabolismirajad, replitseerimise, transkriptsiooni ja tõlkimise mitmed etapid). Vastavalt 1. peatükis toodud eristusele võime ütelda, et raku füsioloogia on keemiliste reaktsioonide poolt *põhjustatud*, ent keemia ei *põhjenda* neid, sest nende protsesside reguleerimine kuulub kõrgemale, s.t elulisele tasandile, kus reguleeritakse korraga mitmeid selliseid protsesse.

5.4.2. Läbikäimise tüübid

5.4.2.1. Mälutehnika, tegutsemine

Meelevahetuse arenedes lähevad isendi kaks külge – replitseerumine ja katalüüsimine ehk **mälutehnika** ja **tegutsemine** – üha selgemini lahku. (1) Esiteks toimub üleminek RNA põhistelt mälujälgedelt DNA-põhisele. See on vajalik eeskätt genoomi paremaks kaitsmiseks, kuna DNA on inertsem ja seetõttu stabiilsem kui RNA. DNA on justkui arhiivikoopia, mida hoitakse kindlas kohas ja võetakse välja tungiva vajaduse korral (nt paljunemine), kui on tarvis autentset koopiat. Igapäevases toimimises (valkude sünteesimise juures) kõlbavad väga hästi

⁹⁵ Vt. Riho Viik “Regulatsioonitüüpide kvalitatiivne genes (mudelnäited)” (käikiri), kus need esindavad vastavalt esimest ja teist tüüpi regulatsiooni.

ka teised koopiad (mis on tehtud RNA-st), aga kui hakatakse kogu masinavarki ennast paljundama, siis võetakse välja esisadelt päritud kallid alusdokument, pärandit tõendav “testament”, DNA. Seda ümberlülitust võis soosida vajadus kaitsta oma genoomi paremini tülikate või ohtlike võõraste eest.

(2) Teiselt poolt nihkus varase meeolendi tegutsemise-külg üha rohkem valkude kanda. Elu kujunemises ongi otsustava tähtsusega etapiks **valkude** kodeerimismehhanismi teke. On välja pakutud üksikasjalik, paljude vaheastmetega stsenaarium, kuidas see süsteem tekkis (Wolf ja Koonin 2007). Selle järgi algselt katalüüsis RNA ise reaktsioone. Seejuures võis ta kasutada aminohappelist koensüümi, mis suurendas reaktsiooni tõhusust (vrd Maynard Smith ja Szathmáry 1999: 42-46). Vähehaaval nihkus katalüüsiv funktsioon RNA-lt valgule, mis on katalüsaatoritena paindlikumad ja tõhusamad, nii et RNA-le jäi eeskätt info kodeerimise roll (kuigi, nagu öeldud, RNA toimib tänapäevani edasi ka ensüümina, eeskätt ribosüümides). Niimoodi arenes välja geneetilise info tõlkimine valkudeks. Siin seatakse vastavusse kaks koodi: ühest küljest kolmest nukleotiidist koosnevate koodonite süsteem ja teisest küljest aminohapete süsteem. See nn **geneetiline kood** on praktiliselt universaalne kõigis elusorganismides, mis tähendab, et see pidi tekkima juba elu arenemise väga varajases järgus, nõnda näiteks kõigis elusolendites kodeerib koodon UUA aminohapet leutsiini.

Kuna erinevaid nukleotiide on neli, siis põhimõtteliselt saab kolme nukleotiidijärjestusega kodeerida $4^3 = 64$ aminohapet. Tegelikult kodeeritakse 20 (või õigemini 22) aminohapet pluss stoppkoodon, mis tähendab, et süsteemis on üksjagu info liiasust. See on oluline süsteemi töökindluse seisukohast, nii et tähtsaid aminohappeid kodeerib mitu erinevat koodonit ning sarnase algusega koodonid kodeerivad tihti sarnaseid aminohappeid. Kolme nukleotiidi järjestus on antud hulga aminohapete kodeerimiseks optimaalne pikkus: vähema arvu nukleotiididega ei saa kodeerida piisavat hulka aminohappeid, aga nelja nukleotiidi järgnevus looks jällegi tarbetult mahuka infosüsteemi, mille ülevõrdamine oleks liiga kulukas.

Geneetilise koodi puhul väärib märkimist asjaolu, et see ei ole keemiliselt ühesel moel determineeritud, s.t ei ole ranget keemilist äramääratust, miks näiteks tRNA, milles on antikoodon AAU, peaks liitma endaga just nimelt leutsiini. Kuigi mõningast keemilist motiveeritust antikoodoni järjestuste ja aminohapete vahel on tuvastatud, on geneetiline kood ikkagi suurelt jaolt meelevaldne – elu algusaegadel sai see rohkem või vähem juhuslikult fikseeritud ning on sellisel kujul kestnud tänapäevani. Võiks öelda nii, et eluliste vajaduste tõttu sai iga antikoodon vastavusse pandud teatud kindla ja rohkem või vähem juhuslikult valitud aminohappega. See on üks näide selle kohta, kuidas ülemine tasand (eluline geneetiline kood) on alumisest tasandist (keemiast) põhjustatud – tõlkimine on keemiline protsess – kuid ei ole tema kaudu põhjendatav – keemiliselt võiks antikoodoniga AAU tRNA liita ka mõne muu aminohappe kui leutsiini, aga elusorganismides on fikseeritud just nimelt see kindel seos. s.t (anti)koodonite ja aminohapete vastavus on keemiliselt suuresti ükskõikne, ning see on täpsustatud ja kindlaks määratud uue tasandi, meelevahekorra järgi.

Nii et RNA, mis algselt võis täita nii info talletamise kui kasutamise funktsiooni, muutub nüüd nende kahe süsteemi *vahendajaks*. Niimoodi kujunes välja tänapäevane diferentseeritud süsteem, kus infot talletatakse DNA-s, ning sellest valmistatakse RNA vahendusel valke, mille abil toimub meeolendi tegutsemine ümbritsevas. See paneb aluse nn. koodiduaalsusele tänapäeva elusolendites: ühest küljest digitaalne geneetiline kood ning teisest küljest analoogne rakuline kood.⁹⁶

5.4.2.2. Lävimismodaalsused

5.4.2.2.1. Lävimisjõu muutus kohtumisel

Kuna keemilisel isendil ei ole piisavat aegruumset läbivaatust, siis ei ole erinevad protsessid seal ühte lõimitud, nii et rangelt võttes (st nende olendite endi vaatepunktist) ei saa ütelda, et üks keemiline ühend saab teiseks: niimoodi üteldes me eeldaksime keemilise olendi identsuse püsimit läbi reaktsioonide, kuna ta aga ei suuda distantseeruda neist protsessidest, siis on pigem niimoodi, et üks keemiline ühend *on muutunud* teiseks (st mitte “sama” ühend, vaid: oli üks, nüüd on teine – või õigemini, lihtsalt *teine* “üks”) – või veelgi täpsemini üteldes on niimoodi, et keemilises reaktsioonis tekkivad erinevad keemilised ühendid pole üksteisest ülepea lahutatud “üheks” ja “teiseks”, nii et pigem on lihtsalt keemiline vahekord, mis on kord niimoodi, kord naamoodi (ja neid nii- ja naamoodisid nimetame me erinevateks keemilisteks ühenditeks). Kuna siin pole erinevate protsesside reguleeritud lõimimist ja distantseerumist üksikprotsessidest, siis ei saa ka päriselt ütelda, et “ühe” ühendi teojõud kasvaks või kahaneks (ehkki mingit analoogi teojõu “kasvamisena” võib näha selles, kui üks aatom moodustab keemilise ühendi teise aatomiga, ehk kui nad hakkavad koos tegutsema ning loovad isekeskis keerukama süsteemi), sel lihtsal põhjusel, et see “üks” pole sellisel moel endasse koondunud, et *tema* teojõud saaks kasvada või kahaneda, s.t ta pole nii iseseisev, ta ei oma oma aktiivsust.

Elusolend aga lõimib erinevaid keemilisi protsesse ja reguleerib neid, nii et siin omandab teojõu kasvamise ja kahanemise mõiste juba konkreetsema sisu: mis sellele regulatsioonile kaasa aitab, see kasvatab olendi teojõudu, ja mis seda pärsib, see kahandab tema teojõudu. Elusolend on kohtumiste suhtes aktiivsem – ta on lausa sunnitud selleks aktiivsuseks, sest erinevate keemiliste protsesside reguleerimine on juba kaunis kõrge korrastatuse aste, ja see nõuab pidevat hoolitsemist ehk korratuse kasvamisele (entroopiale) vastutõötamist. Elusolend ei saa lihtsalt niisama olla, tema teojõud ei saa iseenesest stabiilsena püsida – sest kui ta elu eest hoolitsemise järele jätab, siis elujõud sellesamaga juba kahaneb (ehkki elu eest hoolitseda saab mitmel moel). Muidugi võib ütelda, et suurema osa ajast teeb ta seda puhtharjumuspäraselt ja võib-olla suure osa ajast ei nõuagi see väga palju suuremat “pingutust” kui keemilisel ühendil oma kuju hoidmine. Ent isegi kui

⁹⁶ Kusjuures bioloogias on mõnevõrra ületähtsustatud esimest (digitaalset), ning hetkel jõuliselt areneva biosemiootika üks teene on teise koodi (analoogse) tähtsuse rõhutamine, ja selle duaalsuse teoretiseerimine (vt. nt. Hoffmeyer ja Emmeche 1991 ning Hoffmeyer 2002).

elusolend saab suure osa ajast puhtharjumuspäraselt ja pingutuseta toimida, siis tema regulatsiooni keerukus nõuab paratamatult siiski, et ta aeg-ajalt pingutaks, ise midagi ette võtaks. Elusolend ei saa mitte olla aktiivne. Ta on mingi osa oma teojõust “enda peale” võtnud, *omab* mingil määral oma tegemist. Tegutsemises toimub *eristus*.

Kuna elusolend lõimib ja reguleerib suurt hulka erinevaid keemilisi protsesse, siis esiteks võib juba ütelda, et tõesti *tema* kohtub mitmesuguste keskkonna elementidega, mis on tema elutegevusega seotud, ning teiseks, kuna neid paarilisi on suurel hulgal, siis on ta tundlikum nende suhtes, nii et need elemendid saavad laetud kui “hea/halb”, vastavalt sellele, kas nad soodustavad tema elutegevust või mitte. Ümbrus on talle tähenduslikult laetud.

5.4.2.2.2. Lävimise kestvus

Kuna elutegevus tähendab paljude keemiliste protsesside reguleerimist, siis on ka see lävimine ajaliselt paindlikum. Meenutagem, et keemiline olend võngub üldiselt kahe variandi vahel: kas ta on lukustunud ühte positsiooni (mille parimaks näiteks on kovalentne side aatomite vahel) või siis on paariline täiesti määramata olekus (st väljaspool raadiust, kus aatom või molekul temaga reageerida saaks). Ehk kas äramääratus või täielik määramatus. Tõsi küll, nende vahel võib juba täheldada teatavaid üleminekuastmeid (iooniline ja eeskätt nõrgad keemilised sidemed). Aga elusolendis saab see vahepealsus süstemaatiliseks, reguleerituks. Elusolendi olemuseks ongi *ainevahetus*, s.t uue energia ja uute elementide hankimine ning vanade energiatootmise jääkide ja vanade elementide väljastamine-hajutamine. Ehk siis paarilistega läbikäimise kestvus pole ei lõputult jätkuv ega ka täiesti olematu, vaid midagi vahepealset: isend hoiab teatud paarilisi, teatud keemilisi elemente ja ühendeid *mingi aja* enda sees või endaga seoses. Ja ka teiste omasugustega lävimine võimaldab mitmeid erinevaid kestvusrežiime, mitte ainult üht. Elusolendid võivad kohtudes kohe üksteist (või üks teist) hävitada või teineteisest eemalduda, või nad võivad mitmel moel üksteist kombata või moodustada ajutisi või püsivamaid ühendusi (kolooniad, sümbioosid).

5.4.2.2.3. Lävimise vahemaa

Elusolend on oma “valduse” suhtes aktiivsem kui keemiline olend, mis tähendab korraga seda, et (1) lävimise vahe-maa on tugevamini lõimitud, vallatud, ning et (2) see on nüansseeritum, eristatum. Elusolend saab suuremal määral sättida oma kohtumisi paarilistega kui keemiline olend. Ta võib sättida nii, et on paarilisest ühel või teisel kaugusel, näiteks et teatud tingimustel ignoreerib teisi omasuguseid, teistel tingimustel aga liigub nende poole, ent ei liitu nendega, ning kolmandatel tingimustel liitub nendega kokku, ajutiselt või püsivalt. Lävimise kestuse ja vahemaa teatud piires reguleerimine elusolendi poolt tähendab esiteks seda, et teda iseloomustab keemilise olendi suhtes kõrgema tasandi ajastamise ja ruumistamise viisid, ning teiseks seda, et see ajastamine ja ruumistamine ise on teist laadi: mitte vahemiku-hoidmine, vaid edasi- ja tagasisidemeline ehk kitsas mõttes reguleeriv:

elusolend sätib oma kohtumisi, nende kestvust ja vahemaad vastavalt sellele, mida tal on vaja; ta suudab teatud määral reguleerida oma reaktsioone vastavalt sellele, milline on tema seisund antud hetkel; ning teisispidi, suudab reguleerida oma aktsioone vastavalt sellele, millises faasis tema eneseregulatsioon on.

5.4.2.2.4. Lävimise variatiivsus

Kuna elusolendi aegruumiline lävimine on nüansseeritum kui keemilisel olendil, siis on ka see lävimine mitmekesisem, variatiivsem. Kui rakk võtab membraanil vastu mingi signaali, siis see läbib mitu vaheastet (signaali transduktsioon), enne kui see käivitab geeniekspressiooni või mõne muu reaktsiooni (näiteks motoorse reaktsiooni, mõjutades bakteri viburit kontrollivaid valke). Signaali transdutsioneerimise kaskaad tähendab seda, et signaali saab võimendada (iga kõrgem aste võib kontrollida mitut madalama astme elementi) ja lõimida (moodustada kompleksreaktsioone, saades sisendeid erinevatest allikatest). See võimaldab suuremat lävimise variatiivsust, sätestada nüansseeritumaid ja peenemaid eristusi, mis on lävimise jaoks tähenduslikud.

5.4.3. Meeleisendi maailm

Uute kehatasandite lisandumisega käib kaasas läbivaatuse või teadvuse “kurnamine” kahes tähenduses, nagu me ütlesime (vt 4.2.3.): alumise tasandi läbivaatustest kurnatakse ehk sõelutakse välja üldmulje ning alumise tasandi läbivaatusi kurnatakse ehk ekspluateeritakse uue tasandi huvides. Ehk teisisõnu, Jay Lemke mõisteid kasutades (2000), ülemine tasand on puhverdatud alumiste suhtes (alumise tasandi sündmused enamasti ei mõjuta teda üksikult, vaid ühtekoondatult) ning ta seab alumisele tasandile peale omad piirangud (keemilised reaktsioonid võivad toimuda mitmel moel, aga eluprotsess määrab täpselt, millisel).

Elusolend haldab keerukat kogumit biokeemilisi reaktsioone. Selleks, et suuta neid reguleerida, vajab ta energiat ja ainet väljastpoolt. Homöostaatiline keemiliste reaktsioonide kogum on olendi “seesmus”, ja oma seesmuse hoidmiseks peab ta pidevalt läbi käima “välisusega”, “paarilistega”. Elusolendi spetsiifilised vajadused määravad tema ootused ümbruse suhtes. Teisisõnu, siin saab rääkida esialgselt intentsioonist ehk taotlusest: elusolend taotleb neid allikaid ja asju, mis sobivad tema kehaga, tema reaktsioonikogumiga. Selline taotlus polariseerib välisilma: need ümbruse elemendid, mis tema biokeemiliste reaktsioonidega sobivad ja aitavad neid alal hoida, saavad sildi “hea”; ja need, mis reaktsioone ei soodusta, saavad sildi “tülakas” (neutraalsed elemendid) või lausa “halb” (kahjustavad elemendid). Keskkond on afektiivselt laetud⁹⁷. Teatavas mõttes võib öelda, et juba keemilise olendi keskkonnal on teatav eel-afektiivne väärtus, vastavalt sellele, kuidas see tema reageerimisvõimekusega haakub. Aga kuna ta ei valda oma tegevust, siis ei saa see afektiivsus puhkeda, vaid jääb pelgaks võimaluseks, potentsiaalsuseks.

⁹⁷ Me peame siin silmas väga fundamentaalset elutunde tasandit. Kesknärvisüsteemiga seotud emotsioon on spetsiifilisem ning kuulub edasistele, kõrgematele keerukusastmetele.

Kuigi ainuraksetel elusolenditel pole nii palju oma- ja ääreläbivaatuse sõõre nagu keerukatel hulkraksetel organismidel, näiteks inimesel, siis ometi võib oletada, et juba siin saab alguse selline asümmeetria, et olendi taotlus on suunatud eeskätt välja (oma paarilistele, otsimaks sobivaid ja vältimaks ebasobivaid) ning sisekeskkond (metabolism, paljunemine) on algselt ja enamasti elusolendi enese jaoks varjul või tagaplaanil. See on “eeldatud”. Põhiline on, et ma oma toiteained ja energiaallikad kätte saan – küll mu keha juba teab, mis nendega peale hakata. Muidugi pole see eristus ainuraksetel nii järsk kui keerukamatel elusolenditel, aga ikkagi võib oletada siin hakatust rõhuasetuse erinevuseks, mille järgi tähelepanu on harilikult “väljas” ning pöördub “sisse” ainult erandjuhtumitel. Keerukal elusolendil on muidugi palju suurem lõhe selle vahel, mida ta oma tuumläbivaatuses taotleb (vorst, kartul, seksuaalpartner), ja selle vahel, mis tema kehas ääreläbivaatuslikult toimub (valkude omastamine, suguhormoonide tootmine). Keerukas elusolend ei käi läbi molekulidega, vaid oma eluilma makroskoopilistest asjadega. Ainurakne võib küll käia läbi molekulitasandi üksustega ka oma “tajuilmas”, ent võib oletada, et see on ikkagi põhimõtteliselt erineva tähendusega siis, kui ta on membraanist väljas, ja siis, kui ta on membraani sisse pääsenud. Esimesel juhul pole ta veel käes, ta pakub pinget, kutsub; teisel juhul aga olendi tuumteadvuslikult see kaotab oma tähtsuse: küll kehamehhanismid võtavad nüüd üle. Ainurakne pole küll loomulikult oma metabolismist nii kaugel kui inimene, kellel on oma seedimisest äärmiselt ähmane ettekujutus, ent võib oletada, et see ähmastumine saab alguse juba kõige lihtsamatest elusolenditest. Ükski elusolend ei saa lubada endale seda, et liiga palju tähelepanu enda sisse pöörata – esmatähtis on ikkagi silmas pidada seda, mis ümberringi toimub, olgu võimaluste ärakasutamiseks või ohtude vältimiseks. Juba ainurakne on selles mõttes “tulevikuline”, endast väljas või endast ees, püüdes ennetada seda, mis järgmiseks toimuma hakkab – ja olendite keerustumist evolutsiooni käigus võibki nendest terminites kirjeldada: keerustumise käigus luuakse üha tõhusamaid mehhanisme tuleviku ennustamiseks ja ajaga manipuleerimiseks.

Niisiis, me oletame, et ainurakne on suunatud välja, kus tema jaoks on meeldivad ja ebameeldivad tendentsid. Kuni tendents on meeldiv, ongi ta üleni välja suunatud, selles mõttes et jätkab samasugust tegevust (nt. bakter ujub piki soodsat gradienti edasi). Või teises mõttes: ta on endas kinni, kuna ei pea ümbrusest midagi muud otsima (ei pea “mõtlemas”), vaid võib rahumeeli jätkata sellega, mis käsil. Aga kui tendents keerab ebameeldivaks, siis tekib hetkeline “kurbus” ehk algne endassepöördumine: ma ei saa enam endistviisi jätkata, on mingi takistus, tõrge, ebameeldivus, ma pean nüüd midagi ette võtma, käivitama teisi mehhanisme, näiteks mu viburit käivitav valk muudab kuju, vibur hakkab teistpidi tööle, ja ma vahetan liikumissuunda. Teises mõttes on see jällegi endast kui antusest lahtilaskmine, kuna ma ei saa rahulduda omaenese käimasoleva tegevusega, vaid pean nüüd ümbrust täpsemalt tähele panema, katsetama uusi suundi, kuni jälle soodsa gradiendi kätte saan.

Võrreldes keemilise tasandiga on elusolendi omaläbivaatus muidugi teisest läbivaatusest selgemini eristatud, ent see on lihtsamates elusolendites ikkagi veel “voolav”; ta on eristatud üksikust keemilisest reaktsioonist, kuna ta reguleerib paljusid reaktsioone, ent ta ei ole esialgu distantseerunud nendest reaktsioonidekogumist enesest. Toitainet kasvava gradiendi suunas liikumine ongi “hea”, heas-olemine, ja selle kahanemine ongi “halb”, halvas-olemine. Ainurakse puhul on afektsioon kui keha soodus või ebasoodus mõjutamine pea eristamatu afektist “hea-halb” ehk n-ö rõõmu või kurbusetundest. Ongi ainult afektid, aga pole veel seda, *kellel* afekt on (me oletame, et see eristus kujuneb vähehaaval välja koos närvisüsteemi arenguga).

Meelevahekorras saab aeg kitsamalt fokuseerituks ning omandab päriselt suuna. Me nägime, et elu on ebastabiilses tasakaalus; elusorganismil on lakkamatult midagi vaja, midagi puudu, ta peab ümbrusest midagi hankima, et hoida oma väga spetsiifilist sisekeskkonda (haldamaks seal toimuvaid keemilisi reaktsioone). See tähendab, et ta reguleerib liigendatuid ja mitmekesisemaid ajalisi protsesse ja sätestab mingisuguse oma ruumi või ümbruse, mis talle “korda läheb” (omailm). Kuna elusolend peab hoidma oma keerukat ja spetsiifilist sisekeskkonda, mis on eristatud väliskeskkonnast, siis on tal vaja hankida väljast spetsiifilisi aineid. Selline vajadus loob juba kõige lihtsamate elusolendite puhul nende valdusse liigendatuma ajalise ulatuse, ta reguleerib mitmekesisemaid protsesse nii oma sisekeskkonnas kui lävimises välisega. Elusolendi vajadused on tema jaoks üleval kui küsimused või nõuded, mis sunnivad teda tegutsema, et seda vajadust rahuldada. See tähendab keerukat protsessihaldust, mis ulatub üle ajariba, mis hõlmab lähteolukorda ja soovitud seisundit (ning ühtlasi juba ennetatakse mingil moel seda tulevast soovitud seisundit), s.t eristatakse minevik ja tulevik, nii et aeg meelevahekorras saab suuna. Elusolendil on nõuded, soovid, eelistused (ja suunda ega suunatu polegi, kui pole mingit eelistust, taotlust, soovi, intentsionaalsust). Elusolendil on vaja just teatud laadi tulemust ning vastupidised tulemused pole tema jaoks ükskõiksed, vaid ebameeldivad, ohtlikud, kahjulikud. See kõik tähendab ühtlasi, et elusolend saab täpsemini individualiseerituks, selgemini piiritletuks.

Meelevahekorra sees toimub omakorda keerustumine ja selles võib tuvastada suuremaid hüppeid (nt eukarüootsuse teke, hulkraksus, närvisüsteemi areng). Kõik need tähendavad uudseid ajastamise ja ruumistamise vorme, ent käesolevas ülevaatlukusse kirjeldusse need ei mahu (mõningaid näiteid säärastest kirjeldustest vt nt Emmeche 2011: 98-105, Barbieri 2003, 2008); selle asemel hüppame järgmise hüppena keelevahekorra.

5.5. KEELEVAHEKORD (ŽESTILINE VAHEKORD)

Nimetus “keelevahekord” viitab keelele kui uuele evolutsioonilisele keerukustasandile. Seda tuleb mõista võrdlemisi laias tähenduses. Esiteks sisaldab see ka võimalikke tänapäevases mõttes inimkeele eelvorme, mis võivad olla näiteks žestilised ja häällitsuslikud. Teiseks ja eeskätt tuleb keelt ülepea võtta

emblemaatilise või silmatorkava nähtusena, mis on osa laiemast süsteemist, ehk niisiis teatava sünekdohhina (“osa terviku asemel”). “Keelevahekord” on nimetus teatava keerukustasandi kohta, mis sisaldab ka eelkeelelisi vorme ning on seotud paljude teiste aspektide ja nähtustega (tööriistade valmistamise oskusega, kognitiivsete võimetega üldse, sotsialiseerumisvormidega jne). Põhimõtteliselt võiks öelda, et see kirjeldab inimese geneesi ja inimlikku olemisviisi, aga ma olen eelistanud pigem vältida „inimese“ mõistet esiteks evolutsioonilistel põhjustel (bioloogilises mõttes inimene on *homo sapiens*, aga keelevahekord hõlmab ka varasemaid inimlasi) ja üldisematel kaalutlustel (põhimõtteliselt võiks sarnane keerukustasand olla moodustatud hoopis teiste vahenditega kui bioloogilises mõttes perekond *homo* või imetajad jne – näiteks mõnel teisel planeedil).

Keelevahekorra sees võiks eristada mitut faasi: žestiline, hääleline, kirjaline, digitaalne, kuid me kirjeldame neist ainult esimesi samme.

5.5.1. Genees ja mitmekesisus

Keelevahekorra teket me seostame kivist tööriistade valmistamise algusega u 2,6 miljonit aastat tagasi (mat). Nagu me püüame allpool näidata, on tööriistade valmistamine üks keelevahekorra ilminguid. See pole paratamatult seotud ühegi kindla bioloogilise liigiga. Esimesi kivist tööriistu on seostatud hilise australopiteegi, *australopithecus garhi*'ga või robustse *paranthropus*'e perekonnaga. Võimalik, et kiviriistade valmistamine oli üks tegur australopiteegi arenemisel perekonnaks *homo*, kellega on seotud peaaegu kogu arheoloogiliselt tuvastatav tehnoloogiline innovatiivsus.

Me eristame žestilist ja häälelist keelevahekorda. Esimest võib seostada põhiliselt varaste *homo* liikidega: *h. habilis*, *h. ergaster*, *h. erectus*, *h. antecessor*, *h. heidelbergensis*, *h. neanderthalensis* jt. Teist me seostame nüüdisinimese, *homo sapiens*'iga, kes tekkis u. 0,2 mat. Nagu öeldud, pole keelevahekorra ja selle eri vormide teke tingimata seotud mingi kindla perekonna või liigiga, sest see pole määratletud bioloogiliselt, vaid kujutab endast just nimelt bioloogia ehk meelevahekorra suhtes järgmist keerukustasandit. Bioloogiline keerukus (ehk antud juhul eeskätt peaaegu ja struktuur) mängib siin rolli esmajoones lävendina: keelevahekorra teke ja selle keerustumisastmed esitavad teatavaid neuroloogilisi tingimusi enda algusele ja põhjustajale, ent ei sea liigilisi piiranguid. Lühidalt öeldes võib põhimõtteliselt näiteks häälelise keelevahekorra algatajateks olla ükskõik milline inimlane (või keegi teine), aga faktiliselt teostab seda ainult see, kellel on piisav peaaegu keerukus ja mõned spetsiifilised kehalised eeldused (nt kõri ehitus). Et selle läve ületas *homo sapiens*, on juhus ja ajaloo⁹⁸ teema, mis näitab meile, kuidas keerukus konkreetselt teostub.

⁹⁸ Ajalugu on see, mida ei saa tuletada mingist mõttelisest skeemist, vaid mida tuleb järgi uurida. See ei tähenda sugugi, et ajalugu oleks ainult “empiiriline” teadus; vastupidi, ajalugu saab mõtte üldiste küsimuste-probleemistike ning välise reaalsuse dialoogist.

Kui me räägime žestilise vahekorra mitmekesisusest, siis selle kriteeriumiks ei ole inimlaste – või konkreetselt *homo* – liikide või vormide hulk, sest nagu öeldud, kuulub bioloogiline liik ehk meelevahekord eelmisele keerukustasandile. Meeleolend *homo* on siin muidugi oluline, aga ta on kõigest keelevahekorra üks element (ja keelevahekorra edasiste astmete, kirjalise ja digitaalse vahekorra tekkega – mida me siinkohal lähemalt käsitleda ei jõua – ei kaasne olulisi muutusi meelises kehas bioloogilises mõttes). Keelelise vahekorra mitmekesisuse kriteeriumiks on see, kui mitmekesine on keeleolendite omavaheline suhtlus ning läbikäimine muu maailmaga. Keelevahekorra varaste vormide puhul saame seda hinnata eeskätt tööriistade ja muu ainelise kultuuri ning luustike põhjal. Vahemikus 2,6–0,2 mat toimub aeglane keerustumine tööriistade valmistamises alates varasematest Olduvai riistadest läbi Acheuli tehnikate Levallois' tehnikani.

5.5.2. Uus kehatasand

Siinne käsitus põhineb ideel, et keelevahekorra puhul on tegemist uue keerukustasandiga meelevahekorraga võrreldes. Keelevahekord ajastab ja ruumistab uuel tasandil. Milles see seisneb? See kätkeb uusi vahendeid nii maailmaga läbikäimises (tööriistad) kui ka “siseringi” loomises (ühiskond) ning vastavaid mälutehnikaid.

Meelevahekorda ülekirjutav keelevahekord **tahendab** meelegeha, loob suuremat kõrvutuvust. Tööriistade valmistamise ja kasutamise ning žestikuleerimise käigus allutatakse meeleline keelelisele vahekorrale omastele aredamatele liigendustele ja selgematele vajadustele. See küll tähendab meelise keha teatavat distsiplineerimist ja “ülekirjutamist”, aga nagu ka teiste keerukusnihete puhul ei pea seda võtma pelgalt “välise” vägivallana (näiteks “meemide” või abstraktse “kultuuri” poolt), vaid selles võib näha meelevahekorra enese elujõu väljendust ja võimendumist. Tööriistade ja žestide kaudu luuakse keelevahekordses maailmas suuremat kõrvutuvust, aredamaid piirjooni asjade, liigenduste, protsessifaaside vahele. Aga need on talle ühtlasi pidepunktideks, et mingil määral distantseeruda vahetust ümbrusest, n-ö – kui kasutada Greimase ja Courtési mõistet (1993: 79) – “käiku lahti ühendada” (*débrayer*) meelevahekordsest loogikast, ning lülitada uus käik sisse (*embrayer*) järgmisel, keelevahekordsel tasandil, mis võimaldab nüüd uue tasandi **paindlikkust** ja liikuvust.

Kuna käe, ilmete ning hiljem häälega tehakse peeneid ja täpseid eristusi, siis teadvuse fookus teravneb. Ühtlasi tekib selgem eristus teadvuse fookuse ja tausta vahel. Teadvus **aheneb** ka selles mõttes, et suur hulk meelevahekordset infot ja nüansse tõmmatakse ühtekokku ja suur hulk tõrjutakse välja. See väljatõrjumine on seda jõulisem, mida teravam on teadvuse fokuseerumine keelevahekordsete juhiste järgi. Nagu teisteski keerukusnihetes, tuleb siin paljud alumise keerukustasandi asjad “ära unustada”, et luua vaba koht uue tasandi eristustele. Teadvuse ahenemine võimaldab niimoodi tema avanemist uuel tasandil, uute horisontidega. Avarduvad ruumilised piirid: keeleolend hakkab edenevalt avastama ja ekspuuteerima maakera. Ja ajalised piirid: keeleolend hakkab liikuma “sünni ja surma pinna” poole

(vt lõik 2.2.4. peatükis “Aeg”), hakkab kujutluses liikuma nii oma kui ka maailma aja alguste ja lõppude poole. Ajalis-ruumilised horisondid tulevad puhtal kujul välja keelevahekorra arenedes, ja eeskätt häälelises vahekorras. On oletatud, et neandertallane võis oma liigikaaslasti matta, mis osutaks mingisugusele arusaamale surmast, olemisele surma (ja ilmselt ka sünni) pinna poole. Aga päriselt aktiveeruvad need võimalused väljakujunenud keele ja avatud tehnoloogia tingimustes (st kus saab põhimõtteliselt toota lõputult uusi ja uuenduslikke lausungeid ja tööriistu).

5.5.3. Tööriistad, tehnikad

Vahend ehk tööriist on **millegi jaoks** (Heidegger 1993: 64), ta vahendab jõude ja asju ning on eesmärgini jõudmise vahepeal. Mida parem on tööriist, seda vähem me teda tähele paneme. Me märkame teda eeskätt siis, kui ta ei toimi, kui ta läheb katki või kui tema kasutamisel läheb midagi viltu. Hea tööriista omaolu aga on justkui kaduv, eemaletõmbuv (vrd. *Zuhandene*-analüüsi Heidegger 1993: 66-88). Me valdame teda nagu oma keha, otse ja vahetult, ilma tema materiaalsust märkamata. Hea tööriist on justkui keha pikendus-laiendus-võimendus. Aga ta just nimelt ei ole meie keha küljes, vaid on vabalt välja vahetata (vrd. Bergson 2006: 138-141). Tekib eriline osa maailmast (tööriistastik), mille olemasolu viisiks on olemasolemisest taandumine; mis *on* eemale tõmbudes; mille (kättesaamatuks) ideaaliks on olla puhas vahendaja, puhas vahend.

Esimesed kivist **tööriistad** pärinevad 2,6 mat leiumaterjalist Gonas Etioopias (vt joon. 5.23. ja 5.24.). Kõige sagedamini seostatakse neid kirjanduses hilise australopiteegiga (*australopithecus garhi*). See on nn Olduvai tehnika. U. 1,7 mat. toimus üleminek keerukamale Acheuli tehnikale, mille arendas välja *homo erectus*. Tööriistu kasutavad teisedki primaadid ja ka muud elusolendid, aga ainult hilised australopiteegid/varased inimesed vormisid tööriistu kõvast materjalist, s.t kivist: ahvid kasutavad kas kivi töötlemata kujul või siis töötlevad pehmet materjali (Grine jt 2009: 137).

Teine oluline tehniline saavutus või tehniline oskus *homo erectus*'el oli **tule** kontrollitud kasutamine (Barham ja Mitchell 2008: 140-144), mis hõlbustas seedimist, hävitas toidus parasiite, soojendas ja pakkus kaitset. Tuld kasutati ka tööriistadeks mõeldud kivide eeltöötlemiseks; neandertallased (ja hiljem ka tänapäeva inimesed) eraldasid kasetohust liimi, millega nad kinnitasid odaotsi varre külge⁹⁹; jm. Kuigi šimpansist eraldunud ja inimeseni viiv haru on kogu aeg olnud rohkemal või vähemal määral bipedaalne ning kohastunud maapinnal kõndimiseks, võib arvata, et inimese varased eellased pidid sageli puu otsast varju otsima. Tule pakutav kaitse võis olla üks tegur, mis inimese püsivamalt maapinnale tõi.

Kõige üldisemalt öeldes tähendab **vahendi** ehk tööriista kasutamine isendi keha laiendust ehk opereerimist maailmas toimivate jõududega rohkemal määral kui see

⁹⁹ See nõudis väga täpset töötlust kitsas temperatuurivahemikus (340-400° C) ja ilma hapniku juurdepääsuta; pole teada, mil moel sellised tingimused saavutati (Roebroeks 2010: 257).

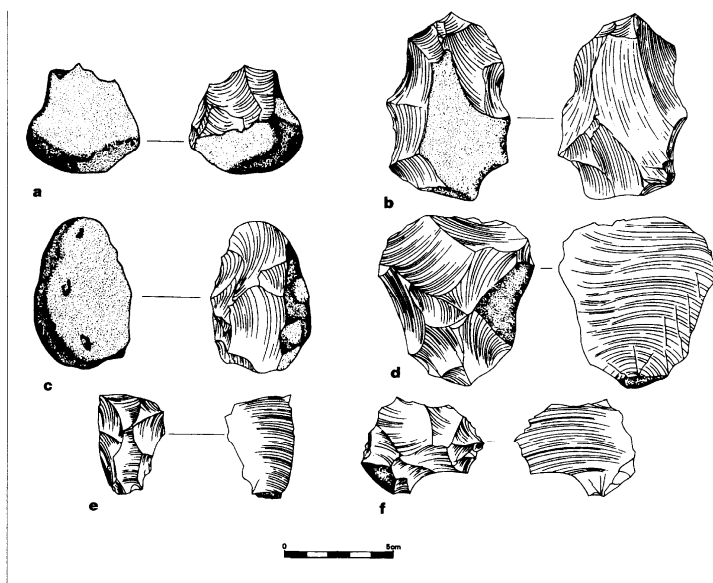
keha ise suudab. Vahendatakse, tuuakse kokku ja koordineeritakse asju ja jõude. Näiteks moodustatakse kompleks kahest kivist, raskusjõust ja pähklist, nii et ühe kiviga (“löögikivi”) lüüakse puruks pähkel, mis on teise kivi (“alasi”) peal. Või õngitsetakse midagi kepi või orgiga. Või kangutatakse. Või tehakse okstest-lehtedest vihmavari (nagu orangutanid).

Kivi töötlemise alguseks võis olla see, kui kahe kivi vahel purustati pähkleid või muud sellist ning kui ühest kivist löödi juhtumisi välja terava äärega laast (vt. Davidson ja McGrew 2005: 797) ning kui seda laastu hakati tööriistana kasutama. **Lõikamine** on inimesele eriomane oskus, mille ahvid suudavad küll hõlpsasti ära õppida, aga mida nad ise looduses ei kasuta (Davidson 2010: 187). Esimesed kivist tööriistad on lõikeriistad. Esiteks sai nendega tükeldada korjuseid ja liha luudelt lahti lõigata ning teiseks hakata nende abil töötlemise pehmest materjalist tööriistu (eeskätt puust). See teine aspekt on oluline selle poolest, et niimoodi pannakse alus iseseisvale vahenditesfäärile. Lõikamine niisiis ühest küljest laiendas või võimendas vahetult meelega (hammade ja küünte võimendusena), aga teisest küljest pani aluse tööriistade **itereeritavusele**. Kui kivist tööriistaga valmistatakse puust tööriist, siis on siin jada kolmest tööriistast: vahetu vahend (löögikivi ja sihtkivi või sihtkivi ja alasi), esimese astme vahendatud-valmistatud vahend (lahtilöödud terava servaga kivilaast) ja teise astme vahendatud-valmistatud vahend (puust tööriist). See jada püsis umbes sama pikana kogu žestilise perioodi vältel; häälelise keelevahekorra juures aga hakkas see pikinema ning lülide juurdetulek ja innovatsioonikiirus on sellest ajast peale aina kasvanud (andes alust “tehnoloogilise singulaarsuse” ideele, kus tempo peaks muutuma lõputult kiireks, vt Kurzweil 2005).

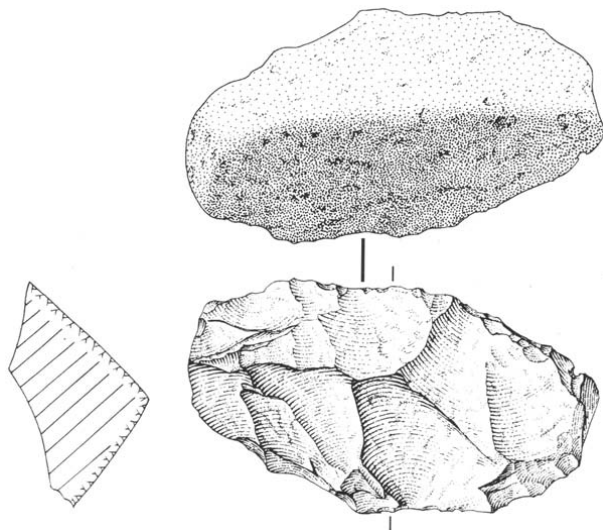
Kivist tööriista puhul on veel see oluline aspekt, et oma püsivuse ja lagunematuses hakkab ta “kehastama” keelevahekorda ehk kultuuri ning saab selle esimeseks püsivaks “**mälutoeks**” (vt Nowell ja Davidson 2010: 191-192). Valmistatud kivist tööriist pole lihtsalt vahetult millegi jaoks, nii et tema kasutamine piirduks konkreetse olukorraga, kus teda vaja läheb, vaid ta püsib kasutatavana läbi paljude olukordade. Ahvidki võivad sama pähklipurustamiskivi korduvalt kasutada, aga inimese eripära seisneb ümbertöötamises ehk uuel kujul taaskasutamises: šimpansi tegevusest võib jääda järele jäänuseid, aga need on kas kasutuskõlbmatuks muutunud tööriistad või kasutusväärtuseta kõrvalproduktid. Inimese eellaste uuendus oli avastus, et juba kasutatud kivinukleusi (millest on kilde eemaldatud) ja mahajäetud kilde saab kasutada uute tööriistade valmistamiseks. Toormeks oli läbi aja püsiv kivi ning kasutatav osa, s.t killud (Acheuli tehnikas hakati ka nukleusi vormima ja tööriistana kasutama) sarnanes nendega, mis kõrvale heideti (nt väiksema suurusega killud). See tähendab, et sai tööriista valmistamise platsile tagasi minna ja otsida sealt uusi tööriistu varem kõrvaleheidetud (või ajutiselt kõrvale pandud) kildude seast või siis lüüa juba kasutatud kivinukleusest uusi kilde. Kivi ei kasutatud lihtsalt täpselt samal moel ja samal eesmärgil nagu näiteks šimpansid teevad, kui nad kasutavad sama löögikivi uuesti pähkli purustamiseks, vaid töökojast otsiti *teisi* riistu (vanade kildude seast) ja tehti *teisi* liigutusi (valmistati uusi kilde vanast nukleusest) – ja seda võisid teha *teised* isendid (vt

Davidson ja McGrew 2005: 803). See sai aluseks kultuurilise keskkonna kujundamisele, milles kivi püsivus mängis olulist osa kultuurimälu välise toena (Vt Nowell ja Davidson 2010: 188).

Barhami ja Mitchelli (2008: 82) järgi pidi Olduvai tehnikale eelnema pikk eellugu, sest 2,34 mat vanuses Lokalalei 2C leiukohamaterjali põhjal Keenias võib täheldada “hoolikalt planeeritud killueemaldamise ehk *débitage*’i strateegiaid, millega süstemaatiliselt tekitada teravaid kilde [...]. Kivitöötlemine kombineerisid hästi valitsetud motoorseid oskusi arusaamisega tooraine füüsilistest ja mehaanilistest omadustest, mille juurde käis ka teadlikkus kivinukleuse nurkade tähtsusest killu eemaldamisel.” See tähendab, et tegemist polnud algajatega, vaid juba väga vilunud kivitöötajatega, mistõttu võib eeldada, et kivi töötlemise oskused on märksa vanemad kui leiukohamaterjali põhjal tuvastatud 2,6 miljonit aastat. Ka Semaw (2000: 1207) ütleb, et Gonast leitud seni vanimas tööriistaleiukohas on “kivinukleustelt üllatavalt moel kilde eemaldatud väga hästi nii varase aja kohta. Valmistajad eemaldasid kilde julgelt ja neil oli suurepärase silma ja käe koordineerimine, kui nad otsisid teravnurki ja eemaldasid munakalt suuri kilde.” (Hiljem autor siiski toetab hüpoteesi, et selline oskus tekkis järsku, 2000: 1210).

Joonis 5.10. Gonast leitud kivist tööriistad (Semaw 1997: 336)

Joonis 5.11. “Fonoliidist nukleus (10,1 cm pikk) Lokalalei 2C leiukohast (Keenia, 2,34 mat), kus on näha kildude süstemaatilist eemaldamist kivi ühelt pinnalt. Kivi lõhestati kõigepealt pikuti pooleks, nii et saadi platvorm ning kildude sobitamisel nukleusega on rekonstrueeritud kaheksa killueemaldamisjärku. Kivi töötleja keerask nukleust käes ringi nii, et kasutada kõiki loomulikke platvorme ning ilmselgelt mõistis, et on vaja hoida teravat platvorminurka” (Barham ja Mitchell 2008: 113; joonis algselt avaldatud Delagnes ja Roche 2005: 454).

Tööriistaline ja žestiline vahekord viib edasi närvisüsteemiga ja eeskätt peaajuga loodud **viivitusvõimet** ja valikuvabadust. Närvisüsteem tähendab seda, et olendi läbikäimine ümbrusega keskendub spetsiifilistesse kanalitesse, milleks on närvisüsteem ja nendega seotud efektor- ja retseptororganid. Peaaju annab omakorda suurema vabaduse valida antud olukorras käivitavate tegevusvõimaluste vahel. Tööriistade ja žestide näol leiab selline lävimiskaarte vahendamistegevus uue ja spetsiifilise kehastuse, mis pole enam vahetult seotud meelelise kehaga, vaid on spetsiaalselt selleks otstarbeks loodud objektid ja liigutused. Nendest saab alguse uus keerukustasand, mis “kirjutab üle” eelmise, meelevahekorra. Luuakse uued ajastamise, ruumistamise ja loogilise liigendamise viisid ning uutlaadi isedus.

Tööriistade (ja eeskätt just kivist tööriistade) valmistamisega tekib täiesti uus **ajaline** horisont, ja seda mitmes mõttes. Me mainisime, et kivist tööriistad on just oma püsivusega justkui välisteks mälutagedeks: valmistatud kilde ja nukleusi, millest neid eraldati, ei hüljata jäädavalt, vaid nende valmistamise koht saab uute tööriistade varasalveks, olgu nii, et võetakse kasutusele vanu kilde või lüüakse kasutatud nukleuste küljest uusi kilde – kusjuures seda võivad teha kõik kogukonna liikmed, ehk teisisõnu, töökoda saab kultuurilise mälu pidepunktiks. Keeleolend

mäletab naasta töökotta ja toormekohta ning saab korrata ja harjutada töövõtteid. See on esimene “kool”. Kivist tööriistade valmistamine nõuab suurt osavust ja täpsust ning head käe ja silma koordineerimist, eeldab jälgendamisoskust ja jagatud tähelepanu ning see kõik saavutatakse pikaajalise harjutamise tulemusena. See tähendab, et toormekogumise ja tööriistade valmistamise kohad saavad intensiivse meelelise keha treenimise paigaks. Meeleline keha “kirjutatakse üle” tööriistalise ja žestilise vahekorra poolt. Paljude imetajate järglased õpivad vanematelt ja teistelt liigikaaslastelt eluks vajalikke oskusi, aga kivist tööriistade puhul need oskused esimest korda omandavad püsiva, iseseisva ja reprodutseeritava *kehastuse*. Õppimisel on kombatav tulemus. Selle käigus saab isend intensiivset tagasisidet jäsemete, manipuleeritavate objektide, visuaalse ja auditiivse aparatuuri vahel (Davidson ja McGrew 2005: 813) ning õpib tegevusjärgnevusi hierarhiliselt liigendama (ettevalmistavad kildamised hilisema sobiva killu saamiseks, vt Nowell ja Davidson 2010: 15). Kuigi varased kiviaegsed tehnikad püsisid väga pikka aega peaaegu muutumatul kujul, saab see tagasisidestatus ajapikku selleks pinnaseks, kust keeleline vahekord tõeliselt laiali laotuma hakkab.

Valmiskujul ümbrusest saadavad tööriistad-vahendid, mida mitmed loomad, linnud, kalad ja putukadki kasutavad, jätkavad loomuldasu meelevahekorra loogikat, mis väljendab võimet ümbrust kaardistada ja tegevust mingil määral kavandada, mille käigus manipuleeritakse ümbrusest leitavate esemete või olenditega. Sellise tööriista otsimine ja valimine ilmutab olendi viivitus- ja valikuvõimet. Tööriista valmistamine (nt kui šimpans valmistab endale kepi, millega puuõdnes saaklooma vigastada ja surmata, vt Barham ja Mitchell 2008: 65) on veel samm edasi. Kui valmistatakse tööriist (kivist lõiketera), millega saab valmistada teisi tööriistu (nt puust), siis sopistub siit välja uus keerukustasand. Loomade puhul jääb tööriistade kasutamine ja žestikuleerimine piiratuks ja ühetaoliseks, aga keeleolendi puhul muutub ühest küljest tööriistade valmistamine lõputult itereeritavaks (tööriist, millega teha tööriista, millega teha tööriista, millega...) ning teisest küljest saab keel selliseks, et sellega saab toota lõputult uuenduslikke lausungeid. Žestiline vahekord on oluline hüpe sellel arenguliinil, mida viiakse edasi keelevahekorra järgmiste vormidega, häälelise ja kirjalisega.

Kiviriista valmistamise puhul õpitakse tasapisi oma liigutusi järjestama ja ka hierarhiliselt **liigendama** (lüüa esmalt teataval viisil kilde, *et seejärel* saaks lüüa juba ettevalmistatud killu; vt Nowell ja Davidson 2010¹⁰⁰). Liigendusoskuse edenemine ongi aluseks arenenuma Acheuli (alates u. 1,7 mat) kivitöötlemise eritlemisel. Tööriistade valmistamine ja muud ühiskondlikud praktikad (žestikuleerimine) ühest küljest täpsustavad meelekehalisi tajuliigutuslikke oskusi ning teisest küljest harjutavad tegema kontseptuaalseid liigendusi: oskust liigendada tegevust alamtegevusteks, millest eelmised valmistavad ette järgnevaid; ja täpsustama põhjuse ja tagajärje, vahendi ja eesmärgi analüüsi. See on esimene etapp tänapäevases mõistes häälelise keele kujunemisel, kus selline hierarhiatasandite

¹⁰⁰ Teised käsitlevad vähendavad ettemõtlemise tähtsust, vt nt Toth ja Schick 1993.

eritlemine (mis allub millele?) ja sekventsiaalanalüüs (mis on enne, mis pärast?) on väga oluline.

Kiviriistade valmistamise käigus kujunevad välja **standardsed** töövõtted (mis, nagu öeldud, nõuavad harjutamist), nii et saab suure kindlusega tekitada etteaimatavaid tulemusi. Sellega luuakse suuremat ühetaolisust kui ahv või vilumatu keeleolend suudavad, aga seda täpsemaid tulemusi niimoodi saadakse (teravaid kilde, ja suurel hulgal, enne kui nukleus otsa saab), seda paremaid ja käepärasemaid tööriistu saadakse. Ehk teisisõnu, ühetaolisus madalamal tasandil (killueemaldamisvõtted) avab mitmekesisuse kõrgemal tasandil (valmis tööriistad ja nende kasutamine).

Harjutamise käigus ühest küljest täpsustub ja ühtlustub toodang, aga teisest küljest avardub ja vabaneb tootja, ja eeskätt tema käed. Käed saavad olulisel määral vahendite tootjaks, vahendite vahendajaks.¹⁰¹ Mida osavamaks käed muutuvad, seda enam taandub ka nende omaolu; nende meeleline eksistents saab üle kirjutatud tööriistalise ja žestilise vahekorra poolt. See teeb võimalikuks **osutamise**. Et osutamine oleks võimalik, ei tohi ma vaadata sõrme või kätt, vaid pean vaatama osutatud suunas. S.t ma ei tohi näha meelelist sõrme, vaid pean “nägema” keelelist instruksiooni “suuna pilk sinna, kuhu ulatuks sõrme pikendusena tõmmatav joon”. Võib-olla just kiviriistade valmistamise kaudu toimub nihe meelelise vahekorra suhtes (“käigu lahtiühendamine” ehk *débrayage* Greimase ja Courtési mõistes) ehk hüpe “teisipoole siinpraegust” (Arbib 2002: 28¹⁰²). See on välja kasvanud jagatud tähelepanust, s.t sellest, et kaks või rohkem isendit pööravad üheskoos tähelepanu mingile asjale (nt üks osutab või etendab, teised vaatavad ja jälgendavad).

See moodustab uue **ruumistamise** viisi, kus tööriistaline ja žestiline reguleerib meelelist: toorme transportimine ja töötlemine, tööriistade kaasaskandmine, viipeline kommunikatsioon. Need saavad pidepunktideks, mille kaudu tegelikkust vahendatakse. Tööriistad ja žestid avavad tähendusruumi, “vaheilma”, kus viimaks saab liigelda ka füüsilises ruumis paigal olles.

Tuleb mainida ka tööriistadega varakult seostuvat esteetilist aspekti, ilu- ja **mõnutunnet**. Tänapäeva inimesele pakuvad pisikest mõnu sümmeetriad, sarnasused, kordused ning eriti Acheuli tehnika puhul on rõhutatud pihukirveste suurt sümmeetrilisust, mis ületab puhtalt utilitaarsed nõudmised. Seda sihipärast sümmeetriat on seotud abstraherimis- ja kategoriseerimisvõime arenguga: sümmeetriline pihukirves pakub ilumõnu oma kordusega ning ühtlasi luuakse niimoodi (protokeelseid) identsusi, mis hakkavad ületama meelelist sarnasust (pihukirve üks ja teine külg on “samasugused”). (Bayly 2010)

Žestiline vahekord tähendab ajalise horisondi avardamist ja täpsemat liigendamist. On praegune olukord (kui ma alles teen tööriista) ja tulevane olukord (kui ma seda

¹⁰¹ Vrd. F. Engels: käsi pole “mitte üksnes töö organ, *ta on ka töö produkt*” (1962: 126).

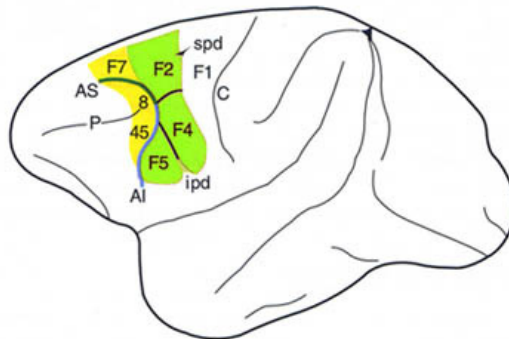
¹⁰² Ehkki autor seostab selle alles valmis keelega ehk meie mõisteis häälelise keelevahekorraga (Arbib 2002: 40). Siiski peab selline nihe toimuma palju varem, juba protokeele juures ja võib-olla isegi arenenud meelevahekorras, sest muidu on raske näha, kuidas (proto)keelised protsessid käivituda võiks, kui olend on üleni oma ümbrusse uppunud.

rakendama hakkab ja kui ma seeläbi mingi meelelise rahulduse saan). Nagu me nägime, liigendatakse tulevikku juba tööriista valmistamise protsessis (killu eemaldamised, mis on mõeldud selleks, et võida eemaldada mingit järgmist kildu; kui kild eemaldatakse niimoodi, et luua sobiv pind järgmise eemaldamiseks jne.). Juba varastel tööriistavalmistajatel on ilmselt olnud vaimne ettekujutus-ennetus, mida mingisuguse nukleusega ette saab võtta. Samas paigutub kogu selline tööriista valmistamine ise pikemasse protsessi ning vaimus ennetatakse tema kasutamist. See tähendab täpsemat tegevuse planeerimist ja reguleerimist.

Teisest küljest eeldab tööriista valmistamine spetsiifilist kultuurilist **mälu**, mis pole geneetiline ega vaistlik. Kultuuriline mälu pole vaistlik liigimälu ega ka omandatud indiviidimälu, vaid on iseloomulik kogukonnale. See kogukondlik kultuuriline mälu sisaldab tööriistade valmistamise juhendeid, žestide tähendusi (eriti konventsionaliseerunud, ritualiseerunud žestide omasid). Tööriistad märgivad ühest küljest keeleolendi tegutsemist ümbruses ja ümbritsevaga, aga teisest küljest, nagu me mainisime, evib see rolli kogukonna sidususe tugevdajana (olles välisteks mälutagedeks, nõudes õpetamist ja harjutamist jne). Samamoodi osutavad žestid ühest küljest välismaailmale, aga teisest küljest lõimivad kogukonda.

5.5.4. Ühiskond

Tööriistade valmistamise õppimisel on oluline oskus jäljendada vilunud valmistajat. Selle neuroloogiliseks aluseks on **peegelneuronid**, mis ergastuvad nii siis, kui olend ise mingit liigutust sooritab, kui ka siis, kui ta näeb teist endasarnast samasugust liigutust sooritamast. Selliseid neuroneid leidub makaagi aju premotoorses piirkonnas F5 (vt. joonis 5.12). See piirkond on homoloogne inimese Broca keskusega, mis tegeleb kõnega (Arbib 2002: 230). See on aluseks keele žestilise päritolu hüpoteesile (Rizzolatti ja Arbib 1998, Arbib 2002, Corballis 2003, Tenjes 2001). Michael Arbib pakub välja rea astmeid üleminekul meelevahekorralt žestilisele ja sealt häälelisele keelevahekorrale (Arbib 2002: 38-39; vrd. Stamenov ja Gallese 2002).

Joonis 5.12. Makaagi aju piirkonnad, sh. tekstis kõne all olev F5 (Seibutsushi 2014).

Lähtekohaks on inimese ja ahviliste eellasele omane peegelsüsteem haaramise ja muu käelise tegevuse jaoks vahetu tegevuse kontekstis. Peegelneuronite ergastumiseks on vajalik tegevuselementide *kohalolu*, s.t et jälgiv indiviid näeb objekti, mida teine indiviid haarab. Siit järgmine samm on pantomiim ehk objekti jäljendamine selle äraolles, ning vaatleja peab pantomiimi põhjal ise tuletama selle, mille kohta see käib. Järgmine samm on konventsionaalsete žestide lisandumine, mis ritualiseerivad, ühemõttelistavad või asendavad pantomiimi.¹⁰³ Viiplemist saadavad ilmed ja hääliksused (kusjuures hääliku iseloom sõltub näoilme: nt huulte torutamine, matsutamine jne muudavad heli iseloomu). Seejärel kandub keelevahekorra põhiraskus häälele (mida me käsitleksime keelevahekorra järgmise uuenduse ja nihkena). Arbib peab äärmiselt ebatõenäoliseks, et hääleline inimkeel oleks tulnud otse ahviliste hääliksustest: viimased moodustavad kinnise, suletud süsteemi (nt kuulus rohepärdikute hoiatavate helisignaali süsteem kotkas-leopard-madu). Kommunikatsioonisüsteem avati Arbibi järgi just nimelt žestilise suhtluse abil, mis oli tugisüsteemiks uuele häälelisele keelele, mis polnud nüüd enam suletud, vaid avatud ja uuendusvõimeline.

Peegelneuronite vahendusel asetab indiviid ennast justkui selle indiviidi positsiooni, keda ta vaatab, paneb ennast tema olukorda. **Iseduse** selline paigaltnihutamine on äärmiselt oluline keelevahekorde nihke sooritamisel: tuleb minna teisepoole deiktulist kolmikut “mina siin praegu”, need “lahti ühendada” ehk “sidurdada” (*débrayer*, Greimase ja Courtési mõistega öeldes). Vahetus peegeldamises, nagu see toimub ka ahviliste ajus, toimub esmalt nihe “sina seal praegu” (kus sidurdus pole lõpuni viidud). Teine etapp, keerulisem peegeldamine ehk pantomiim teostab ka ajalise nihke ning veel suurema personaalse ja topoloogilise nihke, ehtsa sidurduse: “tema teal siis”. Ning konventsionaalsetes žestides tuleb see veelgi puhtamalt välja. Sellise avarduse põhjalt saab teostada uusi “tagasiühendusi” (*embrayage*) ning tegelikult alles tänu sellisele eelnevale sidurdusele teise aega ja kohta saab hakata moodustama deiksiseid “mina siin praegu” ja “sina seal praegu” (algselt olid isikud, ajad ja ruumid sulanduvalt üheskoos ning teatavas mõttes tekib kolmas isik esimesena) ning eristama lausumist ja lausungit.¹⁰⁴

Tööriistade valmistamine ja kasutamine inimesel on – erinevalt inimahvidest – tihedalt sotsiaalne. Peter Reynolds nimetab seda “heterotehnikaks”: “Inimese tehnilise tegevuse olemus seisneb teise inimese tegevuse ennetamises ja sellega komplementaarse tegevuse sooritamises, nii et kaks inimest koos saavutavad füüsilisi tulemusi, mis poleks võimalikud, kui üks inimene peaks neid järjestikku tegema. Ma kutsun seda heterotehniliseks kooperatsiooniks” (Reynolds 1993: 412)¹⁰⁵. Sellega on lahutamatu seotud ühiskondliku organiseerumise vorm, mida

¹⁰³ Nendes kolmes etapis võib näha semiootikute eristusi ikoonilise, indeksaalse ja sümbolilise märgi vahel.

¹⁰⁴ “Keeletegu ilmneb siis lõhena [*schizie*], mis loob ühest küljest lausumise subjekti, koha ja aja, ning teisest küljest lausungi aktantse, spatsiaalse ja temporaalse esinduse” (Greimas ja Courtés 1993: 79).

¹⁰⁵ Peegelneuronite ja ühistegevuse seoste kohta vt nt Knoblich ja Jordan 2002.

Reynolds nimetab “näost näkku ettevõtmisrühmaks” (*face-to-face task group*)¹⁰⁶. Seda määratleb “jagatud kavatsus muundada ainet ja energiat kooperatiivse ja komplementaarse tööriistakasutamise ja käsitsemisostkustega inimgrupi poolt vahetus näost näkku kontaktis” (samas). Isegi kui inimene töötab üksi, siis on see enamasti suunatud ühiskondlikele eesmärkidele; ta vajab ühiskondliku vahetusega saadud materjale ning kasutab grupiliikmena omandatud oskusi; ning see on üks lõik suuremast kooperatiivsest ettevõtmisest. Need grupid pole lihtsalt sugulusel põhinevad ega tööjaotusest sõltuvad, vaid neid luuakse käigu pealt.

Peale selle seostab Reynolds selliste heterotehniliste ülesandegruppide tekkimist “polüliitide” valmistamise oskusega¹⁰⁷. “Liit” (ingl. k. *lith* < kr. k. *lithos* ‘kivi’) on “iseseisev objekt, mis pole kinnitatud mingi pinna ega teise objekti külge ning mida saab tervikuna pöörata kõikides ruumisuundades, ilma et ta laiali laguneks” (Reynolds 1993: 420): näiteks kivi, pall jne. Polüliit on kokkuühendatud liidid, millel on nendega samad omadused: näiteks varre otsa kinnitatud kirves, üksteisesse kinnitatud legoklotsid jne. See eristub “poodist” (ingl. k. *pod* < kr. k. *podos*), mida ei saa suvaliselt ruumis pöörata: näiteks veeloik. Ning polüpoode on kogum, mis säilitab siduse ainult teatavas suhtes gravitatsiooniväljaga: näiteks virm, kivikuhi, ühenduselementideta mänguklotside hunnik. Polüpoode hoiab koos raskusjõud, polüliite aga liited (*joints*). Reynoldsi sõnul on polüliitide valmistamine eriomane inimesele ning looduslikes tingimustes loomad neid ise ei valmista (ehkki mõned neist suudavad nende kasutamist ära õppida, näiteks pista kaht toru üksteise sisse vms).

Keerukamate tööriistade (eeskätt polüliitide) areng on lahutamatu seotud ühiskondlike organiseerumisviisidega, eeskätt heterotehnilise koopereerumisega näost-näkku ülesandegruppides. Šimpansitel pole polüliite mitte sellepärast, et nad ei tajuks osa-terviku suhteid või et neil poleks käelisi oskusi osi üksteise külge ühendada; pigem puudub neil ühiskondlik organisatsioon mis neid füüsilisi suhteid vahendab. Inimlik tööriistakasutus ei arene mitte primaatide instrumentaalsetest oskustest ja objektikäsitsemisest (ehkki eeldab neid võimeid), vaid nende ühiskondlikust organisatsioonist. Seetõttu näeb Reynolds inimtehnika eelkäijana pigem vastastikust parasitideotsimist ahvidel, kus on olemas näost-näkku rühmad ning vastastikused komplementaarsed rollid, või mängukäitumist, kus on samuti pöörduvad rollid, kus vaheldumisi aetakse taga ja ollakse tagaeta. Inimkultuur lahkes ahvide omast siis, kui sedasorti ühiskondlikud suhted hakkasid organiseerima tehnilist võimekust. (Reynolds 1994: 423)

¹⁰⁶ Selline tõlge on küll kohmakas, aga just nagu tundub siin oluline olevat. Nägu on käe paariline ja nende nüansikuse suurenemine käib käsikäes. Käelihaste peentreeninguga käib kaasas näolihaste harjutamine. Inimese näos on palju lihaseid, mille erinevate kombinatsioonidega on võimalik väljendada äärmiselt suurt hulka emotsioone ja tähendusi, millel on ühiskonna organiseerimisel ja täpsel koordineerimisel väga tähtis osa (vrd. Nienstedt *et al.* 2005: 162-164). Ning sõna *task* ei tõlgi ma “ülesandeks”, mis liiga tugevalt kätkeks instantsi, kes neid jagab, vaid “ettevõtmiseks”. Kogukonnal on vaja mingeid asju teha ja siis võetakse selle jaoks midagi ette: kes lähevad juurikaid korjama, kes kütet koguma, kes jahti pidama.

¹⁰⁷ Teises seoses rääkisime sellest “Sissejuhatuses” osas 2.1.

Me ei tea, millised olid varaste inimeste žestid ja ühiskonnakorraldus, aga tundub, et tööriistad ja žestid tegid ühiskonda **egalitaarsemaks**. Igatahes on inimese suguline dimorfism oluliselt väiksem kui inimahvidel. Vahend vahendab maailma jõude ja žestid vahendavad sootsiumi jõude ning vahendite ja keele arenedes muutuvad meelegehalised antused aina vähem tähtsaks. Suure saaklooma mahatõmbamisel on füüsilise jõu tsensus suhteliselt suur; kirve rakendamise puhul juba palju väiksem; arvutiklahvide toksimise puhul aga peaaegu olematu. Vahendite tõttu ei muutu keelevahekorra liikmete spetsialiseerudes nendevahelised meelegehalised erinevused suuremaks nagu näiteks sipelgatel, vaid pigem väiksemateks. Spetsialiteedid kantakse vahenditele, samas kui üha erinevamate vahendite kasutaja on üha abstraheritud, üldisem vahendaja. Nii on vahendid üha erinevamad ja vahendaja üha ühtlasem. Sipelgaühing ja inimühikond on seega täiesti erineval tasandil. See, et inimühikonnas sugeneb üha suuremat meelegehalist erinevust (nii suurt suhtelist kasvukõikumist, poolest kuni kahe ja poole meetrini täiskasvanud isendil, teistel kõrgematel imetajatel ilmselt ei esine), tuleneb hoopis teisest allikast, ühiskonna kindlustumisest ja ühiskondliku ülejäägi kogunemisest, millega saab toetada keskmisest hälbivaid isendeid. See näitab *sedanam*, et ühiskonnas pole olulised meelegeha erinevused, vaid “vahekeha” erinevused ehk ühiskondliku vaheilmaga mitmekesisus. Meelegehaline füüsilised jõud hakkab muutuma vähem tähtsaks kui sootsiumisisene koostöövõime, nutikus ja sõna/viipeosavus. Olulisemaks saavad eristused ja lõimingud uuel, keelevahekordsel tasandil.

Žestilise keeleolendi läbikäimises ümbrusega eristuvad selgemini välja erilise ontoloogilise staatusega sfäärid, milleks on kultuuriobjektid ja kaaslased. Maailmas ehk “välispoliitika” vallas piiritletakse iselaadi vahendite sfäär ning kodus ehk “sisepoliitika” vallas eenduvad kaasinimesed. Mõlema (tööriistade ja ühiskonna) vahendusel suureneb erinevate läbikäimisviiside hulk ja – mis põhiline – nende loominguilisus ja uuenduslikkus. Jällegi avaneb see esmajoonel keelevahekorra järgmistest vormidest juures, aga keelevahekorra üks põhilisi uuendusi on see, et relevantseid uuendusi läbikäimises (uued tööriistad või tööriistade uued kasutusviisid, uued žestid ja ühiskonna uued organiseerimisviisid) saab senisest oluliselt kiiremini süsteemi lõimida, nii et keelevahekord omandab varasemate vahekorradega võrreldes enneolematu uuendamise- ja uuendamisvõime. Vahekorraliikmete senisest palju tihedam ja mitmekesisem lõimimine keelevahekordses ühiskonnas võimaldab ära kasutada üksikuid algatusi, erinevusi, uuendusi, nii et neid saab lõimida ühiskonna praktikasse ning need saavad levida teistesse ühiskondadesse-kogukondadesse.

5.5.5. Sakraalne ja profaanne

Kõik eespool kirjeldatud on seotud keelevahekordlike kehade distsiplineerimisega. Ma mitte ei püüa kohe ja vahetult oma vajadusi rahuldada, vaid valmistan tööriista, mille abil ma tagan tulevikus veelgi tõhusamalt oma vajaduste rahuldamise. See on ühest küljest tuleviku kindlustamine, selle muutmine äraarvatavamaks ja kontrollitavamaks, aga sellega kaasneb viivituseoleviku: *esialgu* pean

tegelema alles tööriista valmistamisega, ja alles *seejärel* saan loota algse vajaduse rahuldamisele. Või sama asi ühiskondlikul tasandil seoses sugulussidemete täpsustamise ja abielu sisseseadmise ja sellega seotud distsipliiniga, mis on suunatud suguhimu kontrollimisele. Inimkogukondades levinud intsesitikeeld sätestab keelu lähisugulastega suguliselt läbi käia, esmajoones vanemate ja laste ning õdede-vendade vahel. Sellel on muidugi bioloogiline põhjendus, sest lähisugulaste järglastel ilmneb suurema tõenäosusega geneetilisi haigusi ja puudeid, ning see pidi inimkonna alguses, kui kogukonnad olid väikesed ja asusid hõredalt, olema tõsine probleem. Aga kultuuri jaoks põhiline on sellele ehitatud kultuurilise läbikäimise vormid, naiste ringlus ühiskonnas, mida strukturaalantropoloogia on üksikasjalikult uurinud (nt Lévi-Strauss 1949 jt). Selline suguringluse kodifitseerimine tähendab seda, et ka sugukihu on allutatud põhimõttelisele võimalusele, et ta saab kultuurilistest nõudmistest johtuvalt pärsitud. Isane ei saa paarituda suvaliste suguküpsete emastega, vaid ta peab esiteks teadma, kellega see üldse põhimõtteliselt lubatud on. See süsteem teeb isasest mehe ja emasest naise, ja see ei sõltu puhtalt jõuvahekordadest, vaid keelevahekordsetest eeskirjadest.¹⁰⁸ Peale selle lisandub sinna enamasti veel terve hulk lisapiiranguid (nt abielu-institutsioonist johtuv keeld sugutada teise mehe naisega või teise naise mehega jne). Kõik see on osa kultuurilisest “ahistusest”, millest räägib Freud (2000).

On selge, et sellise distsipliini ja ülekirjutuse abil luuakse uue tasandi struktuure, just nimelt keelevahekordseid. Kõik meie tehnilised leiutised ja ühiskondlikud institutsioonid on sellest välja kasvanud. Ja need pole muidugi ainult ahistavad ja piiravad – vastupidi, nende abil just mitmekesisistatakse läbikäimist ümbruse ja teiste inimestega.

Samas on tõsi, et see pinge vajab vastukaaluks teistsugust süsteemi, mis pingeid lahutab ja pingepotentsiaali taasloob. Kui täpne olla, siis küsimus pole pinges kui sellises (teatava “probleemi” ülevalolekus, mis nõuab lahendust, väljakutses, mis nõuab üleskutseid), vaid selles, et pinged on jaotunud ebaühtlaselt, s.t argised töötamised ja ühiskondlikud läbikäimised pinguldavad iga kord ainult mõnd keeleolendi võimetest (vrd. Spinoza kodi-mõiste, 4.4.2 vahetekstis) ja tekkivad “pinged” kui midagi koormavat, ahistavat, seisnevat tegelikult nendes ebakõlades pingulduste vahel. Veel teiste sõnadega öeldes, me rääkisime eespool sellest, et töö ja ühiskondlike ringluste liigendused tähendavad ühtlasi ülevaatlikumat aegruumi tasandit, tegutsemist avaramas ruumimastaabis ja suurema ajalise horisondi hõlmamist (meenutamine, planeerimine). See ülevaatlikkus on kogemuse (töö, ühiskonna) liigenduste aluseks. Aga nüüd nende liigenduste ükshaaval pinguldamine – kui pikema aja vältel ollakse hõivatud töö ja ühiskondlike

¹⁰⁸ Terrence Deacon (2007) seostab sümbolilise keele võime teket abielulaadse institutsiooni tekkega järgmisel moel. Kuna inimlapsed sünnivad ebaküpsetena ja vajavad väga pikaajalist hoolitsust, siis selleks on vajalik mõlema vanema poolne panus. Aga isasisendit oli raske selleks motiveerida, kui ta polnud kindel, kas järglane on ikka tema oma, ja pelgalt indeksiliselt ei saanud säärast tagatist anda, vaid selliste institutsioonide (abielu ning ka teiste) rajamine vajas juba sümbolilise kommunikatsiooni tuge.

läbikäimistega – nõuab seda, et too “ülevaatlik” tasand ka mingil moel *kogemuses* teostuks, ehk et kogemuse alus ise mingil moel ligipääsetavaks saaks (vrd. ligipääsuga “sünni- ja surmapinnale” keeleisendil, vt. peatükk “Aeg”, aja teise aspekti juures).

Sellisel moel saaks üles võtta Mircea Eliade (1992) ideed, kui ta räägib sakraalse ja profaanse aegruumi duaalsusest, mis iseloomustab iga inimkultuuri ja on isegi seda konstitueeriv (tänapäev võib näida profaniseerunud, ent vähemasti eliadelikus tähenduses sakraalsus ei saa ära kaduda, vaid ilmneb lihtsalt teisel kujul). Profaanne aeg kaldub olema lineaarne ja ühetaoline, profaanne ruum tikub laotuma homogeense ja isotroopsena. See on tõine, argine, utilitaarse eesmärgipäruga aeg ja ruum. Sakraalne aeg ja ruum aga loovad sellesse katkestuse, kannavad otse aegade algusse (*illud tempus*), müüdilisse maailma loomise aega ja ruumi. See annab inimestele orientatsiooni, loob ajalise ja ruumilise anisotroopia, mis sätestab keelevahekordlikud väärtus- ja tegutsemismõõtmed. See on püha (paik ja pidu), mis ei ole vahetult utilitaarne ja sageli esineb just nimelt antiutilitaarsena, ressurside “eesmärgipäratu” kulutamisenä (otsene ohverdamine või siis aja ja jõu pühendamine sakraalsete toimingutega seotud asjadele ja kohtadele, nt pühapaikade ehitamine ja korrashoid jm). Sakraalne aeg ja ruum on Eliade järgi alati “seesama”, pühadus on alati kogu maailma loomise aeg ja ruum. Profaanse ajas liigume lineaarselt edasi, aga seda katkestava püha ajal me hüppame iga kord uuesti “algaegadesse”. Me puudutasime selle temaatika aja-aspekti peatükis “Aeg”, kus me rääkisime sünni- ja surmapinnast, mida võib kultuuri- ja religiooni-fenomenoloogilises mõttes seostada sakraalse ajaga *sensu* Eliade. See on “teine”, argisuse suhtes katkestuslik aegruum, mis on ühtlasi argisuse aluseks, kuna annab viimasele mõtte, mis on argiste tähenduste eristamise tingimus.

Sakraalsesse aegruumi astumine sulatab keeleolendi jälle üles, suspenderib või transfigureerib argised tähendused lahterdamiseelses olemismõttes, eelutilitaarses tähenduslikkuses. See kaotab pingete ebakõla ja puhastab keeleolendi eksistentsiaalse pinget vahemiku, mille vahele saavad jälle tekkida argised sädelahendused, värskendab ebakõladest ja liigendustest väsinud kehad ja meeled. Selleks, et keeleolend suudaks *taluda* keelevahekorda, on tal vaja sellist “teist süsteemi”, mida Eliade nimetab sakraalseks. Oletatavasti on need kaks süsteemi, sakraalne ja profaanne lahknud ja eristunud ajapikku. On raske täpselt kindlaks teha, millal see lahknemine sai piisavalt selgeks, nii et on mõtet rääkida eraldi sfääridest. Selle protsessi üks ilminguid on ilmselt surnumatmine. Esimesed teadaolevad maetud inividid (*homo sapiens*) on pärit Skhuli leiukohast Iisraelis ning on dateeritud umbes 135-100 000 at (Grün jt 2005: 316 ja 332). Tahtlikule matmisele viitavad seal *Nassarius gibbolus*’e augustatud karbid. Qafzehi koopast Iisraelis on leitud ka viiteid ookri kasutamisele ajast 90-100 000 at (Barham ja Mitchell 2008: 467-468). Võimalik, et surnuid matsid ka neandertallased; arheoloogid vaidlevad selle üle, kas Shanidar IV neandertaallase luustiku juurest (pärit vahemikust 60-80 000 at) leitud õietolm on sinna sattunud surnule meelega kaasapandud taimedest (kuuest tuvastatud taimeliigist viis on ravimtaimed, mis

võiks viidata seotusele ravitsemisega, vt. Lietava 1992) või on see sattunud sinna kas tuulega, näriliste tegevuse tõttu või hoopis arheoloogide eneste saabastega (vt vastavat diskussiooni Cela-Conde ja Ayala 2007: 319-323).

Nõnda et kui me räägime keeleolendi omailma eristustest ja läbivaatuse liigendustest, siis (1) esiteks toimub eristumine tööriistalistes ja kogukondlikes ringlustes, millega kaasneb aegruumse horisondi avardumine, ning (2) teiseks toimub eristumine ülepea eristamiste ja liigendamiste-sfääri ning nende aluseks oleva läbistuvusesfääri vahel – millest esimene saab profaansuseks ja teine sakraalsuseks – millele vastab kahe sfääri lõimimine hoopis teisel tasandil kui eelmise punkti avarduvad horisondid.

6. NIHE

3. peatükis me moodustasime neli jada ning pikendasime neid alguse poole, alguse “diagonaaliks”, väe valemiks, millest lähtub keerustumine ja “maailma loomine” (4. peatükk). Seejärel me vaatlesime põgusalt mõningaid keerustumisastmeid (5. peatükk) kuni keelevahekorrani. Kui 3. peatüki teises pooles me pikendasime keerustumisjada väljapoole kogemust “alguse poole”, siis siinses peatükis pikendame seda väljapoole kogemust teises suunas, nõ “otsa poole”. Järgnevad alapeatükid on rööpsed 3. peatüki alapeatükkidega, vastavalt: kehatasandid, läbivaatussõõrid, oma- ja teise keha, oma- ja teise läbivaatus.

6.1. SEOSEJÕUD

Peatükis “Aeg” (2.3) rääkisime vahe-ajast ja viivitusvõimest, millel on otsene neuroloogiline põhjus närvisüsteemi teatava keerustumisastme näol. Seal me kasutasime vahetekstis Bergsoni kujundit täieliku peegeldumise kohta. Isendit iseloomustab mingisugune transformatsioon sissetuleva ja väljamineva vahel: kui välismõjud kohtuvad isendiga, siis need alati mingist aspektist mingil määral teisenevad. Isend oma kehaga, seose- ja teojõuga on mõjude transformatsioonikeskus. Juba isendi keha moodustumist me käsitlesime mingisuguse kokkutõmbe ja tahendamisena, mida sooritatakse algse Jõu peal. Sellega luuakse mingi siseringlus, sisepoliitika, seosejõud, eristus oma ja välise vahel. Kokkutõmmete rohkenedes ja kehatasandite lisandudes tuleb see erinevus järjest paremini välja. Isend väljastab mõjusid ja võtab mõjusid vastu, ning selle vahepeal sooritab mingisugust regulatsiooni, nihet, teisendust. See tähendab aegruumilise ülevaatlikkuse kasvu, ajalist viivitusvõimet ehk “vahe-aega”, milles see muudatus toimub.

Keerukuse kasvades üle teatava kriitilise läve (milleks on keelevahekorra poolt ülekirjutatud meelevahekord, keele poolt asustatud aju ja keha) võib see viivitus muutuda täielikuks: isend võtab vastu mõjusid, aga sellele ei järgnegi mingit reaktsiooni, vaid need mõjud n-ö peegeldatakse süsteemi sisse tagasi. Isend saab siis justkui “mustaks auguks”, millesse sattunud mõjud sealt enam ei välju. Puhas meele-märkus, absoluutne nihe. Muidugi võidakse ütelda, et mingeid reaktsioone annab inimkeha lakkamatult, ta püsib pidevas interaktsioonis ümbrusega, registreerides temperatuuri, asendit, helisid (ja hoides toonust) ning reageerides mingil moel näiteks ootamatule hoobile või torkele, jne. Ning isegi kui need reaktsioonid jäävad perifeerseteks, siis millalgi annab isend ikkagi ka mingisuguseid globaalseid vastuseid ümbrusele, taaselülitub nõ “loomulikku hoiakusse”, hakates taas mõjusid väljastama. Aga see võib-olla polegi oluline, sest vähemasti mingiks ajaks (vahe-ajas) isend peatus. See avab võimsamad toimimisrežiimid ning teatavas mõttes peatumise kaudu avaneb absoluutne kiirus. Valguse kiirus on füüsikalises mõttes kõige suurem kiirus, aga see on liikumine juba käesolus, kõrvutuvuses (täpsemini: kõrvutuvuse hakatuses); absoluutne kiirus

aga puudutab väes- ja käesolu enese suhet, kus tuleb välja nendevaheline tühik (vt. aja kolmas aspekt peatükis “Aeg”), mille kaudu nad vabalt liigenduvad ega ole ära määratud ühest ega teisest vormist (nagu footon oma iseloomulikest eristuste ja lõimingu viisidest, vt. eespool, 5.2.2.). Selles tühiku “vahe-ajas” võimendub väes- ja käesolu vaheline ringlus (“horisontaalse” liikumisega¹⁰⁹ viivitamine võimendab “vertikaalset” liikumist), võimaldades järske, põhimõttelisi muudatusi aja-vahe. Niimoodi pääseb isend ise ligi oma väele kui eristumise-lõimimise liigendile ning väes- ja käesolu ringlusele.

Mõistmaks seda, kuidas isend ise väele ligi pääseb, tulgem tagasi keelevahekorra üldiste tingimuste juurde. Keerustumise-loogika järgi keelevahekord nii-öelda tõmbab kokku või allutab meelevahekorra. Võtame näiteks sõrmega **osutamise** (vrd. 5.5.4): selles “kirjutab” keeleline ideaalne osuti üle meelelise sõrme. Me ei vaata sõrme, vaid osutatud suunas (füüsilist sõrme vaimus pikendades); osuti meeleline olemine on kaduv. Keelelise tähenduse meelelisi kandjaid võib äärmuseni redutseerida (nagu formaalloogikas või digitaalsetes seadmetes), aga seda ei saa iial täielikult ära kaotada. Keelevahekorra jaoks kujutab see endast olemuslikku paradoksi: ühest küljest eeldab tema toimimine meelelisuse **tühistamist**, aga teisest küljest ei saa seda meelelisust täiesti ära kaotada. Keeleline *tour de force* seisneb meelelisuse kõrvaletõrjumises, mis ometi ei saa lõpule jõuda, vaid jääb alati igavesti ajutiseks ja osaliseks. Meelelisus kui keele algus ja põhjus on alati taustal ja tuleb vältimatult tagasi. Meelelisus on eemal ainult senikaua, kuni teda eemal *hoitakse*, kuni hoitakse tema “eemal’it”: ning keelevahekord asubki niimoodi võidetud vaheruumis ja vahe-ajas.

Keelekasutamine ja osutamine on üldiselt utilitaarne, suunatud keeleolendeile olulistele asjadele ja nähtustele. See on sellisena lihtsalt võimendunud meelevahekord, mis loob uusi, ulatuslikumaid ja peenemaid ajastamise ja ruumistamise viise. Aga ometi on keeles algusest peale võimalik ka hoopis üks teine liikumine. Nimelt osutiga saab osutada kõigele meelelisele, seega ka tema enda meelelisele kandjale, mille ta on tühistanud. See on teise astme paradoks, ja keele eripära seisneb selles, et ta suudab seda paradoksi välja tuua.¹¹⁰ See ei saa käia päris otse: kuni osuti osutab, on tema meelelisus kõrvale tõrjutud; ja kui me näeme sõrme, siis pole osutamist. Osuti ei saa korruga osutada osutatule ja omaenda kandjale. Selleks, et kõnealust paradoksi välja tuua, on vaja erilist konteksti.

Selleks eriliseks kontekstiks on mingit laadi **tõrge** keelelise tähenduse liikumises ja see, et sellele tähelepanu pööratakse ehk et selle juures *püsitakse*, nii et vahe-ajas ilmneb aja-vahe. See vahe-ajas püsimine on oluline, sest tähendusetõrkeid on kogu aeg, aga enamasti ei anta neile *aega* avada oma sügavat mõtet. Selle

¹⁰⁹ Mida kiiremini horisontaalselt liikuda, seda “relativistlikumaks” liikumine muutub, mõlemas mõttes: tulevad välja relatiivsusteooria ennustatud efektid ning püsitakse relatiivses, mitteabsoluutses liikumises.

¹¹⁰ Selle paradoksi efekte (“lõpmatu vohamine” ja “steriilne topeldus”) on uurinud Gilles Deleuze “Mõtte loogikas” (*Logique du sens*), vt. Deleuze 1969: 41-49.

näitlikustamiseks võtame Hiina *chan*-budismi pärimusest loo Ühesõrme-Juzhi'st 俱
胝一指 (see on "Väravata piiripääsu" *Wumenguan* 無門關 kolmas lugu), kelle kogu
õpetus olevat seisnenud sõrmetõstmises:

Alati, kui munk Juzhilt küsiti midagi, ta lihtsalt tõstis sõrme. Tema juures
teenis üks poiss. Üks võõras küsis sellelt: "Mis dharmat su õpetaja
õpetab?" Poiss ajas samuti sõrme püsti. Kui Juzhi sellest kuulis, lõikas ta
noaga poisil sõrme ära. Poiss pööras ringi ja jooksis valust kisendades
minema. Juzhi kutsus teda tagasi ja kui poiss ümber pööras, siis Juzhi
ikkagi ajas sõrme püsti. Poiss äkitselt taipas.

俱胝和尚。凡有詰問。唯舉一指。後有童子。

因外人問。和尚說何法要。童子亦豎指頭。胝聞。

遂以刃斷其指。童子負痛號哭而去。

胝復召之。童子迴首。胝卻豎起指。童子忽然領悟。

(Wumenguan 2013)

Seda võiks tõlgendada nii, et Juzhi osutas sõrmele kui osuti kandjale.¹¹¹ Nagu me
ütlesime, ei saa selline osutamine toimuda otseselt, vaid siin on vajalik ümbertee.
Pangem ennast inimese olukorda, kes sellist õpetajat näeb. Osutamine on
tähtsusetlik siis, kui osutatakse midagi, mis on ühel või teisel moel kasulik. Chan-
õpetajal on sõrm õieli, aga ta ei osuta millelegi, või kui juhtumisi osutab, siis võib
kohe aru saada, et mitte seda ei pidanud ta silmas. Ta ei näitagi midagi ja nõnda me
taipame, et ta peab silmas hoopis midagi muud: et ta ei näitagi midagi muud kui
näitamist, osutamist ennast. Osutamine ei tühistu partikulaarses osutatus, vaid tuleb
välja oma puutumatuses. Selleks on vajalik harilikult tähenduseliikumise
katkestamine. Kõrvaletõrjutud meelelisus tuleb tagasi ja me näeme nüüd tähenduse
kandjat, sõrme ennast, mida me harilikult tähele ei pane ega tohigi tähele panna
(sest see takistab kommunikatiivset osutamist või tühistab selle). Nii et siin on meil
pilgus korraga **puhas meelelisus** (sõrm) ja **puhas keelelisus** (osuti). Need on kaks
tausta, millel toimub tähenduse liikumine: meelelisus on alguseks ja põhjustajaks;
puhas keelelisus on aluseks ja põhjenduseks. Meelelisus algatab tähenduse (kannab
seda) ja projitseerib selle puhtale keelelisusele, mis on tähenduse aluseks. Kui
tähendus tavapäraselt liigub, siis hõivavad partikulaarsed tähendused kogu
tähelepanu. Me näeme asju, aga mitte nende aset ehk seda, mis neid võimaldab.
Erilises kontekstis, kui tähenduseliikumine on pärsitud ja seda märgatakse, saab
välja tulla puhas meelelisus ja puhas keelelisus (sõrm „ise“ ja pööre sõrmele).
Tavaliselt juhitakse osutamisega millelegi tähelepanu, aga siin juhitakse tähelepanu

¹¹¹ Selle loo kontekst meid praegu ei puuduta. Mainigem ainult, et see lugu kõlab šokeerivalt ja on
sellisena ka mõeldud. Seda pole aga tarvis võtta faktuaalsena, vaid teatava sõnumi edastamisena
utreeringuvormis.

tähelepanule endale.¹¹² Ka nii võib seda lugu ehk *gong-an*'i tõlgendada, et Juzhi tõstis sõrme üles nagu siis, kui tahetakse öelda "tähelepanu!"¹¹³. Harilikult järgneb siis see, millele tähelepanu juhitakse, aga õpetaja ei tee ega ütle midagi erilist, vaid lihtsalt on, püsib. Ka sellisel juhul on tähenduse liikumine pärsitud, nii et tähelepanu ei suubu mingisse kasulikku osutatusse, vaid pöördub tagasi iseendasse ja eskaleerub.¹¹⁴

Sarnase efekti võib tekitada sõna "ei". Vast oleme kuulnud, kuidas mõni laps kisendab meeleheitlikult: "Ei!" Paanikas vanemad pakuvad talle üht ja teist asja, või vastavalt olukorrale püüavad last sundida või hoopis teda veenda, et teda ei sunnita. Laps aga kisab edasi: "Ei!" Ta ei taha üht ega teist asja ega olukorda, vaid midagi täiesti teist, midagi *muud*. Tihti saab vanem ise või keegi kõrvalseisja selle olukorra lahendada nii, et hakkab lapsega rääkima või tegema midagi „hoopis muud“, mis pole antud olukorraga otseselt seotud (kõrvalseisjal on see lihtsam seetõttu, et ta juba loomuldasa ei kuulu eelnenud olukorra loogikasse, vaid kehastab midagi muud). Lapse "ei" väljendas seda, et ta oli mingitesse vormidesse (mõtetesse, ihadesse) kinni jäänud ega oska enam sealt ise välja tulla. See on lapse jaoks peadpööriv edusamm, kui ta avastab, et ta saab *kõige* kohta öelda "ei". Sageli ajab see vanemaid vihale, sest nemadki on tihti kinni teatud vormides (ettekujutustes, soovides). Aga kui seda olukorda edasi mõelda, siis avaneb siin uus mõde. Siin tuleb välja puhas keelelisus, mis korraldab ümber kogu meelelisuse. Lapse avastuse peadpöörivatus seisnebki uudses vabaduses, mille ta avastab: meeleliselt (ja keeleliselt) võidakse teda sundida, keelata ja käskida, aga tal on alati võimalus öelda selle peale vaimse, keelelise *tour de force*'iga: "Ei!". Isegi kui talle ei anta mingit füüsilist valikuvabadust, jääb talle siiski "meta-füüsiline" vabadus (ehkki see ilmneb siin esialgu pelga vormina, mis tuleb alles täita positiivse sisuga).

Surma-mõistes tuleb see struktuur kõige eksplitsiitsemalt välja. See mõiste saab tekkida alles koos keelevahekorraga. Meeleolend võib aimata oma surma, aga ta elab läbi selle aimamise (mitte ei ela seda läbi) ega või ilmselt sellega suhestuda. Surm on meeleolendi seisukohalt paradoks: ta viitab olukorrale, kus elu enam ei ole, kus meelevahekorda enam ei ole. Meeleolendi jaoks on aga selline positsioon võimatu. Kui meelevahekorda enam ei ole, siis teda lihtsalt enam ei ole. Meeleolendil pole seda võimalik ette kujutada. Keeleolend saab aga ütelda "surm",

¹¹² Vrd erinevad osutamised: osutamine objektile, subjektile, tähendusele ja algele näole, Ott 2005.

¹¹³ Sõrme püstitõstmine tähendusega „tähelepanu!“ võib olla üsna universaalne žestiline metafoor. Selles žestis osutab sõrm ülespoole, aga TEADVUS (märkamine, tähelepanu) ON ÜLEVAL. Selle keheline motivatsioon on see, et teadvel olles on inimene harilikult püsti ja teadvuseta olles (magaja, haige, surnu) pikali (Lakoff ja Johnson 2011: 47). Eesti keeles „ma olen üleval“ tähendab „ma olen ärkvel, teadvusel“. Sellises tõlgenduses Juzhi žestis osutaski sõrm üleva-sfääri, teadvuslikkust, mille juurde käib ka tähelepanu, meelemärkus.

¹¹⁴ Midagi sarnast toimub kunstiteoste puhul. Mõlema puhul eeldatakse, et tegemist pole suvalise tähendustõrkega, vaid et nendes peitub midagi enamat – nii et nad tõmbavad tähelepanu, taotlus ei libise edasi, vaid pöördub nende juurde tagasi, süvenevates ringides. Tuleb muidugi küsida, kuidas sellised eeldused saavad üldse konstitueeruda.

“siis, kui mind enam ei ole” jne. Ka keeleolend ei saa seda olukorda ette kujutada (tal pole võimalik kaotada oma vaatepunkti, *kust* ta kujutaks näiteks ette, et teda “pole”). Nagu Heidegger on seda analüüsinud, on surma-mõiste sügavam mõte suhestumine oma piiriga, oma lõpuga, surelikkus on olemine-surma-*poole* (1993: 235-267). Selleks, et see suhestumine võimalik oleks, on vaja meelevälist pidepunkti, mis saadakse keelest. Keele kaudu esitatakse meelt ennast.

Eelnevast võib välja tuua kaks momenti. (1) Esimene on seotud viivitusega, vaheajaga. Sellega liigutakse keha-vahesse, ülemise (keelelise) ja alumise (meelelise) tasandi erinevusse. See nihutab paigast aja ja ruumi ehk nõ “sidurdab” siinpraegusse ankurdatud deiksisepunkti, ühendab lahti tavalised käigud. Hääleline keel ja sõnad pakuvad pidepunkti, et nihutada vaatepunkti teise aega ja teise kohta – ning mitte üksnes paarilise aega ja kohta, vaid hoopis muusse aegruumi. Käigu lahtiühendamine käib “sünni ja surma pinna” (vt. 2. peatükk) kaudu. Häälelises keelevahekorras tuleb see isendi enese jaoks välja, ta saab selle suhtes aktiivseks, samas kui lihtsamad isendid lihtsalt on selle pinna kui kestuse aluse kaudu, n-ö elavad läbi selle, ent ei ela seda läbi, ei pöördu selle poole.¹¹⁵

(2) Teine on seotud rakendusega aja-vahes, uue käigu sisselükkamisega. Sünni- ja surmapinnal sidurdatud isend võib kanda oma vaatepunkti mistahes punkti ja aega, s.t teostada oma eksistentsi korraga kahes ajas, kahes kohas, kahe isikuna, millest üks on ta ise esimeses isikus ning teine see, kellena on käik taasühendatud. Niimoodi avaneb tühik ajas, subjektiivsuses ja isendite vahel ehk aja-vahe, Ma-vahe ja kehade vahe. Isend kätkeb nüüd nihutust omaenda sees, pääseb ligi oma väele kui lõimimisele ja eristumisele ning väes- ja käesolu ringlusele. See tähendab vabanemist, ses mõttes, et isend pole enam ära määratud oma käesoleva kujuga ja rutiinsete kättetoomisvormidega. Mitte et ta kaotaks oma kunatisuse ja saaks end volutaristlikult ümber teha, vaid tänu selle tühiku või vahe hoidmisele on käesolu seotud muunduvasse suhtesse väesoluga ning iga lõiming eristatud ja eristumised lõimitud. On seesama kunatine elu, ent see on nüüd kammitsemata, vaba kondamine (vt. 8. peatükk).

Nõnda on keelevahekorras toimunud põhimõtteline evolutsiooniline nihe. On võimalik, et selle vahekorra edasise keerustumise käigus veel omakorda muutub hõlpsamaks ja ligipääsetavamaks selline viivitamin ja vahe-aeg ja/või saab levinumaks. Aga iseenesest ei anna see selle nihke absoluutsusele midagi juurde, nõnda nagu lisanduvad piisad ei kasvata ookeani. Muidugi on võimalik – kui selle kujundiga jätkata –, et hakkavad üles sulama poolused ning et kogu veeringe muutub teistsuguseks. Aga see puudutaks juba järgmisi keerukustasandeid, millest meil ei saa ettekujutust olla. Nihe tahab laiendamist, aga vähemasti keeleolendiga on absoluutne nihe juba toimunud.

¹¹⁵ Inimkeele teket on viivitusega seostatud ka biosemiootikas: Jesper Hoffmeyer räägib, et keele tekkimise küsimuses pole põhiline see, kuidas meie esivanemad õppisid [*learn*] rääkima, vaid kuidas nad suutsid “*unustada* [unlearn] kalduvuse teha indeksiaalseid osutusi (mis olid eeldatavasti enamjaolt edukad ja usaldusväärsed)” (Hoffmeyer 2008: 289).

Või teisipidi on jällegi võimalik, et viivitus ja vahe-aeg muutuvad hoopis raskemaks ja raskemini ligipäasetavaks, nagu väidavad apokalüptilisemad eestkõnelejad. Nihe tahab kitsenemise ärahoidmist, aga teatavas mõttes kuulub see hüpoteetiline kitsenemine empiirilisse ajalukku ega puuduta Nihke aja-vahet, mis on aja enese liigend.

6.2. SAMM TAGASI

Keha keerustudes ehk kehatasandite lisandudes muutub läbivaatus liigendatumaks, läbivaatus fokuseerub üha täpsemini oma tähelepanualustele asjadele, arendab nad välja, piiritleb selgemini. Fookus muutub teravamaks ja ühtlasi muutub figuuri ja tausta erinevus suuremaks. Tähelepanu läbivaatuses keskendub oma objektidele ning väljajääv on seda jõulisemalt välja tõrjutud, välja suletud, ehk isendi teadvus on selles mõttes ahtam, barjäärikam. Kui figuur ja taust on piisavalt lahku viidud, võib toimuda põhimõtteline pööre, kus taust ise saab teatavas mõttes figuuriks, isekülg justkui tuleb esile. Muidugi, kui taust saab figuuriks, siis on ta omakorda figuur, ja kui isekülg kerkib esile, siis ta juba on esikülg. Tausta ei saa vahetult tähele panna ja isekülg ei saa vahetult esil olla. Ometi seisneb siinses peatükis silmaspeetav nihe just selles, kuidas teatavas mõttes võimatu on siiski võimalik ja isegi vajalik.

Sest meelelise paljuse kokkutõmbamine keelevahekorra poolt võimendab tohutult keeleolendi tegutsemisvälja, kuid selline tegutsemine jääb ikkagi piiratuks ja libiseb edasi mööda üht ja sedasama tasandit. Keeleolendi tavaline tajus, kus mingi meeleline paljus on kokku tõmmatud üheks “sõnaks” ongi mõeldud selleks, et ühelt tajult saaks hõlpsasti liikuda järgmisele, ning sealhulgas lülitada ka olevikuliste tajude, minevikuliste mälestuste ja tulevikuliste plaanide vahel (kõik nad paigutuvad kujutlusruumi – sellesse „meta-füüsilisse“ ruumi füüsilise ruumi „peal“ või “kõrval”). Viivitus ja vahe-aeg seisnevad selles, et koolutada tajuliigutuslik ja keeleline edasilibisemine endasse tagasi: mitte libiseda antud tajus või sõna juurest edasi järgmiste tajude ja sõnade juurde lõputus külglibisemises, vaid tulla tema juurde tagasi. Tulla meelelise juurde tagasi; tulla tagasi keele enda juurde, avada kehatasanditele vastavate läbivaatussõõride vahe.

Eelmises peatükis “Kujunemine” kirjeldatud keerustumist võiks nimetada evolutsiooni “esimeseks teeks”. Sellel teel liigub keerustumisloogika “edasi” uute, liigendatumate ja võimsamate olendivormide poole. Käesolevas peatükis aga me käsitleme nihet selle arengu suhtes, “teist teed”, mis liigub “tagasi”, astub “sammu tagasi”, keelevahekorralt meelevahekorra poole, kehatasanditele vastavasse läbivaatussõõride vahesse. Sellisel kujul ei ole see aga tagasimine, evolutsiooniline regress, keelevahekorra tühistamine ja elu pelgal meelevahekorra tasandil – sest meelevahekorra poole liikudes jääb alles ka keelevahekord, mis nüüd toimib lihtsalt pidepunktina meele poole pöördumisel (ja mida keele-eelselt ei ole võimalik teha – või kui kujutadagi ette sellist võimalust, siis on see ilmselt palju raskem ja sõltub olendivälistest asjaoludest). Ja me ei samastu meelevahekorraga, kuna meid eraldab

sellest keelevahekord, keelevahekorra poolt võimaldatud pööre meele poole: kui me pöördume meele poole, siis see tähendab, et me „ei ole“ see meel. Nii et siin pole lihtsalt tegemist keelevahekorraga ja meelevahekorraga kui Väe kujunemisloo kahe partikulaarse etapiga, vaid „samm tagasi“ avab Väe enese mehhanismi, puhta pöördumise või eristumise-lõimimise masina. Astudes „sammu tagasi“ ei saa me kätte „midagi“, vaid saame kätte „eimidagi“ ehk tühiku, mille ümber vägi liigendub ning toob kätte miskeid. Viivitades keelevahekordsete reaktsioonidega ja liikudes tagasi meelevahekorra poole me avastame viivituse enese, vahe-aja täieliku viivituse, mis on Väe toimimise loogiline aeg ja ruum. Liikudes ühelt partikulaarselt vahekorralt teise partikulaarse vahekorra poole leiame me nende vahest üldise absoluutse vahe kordumise ehk Väe kui eristumise-lõimimise ning käes- ja väesolu läbikäimise. Kahe erinevuse (keele ja meele) erinevusest avaneb Erinevus ise ning hüpe on reaalne ka siis, kui erinevused olid illusoorseid või vigased.

Tavaline kasulik tegutsemine püsib edasiliikivas külglibisemises seeläbi, et järgmisele ilmnevale liikudes unustatakse eelmine, nii et tegutsemised korduvad ühesugustena. Kui selle külglibisemisega viivitada ja astuda samm tagasi, siis rohkeneb võimalike tegutsemiste hulk ja mitmekesisus ning saab võimalikuks millegi uue ja erineva loomine. Kui tähelepanu nihkub võimekuse realiseerimiselt võimekusele enesele ning kui nõrgeneb eesmärkide ja kasude fetišeerimine, siis olendi vägi saab vabalt toimida ning selline väesolev viivitus tähendab käesolevalt paindlikkuse kasvu, kuna isend pole enam nii jäigalt oma ette fikseeritud eesmärkide küljes kinni. Sel moel saab isend hüpata otse “otsa” ning olla niimoodi Alguse ekvivalendiks: kujunemine sai alguse Algse Teo klombistamisest, ajalisest viivitusest ja ruumilisest kokkutõmbest; kujunemise käigus tekib võimsamaid olendeid, kes teostavad suuremaid aegruumseid kokkutõmbeid; keeleolend võib aga astuda kujunemisliikumise suhtes sammu *tagasi* ja teostada sel moel *täieliku* aegruumse kokkutõmbe, täieliku viivituse, vahe-aja. Sellisel moel jõutakse ringiga algusse tagasi ja luuakse Alguse ekvivalent selles mõttes, et Väe lõimimis/eristumisliikumine saab toimuda minimaalse pärsitusega, eristumine pole allutatud väikesele hulgale eesmärkidele ja kasudele, vaid keele- ja meele-erinevuste erinevusest tuleb välja puhas eristumine; isend saab oma väe suhtes **aktiivseks** ja ta laseb Väel vabalt toimida. Selline eksistentsivõimalus ehk „vägitegu“ on seotud sellega, mida me käsitleme „meele-märkusena“ (vt. 2.3.1 ja 8.6).

Nõnda võib teatavas mõttes ütelda, et keeleolend saab asetuda **maailma loomise** punkti. Maailma loomist võib mõelda kahes mõttes. Objektiivses mõttes tekkis universum 13,8 miljardit aastat tagasi Suure Pauguga. See aga pole autentne algus, vaid alguse kujutis. Algust kujutatakse siin lõpetatuna – alguse kujutis ongi vältimatult lõpetatud. Kui me mõtleme algamist radikaalsemas mõttes, siis me peame silmas alguse juures seda käivitavat jõudu, mis algusest alguse tegi ja mis universumit kogu aeg “algatanud” on. Selles sügavamas mõttes luuakse maailm siin ja praegu. Maailma loomine pole lõppenud, vaid jätkub täie hooga. Muundudes ja muundumist armastades asetub keeleolend maailma loomisse kui muundumisse.

6.3. TEOJÕUD. PAARILISED. KEHADE VAHE.

Meelevahekord kehastab, elab läbi mina ja **paarilise** vahelist piiri, nende erinevust. Meelelisus on eeskätt teatud laadi piir mina ja paarilise ning taju ja tegutsemise vahel. Kuna ta aga elab sellest läbi, siis ta ei ela seda läbi, s.t ei pöördu selle piiri poole. Keelevahekord võrsub omakorda lõhest meelelisuse sees (“vaheilm” kui uus mõõde meelelise maailma sees, mis võimaldab teostada laiaulatuslikke ülekandeid ja teisendusi selles meelelises maailmas, nagu näitab tehnika). Keelelisus võrsub meelelisusest ning annab välised pidepunktid (“ei”, “surm” jne.), mille kaudu meel saab iseendasse tagasi peegelduda. Siin on kõik olemas, et võiks välja tulla meele tõde või mõte, mis ei ole ainult meelevahekorra tõde, vaid tõde, mis on olnud algusest peale kõikide vahekordade tõde, erinevuse ja lõimimise enese tõde, mis oli jagunenud kokkutõmmatavaks ja kokkutõmbavaks, minaks ja paariliseks. See on vägi kui eristumine ja lõimimine, mis paistab välja ajalises kulgemises, muundumises. Iga vahekorda konstitueeriv erinevus on isendi ja erinejate suhtes “muu”. See muu ja muundumine saab keelevahekordse topeltliikumisega (osutamine ja osutamise-tõrge) puhtal kujul välja tulla.

Keerustumise käigus käib isend läbi üha rohkemate paarilistega. Keelevahekorra puhul tuleb see ilmekalt välja teaduslik-tehnilise progressina. Aja jooksul on keeleisendid hakanud läbi käima üha suuremas mitmekesisuses paarilistega, kes paigutuvad kõige erinevamatesse suurusjärgudesse, alates elementaariosakestest kuni galaktikateni. Keeleisend on mõistelite ja tehniliste abivahenditega avardanud oma tajuvälja väiksesse (nt mikroskoopide abil) ja suurde (teleskoopide abil), kusjuures teooriate varal pikendatakse seda esiküljelist uurimist väljapoole vahetult kogetavat (väikeses Plancki suurusjärguni, suures universumi tervikuni ning Suure Pauguni ja selle hüpoteetilistesse korrelaatidesse tulevikus – nt Suur Raks või soojussurm). Aja ja ruumi piir ei saa põhimõtteliselt olla empiirilisel kogetav; ometi põhineb nende käsitamise võime meie empiirilises kogemuses. Selleks paradoksaalseks kogemata kogemuseks see, kui sünni ja surma pind teataval moel saab teatavaks.

Keelevahekordne “vaheilm”, mida kannavad tehnika ja keel, pole arenenud ja keerustunud üksnes suurusjärguti, vaid ka keerukuses. Sellega seoses tasub meelde tuletada, et tööriistad ja masinad ei ole inimesest lahus. Inimene kui keeleolend sündis tööriistade ja masinate kaudu (vt. eelmine peatükk, osa 5.5. “Keelevahekord”), keeleolend *ongi* (muuhulgas) tööriistade ja masinate valdamine. “Vastandus kultuuri ja tehnika, inimese ja masina vahel on ekslik ja alusetu; see on vaid kattevari rumalusele või vimmale” (Simondon 1958: 9). Võib vastustada korruga kaht levinud hoiakut tehniliste objektide suhtes: ühest küljest pidada neid pelgalt ainekogumiteks, millel puudub igasugune tõeline tähendus ning millel on lihtsalt otstarve; ning teisest küljest oletada, et robotitel on vaenulikud kavatsused inimese suhtes ning kujutavad endast mässuohu (Simondon 1958: 11). Esimese hoiaku suhtes tuleb silmas pidada, et arenenud masinad on olulised just oma määramatuseriba poolest (mitte pelgalt automaatidena, mis täidavad üht kindlat ülesannet), ning teise hoiaku suhtes, et masinad vajavad hooldamist (viimases

järgus teostab seda inimene) ja eeskätt mõtestamist, vaba eesmärgipüstitust. Simondon võrdleb inimese ja masinate vahekorda dirigendi ja pillimeeste suhtega: dirigent modereerib või utsitab pillimehi ning on ühtlasi nende poolt modereeritud ja utsitatud; dirigendi kaudu “muusikutegrupp modereerib ja utsitab iga oma liiget, ta on igapäevale olemasoleva grupi liikuv ja käesolev vorm [...]. Samamoodi on inimese ülesanne olla pidevalt koordinaator ja leiutaja tema ümber olevatele masinatele. [...] Inimene on masinate juures pideva leiutamiseega. Masinates asub inimreaalsus, inimtegu, mis on kristalliseerunud toimivateks struktuurideks. Neid struktuure on vaja toimimise käigus hooldada, ja kõige suurem täiuslikkus langeb kokku kõige suurema avatusega, kõige suurema toimimisvabadusega” (Simondon 1958: 12).

Tehnilise keerustumise puhul tuleb silmas pidada tehniliste vahendite **regulatsiooniastmeid**. Justkui bioloogilise evolutsiooni kiirendatud kordusena on keeleolend valmistanud mehhanisme (nii füüsilisi kui virtuaalseid), mille käitumise määramatuseriba on aina suurem ehk millel üha rohkem vabadusastmeid.

Käsikirjalises tekstis “Regulatsioonitüüpide kvalitatiivne genees (mudelnäited)” eristab Riho Viik tehnilise süsteemi kuut autonoomiasandit. (1) Jah/ei tüüpi regulaator, näiteks auruklapp, mis on kas kinni või lahti. (2) Vahemiku-regulatsioon, kus regulaator reguleerib mingit parameetrit mingis vahemikus (analoog-tüüp). (3) Otseside, näiteks Watti pöörlevate raskustega regulaator, mis rõhu kasvades avab ventiili ja kahanedes sulgeb. (4) Tagasiside, mis tagab süsteemi konstantse töö, reguleerides kiirushälbeid ühes või teises suunas. (5) Programmeerimine, kus süsteemi tööd saab vastavalt vajadusele programmeerida ja valida optimaalse töörežiimi. (6) Homöostaas, kus süsteem ise muudab oma töörežiime. (Viik, s.d.)

Neoliitiline revolutsioon, mille käigus rajati esimesed suurriigid, oli seotud ka mitmesuguste masinate leiutamise ja nagu pumbad, tali, sõtkeratas jm. Inimese jaoks on autonoomsemad masinad need, mis on ühendatud mingi muu energiaallika külge kui inimtööjõud: loomade poolt käitatud seadeldised, vesirattad, tuuleveskid. Uusajal suurendasid aurumootorid masinate autonoomsust, kasutades ühtlasemat ja transporditavat energiaallikat (kivisütt), mistõttu aurumasinad saab üles panna igale poole; aurumasin “on universaalne ja oleneb võrdlemisi vähe kohalikest tingimustest oma ülesseadmise paigas” (Marx 1953: 327). Siit edasi tulevad programmeeritavad masinad (nt 1801 a. leiutatud Jacquard’i kudumismasin, 1890 a. rahvaloenduse andmete töötlemiseks ehitatud Hollerithi masin, 20. sajandi elektronarvutid). Samuti on arenenud keeleisendite endi vahelise läbikäimise tehnilised abinõud (kiri, raamatud, trükikunst, raadio, televisioon, internet – kui tuua vaid mõned näited). Keeleisendi paarilisi on niisiis rohkem ja nendevaheline läbikäimine (nii keeleisendite vahel kui ka nende ja ümbruse vahel) on intensiivsem.

Ühest küljest tundub, et tehnilise progressiga jäävad teised inimesed ja maailm isikust aina kaugemale, kuna nad on vahendatud aina keerukamate ja

mitmekesisemate tööriistade ja aparaatidega, ehk et teised inimesed ja maailm võõranduvad subjektist, nad on aina vahendatumad. Inimeste vahe ning inimeste ja maailma vahe on justkui täis topitud. Aga teisest küljest on kogu keelevahekordne areng algusest peale käinud just sellel vahel. Inimene kui keeleisend on algusest peale enda ja maailma vahel ning enda ja teise keeleisendi vahel. Me näitasime seda 5. peatükis seoses tööriistade ning “heterotehniliste ülesandegruppide” kaudu. Just tänu sellele, et tehnilised ja kultuurilised esemed täidavad isendite ehk kehade vahet, saab ka see vahe ise välja tulla.

See võib juhtuda näiteks tõrgete peale: tööriist, masin tõrgub, nii et ma ei saa sujuvalt suubuda tema kaudu taodeldavatesse eesmärkidesse, vaid pean tähele panema teda ennast. Kuna tööriist ja masin pole vahetu kehaosa ja vahetult läbivaadatud, vaid selle külge liidendatud, siis on selline “tööriista tõrksus” vältimatu. Tööriistade ja masinatega tuleb õppida ümber käima, nad nõuavad harjutamist. Nad on justkui laiendatud keha, mille kaudu me harjutame ka oma kitsendatud keha: alates kõristitest ja mänguasjadest kuni korvpalli pallini ja mitmesuguste “tehniliste” riistadeni (auto, arvuti jne), mille valdamine nõuab samuti riista või masina poolt esitatavate väljakutsete vastuvõtmist, nii et nendega õpitakse nõtkelt ümber käima, kuni me näime neid valdavat sama sujuvalt kui oma bioloogilist keha.

Veelgi enam tuleb see välja tõrgetes teiste keeleisenditega läbikäimises. Siin on väljakutsed veel tunduvalt peenemad ja keerulisemad. Siin ei ole lubatud tasakaalulahendused, nii et üks või teine isend läbikäimises loovutaks jäädavalt oma vabaduse teisele, või et isend loovutaks täielikult oma vabaduse ühiskonnale või et ta, vastupidi, püüaks olla enesespiisav. Isend ei saa jääda ei “siiapoole” (endasse) ega “sinnapoole” (teise), vaid peab tulema kahe vahele, kehade vahesse, püsima parajal vahemaal ning seda pidevalt sättima ja seadistama. Seda nimetasime 2. peatükis “armastuseks”: väljakutsete vastuvõtmine ja üleskutse esitamine, vahe-aja võtmine ja aja-vahe teostamine.

6.4. MINA JA TEINE, LÄBIVAATUSTE LÄBIPÕIMUMINE

Keeleline sidurdus on ühtlasi aktantne. Siinpraegusest lahtiühendamine on ühtlasi lahtiühendamine “mina’st” – ja see pole mitte lihtsalt võime seada end “sinu” asemele, vaid lahtiühendamine kogu vahetust kontekstist, ümberpaigutus “temasse”, “kolmandasse”, “võõraste”, “tundmatusse”. Tänu sellele saab aktantne sidurdus vabaks ning vaatepunkti saab kanda mistahes teise isendisse, igasse isendisse (mitte ainult teise inimesse, vaid ka teise looma või ka teistesse elus- ja isegi eluta isenditesse; vrd. 5. peatükk). Nagu me 2. peatükis näitasime, tähendab see vaatepunkti väesolustamine ühtlasi võimet liigutada seda ajas tagasi või edasi mistahes punkti (minevane või tulevane “mina” on samuti üks “teine”, nagu minuga kaasaegsed teised isendidki).

Võime nihutada oma vaatepunkti, seada end teise olukorda, näha nii nagu näeb teine – see rajab ühiskonna, mis põhimõtteliselt (*de jure*) valdab oma väge, s.t

suudab ise võtta vastu väljakutseid ja lasta kõlada üleskutsetel, lubades niimoodi endal muunduda, eristudes ja lõimides võimsamalt ja peenemalt. Seda me käsitleme järgmises peatükis.

Peatükis “Jadad” (lõik 3.1.2) me rääkisime intersubjektiivsusest ehk sellest, et teised inimesed ja teised isendid ei ilmne meile lihtsalt suvaliste eesleiduvate asjadena, vaid nad ilmnevad ka ise kogevatena, s.t sellena, kellele endale samuti midagi ilmneb (Husserl 1993: 1419-1420; vrd Tarde 1999: 55-56¹¹⁶; Merleau-Ponty 1945: 409-411). Intersubjektiivsuse puhul tekib lõpmatu peegelmäng. Ma kogen teist inimest kogemuse subjektina, kellele ilmneb maailm – ja selles maailmas figureerin ka mina; nüüd selles minus-teise-jaoks omakorda ilmneb toosama teine, kellele ilmnen mina jne. See kehtib kõikide inimeste puhul, nii et tekib tihedalt läbipõimitud ja lõpmatuseni üksteisesse peegelduv võrgustik. Niimoodi tulebki välja, et me kogeme sama maailma – küll igauks erinevast perspektiivist, pisut erineval moel, aga fundamentaalselt sama maailma, kuna minu maailmakogemisse on juba struktuuraalselt sisse kirjutatud teised subjektid, kellele ilmnen ma ise, kellele ilmevad nemad jne.¹¹⁷

See ei kehti ainult inimeste puhul, vaid ka näiteks koera me ei vaatle lihtsalt kui objekti, vaid mingil moel maailma kogevana. Me eeldame, et see maailma kogemine erineb oma struktuuridelt minu omast rohkem kui teise inimese oma, aga ma eeldan, et mingid struktuurid seal on ja igatahes et ta on mingisuguse intensionaalse elu lähte koht. Kui veelgi lähemalt vaadata, siis pole võimatu niimoodi vaadelda ka taimi ja isegi kive (niimoodi saaks fenomenoloogiliselt seletada animismi – see on transtsendentaalse subjektiivsuse laiendamise ehk intersubjektiivsuse loogiline lõppjärelus; ehkki loogika ei pruugi siin tingimata kehtida: nagu ka sügavuse ja suuruse horisondi otstes ütleb üles keskosa loogika, mille järgi me saame alati asju väiksemaks jagada ning ümbritsevaga suuremaks kokku vaadelda).

Ka Sartre'i järgi (1943) on nii, et teine läbivaatus ehk teise olendi poole olemine (“teisele-olu”) kuulub olendi omaläbivaatuse (“enesele-olu”) struktuuri ehk on tema üks „eksistentsiaal“, mis pole millestki tuletatav ega millelegi taandatav. Sartre räägib sellest **pilgu** kaudu (Sartre 1943: 292-341, vrd Ott 2010): vaadates teisele inimesele otsa, ei vaata me (algselt ja enamasti) tema keha, tema silmi, vaid me näeme tema *pilku*, milles meile on antud teine olend ise ehk tema enesele-olu. Kui me tunneme teist end vaatamas, siis see teisendab silmapilkselt meie läbivaatust: me teame, et meid vaadatakse, s.t et lisaks mulle endale (mu „eneseleolule“) on veel teine inimene ise (tema „eneseleolu“). Teise pilk tõstab meid välja vahetust neeldumisest välismaailma, toob meid meie enda poole, või õigemini pilgus ilmnev erinemine Teisest toob välja meie erinemise iseendast. Teisest-erinemine saab

¹¹⁶ Tarde nimetab seda asjaolu koguni *inconcussum quid*'iks, mida Descartes asjatult individuaalsest minast otsis.

¹¹⁷ Sarnane idee on hiina *huayan*-budismi üks võtmemotiiv. Olenid võrreldakse seal kalliskividega “Indra võrgus”, millest igauhes peegelduvad kõik teised kalliskivid ning ka kõik peegeldused neis.

võetud endast-erinemise sisse ja toob meid erinemise kui sellise juurde. Partikulaarne erinevus (sellest inimesest seal) teisest partikulaarsest erinevusest (mina siin oma antuse, faktilisusega) ehk erinevuse erinevus toob välja Erinevuse enda, puhta eristumise. Kui me võtame kohtumise Teisega enda peale (milleks me oleme välja ja üles kutsutud, aga millest me võime ka keelduda), siis avaneb meile Vägi ise, oma puhta eristumise aspektist.

Sellises pilgu-tõstes on oluline roll seksuaalsel **armastusel** (vt. 2.2.4.). Küll juba lapski võtab mingil moel Teise erinevuse enda erinevuse sisse, teadvustab teiste läbivaatusega olendite olemasolu – need kaks (enda ja teise läbivaatuse asetamine) käivad lahutamatuks käsikäes. Ent lapse keha on alguses otseühenduses ema omaga ning kuigi tema maailm saab aegamisi piiritletud nii oma kehatasandite kui ka isend-paariline mõõtmisega, siis jääb see pikka aega veel võrdlemisi sulanduvaks: kuigi ta eristub üha aredamalt ümbritsevast, jääb ta enda sees veel justkui monoliitseks. Seksuaalsuse ilmumine ja armastuse tulek aga lõhuvad lõplikult selle monoliitsuse ning inimene osutub olevat poolik omaenese keha ja läbivaatuse sees. Selgub, et tema senine „minatervik“ on poolik, et ta vajab oma teist poolt (siit Aristophanese suu läbi esitatud müüdi pädevus Platoni „Pidusöögis“, vt. Platon 2003: 194-200). Väline erinevus võetakse justkui enda sisse või „enda peale“. Sellega käib kaasas ajalise poolikuse ehk **surelikkuse** ilmumine („armastus“ ja „surm“ on samaaegsed): lapski teab oma surelikkust ja mõtleb selle üle, ent enamasti jääb see abstraktseks ja väliseks mõtteks; küpsedes alles ta kogeb põhjalikult oma surelikkust ja nii-ütelda võtab selle enda peale. Ühesõnaga, armastuse ja surma (surelikkuse) kaudu ilmneb minu poolikus ruumilises ja ajalises mõttes, aga teisipidi piiritleb see mind seda aredamini, tõmbab seda aredama aegruumilise piiri minu kui indiviidi ümber, kusjuures ma lakkamatult ületan seda piiri (ainult nii see piir püsib), suundudes Teise ja Surma poole. Tõsi küll, kui sellist olukorda „poolikuks“ nimetada, siis on see mõeldud ikka veel suhteliselt ja väliselt (justkui mingi olemasolev asi: ruumiline „kuskil“ olev Teine või ajas „kunagi“ saabuv Surm teeks mu täielikuks), sest iseenesest on elu Väe avaldumine, puhas pakatamine ja puhkemine. Seda võib võtta kahte moodi: (1) kui märki ruumilisest mannetusest (ma vajan teist lihakeha) ja ajalisest surmamõistust (ma suren millalgi ära) – aga sellisel juhul on Teise pilk kinni langenud, lukustatud mingi ajas või ruumis oleva asja külge. (2) Kui järgida teise pilku – milles on kätkevad kõikide olendite pilk –, siis on see abinõu, mille kaudu kõik teised isendid tulevad minu sisse, saavad minu osaks. Seesama poolikus ja surelikkus väestab sel juhul mu olemist, liidab mu väe kogu-Väe külge või õigemini *ei lahuta* mu väge kogu-Väest. Teise „enda peale“ võtmine tähendab teise tunnustamist erinevana nii minust kui ka temast endast: ma tunnistan, et teine erineb iseendast, nagu ka mina erinen iseendast. Kui ma nüüd erinen teisest, kes erineb iseendast, siis on siin erinevus erinevusest, teise astme erinevus, mis on erinevus ise, puhas erinevus. Niimoodi avaneb partikulaarsete erinevuste kaudu (minu, teise) Erinevus, Vägi ise, ja see ei ole enam suhteline, vaid absoluutne liikumine.

6.5. SÜNNI- JA SURMATÄHELEPANU

Eelnenud nelja jada edasiarendust (6.1–6.4) kokku võttes võib ütelda, et keelevahekord, mis n-ö kirjutab meelevahekorra üle, tähendab seda, et keeleolendi tähelepanu saab *vabalt liigutatavaks*. Keel annab meele suhtes välise pidepunkti, mille kaudu saab meelt (tema suunatust, tähelepanu) liigutada. Harilikult on keeleolendi tähelepanu lakkamatus edasiliikumises, mis tähendab seda, et see libiseb ühelt asjalt teisele: mõnda aega püsib ühel asjal, siis hüppab järgmisele. Tähelepanu suubub täielikult kunatistesse asjadesse. Tähelepanu tahtlik liigutamine tähendab sel juhul lihtsalt seda, et tähelepanu objektide arv on suurem. Ent keeleolendil on võimalik, nagu me nägime, tähelepanu selline “horisontaalne” liikumine peatada. Seda võiks Bergsoni “elutähelepanu” parafraseerides nimetada “**surmatähelepanuks**”, millega “pannakse tähele” surma-pinda (vt. 2. ptk “Aeg”), ja “**sünnitählelepanuks**”, millega “pannakse tähele” sünni-pinda. Teatavas mõttes pole surmas ega sünnis midagi tähele panna, kuna surm on meeleliselt võimatus (kui “mina” olen, pole surma; kui on surm, pole “mind”) ning sünn on absurdne (ettekujutus ajast, kui “mind” veel polnud, tühistab selle ettekujutamise võimalikkuse enese). Tähelepanu pööramine surmale ja sünnile on suhestumine oma piiriga, oma piiratudusega. See ei asu kuskil ees ega taga, see ei tule “millalgi tulevikus” ega ole olnud “millalgi minevikus”, vaid see on minu enda “sees”: surm tähendab “surelikkus”, sünn tähendab “sündimine”. “Ma kunagi tulevikus suren” tähendab “ma olen praegu surelik”; “ma kunagi sündisin” tähendab “ma praegu sünnin”. Nii et heites tähelepanu kõige kaugemale (oma elu otsa, otstesse) tuleb tähelepanu kõige lähemale (siia, kus ma praegu, surelikuna ja sündivana olen). See toob tähelepanu siia, kus ma olen tähelepanevana; surm kui surelikkus ja sünn kui sündimine toob tähelepanu tähelepanemisele endale. See peatab tähelepanu horisontaalse liikumise ühelt asjalt teisele ja paneb ta liikuma vertikaalselt, paneb tähelepanu kasvama. See tähendab “vaba tahet”. Esimesel juhul polnudki õieti tegemist tähelepanu tahtliku liigutamisega. Ta allus ikkagi asjalistele (olgu need asjad reaalsed või ideaalsed) impulssidele. “Tahtlikkus” tähendas seal eeskätt seda, et seda liigutav põhjus on teadvustamata. Tähelepanu tõeliselt tahtlik liigutamine on eeskätt lihtsalt keeldumine tähelepanu harilikust libisemisest, tähelepanu tagasitoomine, vahe-aeg.

Me ütlesime, et iga uus keerukustasand on “aeglasem”, s.t tal on suurem **viivitusjõud**. Keeleolendi puhul tähendas see näiteks seda, et ta viivitab vahetu meelelise naudinguga. Viivitab kasuga *suurema* ennustatava kasu nimel (kasu: see, mis teda huvitab, on talle oluline, läheb talle korda, millele ta suundub ja mille poole või millest ära ta pöördub). Keerukama olendi pilk on ülevaatlikum. Kõik olendid on suunatud ümbrusse, panevad seda tähele (“elutähelepanu”), peavad silmas laias mõttes kasu (ka ohu eest põgenemine on kasu). Nagu me oleme näinud, on keerukama olendi kasu ajalisel ja ruumiliselt ulatuslikum ja mitmekesisem. Keerukam olend on suhtes rohkemate ja keerukamate paarilistega ning ka tema huvi ehk tähelepanu on seega avaram ja mitmetahulisem. Keeleolendi pilk küündib oma piirini, “surmani” ja “sünnini”. Surm on olukord, kus on kadunud igasugune huvi ja

kasu (ja sünd see, kus neid “veel polnud”). Suhestatus surma ja sünniga suspendeerib partikulaarsed, “horisontaalsed” huvid ja kasud ning transformeerib need mõisted absoluutseks ja “vertikaalseks”. Huvi ja kasu suundumine partikulaarsetele objektidele on suspendeeritud ning osa tähelepanust pöördub huvitatusele enesele, kasvamisele enesele. Absoluutne huvi on huvitatud-olemine; absoluutne kasu on kasvamine. Olendite kasud keerustumisi kasvasid ning keeleolend kohtub kasu piiri enesega ning saab avaneda kasvamise-kasule. Sünni- ja surmatähelepanu viivitab partikulaarse huvi ja kasuga ning viibib nende piiril. See piir pöördub aga eesolevast võimalusest (surm) või antusest (sünd) seesolevasse võimelikkusse (surelikkus, sündimine). Kunatise eluga (elusisudega) viivitamine ja sünni/surma tähele panemine vägevdam, kasvatab elu.

Suhestudes oma piiriga, suhestub keeleolend oma väesoluga – see pole üks võime või suutlikkus, vaid ainuline vägevus. Tema piiriks on sünd ja surm ning nendega suhestumine avab sünni- ja surmapinna, mis on tema kestmise, aja aluseks (vt. 2. peatükk). Kõik võimed ja suutlikkused ning nende teostamised leiavad aset sel moel avatud väljal, nad kõik toovad kätte isendi väesolu. Selle kättetoomise iseloom määratleb isendi vägevuse, mis pole millegagi võrreldav (ta pole “üks” “teiste” seas), vaid ainuline. See väljendab tema olemise-väge, mis on kõigi partikulaarsete suutmiste eeldus. Suhestudes oma piiriga, koondab keeleolend maailma tervikuks ning lööb selle lõhki või lahku: Sünd ja Surm koondavad kogu käesolu ühtekokku, toovad kõik käesolevad tegemised ja teostused, plaanid ja mälestused ühtekokku “käesolu” määranu all (sünni ja surma “vahel”), mis on nüüd suhestatud läbistuva väesoluga (Sünni ja Surmaga), mille väljendusteks või tähendusteks on kõik need käesoluvälja ilmingud ning mis ise on asetatud kui Muu (ei üks ega teine, ei see ega too kõrvutuv ja võimalik). Ning teatavas mõttes on ka väesolu ise “lõhki”, ses mõttes, et me jõuame selleni kahest eri otsast, Surma ja Sünni otsast. Väes- ja käesolu vahelt tuleb välja ajavahe ja Ma-vahe (vt. 1.10 ja 2.3.3.), muundumine selles tühjas aja, ruumi ja subjektiivsuse liigendis.

Keeleolendi puhul tuleb niisiis välja aeg ise. Meelevahekorras sai aeg suuna, aga seal oli hulk üksikprotsesse, millest igaüks kujutab endast teatavat ajastamise viisi (valgusüntees, DNA replikatsioon; toitumine, paljunemine, ohuvältimine) ning meelesend on kõigi nende liigendkoht ning elab läbi kõigi nende. Kuid ta ei ela neid läbi, need ei moodusta lõimitud ajakulgu, sest neil pole eksplitsiitset piiri. Loom võib küll isegi ette aimata oma surma, ent surm kui selline pole talle antud, tal puudub pidepunkt selle poole pöördumiseks. Selle pidepunkti annab keelevahekord.

Keeleisendi eripära on see, et ta temaatiliselt, eksplitsiitselt suhestub oma lõpu ja algusega. Inimene teab, et ta sureb ja on sündinud; seda “tähistatakse” mõlemas tähenduses: seda üteldakse ja sellest räägitakse ning seda pühitsetakse tseremoonianana (matused, katsikud, ...). Ainult keeleisend on surelik, selles mõttes et surm ja sünd on talle endale antud, ta kogeb oma lõplikkust (millele osutatakse sõnade ja tegudega). Ometi elus olevana ta pole veel surnud, surm pole veel kätte jõudnud ja sünd on alati juba olnud. See vahemik enne surma ja pärast sünni avab

ajalisuse hoopis teravamal kujul kui meelevahekorras, ajanoole suund saab hoopis valusama, ängistavama, õõvastavama tähenduse. Sellisel moel oma surma ennetades inimene justkui asetab oma vaatepunkti oma elu lõppu – ehkki mõistus seda ei võta, sest siin tekib paradoksaalne olukord: *ma* kujutluses vaatlen olukorda, kus *mind* enam ei ole. See probleem jääb lahendamata, sellele ei saa anda mõtlemise enese terminites lahendust (ehkki religioonid muidugi seda pakuvad; ehkki sellega on oht, et see küsimus kaotatakse ära ja topitakse kinni ettekujutuste ja lootusega, mida ma võtan ehku peale, usalduse peale – just nimelt usu peale, ma näiteks *usun*, et ma eksisteerin pärast surma mingil moel edasi, *ehkki* ma ise seda pole läbi elanud). See elulõpuline paradoks, millele mõistlikku lahendust ei ole, avab aga meile kogu tuleviku uuel moel, ses mõttes et ma suudan ennast eksplitsiitselt asetada tuleviku vaatepunkti. See paradoksaalne või võimatu surma-vaade, otsa-vaade avab ühtlasi täiesti võimalikud vahepealsed vaated, s.t ma saan ette kujutada tulevikulisi olukordi, ja tänu sellele ma saan omakorda sättida oma praegust tegutsemist sedamoodi, et mõnd sellist olukorda saavutada. S.t ma saan võimaliseks hakata tahtlikult planeerima, seadma, sättima. See on tehnika alus, tehnoloogia läte. Aga veel enam, kogu aeg saab niimoodi kasutatavaks, “rännatavaks”: ma saan tahtlikult ka oma minevikku hüpata, s.t kujutleda end mõnda mineviku vaatepunkti, ja hoida seda eritletuna olevikust, s.t saan lõhestada ennast minevikupunktis meenutavaks ning praeguseks minaks, kes ma ennast minevikupunkti projitseerin. Ning kolmandaks tähendab see võimet oma vaatepunkti nihutada ka sünkroonias, minuga kaasaegsetesse teistesse olenditesse – nii teistesse inimestesse, teistesse elusolenditesse (vt. omailmakirjeldused, Uexküll 2012) kui üldse mistahes tasandile (vt. mikroskoopilise maailma asunike “omailmade” kirjeldused, Fraser 1982 ja 2007). Neid ajalisi mõõtkavu saab nüüd suvaliselt kitsendada või välja venitada. Selline ajakasutamine tähendab ühtlasi ka ruumi ja ruumiasunike hoopis uutlaadi kasutatavust: maailm saab ressursiks, tehnilise opereerimise kohaks. Inimene saab maailma ümber korraldada.

6.6. NIHE KEELEVAHEKORRA SEES

Siin – ja võib-olla suuresti just selle tehnilise võimekuse ja ümberkorraldamisvõimega seoses – tuleb aga teha üks oluline, põhjalik eristus, sedakorda keelevahekorra enda sees. Surm, surelikkus, ajatervik on küll igale inimesele põhimõtteliselt ja *de jure* antud, aga tegelikult, käesolevalt, *de facto* pööratakse sellele väga vähe tähelepanu. Sest suurem osa meie tähelepanust on suunatud tegutsemisele maailmas ja kaasinimestega vestlemisele-lobisemisele (Heideggeri mõistes *Gerede*). Seda nimetab Heidegger (1993: 113-130) umbisikuks ehk igameheks (*Man-selbst*). Keelevahekord võib minna umbe (ja valdavalt ongi umbes). See on **ebaomane** (*uneigentlich*) olemisviis. S.t keeleisendile on küll antud ajanool ja võime aja enese poole pöörduda, avada tühik aja, ruumi ja subjekti keskel, aga ta kasutab seda enamasti üksnes selle poolt võimaldatud laiendustööks ja maailmas ning ühiskonnas tegutsemiseks, n-ö ekstensiivselt. See, mis seda kõike võimaldab (surelikkus, ots, sünni- ja surma pind) unustatakse ära, tehes nägu,

justkui oldaks sellega arvestanud, naeratatakse, patsutatakse üksteisele õlale, nühitakse üksteise vastu. Ehkki süda pole rahul, vaid kutsub üles olema **omane**, autentne (*eigentlich*).

Mida see omasus tähendab – selles on küsimus. Asi pole lihtsalt oma surelikkuse üle mõtlemises (vt Heidegger 1993: 261). Ja asi pole ka teistest inimestest, ühiskonnast eemaletõmbumises. Asi on teatud viisides, kuidas olla üksi ja kuidas olla koos. Erinevus ei jookse mitte üksi- ja koosolemise vahel, vaid põhiline erinevus on kahe erineva üksiolemise vahel, nagu ka kahe erineva koosolemise vahel. Seda me hakkame uurima kahes järgnevas peatükis, 7. peatükis koosolemise ehk ühiskonna ja 8. peatükis üksiolemise ehk indiviidi suunal.

Ebaomane olemisviis ei kasuta keeleisendile omast võimet vabalt, pärssimatult väge kätte tuua. Keeleisendile on küll antud aja-alus, sünni- ja surma pind, aga ta kasutab seda “algsest ja enamasti” selleks, et midagi sellele alusele ja pinnale ehitada (ning seejärel seda ehitist kaitsma asuda). Sünni- ja surma pind võimaldab võimsamaid ehitisi, peenemaid ja ulatuslikumaid ajastamise ja ruumistamise viise, aja ja ruumi jõulisemat hõlvamist ja kasutamist. Aga Sünni ja Surma sügavam tähendus on avaneda põhjatuks, alusetuks, pinnatuks – aja-vahes ja Ma-vahes, tühistada tühistamised (Heidegger 1993: 263) ning pühitseda tühikut ehk puhast liigendit väes- ja käesolu vahel, eristumise ja lõimimise, dekonstrueerimise (?) ja konstrueerimise masinat. Keeleisendi omane võime on muunduda, nii ühiskondlikult kui individuaalselt, ning hüpata mitte lihtsalt järgmisele keerukustasandile võimsamate ajastamise ja ruumistamise viisidega, mitte lihtsalt teise olemisvormi, vaid hüpata mujale, Muusse kui aja-vahesse ja Ma-vahesse. Sellega tuleb vägi pärssimatult kätte, eristumine ja lõimimine käib vabalt ning isend saab “omaseks” – ehkki see omasus tähendas just nimelt kõigist olemisvormidest distantseerumist (vahe-aeg, vahe-maa).

Selline olemisviis ei ole “fantastiline” (vt. Heidegger 1993: 260 ja 266), muinasjutuline, ega fantaasialik, väljamõeldud. Kogu küsimus on selles, kuidas hoida ja kasvatada väge, ükskõik mis tasandil (nt ühiskondlik või individuaalne), ükskõik mis vahenditega (filosoofia, kunst, sport, ...), ükskõik kui õnnestunult või ebaõnnestunult. Pärssimatu vägi pole tingimata seotud millegi suure ja silmatorkavaga.

Käesoleva teksti varasemad osad, kus me käsitlesime Väge kui eristumist ja lõimimist, väes- ja käesolu ringlust (eeskätt peatükid 1-2) ning keelevahekorda kui keerustumise- ehk kujunemistasandit, kus see kõige mitmekesisemalt välja tuleb (5. ja 6. peatükk), valmistavad ette sellise ontoloogia arendusteks “praktika” valda, mida me käsitleme kahes järgnevas peatükis.

7. VÄENDUS I: VABAKONDLUS

7.1. JÄLJENDUS, INTERFERENTS, RESONANTS

Gabriel Tarde (1999a; 1999b) käsitleb ühiskondlikes sündmustes kolme põhilist aspekti.

1) Jäljendus, matkimine. Igast isikust lähtub jäljendatavuskiir, mida teised kalduvad suuremal või vähemal määral matkima (ja veelgi fundamentaalsemalt võib öelda iga isiku enese kohta, et ta kordab iseennast; sellega on seotud järgmises peatükis käsitletav “produktifetišism”). Jäljendamine on ühiskondlikkuse alus (vrd. ka 5.5.5.).

Elementaarne ühiskondlik üksus pole “mitte mees ja naine, kes teineteist armastavad – selline seksuaalne paar on puhteluline –, vaid mistahes soost isikute paar, kellest üks mõjub vaimsetl teisele. Ma väidan, et nende kahe isiku suhe on ühiskondliku elu ainus ja paratamatu element ning et see seisneb alati algselt selles, et üks jäljendab teist” (Tarde 1999b: 59). Millal iganes me ühiskondlikus läbikäimises midagi ütleme, teeme või mõtleme, me lakkamatult jäljendame teisi. Vahel me ka leiutame midagi uut, aga seda juhtub harva ja enamasti seisneb see varasemate näidete uutemoodi lõimimises ning see jääb ühiskondlikust elust väljapoole seni, kuni seda ei jäljendata (*samas*). Ükski ahv ei ahvi nii hästi kui inimene, ükski papagoi ei korda nii täpselt ja mitmekesiselt kui inimene. Selline jäljenduslikkus on ühiskondliku uuenemise alus, võimaldades innovatsioonide kiiret levimist. Selle tingimuseks on närvisüsteem ja keel, mis võimaldavad kiiret sünkroonset ülekannet ja pikki ülekandeid üle aja. Kui *Homo erectus* rändas läbi piirkondade, kus polnud senises tehnoloogias kasutatud toormaterjali, siis ta kaotas need tehnoloogiad. *Homo sapiens* aga on need alal hoidnud – isegi kui kaob tehnoloogia, säilib keele abil idee, nii et tehnoloogiad (näiteks põllumajanduse Kesk-Ameerikas) on võimalik taasleiutada.

Tarde'i järgi pole ühiskondlik suhe enamasti sunduslik, vaid põhineb veenvusel ja nakkavusel. Jäljendamine pole sunduslik ega kompulsivne, vaid uue avastamise viis; mitte tagantsundiv vaid pigem külgetõmbav: “Laps, kes pöördub teise inimese [*autrui*] poole nagu lill päikese poole, tunneb pigem oma perekonnakeskkonna külgetõmmet kui sundust” (1999b: 62)¹¹⁸. Jäljendama hakates isend eristub oma varasemast seisundist ja subjektiivselt võttes loob ta midagi uut, muutub. Selleks pole vaja teha muud, kui avada ennast ümbrusele, eeskujuks olevale “võnkele” ning sellega kaasa kõlada. Uuenduse loomine seisneb siin juba lihtsalt endassetõmbumisest loobumises.

¹¹⁸ Rousseau' järgi (“Essee keele algupärast”, vt 1817: 501-543) on ka kogu hääleline keel afektiivset päritolu, erinevalt žestilisest keelest, mis võib tuleneda sellistest eluvajadustest ja sundustest nagu näiteks söömine ja toiduotsing. Kui Tarde räägib jäljendamisest, siis see on samuti kindlasti afektiivselt laetud, ja veelgi enam, eeskätt positiivselt laetud.

Kõik suured leiutised, kultuurid, rituaalid jne. tuginevad arvututele hulkadele väikestele kordustele ja jäljendustele, mis on tõelised (samas kui “keelevaim” ja muud säärased üldistused on suuresti fantasmagoorsed) ja täpsed (seal kus need üldistused on ebamäärased ja ebatäpsed) (vt Tarde 1999b: 65). Ühiskonna seaduspärasused tulenevad eeskujude kalduvusest geomeetrilises progressioonis laieneda (Tarde 1999b: 69), mis on võrreldav bioloogilise liigi kalduvusega geomeetrilises progressioonis paljuneda, kui ta ei kohta takistusi. Nende eeskujude jäljendamine on ka mõnus; Tarde seletab seda mugavusega (ei pea ise uut leiutama, vaid saab teistelt üle võtta)¹¹⁹, see on kõige lihtsam uuenemise viis.

2) Nõnda nagu bioloogiline reproduktsioon ei saa lõputult jätkuda, samamoodi kohtab ka sotsioloogiline jäljendamine mitmesuguseid takistusi – ehkki need on vähem piiravad kui ressursside nappus ja konkurents bioloogilises vallas. Põhimõtteliselt on võimalik, et mingi jäljendus levib üle kogu inimkonna. Aga esiteks toob iga uus jäljendamine eeskju levimisse sisse mikroerinevusi, mis võivad küll statistiliselt nivelleeruda, aga mis on alati olemas ja võivad teatud tingimustel ka makroskoopilises mõtmes oluliseks saada.¹²⁰ Ja teiseks kohtuvad need jäljenduskiired teiste jäljenduskiirtega ja interfereeruvad nendega, rääkimata sellistest välistest takistustest nagu mäed, veekogud jms (Tarde 1999b: 70).

Jäljenduskiirte interferents ilmneb kõhkclusena, viivitusena: “kui me kõhkleme kahe väljendusviisi, kahe mõtte, kahe uskumuse, kahe tegutsemisviisi vahel” (*samas*). Isikus kohtuvad kahest eri allikast lähtunud jäljendusvõnked: nad võivad üksteist summutada (viies totaalse kõhkcluseni), üks võib summutada teise, või nad võivad võimenduvalt interfereeruda.

Kui see sisemine võitlus lakkab ning isik valib ühe eeskju, siis saab ta vastanduda välises võitluses teisele isikule, kes on valinud teise eeskju. Aga “väline lahkkel kahe inimese vahel, kellest üks on valinud ühe ja teine teise idee, peab vältimatult kuluma ning mingi aja pärast lahkkel lõpetama, sest igasugune võitlus on kurnav ja viib [ühe osapoole] võiduni” (Tarde 1999b: 102). Isegi kui sellised vastandumised võivad kesta pealtnäha lõputult, ei saa see siiski lõpatuseni jätkuda, vaid viib kas ühe osapoole võidu ja teise kaotuseni või siis hoopis mingi uuenduseni, mis lahendab lahkkel juba uuel tasandil.

¹¹⁹ Teoses “Sealpool mõnuprintsiipi” (1920) käsitleb Freud kordamissundi ja mõnuprintsiipi psüühika ühe olulise liigendusena ning uurib nende seoseid. Ehkki temal ilmneb kordamine eeskätt millegi sundiva ja ahistavana (Freud 2000: 114-120).

¹²⁰ Noah Mark (1998) on modelleerinud seda, kuidas mõjutavad ühiskonna struktuuri kaks asjaolu: see, et kahe agendi läbikäimisel tekib uus info; ning see, et eelistuslikult suheldakse sellega, kellega on rohkem ühist infot. Mark näitab, kuidas isegi homogeenses lähteolukorras tekivad niimoodi spontaansed ühiskondlikud eristused ja alamgrupid, eriti kui läbikäimises osalejate arv on suur ning mälu lühike. s.t ühiskondlike eristuste tekkimiseks pole isegi vaja eeldada indiviidide algset erinevust, vaid juba läbikäimise iseloom ise (et me suudame suhelda piiratud hulga teiste inimestega; et pikka aega mittekorratud sidemed kalduvad nõrgenema ja katkema; et me otsime kontakti endasugustega) viib eristumisele.

3) Seda uuendust nimetab Tarde “sobitumiseks” ehk “kohanemiseks” (*adaptation*). See tähendab jäljenduskiirte võimenduvat interferentsi, s.t kui leiutatakse viis, kuidas kaks erinevat võnkumist kokku sobivad. Sellega kaasneb alati mingi katkestus, hüpe, tasandivahetus, perspektiivinihe. Võitluse mõte uuenduse sihis ongi see, et see õhutab leidurlikku geeniust, kelle aju Tarde nimetab “loogiliseks hüümeniks” (1999b: 102), s.t membraaniks, mis paneb kommunikeerima kaks erinevat jäljenduskiirt ning avab uue neitsiliku tasandi.

Tarde eristab kaht sorti kohanemist: “Esimese astme kohanemine on see, mida ilmutavad vaadeldava süsteemi elemendid omavahel; teise astme kohanemine on see, mis ühendab neid ümbritsevate süsteemidega, mida ebamääraselt kutsutakse nende keskkonnaks. Kohanemine enesega erineb niimoodi vägagi ja igal faktitasandil teisega kohanemisest, nõnda nagu enda-kordamine (harjumus) erineb teise-kordamisest (pärilikkus või jäljendamine); või nõnda nagu enesele-vastandumine (kõhklus, kahtlus) erineb teisele-vastandumisest (võitlus, konkurents)” (1999b: 109). Need kaks sageli välistavad teineteist: poliitilised konstitutsioonid, mis on kõige koherentsemad ja loogilisemad ehk mille esimese astme kohanemine on kõige suurem, on sageli kõige vähem kohastunud nende ümbritseva keskkonna nõudmistele, ja vastupidi, kõige praktilisemad konstitutsioonid on sageli kõige vähem loogilised. Endaga-kohastumus võib kahjustada paindlikkust teistega kohastumuses.¹²¹

See uus süntees võib saada uueks jäljendatavuskoldeks, mis võib omakorda interfereeruda ning sobituda teistega, moodustamani järgmise tasandi jäljendatavuskoldeid, jne. Ühiskondlikul kohastumusel on kalduvus keerustuda ja võimenduda, kohastudes järgmise leiutisega, järgmise kohastumusega, tekitades uue kohastumuse, mis viib teiste kohtumiste ja “loogiliste liitude”, s.t erinevate võngete kokkutoomise kaudu kõrgemate sünteesideni (Tarde 1999b: 119). Sedamoodi keerustudes ühiskondlik läbikäimine võtab arvesse aina rohkemaid ja peenemaid nüansse, ajastab ja ruumistab võimsamalt ning on sellisena vägevam.

Keelevahekordses ühiskondlikus läbikäimises võib see põhimõtteliselt saavutada lõputu vägevuse, nii et loodavaks sobitumise-vormiks pole enam mingi käesolev vorm, vaid vormide loomine ise, võimendumine ja sobitumine ise. See ei tähenda seda, et saabuks ideaalne ühiskondlik kord (mis oleks mingi käesolev vorm), vaid et ühiskond suudab väesolust käesollu tuua üha uusi, peenemaid ja sobivamaid vorme, nii et ühiskond sisaldab endas omaenda teisendamise ja võimendamise printsiipi, ning valdab seda.

¹²¹ Tarde seostab seda ka mõtlemisega: kui meil on antud mingi seisukoht või idee, siis sellest lähtuv intellektuaalne progress võib seisneda kas 1) üksnes esimese astme kohanemises, s.t selle seisukoha või idee järk-järgulises harmoniseerumises iseendaga, tema sidususe kasvamises; või 2) teise astme kohanemises, s.t selle idee järk-järgulises harmoniseerimises meeleandmetega, väljast saadud panuste ja avastustega. Ainult esimest liiki progressiga piirdumine tähendab sageli liikumist väiksemast eksitusest suuremasse. (Tarde 1999: 110)

7.2. KATEGOORIAD. LAHTRID JA RESONANTS

Kui on antud mingisugune bioloogiline ülesehitus ja kultuurilise läbikäimise tingimused ja viisid, siis selle varal tekivad iseenesest mitmesugused ühiskondlikud liigendused. Mingeid vorme jälgendatakse, mingid harjumused **resoneerivad** üksteisega kokku, võimenduvad ja tekitavad käitumismustreid. Selliste mustrite elemendid ongi ühiskondlikult relevantseid liigendused, ühiskondlikud kategooriad. Kui põlvkondade järgnevuses vaadata “horisontaalselt”, siis on ühiskondlikud kategooriad moodustunud vastastikuse resonantsi kaudu, võimendumiste ja sumbumistega, kokku- ja lahkkelidega. Kui võtta põlvkondade järgnevust “vertikaalselt” läbi erinevate põlvkondade, siis uus põlvkond hakkab jälle omal moel ühiskonna kõlapinnaga resoneerima ehk võtab üle pärimust ja reaktualiseerib seda oma erinevuse pinnalt. Aga arvestades sellega, et lapse või nooruki omavõnkumine jääb jõult alla kogukonna omavõnkumisele, siis võib põlvkondade vaheline diakroonne resonants tunduda täiesti ühesuunaline ning ilmnedu lihtsalt olemasolevate liigenduste ja kategooriate ülevõtmisena uue põlvkonna poolt ning too uus põlvkond võib kogeda seda vägivallana, olemasolevatesse lahtritesse ja kastidesse surumisena. Niimoodi me saame kategooriad kui **lahtrid**.

Kategooria kui lahter tähendab ühesuunalist mõju: empiiriline materjal peab sobituma ideaalse või vormilise raamiga. Mis sinna raami ei sobi, see on hälbeline. Lahter-kategooriasse on sisse kirjutatud vägivald: mis lahtrisse ei sobi, see tuleb sinna sobitada. Kuna lahtrid on postuleeritud ajast sõltumatuna, siis kestuslik empiiria vältimatult varieerub lahter-kategooria suhtes. Kategooria kui resonants seevastu kätkeb tagasisidestatust ning vorm tekib iseorganiseeruvalt teatud läbikäimisliinide võimendumis- või sumbumispunktidenä. Selline kategooria on määratletud sisemiselt ning see võimaldab nihkeid siia-sinna, ilma et see süsteemi lammutaks või kategooriat hävitaks (iseorganiseeruvad süsteemid võivad olla vägagi stabiilsed). Resonants-kategooria ei välista teatud normatiivsust, ent see püsib põhimõtteliselt pidevalt kestusliku eluga kooskõlas.

Vaadeldgem resonants- ja lahterkategooria eristust ühe konkreetse näite, soorollide kaudu. Kui me võtame soorollid “mees” lahter-kategooriana, siis kõik mehena identifitseeritud invidiidid tuleb sinna sisse mahutada. Kui mõni neist mõne tunnuse poolest erineb kategooria kirjeldusest, olles näiteks naiselik ja/või armastades naiste asemel või kõrval hoopis mehi, siis tuleb teda korrigeerida ja panna ta kategooriale vastama. See tähendab grupi türanniat, kus enamus **vägivaldab** vähemust. Sellises olukorras satuvad näiteks homoseksuaalid nii otseses kui ülekantud tähenduses löögi alla. Selle tulemusena me saame (pealtnäha) puhtama ja homogeensema grupi. See käib aga millegi arvelt, teatud invidiidide ja inimgruppide välistamise hinnaga. Lahter-kategooria pole selles mõttes iseseisev ja positiivselt määratletud, vaid sõltub nendest välistamistest, negatsioonidest ja vastandumistest.¹²²

¹²² See on seotud üldisema teemaga, milliste loogikate järgi me tegelikult liigendame ning kuidas see omakorda meie tegutsemist mõjutab. Erinevat tüüpi kategooriate kohta vt. nt. Lakoff 1987.

7.3. MUUSIKA JA KOMBED, LÕIMIMINE JA ERISTAMINE

Me oleme esimeses kahes peatükis välja toonud, et igasuguse protsessi juures on kaks ontoloogilist aspekti, lõimimine ja eristumine. See kehtib ka ühiskonna kohta. Hiina vanemas filosoofias käsitleti neid vastavalt muusika ja kommete kaudu. Selle kohta leidub mitmeid tekstinäiteid, aga keskendugem neist ühele kõige eksemplaarsemale, “Kommeteraamatu” *Liji* 禮記 peatükile “Muusikaraamat” *Yuèjì* 樂記, mis algselt ilmselt oli iseseisev tekst. (Vt. Liji 2013)

Muusika (*yuè* 樂) ja kombed (*lǐ* 禮) on hiina traditsioonilise mõtlemise järgi ühiskonna alus. “Muusikaraamatus” üteldakse niimoodi, et muusika tuleb seestpoolt ja kombed väljastpoolt (樂由中出, 禮自外作). Muusika alus on vaikus või paigalseis (靜), kombed lähtuvad mustrist ehk kultuurist (文).

Kokkupuude asjadega emotsionaalselt er(g)utab meelt (感) ja paneb ta “liikuma” (動), nii et tekivad eelistused ja vältimised (好惡), mis võivad oma erapoolikuses ühiskondlikku läbikäimist pärssima hakata, muuta inimesed ohjeldamatuks ja teisi mitteamustavaks, nii et “tugevamad kiusavad nõrgemaid, enamus türanniseerib vähemust, targad tüssavad rumalaid, pealetükkivad kimbutavad tagasihoidlikke, haiged ja vigased ei saa abi, vanurid, lapsed, orvud ja vallalised ei leia asu” (強者齷弱, 眾者暴寡, 知者詐愚, 勇者苦怯, 疾病不養, 老幼孤獨不得其所), s.t ähvardab ühiskondlik lihtsustumine. Muusika ongi see, mis aitab seda ära hoida, reguleerides ja mahendades inimeste eelistusi ja vältimisi.

Muusika põhifunktsioon on niisiis ühendav, kokkutoov (*tóng* 同). Sellisena aga ähvardab ta jällegi ära kaotada erisusi ja muuta kõik üheks “voolavaks massiks” (*liú* 流). Selle tasakaalustamiseks on kombed, mis hoiavad erinevusi (*yì* 異), mis tulevad väljastpoolt (vanemate ja laste, ülemuse ja alluva, mehe ja naise ning sõprade vahel). Kui muusika “ühitab tundeid” (*héqíng* 合情), siis kombed “kaunistavad paistet” (*shimào* 飾貌) ehk seda, kuidas inimene suhtleb ümbrusega ja eeskätt teiste inimestega. Kommetega õpitakse valitsema oma keha (*zhìgōng* 治躬) ja see teeb inimese väärikaks ja austatavaks (*zhuāngjìng* 莊敬). Kui inimene oma väliselt paistelt on kasvõi korraks (*sīxū* 斯須) mitteväärikas ja mitteaustatav, siis poevad tema meelde minnalaskmine ja loidus (*yimàn* 易慢). Samamoodi, kui ta on oma meeles kasvõi korraks ilma harmoonia (*hé* 和) ja rõõmuta (*lè* 樂), siis muutub tema meel labaseks ja petturlikuks (*bīzhà* 鄙詐).

Teisisõnu, muusika ja kombed nõuavad teatavat harimist ja harjutamist, aga seda ei käsitleta niivõrd sundimisena või ajamisena (“pedagoogia” kui laste ajamise-karjatamisena), vaid nagu kasvava taime eest hoolitsemisena. Muusika puhul on oluline saavutada kergus või hõlpsus (*yì* 易) ja kommete puhul lihtsus (*jiǎn* 簡). Muusika on rõõm, nagu leidsid juba hiina kirja leiutajad, kui nad tähistasid neid sama kirjamärgiga (樂) – ja seda seost on lakkamatult rõhutatud tänapäevani.

7.4. FISKE SELTSIVUSE VORMID

Seega on oluline, et koos töotaksid ühiskonna eristumise ja lõimimise aspekt, kombed ja muusika või distants ja hool. On tähtis, et need kaks aspekti võimendaksid teineteist. Me võiksime neid üksikasjalikumalt vaadelda Alan Page Fiske (1991, 1992) eristatud seltsivuse nelja algvormi järgi ning tuvastada igas vormis neid kaht aspekti.

“Kogukondlik jagamine” (*communal sharing*, edaspidi KJ) on ühiskondliku läbikäimise viis, kus mingid asjad või hüved on mingi grupi ühiskasutuses, nii et igaüks kasutab neid ja panustab ühiskatlasse, ilma et keegi arvet või järke peaks. See on tüüpiliselt omane väikestele kogukondadele nagu perekond, sugukond, hõim, küla. Hoole-aspekt on siin ilmne, kuna igaüks “panustab vastavalt oma võimetele ja saab vastavalt oma vajadustele”, mistõttu niikaua kuni kogukonnas ressursse on, jagub sellest kõigile. Samas on olemas ka kombe-aspekt, mille eesmärgiks on hoida ära panustaja egoistlikku viilimist ja hüvede endalehoidmist ning tarbija egoistlikku liulaskmist, kui ta võtab ise midagi omalt poolt vastu panustamata. Täiskasvanud ja tervise juures olevaid kogukonnaliikmete puhul ähvardab mõlemal juhul lõpuks KJ lävimisest väljaarvamine, mis oli ja on ränk (selle kohta vt. ka Annist 2011). KJ hoidmiseks on vajalik kombekas hoiak, tagasihoidlikkus, vaoshoitus, mida markeeritakse mitmesuguste keeleliste ja žestiliste võtetega. Ning veelgi põhimõttelisemalt eeldab KJ ikkagi selles osalejate eristatust, nii et selles osalejad ei lange kokku homogeenseks massiks, vaid säilitavad oma individuaalsuse ja algatusvõime; samuti ei jagata kunagi päris kõiki asju.

“Hierarhiline positsioneerimine” (*hierarchy ranking* või ka *authority ranking*, edaspidi HP) seab ühiskonnaliikmed vertikaalsele lineaarsele (st harudeta) võimuteljele, kus igaüks on (selle lävimisviisi puhtas vormis) iga teise suhtes kas ülem või alam. Seda esineb igas inimkogukonnas (ja ka teistel imetajatel, nagu ka eelmist lävimisviisi) ning tegemist on teatava funktsioonijaotusega, kus ülem tagab kaitse ja alamad tagavad ressursid. Ülemal on tarvitada rohkem ressursse ja tal on eesõigusi, mida teistel pole, aga see-eest peab ta hoolitsema kogukonna eest, korraldama kogukonna kaitset ja ressursside ümberjagamist. Kombed eristavad ühiskonda siin täpsemini, mööda selget võimuvvertikaali, kus igaühel on täpsemini määratud koht. Aeg ja ruum on siin täpsemini piiritletud ja kommetega markeeritud: alam peab täitma perioodilisi kohustusi (nt maksud, andamid), ülemal on suurem isikuruum (paleed, mõningate direktorite tohutud lauad, mis sunnib peale suurema distantsi jne.). Traditsioonilistes väikestes kogukondades pole hierarhiad harilikult kuigi markeeritud, aga need näivad muutuvat struktuuralselt paratamatuks seoses kogukonna suuruse kasvamisega: alates teatavast kogukonna liikmete arvust on vaja rohkem organiseerimistööd ja hõlbustamist, millele spetsialiseeruvad saavadki “ülemusteks”. Kui väikses kogukonnas ei pruugi pealiku amet mõningatest eesõigustest hoolimata olla kuigi ihaldatav talle seatud suuremate nõudmiste tõttu (vrd nt Lévi-Strauss 2001: 361-375 ja Canetti 2000: 558-560), siis suuremas kogukonnas ülem sageli anastab võimu, nii et hool ja kombed lähevad

tasakaalust välja (ta muutub liulaskjaks, nõuab rohkem kui ise panustab; või teisiti väljendudes, ühiskonna investering sellisesse organisatoorsesse keerukusse ei pruugi ühel hetkel enam anda piisavat lisaväärtust, vt. Tainter 1988). Sellega ei saa samas ka üle teatava piiri minna, sest nälgajäänud rahvas hakkab mässama ja vahetab ülemad välja (või ühiskond võib ka tervikuna üle minna väiksemale keerukusastmele, nagu “kollapsite” puhul toimub, vt. Tainter 1988).

“Võrdsuse sobitamise” (*equality matching*, edaspidi VS) puhul ollakse Fiske järgi teravalt teadlik osalejate võrdsusest ja sellest, mida ja kui palju on vaja teha võrdsusest hälbimise taastamiseks. Võrreldes eelmise lävimisviisiga lisandub siin täpne kvantifitseeritavus, mis enne jäi määramatuks (paigas oli ainult suhteline positsioonivahe kui kvaliteet). Selle lävimisviisi printsiip seisnebki eeskätt reguleeritud ebavõrdsuse, tasakaalutuse tekitamises. Näiteks üks kutsub teise lõunale. VS loogika järgi on nüüd teine talle ühe lõuna võlg. Ja kui ta on mingi aja möödudes omakorda esimese lõunale kutsunud, siis on jällegi kaalukausid kergelt esimese kahjuks (kuna viimati sai tema tasuta süüa), nii et hõlpsasti kutsub ta teise uuesti lõunale, jne. VS on kingituste vahetamine, millel võib olla konkreetne praktiline eesmärk (nt talgud; vrd Ott 2011b), aga mille kesksem fookus on lävimise enese hoidmine, sidemete loomine ja tugevdamine ühiskonna sees ja ühiskondade vahel. Isegi kui tagasi kingitakse täpselt sama asi, ei tühista see kingiringi; ja tihti on nõutav, et tagasi just nimelt ei antaks sama palju, vaid pisut rohkem või vähem (vt Graeber 2011). Moodne demokraatia seisneb oluliste HP liinide allutamises VS loogikale: (1) neile hierarhiatele on antud kehtivusaeg, nad perioodiliselt tühistatakse ja mängitakse ümber (valimistel); (2) mingeid olulisi hierarhialine hoitakse lahus (“võimude lahususe” printsiip), võrdsetena, üksteist tasakaalustavatena. Kui HP (või selle domineerimine) kasvas KS-st välja ühe ühiskonna suurenemise tõttu, siis VS loogikat rakendatakse sageli erinevate ühiskondade vahel, läbikäimises võõrastega, nii et VS kaudu püütakse luua nendega sümbiootilist suhet, kus elemendid säilitavad küll oma individuaalsuse, ent kingiringi kaudu on kokku hoitud (sellest võib muidugi välja kasvada tihedam koostöö ja need grupid võivad kokku kasvada üheks ühiskonnaks). Kui HP puhul oli oluline erinevuste markeerimine ülem-alam liinides, siis VS puhul on oluline just erinevuste minimeerimine ja/või perioodiline hüvitamine. VS perioodid on kommetega markeeritud; ning nendes osalemine loob empaatiasideme osalejate vahel, vastastikuse hoole. Sellega sageli laiendatakse perekondlikku või kogukondlikku laadi KJ lävimisviisi väljapoole, võõrastele, teistele kogukondadele.

“Turulise hindamise” (*market pricing*, edaspidi TP) puhul läheb kvantifitseeritavus veelgi kaugemale: mingi üldise ekvivalendi (raha) kaudu saavad võrreldavaks ka loomu poolest erinevad kaubad ja teenused, mida VS süsteemi raames on raske võrrelda (kui sa oled mulle andnud viis õuna, aga minul on ainult mandariinid, siis mitu mandariini ma peaks sulle vastu andma? kui sa oled aidanud mul talgutel maja ehitada, siis kui pikalt ma peaksin sinu heinatalgutel osalema?). Õigupoolest, selles lävimisviisis alles tekivad “kaup” ja “teenus”, s.t saab võimalikuks mistahes asjade ja tegevuste täpne võrdlemine omavahel (võrdleme õuna ja mandariini kilohinda;

ehitustöö ja heinatöö palka). See soodustab ühiskondlikku spetsialiseerumist ja tööjaotust, kuna eesmärgiks on kaupade tootmine (ning ka kaupade täiustamine ja diferentseerumine), mida reguleerib pakkumise ja nõudmise vahetamine, turu “nähtamatu käsi”. Sellised suhted toimivad keerukas ühiskonnas, kus inimesed rahuldavad oma vajadusi kaudselt, saades raha kui üldise ekvivalendi vahendusel tasu oma panuse eest ja võimaluse seda endale sobivateks hüvedeks vahetada. See eeldab ühest küljest keerukat ja muutuvat kombestikku (ühiskondlikku tööjaotust); ning vastavalt käib siin lõimimine ehk hool vahendatumalt ja ratsionaliseeritumalt (st väiksema afektiivse angažeeritusega) kui eelmistes suhetes.

7.5. MÄLU JA TEGU. PÄRIMUS JA UUENDUS

Inimväe, ühiskonna põhiline probleem on see, kuidas võimaldada kõige keerukamaid, rikkalikumaid, mitmekesisemaid, paindlikumaid ja muundumisvõimelisemaid kooslusi. Mis puudutab **keerukust**, **rikkalikkust** ja **mitmekesisust**, siis selleks on vaja, et ühiskonnas oleks suurel hulgal erinevaid ameteid, hobisid, elukutseid, kunstilisi ja kehalisi väljendusviise jne ning et nad oleksid mitmesugustel viisidel ühendatud (ühiskonnale annab tugevuse see, kui sama inimene on haaratud korraga erinevatesse ühendustesse: ta on minister, prügitalguline, jalgrattur, maletaja, ema, tütar jne.). Suurimat keerukust ei anna täielik jagunemine (iga asjaga tegeleks üks või mõni üksik inimene), vaid grupeerumine, s.t et enamiku asjadega tegeleb mitu inimest (modulaarsus).

Mis puudutab **paindlikkust** ja **muundumisvõimet**, siis on tarvis korraga silmas pidada kaht lahutamatu aspekti “mälu” ja “tegu”, traditsiooni ja uuendust, alalhoidvat ja teisendavat aspekti. Igas asutuses või koosluses on ühest küljest stabiilsuselemendid, nt. mingid kombed, tavad, rituaalid, mida korratakse, ja teisest küljest uuendused, teised, šokeeringud. Lihtsustatult öeldes: kui pole kombeid, siis kaob šokeeringul mõte (ta ei mõju), ja kui pole šokeeringut, siis kaob kommetel mõte (nad kivistuvad). Ühiskond peab mõlema instantsi eest hoolt kandma. On naiivne arvata, et kui näiteks ära kaotada muuseumid ja vabanevad finantsid suunata tehnilisse või muusse innovatsiooni, siis ühiskond muutuks paindlikumaks ja muundumisvõimelisemaks. Pigem vastupidi: igas innovatsioonis on oluline mälu-aspekt (ja muuseumid on osa sellest) ning kui mälu-funktsioon peaks ära kaduma, siis uueni kas ei jõuta või siis leitud uus on ära unustatud vana. Psühholoogilistes terminites ümbersõnastatuna vastaksid mälule ja teole **turvalisus** ja **otsingulisus**. Mõlemad elemendid on erinevates proportsioonides vajalikud nii üksikisikutele kui ka ühiskondadele.

Ühiskonnas, kus puudub turvalisus, kahaneb otsingulisus ning see koostis võib muutuda kas apaatsiks või vastupidi, agressiivseks. Ja kui kaob otsingulisus, siis muutub turvalisus ise rusuvaks, õõvastavaks, sisutuks. Ühiskondlikke tavasid ja harjumusi ei tasu muuta huupi uisapäisa. Kui uuendusi on liiga palju ja nad tulevad liiga kiiresti, siis ei jõua indiviidi või kogukonda harjuda, tekib stress, üliärrituvus, desorientatsioon – nii et indiviidi või kogukonna paindlikkus väheneb ja ümbrusele

adekvaatse reageerimise võime kahaneb. Ülemäärane uuendamine muutub kontraproduktiivseks, sest liiga palju tähelepanu läheb liiga kauaks “metatasandile”, s.t kus peab alles orienteeruma, ümber õppima, selmet juba liikuda ja tegutseda.

Paindlikkus ja muundumine ei tähenda lihtsalt “uut asja” või “teisendust”. Mõned uuendused või teisendused võivad hoopis kahandada ühiskonna paindlikkust ja muundumist. Näiteks kui kolida laps iga nädal uude kohta elama, siis see uuendus mitte ei soodusta tema paindlikkust ja muundumist, vaid pigem pärsib, kuna puudub stabiilsus, taust, mille pinnalt uudsus uuena ilmned saaks. Kui kõik korruga muutub, siis ei muutu midagi. Midagi peab jääma samaks. See on ilmselt üks oluline asjaolu, mis motiveerib ühiskonna konservatiivseid poliitilisi jõude ning sellisena on see ontoloogiliselt ja psühholoogiliselt põhjendatud.

Samavõrd ohtlik – või ohtlikumgi – on aga ühiskonnale see, kui kängub teine aspekt, eristumine ja uuenemine. Pärimus annab ühiskonnale püsi ja järjepidevuse, aga selle mõtte ja õigustus seisneb võimes muutuvatele oludele adekvaatselt reageerida ja uusi lahendusi genereerida. Pärimuslike vormide edasiandmine monotoonse kordusena, ilma neid omastamata ja omaks tegemata ning ilma nende põhjal uusi lahendusi genereerimata nõrgendab ühiskonda ja pärimust. Pärimusel kaob mõtte, kui ta enam ei toeta uuenevat elu. Pärimus on elujõuline siis, kui ta säilitab oma konsistentsi (mäluaspekt), aga kui ta samas suudab anda ainet uues ajas ja uutes olukordades konstruktiivselt ümbrusega lävimiseks ja teiste pärimusliinidega suhestumiseks. Kui pärimus sulgub enesesse, siis ta võib küll pikka aega püsida, aga mõistab end nõnda steriilsusse ning sureb varem või hiljem välja. See on evolutsiooni tupiktee. Kui pärimusest jätta välja selle reaktualiseerimine ja ümbertöötamine, siis see tapab pärimuse.

Kui me uurime lähemalt kultuurimälu ehk pärimust, siis see eeldab kaht aspekti: ühest küljest seda, et minevikust päritakse midagi ehk et eelmine põlvkond pärandab järgmisele midagi. Teisest küljest aga seda, et pärija ehk uus põlvkond selle üle võtab ja nõ enda omaks teeb. Isegi kui selle omastamise tulemuseks peaks olema väliselt identsete kultuurivormide ja harjumuste kordamine, on selle aluseks erinevus ja eristumine. Uus põlvkond pole enam sama, mis eelmine. Uus aeg pole enam see, mis vana. Isegi kui oletada, et kõik välised tingimused jäävad samaks (mis tänapäeval pole küll kuigi realistlik oletus), siis vähemasti erineb uus põlvkond vanast oma perspektiivi, vaatekoha poolest. Traditsioon on elav juhul, kui see erinevus loeb: kui esiteks teda võetakse üle, jälgendatakse (kusjuures see omastamine, enda peale võtmine tähendab isiku jaoks teisenemist, eristumist varasema suhtes), ning teiseks kui selle pinnalt luuakse veel hoopis midagi muud, s.t kui see jälgendusliin on võimeline kohtuma teiste jälgendusliinidega, teiste pärimustega, ning nendega sellisel moel resoneeruma, et luua uusi kultuurivorme, kohastumusi. Pärimusel võib olla väga pikk latentsiperiood, mille jooksul ta ei sünnita justkui midagi uut ja võib-olla isegi kivistub, käib alla ja mandub; aga on võimalik, et hiljem tuleb keegi (mingi geniaalne aju kui “loogiline hüümen”), kes sellele uue elu annab ja taas resoneerima paneb. Nii et ajutise allakäigu põhjal ei saa veel pärimust hukka mõista või kõrvale heita; aga ikkagi on tema õigustus selles

genesivõimes: steriilsele pärimusele võib tuleviku-resonantsi ootuses ja lootuses usalduskrediiti anda, aga senikaua kuni ta selliseid resonantse ei tekita, jääb ta iseenesest mõttetuks.

Pärimuse “samaksjäämine” on niisiis mõeldud paindlikkuse ja muundumise jaoks: s.t selleks, et oleks võimsam muundumine, on vaja hoida mingeid asju suhteliselt püsivana. Sellest aga on kerge tekkima fetišism, mis hakkab neid asju ja nähtusi väärtustama iseeneses. Näiteks mingi monument oleks justkui väärtuslik iseeneses. Ei, monumentide ja muude stabiilsusfunktsiooni kandvate nähtuste väärtust hinnatakse ainuüksi muundumise seisukohalt. Kui nad ei suuda enam kaasa aidata uuenemisele, siis on tegemist üleliigse või isegi kahjuliku nähtusega, mis tahab kõrvaldamist. Muidugi, selle üle otsustamine on ühiskondliku arutluse ja võitluse küsimus. Üldjuhul on konservatiividel siin suuremad trumbid, kuna nad saavad just nimelt osutada mingitele asjadele ja nähtustele, käesolevatele valmis asjadele, mis olevat väärtuslikud “iseeneses”, samas kui uuendusmeelsete ülesanne on raskem, kuna nemad soovivad uuenemist – see aga on protsess, mida ei saa otseselt näidata ega katsuda anda. Seetõttu manavad uuendusmeelsed nähtavatele ja kombatavatele asjadele sageli vastukaaluks nähtamatud ideed, kujutlused tulevastest asjadest ja olukordadest, kommunismidest ja paradiisidest. See võib olla sama fetišistlik kui säilitusmeelsete konservilised kaisuloomad.

7.6. VÄGEV POLIITIKA

Vägev poliitika aga on selline, mis hindab asju läbi protsesside prisma, olemasolu läbi muundumise, ekstensiivset läbi intensiivse, võimendamaks eristumise ja lõimimise masinavärki. Tuleb küsida, milleks mingi olukord, kooslus, asi suuteline on, milline on tema potentsiaal, mis väge ta kannab (vt Deleuze 1978 ja 1981: 65)? Vägi on juba oma olemuselt tootlik, väe intensiivsus annab ekstensiivseidprodukte. Inimväe põhiline ülesanne seisneb selles, kuidas piltlikult öeldes mitte oma väljastatud produktide ehk “ekskrementide” alla mattuda, kuidas hoida toodetut uue tootmise jaoks, kuidas üles sulatada klompe ja taasühendada tühikäike, kuhu vägi kinni jääb.¹²³ Või kui silmas pidada Fiske nelja ühiskondlikku läbikäimise režiimi, siis kuidas neid omavahel kõige paremini reguleerida. Nagu me “Muusikaraamatu” puhul nägime, puudutab see võimu, hulksust, majandust, teadmisi, jõudu, tervist ja muud: kuidas hoida ära, et võimnikud ei türanniseeriks võimutuid, enamus ei lammataks vähemust, jõukad ei kooriks vaeseid, targad ei tütsaks rumalaid, tugev ei vägivaldaks nõrka, noor vana, terve haiget, puudeta inimene puudega inimest – kuid niimoodi, et eristused mitte ei kaoks, vaid peeneneksid. Vaatame mõnda neist

¹²³ Nagu Joseph Tainter näitab oma raamatus ühiskondade kollapsi kohta (1988), läbivad ühiskonnad arengutsükli, kus esialgu annab investeerimine ühiskondlikku keerukusse, institutsioonidesse ja eristustesse suurt lisatulu, aga sedamööda kuidas hõlpsamat tulu andvad ressursid ammenduvad, kahaneb ka keerukusest saadav tulusus, kuni see võib muutuda talumatult koormavaks.

aspektidest lähemalt, tuues õhtumaise poliitfilosoofia värskendamiseks sisse motiive hiina filosoofiast.

7.7. HÖLBUSTAMINE: TOIMIMATUS (*WÚWÉI* 無為)

Võib tunduda kummaline, et hiina seaduslased ehk legistid, keda tuntakse selle poolest, et nad rajasid totalitaarse riigiideoloogia ja autokraatia alused¹²⁴, püüavad hoopis valitsejat justkui ära kustutada. Nad säilitavad küll monarhistliku ühiskonnakorralduse, aga püüavad rajada meritokraatlikku süsteemi, mis ei tugine niivõrd sünnipärastel antustel (aadliseisus), vaid isiklikel võimel.¹²⁵ Eesmärk on luua süsteem, mida võimalikult vähe mõjutaksid valitseja isikuomadused: kui valitseja on hea, siis probleemi ei ole, aga häda on just nimelt siis, kui ta ei ole hea. Seaduslased võtavad endale ülesandeks välmida nii sitke ja tugev ühiskonnakorraldus, mis suudaks hästi toimida ka halva valitseja puhul. Kõik korraldused, tasud ja karistused peavad küll lähtuma valitsejalt hierarhia tipus, aga ta ei tohi midagi ise algatada, vaid peab üksnes vastu võtma altpoolt tulevaid initsiatiive ning neid siis kas käiku laskma või mitte. Ühesõnaga, ta ei tohi produtseerida, vaid üksnes selekteerida.

Asi on selles – seletab Han Fei –, et kui valitseja hakkaks ise käske produtseerima, siis ta näitaks välja oma eelistusi ja hoiakuid. Sellisel juhul aga saavad ministrid ennast seada tema ootustele vastavalt: kui valitsejale meeldib vaprus, siis ilmutada julgust; kui valitsejale meeldib kasinus, siis paastuda jne. Niimoodi võidavad ministrid valitseja usalduse ja hakkavad ise korraldusi jagama, talle käske ette söötma (nii et valitseja kaotab selekteerimisvõime). Niimoodi nad usurpeerivad valitseja võimu ning varem või hiljem kukutavad ta.

Sellest ütlus:

Valitseja ei tohi välja näidata oma tahtmisi. Sest kui valitseja näitab välja oma tahtmisi, siis ministrid lihvivad oma käitumist vastavalt.

Valitseja ei tohi välja näidata oma taotlust. Sest kui valitseja näitab välja oma taotlust, siis ministrid ilmutavad ennast teistmoodi.

Sellepärast öeldakse:

¹²⁴ Nõnda ei nimeta F. Jullien oma teoses “Tõhususe traktaat” üht kuulsamat seaduslast, Han Fei’d (u 280-233 eKr) mitte nimepidi, vaid “autoritaarsusteoreetikuks”. Seaduslaste mõtte juured ulatuvad kaugesse minevikku, ning on seotud praktiliste riigihalduse küsimustega. Filosoofiline mõõde tuli sellele juurde eeskätt siis, kui kõigepealt Qi riigi Jixia akadeemias, kus olid koos kõikvõimalike koolkondade riiklikult ülalpeetud õpetlased, tembiti seda kokku teiste mõttevooludega, eeskätt taoismiga, nagu me allpool näeme. Han Fei on ka üks esimesi Laozi kommentaatoreid.

¹²⁵ Meritokraatia esimene propageeria Hiina mõtlemises oli Mozi (5 saj. eKr). Võib isegi öelda, et kaudselt valmistas sellele pinda juba Konfutsius ise, kui ta defineeris ümber “õilsa” (*junzi* 君子) mõiste: algselt tähendas see ‘aadlikku’ või ‘valitsejat’, aga Konfutsiuse järgi ei olene “õilsus” mitte sünnipärast või positsioonist, vaid seemisest kõlbelisusest ja haritusest. Vt Läänemets 2001: 409-411.

loobu eelistustest ja ebaseadmisest, siis ministrid näitavad end nii nagu nad on.¹²⁶

Loobu kogemusest ja tarkusest, siis ministrid peavad ise end valmis seadma.

Isegi kui valitsejal on tarkust, ei tohi ta sellega mõelda, vaid peab laskma kõikidel asjadel teada tema asemel;

isegi kui valitsejal on võimekust, ei tohi ta sellega tegutseda, vaid peab jälgima, mis alluvaid ministreid liikuma paneb;

isegi kui valitsejal on tarmukust, ei tohi ta seda sellega ägestada, vaid peab laskma kõikidel ministritel täielikult välja käia oma sõjakuse.

Sellepärast

hülga tarkus ja sa saad taipamise,

hülga võimekus ja sa saad edukuse,

hülga vaprus ja sa saad tugevuse.

Siis kõik ministrid täidavad oma ülesandeid, kõik ametnikud on püsivad ja neid saab kasutada nende võimete järgi. See on “püsivuse harjutamine”

故曰：

君無見其所欲，君見其所欲，臣自將雕琢；

君無見其意，君見其意，臣將自表異。

故曰：

去好去惡，臣乃見素；

去(舊) [智] 去(智) [舊]，臣乃自備。

故有智而不以慮，使萬物知其處；

有(行) [賢] 而不以(賢) [行]，觀臣下之所因；

有勇而不以怒，使群臣盡其武。

是故

去智而有明，

去賢而有功，

去勇而有強。

群臣守職，百官有常，因能而使之，是謂習常。

(Han Feizi 1992: 51, 5. peatükk)

Nii et vähemasti teoreetiliselt ei tohiks valitsuse poliitika sõltuda valitseja uidudest – nagu me totalitaarset režiimi ja türanniat tavaliselt ette kujutame –, vaid vastupidi, valitseja peaks olema kõige vähem uiukas ja vahkne isik kogu riigis, ja see on tema enda huvides.

Teisest küljest taoismi jällegi seostatakse harilikult isikliku vabadusega ja isegi eskapismiga, nii et võib tunduda imelik, et taoistlik toimimatus (*wúwéi* 無為) ja tühjuse ideed on lõimitud totalitaarse riigi teooriasse – ja mitte mingisuguse juhusliku lisandina, vaid selle olemusliku ja keskse osana.

¹²⁶ Sõna-sõnalt “tahumatuna, lihtsana”. Sõna *sù* 素 on üks mõisteid Laozil (“tahumata puupakk”), mis viitab inimese algele olekule enne eristumisi, väesolule enne kättetoomisi.

Sellest öeldakse:

nii tasane, et asub ilma kinnitumata
nii läbipaistev, et keegi ei saa kätte tema kohta.
Valgustatud valitseja toimimatult on üleval,
kõik ministrid aupaklikult-kartlikult on all.

Valgustatud valitseja kulg seisneb selles, et
lasta teadjail üleni välja käia oma tarkus ja ise sellele vastusena teha
otsused:

niimoodi valitseja tarkus ei ammendu;
võimekatel lasta näidata oma andeid ja ise sellele vastavalt jagada
neile ülesandeid:
niimoodi valitseja võimekus ei ammendu;
kordamineku puhul valitseja saab pälvimused, eksimuste puhul
ministritele langeb vastutus:
niimoodi valitseja maine ei ammendu.

Sellepärast

võimetuna on ta võimekate juht,
teadmatuna on ta teadjate õgvendaja.
Ministrid rügavad, valitseja korjab nende töövilja.

See on võimeka isanda pühakiri.

故曰:

寂乎其無位而處，濇乎莫得其所。

明君無為於上，群臣竦懼乎下。

明君之道

使智者盡其慮，而君因以斷事，故君不窮於智；

賢者勅其材，君因而任之，故君不窮於能；

有功則君有其賢，有過則臣任其罪，故君（子）不窮於名。

是故不賢而為賢者師，不智而為（上）智者正。

臣有其勞，君有其成功，此之謂賢主之經也。

(samas)

Nüüd me hakkame aru saama: valitseja peab olema toimimatu sellepärast, et igasugune temapoolne tegevus õhutaks ministreid kavaldama, ja kuna neid on palju ning mõni neist on mingist küljest kindlasti valitsejast targem, siis jääb valitseja neile vältimatult alla. Toimimatus ei tähenda muidugi tegevusetust, vaid üksnes seda, et valitseja ei tegutse omast peast, nagu öeldakse *Huainanzi* (139 eKr) peatükis “Valitseja tehnikad” (*Zhǔshù* 主術):

Toimimatus ei tähenda seda, et [valitseja] oleks tardunud ega liigutaks midagi, vaid see tähendab, et miski ei lähtu temast endast.

無為者，非謂其凝滯而不動也，以其言莫從已出也。

(Huainanzi 1997: 425, 9. peatükk)

Nii et vähemasti põhimõtteliselt pole tegemist “ülalt alla” tüüpi juhtimisega, millisena totalitaarseid režiime tavaliselt kujutletakse, vaid “alt üles” tüüpi

valitsemisega. Han Fei jaoks oli selleks “alumiseks” kas ministrid või ametnikud, aga Huainanzi laiendab seda kogu rahvale:

[Valitseja] ratsutab rahva jõujoonte peal nagu vankris ning rakendab nende tarkust nagu hobuseid.

是乘眾勢以為車，禦眾智以為馬

(Huainanzi 1997: 403, 9. peatükk)

Sest:

Kui ratsutada paljude inimeste tarkusel, siis pole midagi, mida ei saaks ette võtta;

kui kasutada paljude inimeste jõudu, siis pole midagi, millest võitu ei saaks.

夫乘眾人之智，則無不任也；

用眾人之力，則無不勝也

(Huainanzi 1997: 406, 9. peatükk)

Yao, Shun ja kuningas Wu¹²⁷ ei tulnud ühegi ülesandega nii hästi toime kui nende üheksa, seitse või viis abilist. Ometi nad rippuvate rõivaste ja ristatud kätega [valitsedes] saavutasid edu, sest nad oskasid hästi ratsutada inimeste oskustel.

堯、舜、武王於九、七、五者，不能一事焉，然而垂拱受成功者，善乘人之資耳。

(Huainanzi 1997: 586, 12. peatükk)

Nii et ideaalne valitseja on pigem nagu **hõlbustaja**, kes lihtsalt toob kokku erinevaid rohujuure tasandilt lähtuvaid algatusi ning kasutab ära kollektiivset jõudu ja tarkust, ilma et ta ise oleks tugev või tark. Valitseja võtab initsiatiivid vastu ning annab neile oma korraldustena kuju ja konsistentsi.

[Ühe inimese] jõud ei küüni rahvahulga omani; [ühe inimese] tarkus ei suuda haarata kõike. Ühe inimese [jõu ja tarkuse] kasutamine pole nii hea kui kasutada terve riigi [jõudu ja tarkust]. (Han Feizi 1992: 1000, 48. peatükk).

力不敵眾，智不盡物。與其用一人，不如用一國。

Siit me võiksime üles noppida “toimimatus”-käsitluse, kus valitseja (või üldisemalt, tegutseja) on pigem hõlbustaja: ta ei algata ise midagi ega suru ennast peale, vaid võtab vastu teiste algatusi ning selekteerib ja manageerib neid. Tema tarkus seisneb viivitusvõimes, vahe-ajas püsimises, kuulutamises, endas tühjuse tekitamises, nii et ta saab võimalikult adekvaatselt vastata ümbrusest tulevatele

¹²⁷ Yao ja Shun: müütilised õilsad valitsejad; Wu: Zhou dünastia rajaja.

impulssidele. See võiks olla alternatiiv või pigem täiendus interventsionistlikku laadi juhtimisele, “toimimisele”.¹²⁸

7.8. LAHUSTAMINE: ÜHISKONDLIKUD KLOMBID

Selleks, et hõlbustamine toimiks, on tarvis üles sulatada ja lahustada tardumusi ja klompe, mis ühiskondlikesse läbikäimistesse tekivad. Hõlbustamine on vajalik (eriti suure rahvastiku arvu juures, vt nt Han Feizi §49 ja Huainanzi 8.3), sest vastasel juhul on nagu vanasti, kui

Taeva all tugevad ründasid nõrku, enamus vägivallatses vähemuse kallal,
kavalad tüssasid rumalaid, söakad kimbutasid ujedaid,
targad ei õpetanud jaganud teadmisi, jõukad ei jaganud varandust,
sellepärast seati sisse taevapoeg, et ta neid võrdsustaks.
為天下強掩弱，眾暴寡，詐欺愚，勇侵怯，
懷知而不以相教，積財而不以相分，故立天子以齊一之。
(Huainanzi 1997: 1038, 19. peatükk)

Sel moel lahendatakse ühiskondlikke tasakaalustamatusi:

Niimoodi nad katsid külmetajad ja toitsid näljased, hooldasid vanureid ja nõrku ning andsid puhkust rügamisest kurnatuile.
所以衣寒食饑 養老弱而息勞倦也
(Huainanzi 1997: 1039, 19. peatükk)

Nii et üldiselt öeldes on valitsejapoolne hõlbustamine tarvilik, lahustamaks mitmesuguseid klompe poliitilise, majandusliku, intellektuaalse võimu liikumises.

Mis puudutab **poliitilist** võimu (võimet mõjutada kehi ja tegevusi), siis on äärmiselt oluline hoida see liikumises, kuna võim kaldub korrumppeeruma ja korrumppeerima. Kui liiga palju võimu on koondunud ühte kohta või ta jääb ühte kohta liiga kauaks (ja eriti kui poliitiline võim langeb kokku majanduslikuga¹²⁹), siis johtuvad sellest vältimatult probleemid inimväele, nii et ta muutub vähem mitmekesiseks, paindlikuks, muundumisvõimeliseks. Riigikorraldustest hoiab demokraatia võimu kõige paremini liikumises: sünkroonselt on võim jaotatud erinevate instantside vahel, mis peaksid üksteist tasakaalustama (klassikalises versioonis: täidesaatev,

¹²⁸ “Tühi troon on võib-olla võimu kõige parem sümbol” (Agamben 2011: xiii). Agamben räägib sarnasest toimimusest “auhiilguse” (*gloria*) kaudu. Vrd “tegutsematus” (*désœuvrement*) mõistega Blanchot’i (1955) ja Nancyl (1986).

¹²⁹ Sellepärast pöörataksegi traditsioonilistes ühiskondades nii palju tähelepanu sellele, et hoida poliitiline ja majanduslik võim lahus, nt. *potlachi* või muude mehhanismidega (vt. Clastres 1974). Suuremates kogukondades ja eeskätt ajaloolistes suurriikides kaldusid need koonduma. Uusaegses demokraatias on püütud neid jälle paremini lahku viia.

seadusandlik ja kohtuvõim) ning diakroonselt mängitakse valimistega perioodiliselt võimu ümber. Muidugi, see lahusus tahab üha taasloomist ning võib küsida ka selle järele, kas seda saab ehk viia kaugemale praegustest vormidest.¹³⁰ Me tuleme selle juurde veel tagasi, rääkides hajutamistest ja läbipaistvusest.

Eraldi tuleb siin rääkida **enamuse** võimust. Eriti demokraatia puhul võib selles suhtes tekkida väärarusaamu, kuna ühiskonna juhtivhõlbustajad valitakse kvantiteedi järgi enamuse tahte läbi. Aga ühiskonda hõlbustama asudes ei tohi nad silmas pidada ainult oma valijaskonna, vaid kogu ühiskonna huve. Demokraatia ei ole enamuse türannia vähemuse üle, vaid see, kui üritatakse maksimaalselt arvesse võtta iga grupi ja iga indiviidi sättumusi, püüdes ühiskonna liikmeid üha täpsemalt ja nüansseeritumalt lõimida. Inimvägi just nimelt peab nii palju kui võimalik, kohanema vähemuste järgi (näiteks mitte kasvatama vasakukäelisi paremakäelisteks, vaid looma tingimused, et ka vasakukäelised saaksid ohutult tööriistu kasutada jm). Pealegi tuleb arvestada sellega, et iga inimene kuulub ühes või teises suhtes vähemusse, nii et igapähe on parem, kui enamus ei vägivalda vähemust¹³¹, vaid üritab maksimaalselt arvestada mitmesuguste erivajadustega, eriti kui vastavad isikud ja grupid on nõrgas positsioonis (vanad, haiged, puudega jne, vt allpool).

Mis puudutab **majanduslikku** võimu, siis peab inimvägi püüdlema selle poole, et see ei langeks kokku poliitilise võimuga ning teiseks, et see ringleks ning oleks võimalikult polütsentriline. s.t ühiskonna huvides on vältida kartelle, varanduslikku kihistumist, materiaalse varanduse koondumist vähestesse kättesse. Küsimus pole selles, et kõigil peaks olema täpselt ühe palju varandust. Küsimus on selles, et varanduslikud käärid ei muutuks liiga suureks – sest muidu tekivad klombid, mis kalduvad inimväest eralduma (olgu füüsiliste või ideoloogiliste müüride taha). Majandus on kogu inimväe asi ja inimväel on kohustus seda reguleerida nii, et see ei tarduks ning et kõik ühiskonna liikmed sellest osa saaksid. Inimväe eesmärgiks peaks olema see, et iga inimene saaks toitu, peavarju, haridust, arstiabi ja turva. Siis nad saavad moodustada mitmekesisemaid sidemeid teiste inimestega ja inimväe vägi tervikuna kasvab.

Mis puudutab **teadmiste** võimu, siis inimvägi peab esiteks valvsalt silma peal hoida mitmesugustel infoklompidel ning tarvidust mööda neid üles sulatama. Kui tuua vaid mõni näide, siis siia alla käivad mitmesugused kinnised asutused (salateenistused, sõjavägi jt), aga ka teadusajakirjade kontsernid ning igasuguste patentide, autoriõiguste jm. omanikud. Teadusajakirjad peaksid olema vabalt ja

¹³⁰ Võimuklompide mahendamise kohta anarhistlikes ja postmodernistlikes teooriates vt. nt. Newman 2001; traditsioonilistes ühiskondades vt. nt. Clastres 1974.

¹³¹ Sellepärast ei tasu ka enamuse liikmena toetada selle enamuse vägivalda vähemuse kallal, sest ühes või teises suhtes pöördub see varem või hiljem isiku enda vastu olukorras, kus ta on vähemuses ja kus tal pole abi ega toetust loota. Tegelikult viib just enamuse vägivallatsemise vähemuse kallal veel eriti väikese vähemuse (nõ kliki) ülemvõimuni enamuse üle: alati leidub mõni osav rahvajutt kuulekate käsikutega, kes oskab erinevaid enamus-vähemuse vahekordi niimoodi välja mängida, et hakkab ise dikteerima “enamuse” tahet.

hõlpsalt ligipääsetavad; autoriõigused ei tohiks pärssida teadmiste levikut ega uute taie loomist; ning patente (nt GMO-de või AIDS-i ravimite omi) ei tohiks kasutada keskkonna ja ühiskonna vaesestamiseks (nt. väiketootjate väljasuretamise näol).

Mis puudutab **tervise** võimu, siis selle mahendamine on filosoofiliselt võib-olla isegi kõige olulisem. Väga kergelt tekivad nooruse, tervise, tugevuse fetišid¹³², mille järgi määratletakse klasse ja olemusi, mis saavad klompideks, mis vaesestavad ühiskondlikku läbikäimist, muudavad seda vähem mitmekesiseks, paindlikuks, muundumisvõimeliseks. Sellised klombid küll tekivad kergesti, aga ometi on inimväge algusest peale iseloomustanud – ressursside piires – hoolitsemine vanade, nõrkade, haigete eest. See näitab, et inimese keerukustasand pole seotud ühe kindla vormi külge, vaid et inimväe täieõiguslikud osalised on ka lapsed, vanurid, haiged, füüsilise või vaimse puudega inimesed – igal inimväe liikmel on täieline õigus, ehkki nende jõud on erinev.¹³³

7.9. MAHENDAMINE: HOOL

Hõlbustamine lahustab ühiskondlikke klompe, **mahendab** ebavõrdsusi (jõus, jõukuses, teadmistes) ja hoolitseb kaitsetute eest (lesed, orvud, lapsed, vanurid, puudega inimesed, haiged). Sellise mahendustöö ehk **hoole** tarvidus oli väga varasest ajast peale üks keskne küsimus hiina filosoofias. Varane filosoof Mo Di (5. saj.) propageeris “üleüldise armastuse” ehk “üleüldise hoole” (*jiān'ài* 兼愛¹³⁴) ideed. Temast ongi alguse saanud eespool tsiteeritud klompide lahustamise loendid. Näiteks:

Kui taevaaluse inimestest keegi ei armasta üksteist, siis paratamatult tugevad kiusavad nõrku, rikkad solvavad vaeseid, ülemused ülbitsevad alamatega, kavalad tüssavad rumalaid.

天下之人皆不相愛，強必執弱，富必侮貧，貴必敖賤，詐必欺愚。

(Mozi 2004: 40, “Üleüldine armastus 2”)

See idee juurdus tugevasti ka konfutsiaanlikku traditsiooni, mille järgi valitseja on vastutav rahva hea käekäigu eest. Näiteks “Kommeteraamatu” peatükis “Kommete

¹³² Ehkki neid fetišeid on ka ümberpööratud kujul: kui fetišiks on vanadus (nt. traditsioonilises hiina kultuuris) või mõni kehaline puue (nt kui mõnd topeltjäsematega inimest peetakse jumala kehastuseks jne) või füüsiline nõrkus (näiteks mõnes subkultuuris, mis vastandub füüsilisele jõule).

¹³³ Selle teema kohta vt nt. Canguilhem 2005 ja Lipping 2012.

¹³⁴ Selle sõnaühendi teise märgi harilik tõlkevaste on “armastus” ja *Mozi* varastes tõlgetes lääne keeltesse pruugitigi vastavaid sõnu. Hiljem aga hakkas paljusid sinolooge häirima selle sõna väga erinevad konnotatsioonid Euroopas ja Hiinas (eriti kristluses on “armastus” väga laetud ja tugev mõiste), nii et sageli tõlgitakse seda nüüd “hooleks” (ingl. k. *care*).

edasiandmine” (*Liyùn*禮運), kus moistlikud teemad on üle võetud ja ümber sõnastatud konfutsiaanlikes terminites:

Kui järgiti Suurt Kulgu, siis taeva all oldi ühismeelsed¹³⁵. Valiti välja võimekaid ja ametisse pandi suutlikke, nende jutt oli siiras ja nad praktiseerisid rahumeelsust, mistõttu inimesed ei kohelnud oma vanematena üksnes oma vanemaid ega oma lastena üksnes oma lapsi, nii et vanuritele tagati elatis elu lõpuni, töövõimelistele leiti rakendust, lastele loodi tingimused üles kasvamiseks ning leski, orbusid, üksikuid, vigaseid ja haigeid peeti kõiki ülal. Meestel oli rakendust ja naistel oli eluase. Nad ei sallinud, et vara vedeleks maas, aga nad ei kuhjanud seda tingimata endale; nad ei sallinud, et keha logeleks niisama, aga nad ei kulutanud jõudu tingimata enda tarbeks. Sellepärast septsused vaibusid ega kippunud vohama; röövlid, vargad, mässajad ja reeturid ei saanud tegutseda, nii et välisuksi ei pandud kinni. Seda kutsutakse Suureks Üksmeeleks.¹³⁶

大道之行也，天下為公。選賢與能，講信修睦，故人不獨親其親，不獨子其子，使老有所終，壯有所用，幼有所長，矜寡孤獨廢疾者，皆有所養。男有分，女有歸。貨惡其棄於地也，不必藏於己；力惡其不出於身也，不必為己。是故謀閉而不興，盜竊亂賊而不作，故外戶而不閉，是謂大同。《禮記·禮運》(Liji 2013)

Lisaks “Kommeteraamatule” ja “Mozi’le” võib hoole-nõuet leida suurest hulgast teistest tekstidest (nt “Guanzi”, “Huainanzi”, “Pojalikkuse lõimetekst” jmt), nii et seda võib pidada üldlevinud käsitluseks heast valitsusest. Sellega kahandatakse

¹³⁵ “Ühismeelne” ehk *gōng* 公 vastandub “era-meelsele” ehk *sī* 私. Nende mõistete kohta vt Liu 2006.

¹³⁶ Ma keskendun siinkohal hoole-aspektile; on muidugi selge, et sellist “üksmeele” retoorikat on võimulolijail kerge kasutada vastaste tasalülitamiseks. Selles mõttes on tarvis edendada “erimeelsust” (vrd nt Rancière 2010). Hiina pärimuses on seda kandnud esiteks konfutsiaanliku õpetlase eetika (“Vesteid ja vestlusi” XIV.22: “Zilu küsis: “Kuidas teenida valitsejat?” Õpetaja vastas: “Ära peta / ometi vaidle vastu”” Konfutsius 2009: 204) ning teiseks kombed, millel on üleüldine eristav funktsioon (Xici 2013ab). Erimeelsus aga on konstruktiivne juhul, kui säilib piisav lõimitus (mis antiiksetes demokraatiates sageli ära kadus); lõiming pole aga jällegi viljakas ilma erisusteta.

Demokraatlikus pärimuses on erimeelsus aga eeldanud ka võrdsust (erinevalt *Liji* tekstikohast): ühest küljest võib tunduda robustne, kuidas üldjoontes kõik üle (näiteks) 18-aastased isikud taandatakse ühesuguseks ühikuks, oma ühe häälega, mis on täpselt ekvivalentne iga teise kodaniku häälega. Teisest küljest aga tuleb just selline väline määratlus ja homogeniseerimine teatud asjaoludel kasuks, sest kui hakata kodanikele omistama erinevat kaalu, siis tekib kohe küsimus: mille alusel? See viiks ahtamasse ühiskonnakäsitluse (seksistlik, elitistlik, korporatiivne, rassistlik jne.). Samas on muidugi selge, et selline homogeniseerimine toimib heterogeniseerivalt ainult teatavas kontekstis, s.t demokraatliku kultuuri ja tasakaalusemehhanismide olemasolul, millega saab tõrjuda ohtu, et enamus hakkab türanniseerima vähemuse üle jne.

vormilisi piiranguid ühiselus osalemisel, laiendatakse selles osalejate ringi ning seega mitmekesistatakse ühiskondlikku läbikäimist. Hooles kehastub võime nihutada oma vaatepunkti teise isikusse, teise olendisse, nii et me ei kohtle teist isikut asjana, vaid ise kogevana, ise endana, isendina.

Hoole-nõudega on hiina mõtlemises seotud “Taeva volituse” ehk “Taeva mandaadi” teooria, millega Zhōu 周 valitsejad olid algselt õigustanud eelnenud Shang dünastia kukutamist, mis olevat kaotanud “Taeva volituse”. Aga kuna “Taevas ei räägi, vaid üksnes näitab ennast käitumise ja tegude kaudu” (天不言，以行與事示之而已矣), nagu ütleb Mengzi (5A5), siis kust me teame, kellel on Taevast saadud voli valitseda? Mengzi revolutsiooniline vastus on, et “Taevas näeb rahva kaudu, Taevas kuuleb rahva kaudu” (天視自我民視，天聽自我民聽, *samas*). “Taeva volitus” oleks sel juhul rahva emergentne omadus. Vähemasti põhimõtteliselt on see väga lähedane demokraatialle, kus samuti rahvas otsustab, keda valitsejateks määrata. Mengzi ajal tähendas “rahvas” (*mín* 民) pealegi kogu rahvastikku, samas kui Vana-Kreeka demokraatia puudutas üksnes väikest osa *polise* elanikest (vabad meessoost kodanikuõigustega isikud). Niisiis oli Hiinas vähemasti teoreetiliselt olemas legitiimse riigipöörde võimalus, et kui valitseja ei hooli tavainimestest. See poleks kuritegu, vaid seaduslik karistus¹³⁷:

Inimlikkuse rikkujat kutsutakse röövliks, kohasuse rikkujat kutsutakse matsiks. Röövlit ja matsi kutsutakse lihtsalt üheks inimeseks. Olen kuulnud ühe lihtinimese Zhòu hukkamisest; ma ei ole kuulnud valitseja tapmisest.¹³⁸

賊二者謂之賊 賊義者謂之殘 殘賊之人謂之一夫。聞誅一夫紂矣 未聞弑君也。

(Mengzi 1992: 766, 1B8)

Selline arusaam on kooskõlas “alt üles” loogikaga, mille järgi valitseja lihtsalt modereerib altpoolt tulevaid algatusi ja vastab niimoodi rahva tahtele. Seda tehes on tal “taeva volitus”. Kuid probleem selle volituse muutmise (gémìng 革命¹³⁹) on, et teoorias on küll ette nähtud dünastia vahetamise võimalus, kuid ei täpsustata, kuidas seda peaks tegema. Sellepärast on see praktikas alati tähendanud vägivalda – mässe, sõdu, mõrvu.

¹³⁷ Türrantsiidi on õigustatud ka Läänes, näiteks Salisbury Johannes, vt “Polycraticus” VIII (John of Salisbury 1990, vrd. Nederman 1988).

¹³⁸ Mengzi tahab ütelda, et kuna Shang dünastia viimane valitseja Zhòu 紂 rikkus inimsust ja kohasust, siis ta polnud tegelikult valitseja vaid lihtsalt üks inimene. Tema tapmine polnud seega mitte regitsiid, vaid kurjategija karistamine.

¹³⁹ Tänapäeva hiina keeles see tähendab “revolutsiooni”.

7.10. HAJUTAMINE: VÕIMUDE LAHUSUS

Hõlbustamise-põhimõtte järgi peab valitseja küll olema “toimimatu” ja “tühi”, aga mis tagab selle, et ta ka seda on? Han Feizi järgi on see valitseja enda huvides, sest me nägime eespool, et kui valitseja hakkab ise korraldusi välja mõtlema ehk “toimima”, siis ministrid hakkavad tema võimu usurpeerima ja lõpuks kukutavad ta. Aga kui ta ei hooli sellest? Kui ta usurpeerijaile vastu paneb? Ei saa alahinnata valitseja kontrolli all olevat vägivalda-aparaati. Ja kui ta lõpuks ikkagi kukutatakse, siis võib see toimuda veriselt ja paljude hukkunute hinnaga, ning eriti ohustatud on just need, kes esimesena valitseja vastu pöörduvad. Peale selle on valitseja käsutuses olulised propagandavahendid, nii et kuna taevast ise ei kõnele, siis isegi laiaulatusliku rahulolematuse juures saab ta üleval hoida legitiimsuse-näivust.

Valitseja võimu ja omavoli tasakaalustamiseks rõhutasid seaduslased seaduste (法) tähtsust – millest see koolkond ongi oma nime saanud (Fǎjiā 法家). Seadused peavad olema kirja pandud, selged, ranged, ühised kõigile alamatele ning avalikud.

Sellepärast valgustatud isand laseb seadustel inimesi valida ega eduta ise kedagi; ta laseb seadustel preemiaid mõõta ega teosta ise nende hindamist.

故明主使法擇人，不自舉也；使法量功，不自度也。

(Han Feizi 1992: 68, 6. peatükk)

Kui valitseja suhtub kerglaselt seadustesse ja keeldudesse ning jahmerdab planeerimise ja välmimisega; kui ta jätab hooletusse kaitserajatised riigi sees ning toetub [välisele] sõprusele ja abile, siis on [tema] häving võimalik.

簡法禁而務謀慮，荒封內而恃交援者，可亡也。

(Han Fei 1992: 214, 15. peatükk)

Valgustatud isand ühendab hinnangud ja mõõdikud, sätestab eeskujud ja regulatsioonid ning peab neist järjekindlalt kinni, nii et kui ta annab allapoole korraldusi, siis rahvas järgneb. Seadused on taevaaluse juhtnöörid ja mustrid ning kõikide asjaajamiste regulatsioonid ja eeskujud.

明主者，一度量，立表儀，而堅守之，故令下而民從。法者，天下之程式也，萬事之儀表也。

(Guanzi 1994: 532, 67. peatükk)

Kuid seadustest ei piisa valitseja võimu piiramiseks, kui pole sõltumatut institutsiooni, mis jälgib, kas ja kuidas seadusi järgitakse. Ning sellisest justiitsasutusest oleks jällegi vähe kasu, kui poleks omakorda sõltumatut institutsiooni, mis neid seadusi teeb. Niimoodi me jõuaksime võimu kolmetise jaotuseni nagu Lääne poliitfilosoofias.

Selline hajutamine oleks tegelikult parem ka seaduslaste endi eesmärke silmas pidades (seaduslik kord, kaose vältimine). Oleks parem, kui valitseja koht olekski

tühi, nii et poleks üht isikut, kes seda üleni kataks. Oleks parem, kui võimu erinevad aspektid oleksid lahutatud ja hajutatud, näiteks nagu klassikalises demokraatlikus kolmetises jaotuses seadusandlikuks, täidesaatvaks ja kohtuvõimuks koos kõigi oma edasiste hargnemistega. Kui need hajutatud võimu osad oleksid autonoomsed, siis nad suudaksid üksteist tasakaalustada ning valitsemine oleks veelgi “toimimatum” ja “tühjem” kui monarhistliku süsteemi puhul. Selles mõttes viiks Lääne võimude hajutatuse idee Hiina seaduslaste endi algset ideed kaugemale, muudaksid selle realistlikumaks ja koherentsemaks. Monarhistlikus raamistuses toimimatus ei toimi nii hästi kui demokraatias.

7.11. LÄBIPAISTVUS

Peale selle me nägime põgusalt, kuidas seaduslaste toimimatu valitseja sõltub saladuse hoidmisest, salatsemisest. Saladusepidamine on üks Han Fei kaheksast “kaanonist” (48. peatükk). Valitseja peab hoidma oma eelistused ja mõtted salajas, sest muidu hakkavad ministrid selle teadmise toel vargsi tema võimu endale haarama.

Kui valitseja näitab välja, et miski talle ei meeldi, siis kõik ministrid hakkavad varjama oma algatusi. Kui valitseja näitab välja, et miski talle meeldib, siis kõik ministrid luiskavad oma võimete kohta. See, mida inimeste isand soovib näha, seda kõikid ministrid oma tunnete ja hoiakutega talle ka pakuvad.

故君(子)見惡, 則群臣匿端; 君見好, 則群臣誣能。人主欲見, 則群臣之情態得其資矣

(Han Fei 1992: 85, 7. peatükk)

Selline salatsemine viib loomulikult moel välja salapolitsei, usaldamatuseõhkkonna ja üksteise järel luuramiseni. See juhatab sisse totalitaarse, rõhuva ja sallimatu riigisüsteemi.

Kuidas vabaneda madala tasandi kuritegudest? Tehes inimestele ülesandeks valvata üksteise meelsuse järele.

然則去微姦之〔道〕奈何? 其務令之相規其情者也。

(Han Fei 1992: 1124, 55. peatükk)

Ent kui me oleme hajutanud ja paljundanud valitseja positsiooni ning jaganud selle erinevate harude ja asutuste vahel laiali, siis me ei pea nii palju vaeva nägema sellega, kuidas hoida üleval rangelt hierarhilist süsteemi, mille tipus troonib valitseja, kes pidevalt muretseb selle pärast, et teised võivad tema positsiooni usurpeerida. Salatsemine oli Han Fei’l mõeldud just selleks, et säilitada oma ainulist positsiooni, aga kui sellist positsiooni enam pole, siis muutub ka salatsemine

üleliigseks. Tegelikult saab soovitavaks risti vastupidine, s.t maksimaalne läbipaistvus põhiliste poliitiliste institutsioonide toimimises, sest see ei lase neil üksteise positsiooni anastada ning mahendab tasakaalutusi.

Muidugi läbipaistvusest üksi ei piisa, sest poliitilisel väljal tegutsejad ei ole võimelised tundma omaenda vaimu toimimist (või see nõuab palju suuremat pingutust kui nad on valmis tegema), mistõttu nad ei suuda adekvaatselt valida erinevate infoallikate vahel ning alluvad mitmesugustele PR-manipulatsioonidele, mis rõhuvad afektidele ja emotsioonidele. Hõlbustajatel peab olemas olema mingi minimaalne sisemine orientriir, pisuke reaalselt tühjust. Läbipaistvus võimendab toimimatust ning toimimatus omakorda annab “põhjatu põhja” läbipaistvas maailmas orienteerumiseks.

7.12. SULETUD JA AVATUD KOOSLUSED

Inimvæes tekib loomuldasa suurema ja väiksema resonantsiga kooslusi; inimvägi loomuldasa grupeerub. On aga väga oluline, milliste mehhanismide varal see toimub. Laias laastus võib eristada avatud kooslusi ja suletud grupe (Bergsoni avatud ja suletud ühiskonna eristuse jälgedes, vt. Bergson 2008).

Suletud ühiskonda iseloomustab Bergsoni järgi vastandumine ja latentne sõjakus. “Suletud ühiskond on see, mille liikmed hoiavad üksteisega kokku ja on ükskõiksed ülejäänud inimeste suhtes, olles alati valmis ründama või kaitsma ehk olles sunnitud püsima võitlushoiakus.” (143). Suletud ühiskonnaga käib koos “staatiline religioon”, mis põhineb fikseeritud kultusobjektidel ja “fabuleerimisel” ehk juttudel, millega seda religioonivormi põhjendatakse: “suletud ühiskond saab elada ja vastu seista aru lagundavale jõule ning hoida ja igale oma liikmele edasi anda vajalikku usaldust ainult fabuleerimisfunktsioonist tulnud religiooniga. See religioon, mida me nimetasime staatiliseks, ja see kohustus, mis seisneb surves, moodustavadki suletud ühiskonna” (144). Seevastu **avatud** ühiskond on midagi põhimõtteliselt erinevat: “Suletud ühiskonnast avatud ühiskonda [...] ei saa üle minna laiendamise teel. Need on loomult erinevad. Avatud ühiskond on see, mis hõlmab põhimõtteliselt kogu inimkonda.” (144) “[I]nimkonnani ei saa jõuda etapiviisiliselt läbi perekonna ja rahvuse. Me peame ühe hüppega kanduma inimkonnast kaugemale ning jõudma temani teda ületades, ilma et me teda eesmärgiks seaksime” (18). Sellega käib kaasas dünaamiline religioon kui “hoog, mis liitub loodust loova elu enese hooga” (145), s.t midagi, mis kumab läbi kõikidest oma avaldustest, aga ei

jää neist ühegi külge kinni. Sellist dünaamilist religiooni kannavad Bergsoni järgi eeskätt kristlikud müstikud.¹⁴⁰ (Vrd Ott 2009: 102-103)

Suletud grupp põhineb vastandumisel, eitusel; ühteliitvaks teguriks on kellegi või millegi *vastu* olemine, s.o. re-aktiivsed emotsioonid. Kuna viha on kõige tugevam emotsioon¹⁴¹, siis selle põhjal saab tõhusalt rühmi ja identiteete luua. “Meie” oleme need, kes vastandume “nendele”, “mitte-meiele”. Ja mingi üksikisiku või grupi identiteet võib põhineda korraga mitmel erineval vastandumissuhtel. See identiteediloomine põhineb eeldusel, et leitakse piisavalt omasuguseid, aga samas on see riskantne, kuna pöördub teistpidi selle isiku või rühma enese vastu. Ütleme näiteks, et kristlane on ateistide vastu ja ateist kristlaste vastu; samas aga on kristlane ja ateist homode vastu. Olles küll homode vastu liidus, toetatakse seda, kellele teises suhtes vastandutakse (ateist kristlast ja vastupidi). Kuni kõne all on homoseksuaalsus, siis teevad see kristlane ja ateist küll koostööd, aga kui muudes asjades pöörduvad jälle teineteise vastu. Vastandumisloogikal põhinev identiteediloomine on põhimõtteliselt vastuoluline, kuna alati tekib selle käigus sedasorti “ebapühasid liite” ning alati osutatakse mingis suhtes ise represseerituks ja väljaarvatuks. Vastandumisel põhinev identiteet ei saa seepärast olla üldine ega kõike silmas pidav, vaid on mõistetud olemuslikku kanapimedusse, ebajärjekindluse ja osalisusse (homode vastu ateistiga liitu sõlvides unustab kristlane, et ateist on muus suhtes tema vastu). Ainus järjekindel ja avasilmne poliitika saab põhineda kooslusel, mis on põhimõtteliselt **avatud**. See ei tähenda, et igasse kooslusse peaks tingimata igaüht lülitama, sest modulaarsuse kadumine lihtsustaks süsteemi; aga küsimus on moodulitevahelises läbikäimises: suletud grupid välistavad teisi mooduleid, aga avatud grupp hoiab kontakti ümbrusega ja võimendub selle kaudu: intensiivsem läbikäimine avatud grupi sees võimaldab intensiivsemat läbikäimist ümbrusega ja vastupidi. Avatud grupp ei tähenda gruppi, millel puuduksid piirid või mis oleks amorfne, vaid gruppi, mille piirid on kommunikatiivsed, kus leiavad aset kohtumised, välja- ja üleskutsed.

Vastanduvast identiteedis on laias laastus kaks sammu: esiteks asetamine, **positsioon**, mida võib osalt lugeda inimese antuse juurde kuuluvaks (me kõik sünnime mingi rahva liikmena, mingil ajas, mingis kohas jne.) ja on sellena legitiimne, nagu on legitiimne ka uhkust või rõõmu tunda selle üle, kes sa oled. Aga vastandumisega lisatakse sellele teine samm – eitus, **negatsioon**. See ei ole enam legitiimne ega tarvilik. Kui keegi väidab, et ta on europiid ja *järelikult* ta ei salli negriide; et ta on kristlane ja *järelikult* ei salli moslemeid; et ta on hetero ja *järelikult* homod on talle vastikud, jne – siis kasutatakse oma antust halvasti,

¹⁴⁰ Sedalaadi targast ehk pühakust, kes justkui liitub looduse enese jõududega, ning on olemuslikult paindlik, on algusest peale räägitud hiina filosoofias, kus koolkonnad ei erine niivõrd selle ideaali enese suhtes, kuivõrd selle teostamise viiside osas (konfutsiaanidel muusika ja rituaalide kaudu, taoistidel “elutoitmise” ja maagia kaudu).

¹⁴¹ Vähemasti eesti keeles on kognitiivlingvistiliste uuringute järgi “viha” kõige eristavam emotsioonisõna, vt Vainik 2002.

piiratult, osaliselt, natukene. Sellega muudetakse oma antus kitsas mõttes “identiteediks” ehk millekski suletuks, piiratuks ja relatiivseks. Ma omandan sellise negatiivse identiteedi, võideldes negriidide, moslemite, homode jne. vastu. Teisisõnu, ma määratlen ennast nende kaudu, oma vastandumise kaudu ja niimoodi seon ennast nende külge, teen ennast nendest sõltuvaks, kuna mu identiteet on loodud nende kaudu, keda ma vihkan. Vihkaja alati allub vihatule. Kui vihatu ja vastandusobjekt ära võtta, variseb selline identiteet kokku.

Identiteediloomete teine, negatiivne samm on üleliigne. Positsioon ja afirmatsioon ei nõua paratamatult negatsiooni. Sellest, et ma olen eestlane ja selle üle rõõmus, ei järeldu mingil moel see, et ma peaksin mõnd teist rahvust vihkama. Nõndasamuti kõikide teiste koosluste puhul. Sageli näevad inimesed sellistes eitustes oma *individuaalsuse* väljendust – ja tõepoolest ei maksa alahinnata eituse rolli identiteedi moodustumisel. Aga eduka ontogeneesi puhul on see ajutine ja on vahel vajalik lihtsalt selleks, et hankida jõudu opressiivsete antuste hävitamiseks või mahendamiseks (nt. vanemate eestkoste vms.). Enesega rahuloleval isikul aga pole tarvis kedagi eitada ega vihata (vrd “Eetika” V, prop 20 ja sc., Spinoza 1999: 508). Pealegi kui vastanduva identiteedi kaudu *samastada* end millegagi (rahvuse, rassi jne ning viimases järgus ka omaenda “minaga”, vt. Stirner 1995), siis see tegelikult just nimelt iial ei väljenda isiku ainulisust, tema eripärast olemist – sest kõik need on suured lahter-kategooriad, millest ükski ei hõlma ainult seda isikut, vaid ikka ja alati mõnd inimgruppi, kollektiivi, kujutlusi ja ideid (ja teisipidi jällegi jääb midagi mu isikust lahter-kategooriate alt välja). Suletud grupid on sellistena homogeniseerivad, ühtlustavad ja lihtsustavad; avatud seltsid aga toovad välja isikupärased nüansid, nad heterogeniseerivad ja keerustavad.

7.13. VABADUS

Me rääkisime eespool ühiskondlikest klompidest ja vajadusest neid üles sulatada ja liikuma panna, kuna need pärsivad inimväge, inimeste väge, kahandavad mitmekesisust ja muundumisvõimet. Positiivses sõnastuses tähendab see aga püüdu luua mitmekesisemaid suhteid teiste inimestega ning omakorda aidata neil mitmekesistuda. Nagu ütleb Bakunin (1971: 237): “Ma olen vaba ainult siis, kui kõik inimesed minu ümber – nii mehed kui naised – on samuti vabad. Teiste vabadus kaugeltki ei piira ega eita minu vabadust, vaid hoopis on selle vajalik tingimus ja kinnitus”.

Mart Kangur (2012) essees “Selts ja üksindus: kaks kollektiivi” ei erista mitte indiviidi ja kollektiivi, vaid nii üksinduse kui ka ühisolemise kaht toimumisrežiimi. Üks kollektiiv põhineb homogeniseerimisel, liikmete ühetaolisemaks muutmisel, nende madaldamisel: selle näitena toob ta pogrommiva või lintšiva rahvajõugu, mille käitumine on lihtsam ja jõhkram kui selle üksikliikmete oma. Seda kollektiivi aitab moodustada viha, ahnus, hirm või mõni muu robustne afekt või taotlus ning kollektiiv

saab oma ühtsuse välispidiselt tollesama oma taotluse objekti kaudu. Ning kui mõnd liiget pole enam ahnusele rajatud grupil oma eesmärgi saavutamiseks vaja, siis ta hüljatakse. Revolutsioon sööb vältimatult oma lapsed. Teine seltsing aga põhineb heterogeensusel, liikmete vahelisel resonantsil, mille varal nad tõusevad kõrgemale kui nad üksikisikutena on, ent mitte ühisele kõrgusele, vaid igaüks eripärasele kõrgusele: selle näitena toob Kangur muusikuterühma, jalgpallivõistkonna või näitetrupi. Siin ühtsus ja erisus mitte ei välista, vaid toetavad ja arendavad teineteist. Samamoodi on ka indiviidi kahesuguseid toimimisrežiime: homogeniseeriv indiviid ei suuda “olla üksi, sest ta on liiga ühtne, liiga vahetu”. Ta ei talu omaenese erisust, paljusust ning põgeneb selle eest homogeniseerivasse kollektiivi, kus “ta saab käituda ühtse indiviidina ja end pidevas jutumulinas, enese ja teiste veenmises unustada”. Nagu Tarde'i indiviid, kes on ära lahendanud oma sisemise dilemma, taas ühtseks saanud ning sellisena võitleb ja vaidleb nendega, kes on dilemma teistmoodi lahendanud (vt eespool). Niimoodi saab Kangur ütelda, et “homogeniseeriv indiviid ongi homogeniseeriv kollektiiv”. Heterogeniseeriv indiviid aga ammutab jõudu oma üksindusest, kus tema erisus ja paljusus saab rahulikult avaneda, areneda ja edasi paljuneda. Selline heterogeniseeriv indiviid juba ongi heterogeniseeriv kollektiiv.

Põhiline pole niisiis käesolev üksindus või koosolu, vaid üksi- ja koosolemise erinevad viisid: kas nad homogeniseerivad või heterogeniseerivad, kas väge pärsitakse lihtsatesse kordustesse või vägi võimendub keerukates muundustes – ükskõik, kas üksi või teiste inimestega koos.

Nagu me ka juba “Kujunemise” peatüki meelvahekorra kirjelduses välja tõime, tekib suurem mitmekesisus sümbiootilist laadi suhetest, s.t kus olendid kohtudes ei tõrju ega hävita üksteist, vaid tekitavad isekeskis midagi uut, nii et nende kohtumine toob välja nende võimed, mida neil üksinda ei olnud või mis oleks neil üksinda jäädes tekkimata jäänud. Kuna inimese väeaste on suurem, nii et ta suudab läbi käia rohkemate ja mitmekesisemate paarilistega, siis võib ka neid sümbiootilisi suhteid nii liigikaaslaste kui muu ümbrusega olla praktiliselt piiramatult. Bakunini eespool tsiteeritud vabadusemõistet tuleb võtta tõsiselt: vabadus pole selle järgi mitte intellektualistlik ja piirav (nii et üks vabadus piiraks teist), vaid konkreetne ja tootev (nii et vabadused resoneeruvad teineteisega). Bakunin (1971: 235) kritiseerib seisukohta, mille järgi individuaalne vabadus eelnevat ühiskondlikkusele ning inimene olevat esmalt valmis ja sõltumatu olend väljaspool ühiskonda. Sellised fiktiivsed vabad agendid moodustavat ühiskonna vabatahtliku lepinguga (viide Hobbes'ile), millega nad piiravad oma vabadusi. Bakunini määratluse järgi aga võiks vabadust mõelda tegutsemise mitmekesisuse ja paindlikkusena – kui nüüd minu ümber on inimesi, kes on vabad ehk kes on võimelised tegutsema mitmekesiselt ja paindlikult, siis seda mitmekesisemalt ja paindlikumalt saan ma

nendega läbi käia ehk seda suurem on minu vabadus. Niimoodi kasvab vabadus teiste vabadustega resoneerudes.

Vägi seega kasvatab vabadust: me nägime seda esimestes peatükkides ontoloogilisest aspektist ning “Kujunemise” peatükis ajaloolisest aspektist. Ühiskondliku tegutsemise ülesanne on positiivses mõttes kasvatada vabadust (läbikäimise mitmekesisust ja paindlikkust) ning negatiivses mõttes kõrvaldada takistusi vabadustelt (üles sulatada mitmesuguseid “klompe”: võimu, varanduslikke, teadmise, jõu jt. tardumusi).

7.14. VAIKUS JA MÄRTERLUS

Reeglistamatus, aksiomatiseerimatus, algoritmistamatus (mis esines ka mälu ja teo, säilitamise ja uuendamise vahekorra puhul) toob välja veel ühe olulise asja inimvæes. Selleks, et adekvaatselt hinnata, kas mõni mängulõhkuja kahandab või kasvatab intensiivsust või kas mingi nähtus võimendab või nõrgestab muundumisvõimet, tuleb osata adekvaatselt olukorra väge hinnata. Selleks tuleb osata liikuda erinevate läbistuvustasandite vahel, s.t osata näha olukorra elemente üksteist läbistavatena, kuni täieliku läbistuvuseni, kus tuleb välja probleemi liigendus, s.t olukorra väesolev ülesehitus oma oluliste sõlmpunktidega, relevantsete ja irrelevantsete aspektide eristusega. On oluline aru saada, mis on olukorras oluline, tähtis, ja millise läbistuva struktuuri need olulised aspektid moodustavad. Ei piisa üksnes “asjatundmisest”, “ekspertteadmistest”, mis puudutavad alati ainult üht oleva valdkonda, kättejõudnut, eksplitseerunut, vaid vaja on ka väetundmist, mis puudutab implitsiitset, intensiivsusi, kättejõudmist.

Kui aga isendit valdavad ideeklombid ja suletud identiteedid, siis on ta aheldatud asjade, ekstensiivse, kättejõudnu külge ning see ei lase olla kontaktis väega, intensiivsega, saamisprotsessiga. Kui uurida ühiskonda ja maailma ideeklompide ja identiteetide pinnalt, siis saadakse seda, millelt lähtuti, ehk nendesamade ideede ja identiteetide derivaate. Ehk teisisõnu, ei nähta mitte ühiskonda ja maailma, vaid omaenese ideid. Esiteks teeb see pimedaks suure hulga käesoleva olukorra aspektide ja nüansside suhtes, ja eeskätt muudab see võimetuks tabada olukorra muundumist, tema jõujooni, kalduvusi ja tendentse. Kui üles sulatada klompe, liikuma lükata staatiline, avada identiteete ja purustada fetiiseid, siis ollakse kontaktis olukorra väega, intensiivsusega, jõujoontega.

Väe tundmine vajab seetõttu ideelist ja identiteedilist vakatust ja **vaikust**. See seisneb loobumises jutustamast oma tavapäraseid lugusid teistele ja endale, tajumast tavapäraseid asju (ainult) tavapärasel moel, sümbool-imaginaarset peatust ja viivitust. Sellistes tingimustes sulab olukord ise üles, kõrvutuv astub kontakti oma läbistuvusega, hakkab aimduma väe liikumine. Ei tohi liiga palju “enda omaga” sekkuda (vt. Jullien 2011), vaid tuleb esmalt viivitada vahe-ajas ning kuulutada väe kalduvusi, intensiivsust. Alles siis taipab, kus on võimalik ja vajalik sekkuda. Kust ja kuidas “asi areneb”.

On võimalik, et asi ei arenegi, et vägi on jõuliselt pärsitud, surutud monotoonsetesse kordustesse, maetud (võimu, rikkuse, teadmise, jõu jm) klompide alla. Siis võib juhtuda, ja alati juhtub, et keegi toob ennast ohvriks, saab **märtriiks** – et seeläbi ühel või teisel moel need klombid hakkaksid üles sulama ja vägi pääseks jälle liikuma. Vahel on selleks, et vägi vallaneks, vaja ohverdust. Pindses mõttes saab surra kellegi asemel: ema ohverdab end, et laps elaks, võitluskaaslane hüppab seltsimehele mõeldud kuuli ette jne. Sügavamas mõttes (nagu näitab Heidegger 1993) ei saa surra kellegi asemel, vaid igauks peab oma surma enese peale võtma. Aga veelgi sügavamas mõttes jällegi saab surra teiste asemel, nii et see surm saab just nimelt teiste elu asemeks, vabastades väe, mis annab elu. Ja on mõttetu ütelda: “Aga temal endal pole sellest kasu, ta on ju surnud”. Sest isend on oma vägi, oma väehulk, ja surm ei loe sellele midagi.

8. VÄENDUS II: VABA KONDAMINE

8.1. INDIVIDUAATSIOONI POOLED

Individuatsioonil on alati kaks külge, isend ja tema paarilised, isend ja tema “maa”. Isend individueerub mingi teise suhtes (eristudes oma “maal”), ta lõikub lahti millestki, eristab end sellest. Nagu me eespool ütlesime: protsessi käigus, millega jõud koonduvad isendiks, eristuvad ühtlasi erinevad isendid. Teised saavad isendi identiteedi aluseks. Isendi “mina” on see, kes on läbikäimises selliste-ja-selliste paarilistega. Individuatsiooniprotsessi lõpptulemuseks on seega isend, kes toimib talle iseloomulikus ümbruses, talle iseloomulike paarilistega; pärast intensiivseid eristumis- ja lõimimisprotseduure jääb vaid korduma saavutatud jõutasand. Keerustumisi kasvab paariliste mitmekesisus ja määramatuseriba nendega lävimisel ning vastavalt kohanemisevõime. Isendi teovõime kasvab, aga ühtlasi need paarilised ja nendega seotud identiteet, nendega täidetud “ma” piiravad edasist väekasvu – ning sealjuures võib suurimaks takistuseks saada just nende paariliste rohkus ja suhteliselt suur tegutsemise määramatus, mis näib vabadusena, ent on ikkagi vaid *suhteline* määramatus, piiratud, fikseeritud ja “täis” topitud vabadus.

Sellega seonduvad kaks komplementaarset illusiooni: üks, mis püüab individueerivat lahtilõiget muuta absoluutseks, täielikuks, ning teine, mis püüab, vastupidi, seda ära kaotada. Ühesõnaga, kas püüd kaotada ära teist või ennast¹⁴² – mis justkui peaks leevendama eksistentsi ja individuatsiooni konstitueerivat pinget.¹⁴³ Esimesel juhul isend eitab oma individuatsiooni “jääki” ehk seda, mille suhtes ta indiviidina moodustus. Ta salgab siis oma “teist”, oma varjatud külge ning võib koguni püüda seda hävitada, lootuses saada veelgi enam “endaks”, nii et ta ei võlgneks oma isendlikkust ja individuatsiooni enam millelegi ega kellelegi teisele. Teisel juhul näeb ta ainult neid individuatsioone jääke ning võtab neid normiandvatena, salates individuatsiooniprotsessi, mille käigus nad moodustusid, ja oma “ma’d”, mille suhtes nad on ülepea tekkinud. Niimoodi tekib illusioon, justkui isend saaks elada üleni endast väljas, nii et keegi justkui ei saa talle mingeid etteheiteid teha, kuna puudub instants, kellele neid esitada.

Mõlemal juhul jääb individuatsioon kinni oma produktidesse, olgu isendi identiteeti ehk “ma”-sse või tema paarilistesse. See on seotud negatiivsuse ja agressiivsusegagi oma identiteedi või minatuse kindlustamisel, lahtilõike ühe poole mahasalgamisega. “Identiteetidid”, nii mina kui paarilise omad, on individuatsiooni täidised, mis ajavad selle umbe. Muidugi, keerukas isend, näiteks keeleolend, toimib suure teovõime ja läbivaatusjõuga, tal on suur määramatuseriba ning lävib mitmekesiste paarilistega, aga kõik see pole kaugeltki maksimum, milleks ta on võimeline; kõige selle sees on tema vägi endiselt piiratud ning näiline piiratus lävimisvõimalustes võib sügavamas mõttes isendit veelgi tugevamini aheldada kujude külge, mis on isendi

¹⁴² Vrd. Kierkegaardi meeleheitlik tahtmine olla ise ja meeleheitlik tahtmatus olla ise (2006).

¹⁴³ Selline püüdlus on Sartre'i järgi “halb usk” (*mauvaise foi*) (1943: 81-106).

evolutsioonilises keerustumises muutunud mitmekesisemaks, ent jäänud ikkagi lihtsalt teatavateks kujudeks teataval keerukusastmel. Isendlik, liigisendlik.

Sügavamas mõttes aga on individuatsiooniline eristumine või lõige konstruktiivne, kuivõrd see lahkulöömine, distantsiloomine just nimelt moodustab, konstrueerib, loob isendi (koos sellega, mille suhtes ta eristub). Selleks, et isend pääseks ligi oma väele, ei tule tal salata seda lõiget, oma teist poolt, oma “varjukülge” – sh kõike kõrvaletõrjutut ja ebameeldivatki, mille suhtes ta on oma identiteedi moodustanud. Tal on vaja liikuda teisipoole kujusid, identiteete.

Kui isend peab lähemale jõudma oma väele ning selle suhtes teatavas mõttes aktiivseks saama, siis ta vajab oma individuatsioonis, oma kättejõudmises vaba ruumi, tühja kohta. Identiteetlik, täis ja ühtlane ma ja tema maa on liiga umbne ja tihke, et seal võrsuks midagi tõeliselt uut ja vaba. Ta on liiga ennast täis, käib liialt oma pinda, et ta saaks teha muud kui korrata oma harjumuslikke vorme. Isendliku väe esmane küsimus on seega: kuidas pumbata individuatsiooni sisse õhku, kuidas säilitada seal “koht” kõrvutuvatest vormidest erinevale läbistuvusele, kuidas luua identiteetide sees tühikuid ja tühjust, mis võimaldaksid neil liikuma hakata, liikvele pääseda?

8.2. PRODUKTI-FETIŠISM JA NARTSISSISM. IKOON JA IIDOL

Individuatsioon on loominguine protsess ja sellel on kaks aspekti: ühest küljest annab see harilikult mingi tulemuse, produkti (või anti- ehk kõrvalprodukti nagu poliitloome vajakajäämised) ning teisest küljest loob see loojat ennast. Produkt ja loojafiguur tekivad korruga. Nüüd mõlemasse võib loomine takerduda. Esiteks: on saavutatud mingi tulemus, loodud mingi asi ning nüüd jäädakse selle lumma, armutakse sellesse, muututakse produkti-fetišistiks¹⁴⁴. Ning teiseks: selle olen tekitanud mina, “ma”, nii et produkti-fetišistina olen ühtlasi nartsissist, ma imetlen loodus kaudselt iseennast, ennast kui figuuri, loojakuju.

Nii produktifetišism kui nartsissism, nii tulemuse- kui eneseimetlus võib pärssida edasist loomist, vägevnemist, kuivõrd sellele on peale surutud mingi kindel vorm, kuju, ning neid kujusid imetledes me kipume neidsamu vorme vorpima, katsume korrata juba saavutatut. Samas ei saa ka hakkama saada ilma produktide ja figuurideta. Selles suhtes eristagem nende suhtes kahesugust hoiakut, millest üht võiks nimetada ikooniks ja teist iidoliks. **Ikoon** oleks väenduse objekt ja meetod, mis on suunatud endast kaugemale, endast läbi Väele kui puhtale eristumisele ja lõimimisele ning läbistuvusdiferentsile, algusdiagonaalile. Sellisena on ikoon avanev ja laienev. **Iidol** aga on väenduse objekt ja meetod, mis on suunatud ainult ühele mingile piiratud ja suletud süsteemile, tegemani sellest fetiši.¹⁴⁵ Kuna iga

¹⁴⁴ Produktifetišism varjab produtseerimisväge mõneti sarnasel moel nagu Marxil kaubafetišismis varjab kaubavorm kauba tootmiseks kuluvat ühiskondlikku tööd (Marx 1953: 70-80).

¹⁴⁵ Sellisena võiks kokku võtta Francis Baconi hõimu-, koopa-, turu- ja teatri-iidolid: fikseerumine mingile piiratud, tahkele antusele, eraldades selle ülejäänust. Ent erinevalt Baconist

ikoonina toimiv objekt, figuur või talitusviis on midagi olevat, avalduvat, siis on tema n-õ kummardamine iidolina praktiliselt vältimatu. Teatavas mõttes tegelevad kõik isendid iidolitekummardamisega ehk idolaatriaga, tulemuse- ja eneseimetlusega (või veel enam, mingi teise figuuri-kumiiri imetlemisega). Isendi keha ja läbivaatus on teatava iseloomuliku individueerumis- ehk kättejõudmisprotsessi tulemus. Iseenesest on isend talle iseloomuliku väe väljendus, mis esitab pretensioone oma ümbrusele (vrd. Deleuze 1968a: 101). Kuid oma toimimises tekib tal vältimatult produktifetišism: isendi pilk kaldub fikseeruma teatavatel produktidel naudingu allikana, nii et see looming ning isend ise kui looja kalduvad tahenema, eralduma neid tootvast protsessist. Isendi tähelepanu kaldub keskendumata jõu tulemusele, nii et jõud ise jääb tagaplaanile.

Väenduse kui vabalt kondamise esmase põhimõttena võiks sõnastada lause: “kohtle kõiki iidoleid ikoonidena ja püüa paljastada väidetavaid ikoone iidolitena”. Näha kõikide tahkuste ja ahenduste taga Väe ning kõikides Väe kehastustes tahkusi ja ahendusi.

8.3. ZHUANGZI 1. KOKK DING.

Kuidas tuua individuatsiooni tühjust? Kuidas ikoniseerida paarilisi ja ennast? Pöördugem selleks *Zhuangzi* poole. Seal kirjeldatakse mitmeid õppimise, vilumuse omandamise protsesse. Toome sealt järgemööda mõned näited. Kõigepealt 3. peatükist “Eluisanda kasvatamine” (養生主):

Kokk Ding lõikas valitseja Wenhui jaoks härga lahti.

Kui ta

käsi puudutas

õlg toetas

jalg astus

põlv nõtkus

kostus *vuhh*

tantsis nuga

ja kostus *tšahh*

kõik tabas rütmi

nagu “Mooruspuusalu” tantsus

või “Alguslaulu” viisis.

庖丁為文惠君解牛，

手之所觸，

肩之所倚，

足之所履，

ei käsita ma võimalust, et iidolitest oleks võimalik vabaneda ja et mõistust saaks lõplikult neist “vabastada ja puhastada” (“Uus *Organon*” § 68, Bacon 2000: 56).

膝之所踣，
砉然騞然，
奏刀騞然，
莫不中音。
合於《桑林》之舞，
乃中《經首》之會。

Wenhui ütles: “Ohhoo! Suurepärane! Et oskus võib küündida sellise tasemeni!”

Kokk Ding pani noa ära ja vastas: “See, mis sinu teenrile meeldib, on kulg, mis on etem kui oskus. Alguses, kui sinu teener hakkas härgi lahti lõikama, siis ei näinud ta muud kui härga. Kolm aastat hiljem ei näinud ta enam tervet härga. Nüüd aga sinu teener kohtub [härjaga] vaimus, ei näe teda silmadega; meeleorganid oskavad peatuda ja vaim tahab liikuda [omasoodu]. Ma toetun loomulikele liigendustele, torkan suurtesse pragudesse, liigun piki suuri tühimikke, reageerides sellele, milline ta on. Oskuslikult lähen mööda liigestest ja kõõlustest, rääkimata suurtest kontidest! Hea kokk vahetab nuga korra aastas, kuna ta lõikab; tavaline kokk vahetab nuga korra kuus, sest ta raiub. Sinu teener on oma nuga kasutanud üheksateist aastat ja on lahti lõiganud mitutuhat härga, aga noatera on nagu äsja käialt tulnud. Liigete vahel on tühik, aga noateral pole paksust; kui paksuseta [tera] sisestada tühimikku, siis kui palju ruumi on teral seal vabalt liikuda! Nii ongi noatera üheksateist aastat olnud justkui äsja käialt tulnud. Ometi iga kord, kui jõuan keeruka kohani, siis ma vaatan, milles raskus seisneb, olen tähelepanelik ja ettevaatlik, pilk peatub ja liigutused aeglustuvad. Ja väikese noaliigutusega tsähndi ongi [tükk] juba lahti lõigatud ja langeb mütsi maha. Seisan, nuga käes ja vaatan ümberringi, viivitan rahulolevalt, teen noa puhtaks ja panen ära.”

Valitseja Wenhui sõnas: “Suurepärane! Kuulates kokk Dingi rääkimas olen saanud [teada, kuidas] kasvatada elu!”

文惠君曰：「譴！善哉！技蓋至此乎？」

庖丁釋刀對曰：「臣之所好者道也，進乎技矣。始臣之解牛之時，所見无非牛者。三年之後，未嘗見全牛也。方今之時，臣以神遇，而不以目視，官知止而神欲行。依乎天理，批大郤，導大窾，因其固然。技經肯綮之未嘗，而況大軋乎！良庖歲更刀，割也；族庖月更刀，折也。今臣之刀十九年矣，所解數千牛矣，而刀刃若新發於硎。彼節者有間，而刀刃者無厚，以無厚入有間，恢恢乎其於游刃必有餘地矣，是以十九年而刀刃若新發於硎。雖然，每至於族，吾見其難為，怵然為戒，視為止，行為遲。動刀甚微，謦然已解，如土委地。提刀而立，為之四顧，為之躊躇滿志，善刀而藏之。」

文惠君曰：「善哉！吾聞庖丁之言，得養生焉。」
Zhuangzi 1986: 7-8 (7/3/2-8/3/12)¹⁴⁶

Siin on kolm etappi. 1) Alguses nägi kokk enda ees tervet härga, härg kui probleem ilmnes talle ühes tükis. 2) Kolme aasta möödudes õppis kokk tuvastama härjas olulisi liigendusi, õppis vähehaaval härjakerega ümber käima ning nägi teda tükikaupa. 3) Seejärel aga lakkas ta üldse härga nägemast ja kohtub temaga “vaimus”.¹⁴⁷ Seda viimast seisundit kirjeldatakse fragmendi sissejuhatuses, kus kokk lõikab härga nagu tantsides, täieliku graatsia ja nõtkusega, millesse on haaratud kogu keha. Küsimise peale kirjeldab kokk seda veel lähemalt. See seisund pole lihtsalt tehnika või oskus (*ji* 技), vaid “kulg”. Meeleorganid peatuvad ja vaim kulgeb omasoodu, reageerides asja enda loomulikele liigendustele. Selles seisundis avastab kokk praod ja tühjuse asjades enestes, nii et ta saab oma olematu paksusega, lõpmatult vaheda noa ajada läbi olendeid ja asju läbistavat tühjust, nii et tera iial ei nürinegi. See on vaba spontaanne tegutsemine, ent mitte teadvusetu, vaid sisaldab erinevaid tähelepanu teravusastmeid, kiiruserinevusi: keeruka koha juures kokk aeglustab käiku, pilk peatub ja täpse liigutusega saab tükk läbi lõigatud.

See lugu kirjeldab igasuguse vilumuse omandamise astmeid. 1) Kõigepealt seisame vastakuti mingi monoliitse probleemiga, asjaga, olukorraga. 2) Seejärel õpime tuvastama selle liigendusi ning nendega ümber käima. 3) Viimaks omandame vilumuse, nii et me ei pea sellele oskusele enam tähelepanu pöörama ja me “unustame” ta ning teadlik tähelepanu vabaneb muudeks eesmärkideks, mida saab muuhulgas rajada juba selliste omandatud oskuste sünteeside aluspõhjale. Ontogeneesi käigus oleme omandanud terve rea selliseid vilumusi, teinud praktilisi sünteesi.

Oluline on aga see, et põhimõtteliselt jääb ka vilumuses tähelepanu meie kontrolli alla ja me võime soovi korral taas üles võtta ja eritleda vilumuse elemente, mis olid kolmandal tasandil ühte sulatatud, me võime tuvastada vilumuse nüansse ja tegevust uuesti teadvusse tuua. Vahel see katkestab kolmandat laadi režiimi ja me langeme tagasi teise režiimi juurde, mida iseloomustab temaatiline teadvus. Kui ma hakkamata jalgrattaga sõites sellele uuesti tähelepanu pöörama, siis on võimalik, et ma kukun pikali. Aga ei pruugi: on võimalik liikuda kolmanda režiimi enese sees, tuvastades selle üha peenemaid nüansse mittetemaatilise teadvuse, läbivaatuse enese sees. Ma ei pruugi kukkuda (misjärel ma peaksin uuesti jalgrattasõidu omandama ning selle erinevad aspektid kolmandal tasandil ühte sulatama), vaid

¹⁴⁶ *Zhuangzi* tekstikohtadele on viidatud topelt, esmalt tavalise viitena nagu teised viited ning seejärel sulgudes *Zhuangzi* uurijate seas levinud viitena, kus kaldkriipsudega on eraldatud kolm numbrit, millest esimene viitab *Zhuangzi yinde* leheküljele, teine peatükile ning kolmas reanumbrile.

¹⁴⁷ *Zhuangzi* kolme tegutsemisrežiimi kohta vt Billeter 2010, ehkki ta käsitleb tähelepanufookuste nihutamist mittetemaatilise teadvuse sees tagasilangemisena teisele tasandile, teise tegutsemisrežiimi (lk 56). Me näitame allpool, et see ei pea tingimata niimoodi olema.

võin tõepoolest täpsemini märgata oma vilumuse osi (ning neid võib-olla veelgi lihvida; suur osa sportlaste ja näitlejate kutsemeisterlikkusest seisneb sellises võimes liikuda kolmanda režiimi sees ja seda laiendada, nüansseerida).

Märkigem möödaminnes, et kokk Dingi lugu ei käi üksnes füüsilise oskuse kohta (mida esitatakse utoopiana: paksuseta noatera, mis ei nürine), vaid kogu seda lugu võib võtta ka intellektuaalse teadmise või mõistmise režiimidenä. “Lahti lõikama” (jiě 解) tähendab ka “mõistma”, “taipama”. Selles kirjamärgis on kolm elementi: sarved, härg ja nuga, nii et väga võimalik, et Zhuangzi on lihunikuloo konstrueerinud kirjamärgi põhjal, sõnamänguna.

8.4. ZHUANGZI 2. UJUJA.

Zhuangzi “väliste peatükkide” hulka kuuluv 19. peatükis on järgmine lugu:

Konfutsius käis ringi Lüliangis, kus on kosk, mis langeb mitmekümne meetri kõrguselt ja kus vesi pulbitseb veel kakskümmend kilomeetrit allavoolu, nii et ei kilbiga ega nahksed kilpkonnad, ei krokodillid ega kalad saa seal ujuda. Seal nägi Konfutsius aga üht inimest ujumas ning arvas, et too on hädas ja võib ära uppuda; nõnda ta saatis õpilased talle kallast mööda järgi jooksma, et teda ära päästa. Paarisaja sammu kaugusel aga tuli mees veest välja ja hakkas piki kallast edasi kondama; ta kõndis ja laulis endamisi, endal juuksed veest nõrgumas.

Konfutsius tõttas talle järele ja küsis: “Ma arvasin, et sa oled vaim, nüüd aga näen, et sa oled inimene. Kas tohib küsida, on sul mingi meetod, kuidas sa pinnal püsid?”

Inimene vastas: “Ei ole mul mingit meetodit. Ma alustasin põhjusest, kasvasin loomuses, sain küpseks vältimatuses/saatuses. Neeldudega lähen alla, keeristega tulen üles, järgin vee kulgu ega tee erapoolikut. Niimoodi ma pinnal püsingi.”

Konfutsius küsima: “Mida see tähendab, et sa alustasid põhjusest, kasvasid loomuses ja said küpseks vältimatuses/saatuses?”

Inimene vastu: “Ma sündisin mägede vahel – see on mu põhjus; ma kasvasin vees ja sain rahu vees – see on loomus; ma ei tea, miks ma niimoodi toimin – see on vältimatus/saatus”

孔子觀於呂梁，縣水三十仞，流沫四十里，鼃鼃魚鼈之所不能游也。見一丈夫游之，以為有苦而欲死也，使弟子並流而拯之。數百步而出，被髮行歌而游於塘下。

孔子從而問焉，曰：“吾以子為鬼，察子則人也。請問蹈水有道乎？”

曰：“亡，吾無道。吾始乎故，長乎性，成乎命。與齊俱入，與汨偕出，從水之道而不為私焉。此吾所以蹈之也。”

孔子曰：“何謂始乎故，長乎性，成乎命？”

曰：“吾生於陵而安於陵，故也；長於水而安於水，性也；不知吾所以然而然，命也。”

Zhuangzi 1986: 50 (50/19/49-54)

Ka siin loos on tegemist võimatu, utoopilise olukorraga; praktilise vilumusega; kõrvalseisja vaatleb ja küsitleb oskurit; oskur tõrjub viiteid mingile kunstile või meetodile; ning selle asemel kirjeldab oma vilumuse kolme etappi. Siin loos antakse neile nimed: põhjus (*gù* 故), loomus (*xìng* 性) ja vältimatus ehk “saatus” (*mìng* 命). Kõik need mõisted pärinevad filosoofiasõnavarast, ent asetuvad siin hoopis uude valgusse. “Põhjus” on antus, lähtekoht (see sobib 1. peatükis väljatoodud eristusega põhjuse ja põhjenduse vahel). “Loomus” on siin nagu teistelgi sama aja autoritel (eeskäät Mengzil) miski, mille eest tuleb hoolt kanda ja millel tuleb lasta kasvada-areneda. “Saatus” on üks Hiina filosoofia esimesi poleemikaobjekte, kui Mozi omistas konfutsiaanidele fatalismi ja kuulutas ise antifatalismi. Zhuangzi asub siin konfutsiaanide poolele, ent tõlgendab selle mõiste täiesti ringi. See ei tähenda mingit ettemääratust ega abstraktset ideed, vaid spontaanset toimimist, nii-öelda kolmandat käiku, omandatud vilumust. Siin on “saatus” pigem samas tähenduses nagu Spinozal, kellel see ei ole mingi ettemääratus (Jumalal puudub aru ja tahe ning seega ettekujutamise ja ettemääramise võime), vaid oma loomuse teostamine. Ka Spinozal teatavas mõttes pole saatus mitte “taga”, vaid “ees”; selleni tuleb alles jõuda.

8.5. ZHUANGZI 3. ISTUV UNUSTAMINE

Edasi võtame *Zhuangzi* 6. peatükist järgmise kahekõne:

Yan Hui ütles: “Hui¹⁴⁸ on edusamme teinud.”

Zhongni [st. Konfutsius] küsis: “Mida sa silmas pead?”

Yan Hui: “Ma olen unustanud inimlikkuse ja kohasuse.”

Zhongni: “Väga hea, aga see pole veel kõik.”

Yan Hui tuli mõne päeva pärast tagasi ja ütles: “Hui on edusamme teinud.”

Zhongni: “Mida sa silmas pead?”

Yan Hui: “Hui unustas kombed ja muusika.”

Zhongni: “Väga hea, aga see pole veel kõik.”

Yan Hui tuli mõne päeva pärast tagasi ja ütles: “Hui on edusamme teinud.”

Zhongni: “Mida sa silmas pead?”

Yan Hui: “Hui istub ja unustab.”

Zhongni muutus rahutuks ja küsis: “Mida tähendab “istumine ja unustamine?””

Yan Hui: “Heidad ära jäsemed ja rümba

¹⁴⁸ Yan Hui räägib muidugi iseenast, nii et loomulikum oleks tõlkida “Ma olen edusamme teinud”. Samas need edusammud just nimelt seisnevad selle “ma” murendamises.

saadad minema tarkuse ja teadmise
 hülged kuju ja jäta mõtted
 ühined suure läbistuvusega
 see ongi istumine ja unustamine.”

Zhongni selle peale: “Kui sa ühined, siis pole sul eelistusi
 kui sa muutud, siis pole sul püsi.
 Sa oled tõepoolest väarikas.
 Qiu [st. Konfutsius] palub, et ta võiks su õpilaseks hakata.”

顏回曰：“回益矣。”
 仲尼曰：“何謂也？”
 曰：“回忘仁義矣。”
 曰：“可矣，猶未也。”
 他日復見，曰：“回益矣。”
 曰：“何謂也？”
 曰：“回忘禮樂矣。”
 曰：“可矣，猶未也。”
 他日復見，曰：“回益矣。”
 曰：“何謂也？”
 曰：“回坐忘矣。”
 仲尼蹴然曰：“何謂坐忘？”
 顏回曰：“墮肢體，黜聰明，離形去知，同於大通，此謂坐忘。”
 仲尼曰：“同則無好也，化則無常也。而果其賢乎！丘也請從而後也。”

Zhuangzi 1986: 19 (19/6/89-93)

Siin on jällegi kolmetine astendus; siin on samuti dialoog, ehkki selle dramaatiline struktuur on teistsugune ja keerukam kui eelmistes lugudes. Ajalooliselt oli Yan Hui Konfutsiuse varalahkunud lemmikõpilane. “Vestete ja vestluste” järgi oli ta vaesest perest ja askeetlike eluviisidega (vt nt VI.11, Konfutsius 2009: 100-101); Yan Hui esineb arvukates Zhuangzi (fiktiivsetes) lugudes ja ta näib olevat Zhuangzi koolkonnas eeskujuks seatud mudelfiguur, nõnda nagu koolkonnad sageli otsisid (tavaliselt kaugemast) pärimusest mudelfiguure (ruistidel Yao, Shun ja Zhou vürst, moistidel Suur Yu, põlduritel Shennong, mõnedel teistel Kollane keiser).

Dialoogi alguses ongi meil tavaline olukord, kus õpilane saab õpetajalt juhatust. Iseäralik on muidugi see, et õpetus seisneb hoopis lahti-õppimises (nagu saksa keeles *ent-lernen*), unustamises ning koomilise või humoorikana kõlab Konfutsiuse kiitus Yan Hui’le, kui too unustab kõigepealt inimlikkuse ja kohasuse ning seejärel kombes ja muusika – neli põhilist konfutsiaanlikku voorust, mille omandamine võtab aastakümneid ja tundub kohati saavutamatu ideaalina (“üksainus päevgi olla

inimlik / kes suudaks”¹⁴⁹ IV.6, Konfutsius 2009: 75; “õilis käitumine / selleni ei ole ma veel jõudnud” VII.33, Konfutsius 2009: 119). Samas ei saa seda pidada konfutsiaanlusega vastuolus olevaks, kuna ka Konfutsiuse järgi tuleb inimlikkuses ja kohasuses ja teistes voorustes jõuda ülimalt sujuvuseni, need sellisel määral omandada, et nad saavad teiseks loomuseks; see tähendab aga seda, et nad on “unustatud” teise toimimisrežiimi mõttes ning liigutud kolmandasse režiimi. Kirjeldatud kaks astet märgivad liikumist väljast sissepoole, inimlikkusest ja kohasusest muusika ja kommeteni.

Seejärel aga toimub pööre. Yan Hui tuleb ja teatab, et ta lihtsalt istub ja unustab, ning selle peale Konfutsius “muutub rahutuks” ning küsib ise, mis see on. Nagu Yan Hui seletab, tähendab “istuv unustamine” (*zuòwàng* 坐忘) kehalist ja intellektuaalset seiskumist, vahe-aega füüsilises ja psüühilises tegutsemises. Sellega liigutakse läbistuvusse kuni puhta väesoluni, “suure läbistuvuseni” või “suure läbikäiguni” (*dàtōng* 大通). Konfutsius taipab kohe, millega on tegu, ja tunnustab Yan Hui endaga võrdseks¹⁵⁰. Juba eelnevad vilumuse omandamised katkesid unustamist, aga “istuv unustamine” on unustamise üldine vorm või arhetüüp.

8.6. ZHUANGZI 4. MEELEPAAST

Ühes teises dialoogis (*Zhuangzi* 4. peatükis) kasutatakse “istuva unustamise” sünonüümina “meelepaastu”. Seal vestlevad samuti Yan Hui ja Konfutsius; esimene tahab minna Wei riigi halba valitsejat parandama (umbes nagu Platon unistas kasvatada Sürakuusa võimuritest filosoofe). Konfutsius aga laidab maha plaanid või strateegiad, mida Yan Hui on valmis mõtelnud ning soovib tal paastuda. Kui Yan Hui ütleb, et ta on niigi vaene ning pole mitu kuud liha söönud ega veini joonud, siis Konfutsius ütleb, et ta ei räägi mitte rituaalsest paastumisest, vaid “meelepaastust”:

Yan Hui küsis: “Kas tohib pärida, mis asi on meelepaast?”

Konfutsius vastas: “Koonda ühte oma taotlus. Ära kuula kõrvadega, vaid kuula meelega; ära kuula meelega, vaid kuula hingusega. Kuulamine jääb pidama kõrva juurde, meel jääb pidama oma paarilise juurde. Hingus see-eest on tühi, aga samas asjade ootvel. Ainult Kulg koguneb tühjuses¹⁵¹. See tühjus ongi meelepaast.”

¹⁴⁹ Ehkki “kas on inimlikkus kaugel / kui tahan olla inimlik / siis oleni inimlik” VII.30, Konfutsius 2009: 118.

¹⁵⁰ Seda, et Konfutsius palub Yan Hui’l enda õpetajaks, võib mõista kas niimoodi, et ta tunnustab ennast temast madalamaks, või siis niimoodi, et nüüd on nad mõlemad teineteise õpetajad.

¹⁵¹ S.t seal tühjuses on ainult kulg ise, mitte (veel) asjad.

回曰：“敢問心齊。” 仲尼曰：“一若志，無聽之以耳而聽之以心，無聽之以心而聽之以氣。聽止於耳，心止於符。氣也者，虛而待物者也。唯道集虛。虛者，心齊也。”

Zhuangzi 1986: 9 (9/4/26-28)

Siin on jällegi natuke teistsugune triaad: kõrv – meel – hingus. Need paigutuvad teljele kõrvutuv-läbistuv, nii et hingus viitab läbistuvale. Istuv unustamine ehk meelega on see, mis toob “tühjust” individuatsiooni ja epistemoloogiasse, s.t justkui toob isendi kontakti oma läbistuva pinnaga, sünni- ja surmapinnaga, mis voolab läbi ma-vahe ja vahe-maa kohasteks koostoimeteks ümbrusega ning vastusteks nende üles- ja väljakutsetele.

8.7. SPINOZA 1. ESIMENE TUNNETUSVIIS

Kirjeldatud Zhuangzi tegutsemisrežiimid sobivad kokku Spinoza kolme tunnetusliigiga, ehkki nende liigendused pole ühesugused. Lõigus 4.4.2. me juba kasutasime Spinoza rõõmu ja kurbuse mõisteid (ning vahetextis ka kõdi ja reipuse omi). Seal kirjeldatu kuulub Spinoza järgi “esimesse tunnetusliiki” ehk ebaadekvaatsesse ja passiivsesse tunnetusse, mida Deleuze nimetab “juhuslike kohtumiste” tunnetusviisiks.

Spinoza järgi on olemas kolm afekti: iha, rõõm ja kurbus. Esiteks iseloomustab Spinoza järgi iga isendit püüdlus püsida oma olemises, s.t isend mitte lihtsalt ei ole kuidagi määramatult, vaid ta *tahab* ehk *püüab* olla (*conatus*). Ehk teisisõnu, olendit iseloomustab eksistents ning *ühtlasi* ka pööratud selle eksistentsi poole (st. eksistentsi läbivaatus). Eksistents on alati juba soov (edasi) eksisteerida. See põhimõtteliselt ongi **ih**a. Muidugi võivad mingid asjaolud väärata seda enesepõlistustungi. Näiteks kui ma ohverdan ennast: torman põlevasse majja last päästma ja saan ise selle käigus viga või hukkun. Siis mu armastus lapse vastu on tugevam kui enesesäilitustung. Või näiteks masendun ja sooritan enesetapu. Sellisel juhul ma lihtsalt võtan omaks teiste, välise vaatepunkti ja arvan endast halvasti, pöördun iseenda vastu. Enesetapp on Spinoza järgi ülim enda vääririmõistmine ja nõrkus ning johtub välismõjudele allumisest või allavandumisest – niisama omast peast ükski olend seda ei teeks. Iha on põhimõtteliselt teadvuslik või õigemini öeldes Spinoza nimetabki ihaks olemasolupüü teadlikkuse-aspekti:

Vaim püüab püsida oma olemises [...] ning on teadlik oma sellisest püüdlusest. [...] Kui see püüdlus viitab ainult vaimule, siis kutsutakse seda tahteks, kui aga korraka vaimule ja kehale, siis hüütakse seda himuks, mis pole seega midagi muud, kui inimese olemus ise, millest tulenevad paratamatult need asjad, mis teenivad tema säilimist. Ja seetõttu on inimene määratud neid asju tegema. Ning himu ja iha vahel pole muud erinevust peale selle, et iha on enamasti seotud inimestega niivõrd, kui võrd nad on

teadlikud oma himust ja seetõttu võib seda niimoodi määratleda: “iha on himu koos teadlikkusega sellest.” (III, 9 ja skoolion¹⁵²)

Iha väljendab eksistentsi enesesuhet ning teised kaks afekti, rõõm ja kurbus märgivad eksistentsi jõu kasvu ja kahanemist. Nagu 4. peatükis öeldud, johtub **rõõm** sellest, kui ma juhtumisi kohtun millegagi, mis sobib minu kehaga, nii et mu teo- ja mõistmisvõime sellest kasvavad; **kurbus** aga sellest, kui ma kogemata kohtun millegagi, mis minu kehaga ei sobi, kahandades sellega mu teo- ja mõistmisvõimet. Rõõm on üleminek “suuremale täiusastmele” ja kurbus “väiksemale täiusastmele” (III, 11 skoolion). Oluline on rõhutada, et tegemist on üleminekuga: rõõm ja kurbus on alati määratletud varasema olukorraga võrreldes, suhtelise tegutsemis- ja mõtlemissjõu kasvu või kahanemisena. Rangelt võttes ei saa olla sellist asja nagu rõõmu või kurbuse “seisund”, kuivõrd nad on alati juba mingid üleminekud. Meie mõistmis- ja tegutsemisjõud alati kas kasvab või kahaneb. See määratleb meie elu nii-öelda sinusoidi. 4. osas me tõime juba välja Spinoza eristuse osaliste ja terviklike rõõmude ja kurbuste vahel ning selle, mis mõttes rõõm on vahetult alati hea, aga kaudselt võib olla halb (kui tegemist on osalise rõõmuga ehk “kõddiga”, mis rõõmustab üht isikuosa teiste osade arvel), ning kuidas kurbus on vahetult alati halb, aga kaudselt võib olla hea (andes märku sellest, kui mingi rõõm on osaline ja käib millegi arvel, sundides meid püüdlema tervikliku rõõmu ehk “reipuse” poole).

Rõõm ja kurbus kui baasafektid annavad alust esimese järgu tuletatud afektidele, milleks on armastus ja viha. Nendes on afektid suhestatud mingi välise objekti, välise põhjusega. Kui ma olen rõõmus ja tean, mis seda rõõmu põhjustas, siis ma **armastan** seda asja. Ja kui ma tean, mis mu kurbuse põhjustas, siis **vihkan** seda. “Armastus pole midagi muud kui rõõm, millega kaasneb välispõhjuse idee, ja viha pole muud kui kurbus, millega kaasneb välispõhjuse idee” (III, 18 skoolion). Oluline on veel see, et Spinoza postuleerib (või õigemini tõestab), et endasarnaste olenditega meie afektid liiguvad sünkroonselt. “Kui me kujutleme endasarnast asja, mida me ei järginud [eelnevalt] mingi afektiga, mingist afektist afekteerituna, siis me oleme [...] afekteeritud sarnase afektiga” (III, 27). Kui ta on rõõmus, oleme meiegi rõõmsad, kui kurb, siis kurvastame meiegi. Esimese, **koosrõõmustamise** kohta, polegi õiget nime ei ladina ega eesti keeles¹⁵³; teist nimetatakse **kaastundeks**. Kui me aga mingit asja vihkame, siis meie afektid on ümberpööratud:

¹⁵² Spinoza viited on kõik tema “Eetikale”, kus rooma numbritena on märgitud raamat ja araabia numbriga propositsioon.

¹⁵³ See on huvitav, et Spinozal tekib justnagu Mendelejevi tabelis kohad mingitele afektidele, mille kohta keeles õieti nime ei ole. Ometi on see kogemus kõigil olemas, et lähedasel inimesel läheb hästi, ja see teeb meidki rõõmsaks. Võib spekuloida selle üle, miks sellele pole nime antud. Võib-olla sellises koosrõõmustamises on kõik niigi hästi, nii et pole vaja midagi nimetada ega teadvustada: teadvus tekib siis, kui midagi läheb niiku, kui on mingi tõrge. Või põhjus võib olla ka selles, et koosrõõmustamine muutub kergesti kadeduseks: kui tekib darvinistlik hirm, et teine oma suurema elujõuga võib hõivata suurema hulga ressursse ja meie elu seeläbi kahjustada.

kui tema on rõõmus, siis meie kurvastame, kui tema kurvastab, siis muutume meie rõõmsaks. Esimest afekti nimetatakse **kadeduseks** ja teist **kahjurõõmuks**. Samas me näeme, et ükski kadedus ega kahjurõõm ei saa olla puhas, sest ma ei saa vältida pidamast teist inimest endasarnaseks ja seetõttu temaga sünkroonis tundmast. Nii et ikkagi ma mingil määral rõõmustan tema rõõmu peale ja kurvastan tema kurvastusega. See osa lahutub kadedusekurbusest ja kahjurõõmust ega lase neil küündida samale tasemele koosrõõmustamise ja kaastundega. Seda võiks seostada ka osa ja terviku analüüsiga nagu kõdi ja reipuse ning valu ja melanhoolia puhul. Kadedus on üksnes valu ja kahjurõõm on üksnes kõdi, nad on üksnes osalised ega saa tervikule laieneda.

Esimest tunnetusviisi iseloomustab passiivsus ja ebaadekvaatsus. Ma juhtumisi kohtun (vt II, 29 skoolion) millegagi, mis sobib minuga või ei sobi, kusjuures mul puudub igasugune adekvaatne arusaam sellest, millega ma kokku puutun, nii et minu tunnetus väljendab pigem minu keha iseloomu kui toda teist. Tegemist on teiste kehade jälgedega minu kehas (II, 18). See on võrreldav Zhuangzi esimese toimumisrežiimiga, kui me kohtume millegagi, ilma et meil oleks mingit aimu tema sisemisest liigendusest ja sellest, kuidas temaga ümber käia. Meil puudub adekvaatne tunnetus sellest ning me oleme selle suhtes passiivsed.

8.8. SPINOZA 2. TEINE TUNNETUSVIIS

Spinoza teist laadi tunnetus, mida Deleuze nimetab “**ühismõistete loomiseks**” (1981: 126-132 ja 1968b: 252-267; vrd II, 38 korollaar) väljendab seda, kuidas kehad üksteisega sobivad. Siin ma juba tean, kuidas mingid asjad või keskkonnad minu kehaga sobivad. Siin ma olen aktiivne ja mu tunnetus on adekvaatne. See pole algselt midagi “intellektuaalset” ega abstraktset, vaid see on praktiline ja võrsub alt üles, nõ “rohujuure tasandilt”. See puudutab esialgu kõige algsemaid sünteese oma ja teise keha vahel, kui ma õpin ümber käima välisasjade ja keskkondadega. Sellisena on ta ka katsetuslik, eksperimentaalne ning nõuab isiklikku läbitegemist ja järgiproovimist. Näiteks asjade käsitlemine (kõristitest peale), kõndima õppimine, ujuma õppimine jne. “Ühismõiste” on loodud siis, kui ma näiteks suudan kõndida või ujuda: ma ei kuku enam kogu aeg pikali ja ma mitte lihtsalt ei plätserda, vaid juba oskan bipedaalselt edasi liikuda ja vee peal püsida. Sellised sünteetid võivad omakorda anda alust kõrgema tasandi sünteetidele, järgmistele ühismõistetele. Esialgu ongi need „ühismõisted“ väga partikulaarsed ja iseloomustavad viisi, kuidas mu keha sobib ühe või paari kehaga. Elu ja kogemuse käigus me võime moodustada üha üldisemaid ühismõisteid ehk õpime mõistma seda, mis on ühine üha rohkematele kehadele, seda, kuidas üha rohkemad kehad üksteisega sobivad. See haakub Zhuangzi teise toimumisrežiimiga, mille käigus õpitakse ümbrusega ümber käima, ühtaegu harjutatakse oma keha ning teiste kehadega läbikäimist, hakates taipama nende sisemisi liigendusi.

Kõiki kehi iseloomustab ulatuvus ning paigalseis-ja-liikumine. See tähendab, et kaks keha alati sobivad mingist aspektist teineteisega, kui tõusta piisavalt kõrgele.

Ühismõistete loomise varal ei ole me enam täielikult juhuslike kohtumiste meelevallas, vaid me oleme mingil määral aktiivsed. Me ei saa küll kurbi kohtumisi täielikult ära hoida, kuid me ei allu neile täielikult, vaid selle poolest, mil me mõistame, kuidas meie keha ikkagi teise kehaga sobib, muudame isegi kurvad kohtumised osaliselt rõõmsaks, või õigemini rõõm võib sel moel hõlmata ka kohtumisi, mis vahetult või esmaselt on kurvad. Kuigi kurb kohtumine otseselt alati kahandab meie teojõudu ja vastavalt ka mõistmisvõimet, saab niimoodi võimalikuks, et ta võib kaudselt hoopis teojõudu ja mõistmisvõimet kasvatada. Ent ühismõistete loomise aluseks või lähtekohaks on rõõmsad kohtumised, teo- ja mõistmisvõime kasv.

8.9. SPINOZA 3. KOLMAS TUNNETUSVIIS

Spinozal on veel kolmandat laadi tunnetus, mis seisneb **olemuste** tunnetamises (vt V, 14 jj). Siin ollakse samuti aktiivne ja see on adekvaatne tunnetus nagu eelminegi, ainult et liikumissuund on erinev: kui ühismõisteid luuakse n-õ alt üles, siis olemustetunnetuses hüpatakse otse tervikusse, substantsi, Jumalasse¹⁵⁴, ning kõiki üksikuid mõistetakse juba selle varal, nõ “intellektuaalse Jumala-armastuse”¹⁵⁵ (V, 32, korollaar) järgi.

See tähendab ka seda, et laiendatakse seda sõõri, keda ma “endasarnaseks” pean, nii et viha põhimõtteliselt kaob ära (V, 18) ja ma tunnen sünkroonis kõigi teiste olenditega, ilma mingi kadeduse või kahjurõõmuta. Inimese ülesanne on suurendada kolmanda tunnetusviisi osatähtsust, või õigemini see kasvab iseene varal (V, 16, 25 ja 26).

Spinoza kolmas tunnetusviis haakub Zhuangzi kolmanda toimimisrežiimiga, ent kumbki avab väe erinevast otsast: meie terminites öeldes teeb Spinoza seda “armastuse” ja Zhuangzi “meele-märkuse” kaudu. Mõlemal moel toimub liikumine läbistuvusse ning suureneb pingepotentsiaal läbistuvuse ja kõrvutuvuse vahel, vägi kasvab. Vahe on ainult selles, kas selle poole liigutakse teise või enda poole pöördudes, aga üks jätkab loomuldasa teist: tühjenedud meel lävib nüansikamalt ja adekvaatsemalt teistega; ning teiste poole pöördumine nende enestena, oma vaatepunkti paigaltnihutamine juba nüansseerib ja võimendab omaenda “vaatepunkti”, ma-vahet. Niimoodi meele-märkus (ehk meelepaast, istuv unustamine) toob kaasa armastuseteod ja armastus on juba meele-märkus.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Spinoza on eelnevalt “Eetika” 1. osas näidanud, et on ainult üks substants ning et see võrdub Jumalaga. Jumalal on lõpmatu hulk atribuute, mis moodustavad tema olemuse ning millest inimesele on ligipääsetavad ainult kaks, mõtlemine ja ulatuvus. Isendid on substantsi oluviisid (*modi*).

¹⁵⁵ Armastus võib olla ka ebaadekvaatne ja passiivne; intellektuaalne Jumala-armastus aga on alati adekvaatne ja aktiivne (vrd V, 18 tõestus).

¹⁵⁶ Vrd näiteks kuidas Meister Eckhartil on armastus tihedalt seotud meele-märkusliku tühjuse-teemaga: “Kui inimene alandlikkuses enda omast välja läheb, sealsamas peab Jumal paratamatult

8.10. MEELE-MÄRKUS NING HOOL/ARMASTUS

Peatükis „Aeg” me juba viitasime väega tegelemise kahele aspektile, mida me nimetasime “meele-märkuseks” ning “armastuseks”. Need on väenduse kui väega tegelemise, väkke pöördumise või väekunsti kaks paradigmaatilist telge. Väendus taotleb Väge kui puhast eristumist ja lõimimist ning sellisena ei saaks tal justkui olla mingit kindlat kuju ega objekti. Samas aga peab ta paratamatult käima mingite objektide, vahendite, meetodite jne. kaudu.

Meele-märkus aktiveerib kehatasandite vahe ja läbivaatusussõõride erinevuse, liikudes ülemiselt kehatasandilt alumise poole (kõige lihtsamalt: keelest meelde) ja tuumläbivaatusest ääreläbivaatuse poole. Nii ülemine kehatasand kui ka tuumläbivaatus on teatav eristumiste ja lõimimiste süsteem, ja samamoodi on ka alumine kehatasand ja ääreläbivaatus teatav eristumiste ja lõimimiste süsteem. Liikudes ühelt erinevuse süsteemilt teise poole, on võimalik avastada erinevuste erinevus ehk puhas erinevus (olgu või lõputult vaheda teravikuna¹⁵⁷). Liikudes ühelt lõimimiste süsteemilt teise poole, on võimalik avastada puhas lõimimine (olgu või horisondina). Sellise tagasiastumisega avastatakse puhas eristumine ja lõimimine ehk oma iseloomulik vägi, mis on Vae teatav väehulk, Vägi ise teataval moel.

Armastus (ehk hool või pühendumine) jällegi aktiveerib oma ja teise keha, oma ja teise läbivaatuse erinevuse, liikudes ühelt kehalt teise poole, ühelt läbivaatusest teise poole. Ka siin on nii üks kui ka teine keha, nii üks kui ka teine läbivaatus teatavad eristumiste ja lõimimiste süsteemid, nii et liikudes ühelt kehalt-läbivaatusest teisele, on võimalik avastada puhta eristumise ja lõimimise mehhanism – aga kui meele-märkuses see avastati justkui ise ja enda vahelt (“ma-vahest”), siis armastuses avastatakse see justkui enda ja teise vahelt (“vahe-maalt”).

Meele-märkus ja armastus/hool toovad kaasa vägeva mälu ja vägeva teo.

8.11. VÄGEV MÄLU

Eespool (peatükis “Aeg”) me püüdsime näidata, kuidas aja alusteks on minevikutervik ehk “sünnipind” ja tulevikutervik ehk “surmapind” (“aja teine aspekt”). Minevikutervik ehk kogumälu on iga hetke taustana olemas, ent sellest sõelutakse igas olukorras välja ainult see, mis on tolle hetke tegutsemise jaoks vajalik ja kasulik, ülejäänud aga tõrjutakse välja (vt Bergson 2007: 155-157, 172, 233). Me mainisime teatavaid juhtumeid, kus see filter hästi ei toimi (nt. mõned autisismi juhud), nii et kogu mälu tervik on inimesele kättesaadav – ehkki tihti selle hinnaga, et see inimene muutub võimetuks iseseisvalt tegutsema, sest pole enam mälestuste selekteerimist praeguse olukorra vajaduste põhjal, nii et ei eendu vajalikud mälestused käitumist valgustama. Me ütlesime ka, et meele-märkus võib

jälle sisse tulema” (Eckhart 1989: 78), kus armastus = enesest loobumine = tühik = Jumala sissetulek.

¹⁵⁷ Vrd kokk Dingi paksuseta teraga eespool.

samuti murendada tõkkeid mälu eest. Niimoodi avanev **vägev mälu** aga ei pea tähendama kõigemäletamist ja filtrite puudumist mineviku ees. Vägevät mälu võib pigem mõelda niimoodi, et muutuvad mitmekesisemaks kriteeriumid, mis on antud olukorra juures oluline, huvitav ja vajalik, nii et kätte võib jõuda suuremal hulgal mälestusi. Ehk siis niimoodi: nõrga mälu korrelaadiks on taju rohkemas liigendamise (keeleolendi puhul nt. ühismeeleline ehk *common sense* taju, kus me tajume seda, mida kõik inimesed tajuvad, ja seda, mida me tajume, haarame lisaks tajule ka teiste “meelte” ehk võimetega, nt. “tool” kui tajutud, mäletatud, kujutletud, teatud ese¹⁵⁸). See rohkemas taju toob kätte stereotüüpseid mälestusi ja ajendab rutiinseid käitumisi (kusjuures see on muidugi vajalik osa meist – aga on täbar, kui selline toimimisviis hõivab suurema ja tähtsama osa meie aktiivsusest). Vägeva mälu korrelaadiks on nüansseeritud taju, mitmekesisemate aspektide märkamise ümbruses, mis ajendab ka mälu mitmekülgsemat kasutamist, rohkemate ja erinevamate mälestuste esilemanamist. Teisisõnu, vägev mälu ei tähenda seda, et kõik mälestused oleksid kogu aeg korruga esile manatud ega ka seda, et mäletatakse “hästi paljut” (mis iseloomustaks nn “head mälu”), vaid seda, et mälusüsteem haakub mitmekesisemalt ja nõtkemalt tajusüsteemiga. Filter ei puudu, vaid on muutuv ja eristatum.

Meele-märkuses edenev vägeva mälu nõtkus tähendab ka seda, et lahustuvad kompleksid selle sõna psühholoogilises tähenduses. Sellised “kompleksid” seavad ühest küljest barjääri mälu ja oleviku ehk alateadvuse ja teadvuse vahele, ning teisest küljest koondavad mingi mälu kogumi tihkeks kobaraks, just nimelt “kompleksiks”, mis on nagu tahkunud psüühiline känkara mingi hulga elementidega. Ja kui mõnd neist elementidest puudutada, siis tekib hõõrdumine känkara-kompleksi ja ülejäänud psüühikasüsteemi vahel, mis avaldub sümptomitena, mis rohkem või vähem elamist segavad, eristumist-lõimimist pärsivad. Sellised känkara-kompleksid pole ainult psüühilised, vaid neil on alati ka mingi somaatilise väljendus ning neid iseloomustavad teatavad mina-konfiguratsioonid. Mingi kogum on ühte lõimitud ning eristumisprotsessist välja jäänud, või õigemini, eristub nulltasandil, kordub monotoonselt ja ühetaoliselt samasugusena. Liikudes meele-märkusega kehakihtide vahesse ja läbivaatussõõride erinevusse, saab neid kloppe uuesti üles sulatada ja eristuma panna, lülitada isendi kogumälu üldisesse saamisse, rohkendada kompleksi elementide sidemeid muude elementidega ja lülitada neid teistsugustesse kogumitesse. See ei tähenda, et kaoks üldse isikupära, igasugune iseloom, mineviku ja tuleviku avamisviisi eripära. Pigem vastupidi, selline vägevnev mälu tähendab isikupära suurenemist, sest need kompleksid on just see, mis ei lase meil olla need, kes me isikupäraselt oleme, nad on pigem midagi üldist mitmele inimesele (nii et saab nimetada sama nimega probleemi väga paljudel, nt. “Oidipuse kompleks” jt.) ning hoopis pärsivad meie individualiseerumist. Vastunäitena võidakse tuua mõningaid kunstnikke, kes näivad oma loomingu mootorina kasutavat just nimelt oma komplekse, aga selle peale võib ütelda, et niivõrd, kuivõrd nad on loovad ja nende teosed kõnetavad teisi inimesi, on nad suutnud haakida oma komplekse

¹⁵⁸ Seda kritiseerib Deleuze oma “võimete diferentsiaalse teooriaga”, vt Deleuze 1968a: 247-258.

uutesse ühendustesse, mingil määral või mingis suhtes lagundada nende struktuurielemente, nihutada neid paigast ning lõimida neid uuel moel.

Nagu me peatükis „Aeg“ juba mälu ja aja puhul rääkisime, ei allu vägev mälu mineviku antusele – antud minevikule kui millelegi muutumatule ja paratamatule –, vaid oma nõtkuses ja teisenemises mängib ta minevikku kogu aeg ümber, teatavas mõttes loob minevikku ümber, väldib tema tardumist kompleksidesse ning ühendab tema klastreid üha ümber, loob aina uusi seoseid minevikuelementide ning mälu ja taju elementide vahel. See ei tähenda, et ta poleks vastutav – või vähemasti ei saa teda igas suhtes vastutustundetuks nimetada – ehkki on võimalik, et ta vastutab teiste asjade eest ja teistmoodi kui see, mida talle omistatakse või milles teda süüdistatakse.

8.12. VÄGEV TEGU. PLAAN JA STRATEEGIA

Peatükis “Aeg” me rääkisime ka surmapinnast ja tuleviku avamise viisidest. Me oletasime, et tuleviku ees on samalaadne filter nagu mineviku ees, nii et kõigist praegusist liigendusist me näeme ja suudame avada vaid üksikuid, mis haakuvad meie iseloomuliku seadumusega (iseloom, soodumused jne.) ja praeguse tegutsemise vajadustega. Samuti me kujutlesime võimalust, et need filtrid tuleviku eest võivad olla kõrvaldatud, nii et avanevad ka teised tuleviku avanemislüügid kui need, mis minu isikutpidi lahti on, ning saavad nähtavaks tulevikupildid. See oleks prohvetluse mehhanism. Kuid nõnda nagu oli vägeva mäluga, võib ka siin mõelda, et tulevikku suunduv vägev tegu ei pea tähendama seda, et filtrid tuleviku eest üldse ära kaovad, vaid lihtsalt seda, et need on nõtkemad ja mitmekesisemad.

Nõrka ja vägevat tegu võiks mõelda kahe mõiste, “plaani” ja “strateegia” kaudu (vt Jullien 2011). Plaan ja strateegia oleksid kaks erinevat tuleviku avamise viisi, mis seostuvad erineva nõtkus- ja nüansiastmega filtritega või erinevate viisidega nendega ümber käia. **Plaan** tähendab seda, et tegelikkusest on eks- või abstraheritud üks kujutis või pilt, mida hakatakse seadma tegelikkuse peale ning mille järgi hakatakse tegelikkust kujundama. Tulevikule seatakse peale kindlakujuline filter nagu hakklihamasin, millest hakatakse maailma läbi ajama. See tähendab aga ka seda, et plaan pole kunagi tegelikkusele päris kohane, vaid alati kas ajast maas või ajast ees. **Strateegia** aga lähtub *kogu* olemasolevast olukorrast ja selle liigendusist ning on pidevas *tagasisides* protsessi käigus tekkivate olukordadega, s.t erinevalt plaanist ta muutub käigu pealt ja toitub sellest samast “asjakäigust”. Strateegilistes otsustes lõõvad kaasa kõik praeguse olukorra olulised elemendid, strateegia puudutab nende heterogeenset tervikut, mitte ei eralda välja ega kinnista üksikute elementide kompleksi („pilti“), millele edaspidi olukordi allutada.

See tähendab, et hea strateegia pole **kausaalsuhteline**, vaid puudutab olukorda tervenisti. Põhjus ja tagajärg tähendavad tegelikkuse teatavate aspektide aegruumset väljaeraldamist, mis saab öelda, et üks põhjustas teise, A põhjustas B: olukorras on mingi ajalisel ja ruumilisel piiratud sektsioon A, mis öeldakse olevat teise

ajaliselt ja ruumiliselt piiratud sektiooni B alus ja eeldus, millest piisab B seletamiseks. Põhjustamissuhe eeldab esimese tehtena põhjuse ja tagajärje “sektiooni” väljaeristamist-selekteerimist kahe sõltumatu entiteedina. Üks entiteet põhjustab teise entiteedi. Kui me aga räägime Väest, mis olemist ennast toodab, siis ei saa põhjust ja tagajärge niimoodi teineteisest eraldada. Isendite ontoloogilisel tasandil võib analüüsi tarvis kasutada põhjuse ja tagajärje mõistet, võib teataval üldistusastmel ja teatavas huvis eristada põhjust ja tagajärge, vahendit ja eesmärki. Aga ontoloogiliselt on kohasem rääkida **väljendamisest** ja **tingimisest**. Mingi käesolev olukord väljendab oma väesolevat liigendust (olulisi punkte); käesoleva olukorra mingeid parameetreid muutes me teisendame väesolevaid liigendusi ning tingime niimoodi kaudselt teise olukorra. Olukorratervik tingib järgmise olukorraterviku oma iseloomulike liigendustega jne. Põhjusi ja tagajärge saab teineteisest eraldada mingil kõrvutumise tasandil, ent iseküljel ja läbistuvuses (mis on viimases järgus olendite põhi ja tipp, puhas Tegu ja puhas Läbivaatus), ei saa neid enam rakendada.

Plaani puhul esindab isend endale edasist aega **tulevikupildina**. See võrsub juba isendi ülesehitusest: isend on alati vahekorras mingite paarilistega, mingi ümbrusega – see tähendab, ümbrus puutub temasse, läheb talle korda ehk (kui üldistada meeleolendite puhul kasutatavat mõistet) ta **tajub** oma paarilisi, oma ümbrust. Taju aga pole midagi muud kui tuleviku skeem (Bergson 2007: 142), s.t taju märgib võimaliku tegutsemise liigendusi. Selles mõttes loob ka kõige lihtsam isend endale tulevikupilte – see ei johtu mingist isendipoolsest tahtest, vaid kasvab välja juba tema kehalisusest endast (st. sellest, et tal on mitmetasandiline keha). Need tulevikupildid ehk plaanid on paratamatult osalised, puudutades ainult seda, mis isendile korda läheb ehk seda, mille peal ta potentsiaalselt tegutseda võib. See tähendab, et isend ühtaegu tahkestab-klombistab tulevikku ning selekteerib sellest üksikuid elemente. Isend tahkestab tulevikku, kuivõrd tema tegutsemine on rohkemal või vähemal määral standardiseeritud, harjumuspärane – harjumus käivitab sünekdohhilise protsessi: piisab sellest, et ilmneb paarilise või olukorra üks element, et välja kutsuda kogu tegevusskeemi, mis harjumuspäraselt sellega seotud on (ning evolutsiooni võib vaadelda sünekdohhi-mehhanismide keerustumise ja võimendumisena, kui varasem omateadvuslik läheb üle automaatrežiimile, keskendamaks tähelepanu mingitele kõrgema astme regulatsioonidele). See tuleb selgesti välja keeruliste isendite puhul, ent on eos olemas ilmselt kõikidel isenditel. Inimestel väljendub see näiteks selles, kui meeleline kogemus saab üksnes äratundmise ettekäändeks “ah, seal on auto”, “ah, seal on puu”. Meelelisus saab keeleliste kategooriatega opereerimise kaduvaks ajendiks, meelelisel harjumuse-sünteesid pannakse teatavate keeleliselt struktureeritud eesmärkide teenistuses tööle. Ma niivõrd ei näe seda teatava kujuga hõbedakarva ja sinist paljust enda ees, vaid nopin välja tema mõningad elemendid, et ära tunda: „see on lamp“. Ma võtan tajutud paljusest välja mõned aspektid, mis võimaldavad mul oma maailma paarilisi ära tunda; ning see äratundmine tähendab teatava harjumuspärase tegutsemis- seostamist tajutuga. Iga taju on juba eos plaan, tulevikupilt. Evolutsioonilises perspektiivis tuleb tulevikupilt kui selline välja muidugi alles väga hilja, seoses

närvisüsteemi arenguga meelevahekorras, kuid *de jure* võib seda mõistet rakendada kõikidele isenditele, ka kõige lihtsamatele. Niimoodi me võiksime ütelda, et kui naatrium reageerib klooriga, siis see tähendab, et klooriga kohtudes ehk kloori “tajudes” (lihtsate olendite puhul ei saa neid kaht veel eristada) on tal juba sellesamaga olemas embrüonaalne tulevikupilt ehk „plaan“, kuidas edasi toimida ja temaga kooslust moodustada (ehkki see pole talle *endale* esindatud, vaid on lihtsalt teos realiseeritud, välja mängitud, nii et plaan jääb tal veel proto-plaaniks, mis ei tule välja, kuna suubub kohe teosse). See, et selliste lihtsate isendite puhul on erinevate tegevusvõimaluste vanik väga piiratud, ei tohiks varjutada seda, et põhimõtteliselt on tuleviku esindamine, tulevikupiltide moodustamine omane üldse igale kehalisele isendile, ükskõik kui lihtne ta ka poleks.¹⁵⁹ Evolutsiooni võiks selles sihis kirjeldada üha tõhusama tuleviku (ja mineviku) klombistamise ajaloona, mille käigus olend hakkab valitsema üha avaramat tulevikuriba.

Plaani ehk tulevikupildiga loob isend tuleviku standardiseeritud ja idealiseeritud skeemi, mis valgustab tema praegust tegutsemist. Ehk võiks öelda, et isend liigub niimoodi (kuju-teldud, pildi-statud) tulevikust olevikku, püüab realselt teostada tuleviku ideaalset skeemi (olgu täies ulatuses teostatud liigutusega või ainult visandatud liigutusega, milleks on tajuakt). Teiste sõnadega, ta püüab **allutada** praegust reaalselt olukorda oma ideaalsele tulevikupildile. Selline aja idealiseeriv peatamine märgib isendi olemuslikku naiivsust, aga ühtlasi on see ka üks evolutsiooni mootoreid.

Vägi on puhas eristumise ja lõimimise mehhanism, mis ise ei klombista ega selekteeri tulevikku. Väe toimimine ei sõltu spetsiifilistest, osalistest tegutsemisvajadustest nagu isendite omateadvuses, vaid lähtub kogu oma tervikust. Samamoodi ei lähtu vägev tegu tuleviku avamisel mingist fikseeritud, suletud, peatatud ideaalsest skeemist (plaanist kui tulevikupildist), vaid praegusest olukorrast kui tervikust, mis lakkamatult muundub ja mis on kogu aeg täiesti reaalne, mitte ideaalne, või teisisõnu, tema strateegias kattub ideaalsus reaalsusega täiesti liibuvalt, ilma üle- ja puudujääkideta, praeguse olukorra puhta peegeldusena. Niimoodi ei liigu vägev tegu tulevikust olevikku, ei püüa realiseerida ideaalset tulevikupilti, vaid liigub olevikust tulevikku, arendades välja praeguse olukorra jõujooni, tuues kätte liigendusi, mis on esialgu puhtalt väesolevad, s.t läbistuvad. Niimoodi on tundmatus, teadmatus ja ettearvamatus strateegiasse sisse arvatud, ta arenebki nende kaudu. Selles mõttes on strateegia **armastus/hool** ehk enda avamine teisele, tundmatule, endal muunduda-laskmine, teisele (tundmatule, probleemile) pühendumine, teise esitatud välja-kutse vastuvõtmine. (Vrd Ott 2004: 125-127)

Planeerimine ja strateegia kehastavad kaht erinevat loogikat (vrd. Deleuze 2008: 89-95): planeerimise puhul tuleb realiseerida ideaalset plaani, teostada ettekujutatud skeemi; strateegia puhul aga on kõik kogu aeg reaalne ja teos ning küsimus on selle reaalsuse sisemiste liigenduste väljaarendamises, lahtivoltimises, kättetoomises. Plaan tekitab olendites teatava retroaktiivse illusiooni (vt artikkel “Võimalik ja

¹⁵⁹ Vt. Bergsoni pildi-mõistet ja tajukäsitlust “Aines ja mälu” (Bergson 2007).

tegelik” teoses Bergson 1959: 1331-1343): tundub, justkui plaane võiks olla palju ning et tegelikkus teostaks neist vaid ühe ehk et olendi elu oleks teatav kitsenemine või võimaluste vähenemine. Strateeglus aga lähtub praegusest olukorrast, mis kätkeb endas alati mingisugust mitmekesisust, ja arendab välja selle seesmisi liigendusi ehk loob midagi juurde. See pole etteantud või ettemõeldud võimaluste seast valimine, vaid olemisvõimaluste loomine, mis praeguse olukorra liigenduste väljaarendamisest sünnib. Strateeglus seega ei alluta praegust olukorda (ideaalsele, klombistatud) tulevikule, vaid laseb **arenda** praegusele olukorrale iseloomulikel kalduvustel.

Vägeva teo strateegia pole tegutsemisele eelnev valmis plaan, vaid tema „plaanid“ on tegutsemisega samaaegsed, Vägev tegu leiutab käigu pealt¹⁶⁰. See pole tegutsemine plaanide järgi, vaid plaanide vaba loomine ja muutmine (ideaalsus liibub reaalsuse külge kui peegeldus). Samuti pole vägev strateegia midagi tegevuse suhtes välist, vaid teostab Väe enda (Teo ja Läbivaatuse mehhanismi) sisemist loogikat, toob kätte väesolevat potentsiaali või kalduvust. Seetõttu ei saa ükski juhus või olukord vägevast strateegiast eksitada – küll aga võivad juhused väärida valmis plaane (ja alati rohkem või vähem nad seda ka teevad). Olukorra areng on alati strateegiasse lõimitud; strateegia ongi sellesamas olukorra väesolevate liigenduste kättetoomisest, nii et hea strateeg liigub olukorra arenguga käsikäes.

Võib ka väljenduda niimoodi, et küsimus on plaani kehtivusviisid ja kehtivustärminis. Eespool kirjeldatud “plaan” oleks kehtivusaega ületav plaan, mis on kivistunud ja jäigastunud. Laiemas tähenduses aga võib plaani käsitleda ka strateegia ühe komponendina, mis pole kestusest väljarebitud ideaalne kujutluspilt, millele tegelikkust ja praktikast püütaks kohandada, vaid mis oleks pidevas tagasisides olukorraga, mille arengu käigus ta püsib teisenemises. Strateegia aluseks on kimp parameetreid ehk mõõtmeid, mille järgi olukorras orienteeruda ning laias mõttes plaan on üks ajutine tulevikuprojektseering.

8.13. VARJATUD TEGU. ÜLES- JA VÄLJAKUTSE

Väendus tugevas mõttes pole pelgalt isiklik tegu, vaid puudutab kõiki isendeid, kogu maailma. Me ütlesime eespool (peatükkides “Jadad” ja “Loodus”), et iga isendi keha põhjaks on puhas jõud, eristumine, tegu, ning iga isendi teadvuse ääreks on puhas läbivaatus, lõimimine. Nii et mis iganes isend endas ja enda kaudu teeb, see omab järelkaja läbistuvuses ja kogu kosmoses ehk mõjutab üleüldist Väge. Esiküljel on arusaadav, kuidas teaduse, tehnika, spordi, kunsti, filosoofia jne. teosed maailma ja selle mõistmist muudavad – sest need on üldjuhul nähtavad. Aga iseküljel pole see mõju mitte vähem reaalne, vaid võib olla otsesem ja tõhusamgi. Ehk teisisõnu, maailma saab edendada kahest otsast, välise-kõrvutuvusliku

¹⁶⁰ Selle üks ilmekamaid väljendusi on triksterikuju, kes on samuti lakkamatult ja käigu pealt loov (vt nt *Vembuvana...* 2004).

tegutsemise ja loomisega (produkt ja produkti looja) ning läbistuvusliku iseküljelise väendusega.

Nii et väenduse puhul pole lihtsalt tegemist isiku võimendamise ja tema “heaolu” suurendamisega, vaid temast ja tema produktidest (fetišitest) läbi nägemisega. Hüpped suuremale intensiivsustasemele, nüansseeritumale eristumisele ja jõulisemale lõimimisele käivad tihti koos kurbuse, valuga. Isend armastab seda kuju ja olemisviisi, mis tal on, ning selle ohtusattumine või purunemine põhjustab valu. Aga kui toimub ümberorganiseerumine intensiivsemal väeastmel, siis annab see alust intensiivsemateks rõõmudeks.

Siit võib ehk hakata aimduma, mis mõte ja tähendus on isendlikkusel ja individualiseerumisel ülepea. Isendid sageli vastanduvad üksteisele, esitavad üksteisele väljakutseid ja põhjustavad üksteisele siin ja seal valu. Sageli torkab silma ainult selle vahekorra negatiivne külg, mistõttu isenditevahelist läbikäimist kirjeldatakse üleüldise sõjana või vastandumisena ning isendeid endid ja maailma tervikuna mingit laadi languse või eksitusena. Kuid isendite vahekorras on ka teine külg: kui nad esitavad üksteisele väljakutseid, siis nad ergastavad, utsitavad ja virgutavad üksteist, nii et nad on sunnitud välja tulema oma sulgumiskalduvusest, oma väge proovile panema ja leiutama midagi uut (esitama üleskutseid iseküljes, üritama midagi uut kätte tuua). Individuatsioonis jäi alati midagi kätte toomata ning välja- ja üleskutsed apelleerivad sellele “eel-individuaalsele”, et sealt veel midagi kätte tuua. Niimoodi saab isendite vahekord ja läbikäimine loovaks ning luuakse suuremat mitmekesisust ja keerukust, väes- ja käesolevalt. Luuakse uusi ühendusi, uusi kooslusi ja vahel ka uusi keerukustasandeid. Sellega teatavas mõttes rikastatakse Väge ennast, intensiivistatakse väe kättejõudmist. Kui isend võtab niimoodi armastusega ja julgusega väljakutsed vastu ehk nii-öelda “läheb endast välja” ning meele-märkuses esitab üleskutseid läbistuvusse, ehk kui tema vägi intensiivistub, eristub peenemalt ja lõimib jõulisemalt – siis on ta justkui Väega adekvaatne, isendi vägi väljendab siis kõige paremini Väge.

8.14. VÄGEVUS

Väendus kasvatab väge. Intensiivsus, millega me tegevust ja keha läbi vaatame, varieerub pidevalt, kasvab ja kahaneb rõõmudes ja kurbustes. Siin võib kujutleda erinevaid intensiivsustasemeid vastavalt sellele, kui jõuliselt isend oma tegevust ja keha lõimib. Madala intensiivsuse puhul jäävad läbielatud sündmused üksteise ja isendi „elu“ terviku suhtes suhteliselt eraldi üksteise kõrvale. Kõrge intensiivsuse puhul aga lõimitakse nad üheks tervikuks ning pannakse üksteist läbistama.

Kõrge intensiivsus käib käsikäes vabadusega ekstensiivsuses. Kui elu on intensiivne, s.t kõik juurdetulevad hetked lõimitakse elutervikusse, siis suudetakse lõimida suuremat erinevust; iga erinevus kajab selles elutervikus vastu ja teisendab seda, paneb teda iseendast erinema; ning see omakorda tahab intensiivsemat läbivaatust (vägev mälu, vägev tegu). Kui intensiivsus on madal ehk hetkede ühtelõimimine nõrk, siis ei suuda ekstensiivne tegutsemine ega selles asetleidvad

kohtumised selles olendis tugevat vastukaja tekitada ning tema endast eristumise jõud on samuti vastavalt väiksem.

Kui teatavat väge avaldav elu on jõuliselt ühte lõimitud ja läbi vaadatud, siis saab ta seda puhtamalt ja vabamalt endast eristuda. Ta saab vastu võtta rohkemaid erinevusi ja lasta oma teojõul vastavalt teiseneda. Elu ühtelõimimine ei tähenda seda, nagu isend saaks endale täieliku teadmise iseendast või maailmast ning kontrolli nende üle. Need viimased on refleksiivsed, s.t esiküljelised mõisted („mina“ kui distantsilt iseduse haaramine). Sel moel aga ei saa ennast kätte saada: ütlemena näiteks, et ma hakkamata ajahetkel A tunnetama oma elutervikut E. Siis olen ma ise tunnetamise ajaks juba edasi elanud ja olen nüüd ajahetkes A', mis pole veel tunnetatud ja elutervikusse haaratud. Võtan nüüd ka selle sisse uude elutervikusse E'. Aga selleks ajaks olen ma ise juba ajahetkes A'' s.t reflektiivne tunnetamine ja teadmine jääb alati hiljaks, teadmine tuleb alati takkajärgi, iga teadmine on tagantjärele tarkus. Tegutsemises aga oleme alati juba endast ees. Küsimus ei saagi isendi jaoks olla selles, et ennast reflektiivselt ette teada, oma tegutsemist juba ette lõimida (see on võimatu), vaid selles, et **lasta** eristumisjõul toimida ning lasta igal hetkel saada eluterviku osaks. Isendi eluküsimus on, kuidas lasta endal elada ja olla heal juhul piisavalt paindlik, et suuta vastu võtta ja **aktiivselt** lõimida maksimaalset hulka uudsust, ootamatust.

Kõrge intensiivsus ja vaba ekstensiivsus tähendab seda, et väe kaks aspekti saavad teatavas mõttes sõltumatuks nendest, *millest* eristutakse või *mida* läbi vaadatakse, nii et piirväärtusena jääb järgi puhas lõimimine ja eristumine. Esiküljel toodetavate produktide mõjul on loodud käibeontoloogia, kus „mis“ on olemise poolest eelnev „kuidas'ile“, asi protsessile, kõrvutuvus läbistuvusele. Kuid neid ekstensiivseid produkte ei saa lahutada neid tootvast jõust, ning teisest küljest tuleb tagasi tuua isendi teine aspekt, läbivaatus, milles erinevad elemendid (kõrvutuvused, „asjad“) üksteist läbistavad. Selline uurimisviis asetub olendisse endasse, tema „isekülge“, ilma milleta pelgalt välised ja esiküljelised uurimised jäävad abstraktseks ja poolikuks (vt. 1.1, „Isendi uurimise neli viisi“).

Väenduse kaks iseloomulikku aspekti, meelega-märkus ja armastus tähendavad üldiselt klompide ülesulatamise ja iidolite ikoniseerimise võimet, millest üks puudutab eeskätt isendi siseerinevust ja teine tema väliserinevust. (1) Meeles ja keeles tekivad klombid ning nende märkamine, nendel peatumine, vahe-aeg sulatab nad üles, olles põhimõtteliselt võimeline lahustama kõik fetišismid ja nartsissismid. See vahe-aeg avab aja-vahe, kus toimub muundumine, vägevnemine. (2) Ning isendite vahelises läbikäimises tekivad tõrked, pärsingud – teise armastamine aga on võimeline põhimõtteliselt kõik need üles sulatama, kõik andeks andma sinnamaani, et neid klompe polegi kunagi olnud ning selles mõttes andeks andmine ise hajub (sest seni kuni veel kitsas mõttes andeks antakse, klombid püsivad).

Sellisenä viib meelega-märkust ja armastust käsitleda ontoloogilise hoolena, Väe hooldustööna, mis hoolitsevad alati taastekkiivate tõrgete, klompide, pärsingute üles sulatamise taas liikuma panemise eest. Väendus mitte ei tee väge, vaid kõrvaldab takistused väe vägevnemiselt. Vägi vägevnep ise (eristumise-lõimimise

mehhanismina). See avaldub väga mitmesuguste loometena, kunstist ja teadusest kuni tundeloome ja ühiselu hõlbustamiseni.

8.15. VALLA-TEGU

Iga tegutsemine teeb midagi ära, ent sellega rööpselt on vaja äratehtu vallandada. Nimetame seda „**vallategemiseks**“. See on tegemine, mis ei tee „midagi“ – mingit asja – , vaid teeb valla, vabastab asjad ja asjadest.

Zhuangzi ütleb Huizile *Zhuangzi* 1. peatüki lõpus:

Sul on nüüd suur puu ja oled mures, et temast pole mingit kasu. Miks sa ei istuta seda eimiski-külla, avarale tühermaale, miks edasi-tagasi käies ei ole sa toimimatu ta juures, miks vabalt konnates ei tuku sa ta all?

今子有大樹，患其無用，何不樹之於無何有之鄉，廣莫之野，彷徨乎無為其側，逍遙乎寢臥其下？

Me võime püüelda nii või naa, esi- või iseküljeliselt, aga viimases järgus tuleb istutada ennast eimiskisse, tühjusse ehk Väkke endasse. Püüeldes me teeme Väest asja, püüdemata me oleme ise Väe asi. Kõik tegemised lähevad puntrasse, sellepärast on parem nad teha valla ja vabalt konnata. Teispool tulemi-fetiisiste ja tulemise-spetsialiste on vabakondlased, kes on unustanud sisemise ja välimise, esi ja ise, kumbed ja muusika, inimlikkuse ja kohasuse, elu ja surma. See pole minu ega sinu identiteet, vaid ma-vahe ja vahe-maa. See pole ajalikkus ega igaviklus, vaid vahe-aeg ja aja-vahe. Isend vahe-ajas on Väe aja-vahe, nihkumine ei-tea-kuhu, tukkumine ilmapuu all.

KOKKUVÕTE

Eelnenud uurimistöös püüdsime välja joonistada väe mõistet. Heidame kõigepealt tagasivaatava pilgu kolmele rakursile, millest me seda tegime: individuaatsioon, keerustumine ja praktika.

1. TAGASIVAARDE

1.1. Vägi individuaatsiooni sihis

Individaatsiooni sihis on vägi esiteks eristumise ja lõimimise masinavärk. See on kõige üldisem olemasolu tingimus: et miski saaks olemas olla, peab ta ühest küljest eristuma (ülejäänust ja iseendast) ning teisest küljest lõimuma (läbi vaatama mingit ulatust ja kestust). Vägi väljendub selles, kuidas eristuvat lõimitakse ning lõimingut eristatakse.

Kui siit edasi minna, siis võib isendites eristada läbistuvuse/kõrvutuvuse tasandeid, läbivaatust ja keha või tegu, või veel täpsemini väesolu, isendivälja ja käesolu. Iga tasand on eristunud ja lõimitud ning nad erinevad oma elementide läbistuvuse/kõrvutuvuse astme poolest. Väesolus on elemendid üksteist läbistavad, käesolus üksteise suhtes kõrvutuvad. Selles kontekstis seisneb vägi väes- ja käesolu vahelise läbikäimise intensiivsuses ehk selles, kuid võrd mitmekesiselt isend võtab vastu käesolust väljakutseid ning kuid võrd need transformeeruvad üleskutseteks piki läbistuvustasandeid, väesollu, ajendamani uusi ja uutlaadi kättetoomisi.

Seda edasi arendades võib väesolu ja käesolu kohtumispaika nimetada tühikuks või “vaheks” isendis. Väljakutse peatab harilikud liikumised, teeb vahe isendi aega ehk loob “vahe-aja” ning lõhestab isendi ja tema paariliste aluspinna, nende ühismaa, luues “vahe-maa”. Väljakutsest ajendatud üleskutse peale toimuv muundus leiab aset aja-vahe- ja ma-vahe, läbi ajalise ja subjektiivse seesmise diferentsi. Selles kontekstis on vägi ühest küljest kriitiline jõud, mis murrab lahti ajastamise ja ruumistamise vorme ning identiteete ning teisest küljest see teisendus või muundus, mis nõnda vabastatud kohas aset leiab.

1.2. Vägi keerustumise sihis

Keerustumise sihis on vägi alguslik, hakatuslik “diagonaal”, mis maailma tekkides läheb lahku kahte mõõtmesse, ühest küljest kehatasanditeks ja neile vastavateks läbivaatussõõrideks ning teisest küljest oma ja teise kehaks ja läbivaatuseks. Vägi ilmneb siin isendeid endid loova protsessina, mille käigus jõud tõmmatakse kokku, nii et eristub keha ülemine tasand, ning vastavalt läbivaatuses eristatakse sellele ülemise tasandi kokkutõmbele vastav selgem läbivaatuseala, mis eristub ülejäänust, mis hämardub ja implitseerub. Sellesamaga tekib isendite paljus, eristus oma ja teise keha vahel, oma ja teise läbivaatuse vahel (teine saab implitseerituks isendi läbivaatuses). Aredamatele eristustele vastavad uutlaadi lõimingud. See protsess

itereerub, nii et tekib järjest uusi keerukustasandeid. Väe avaldumise lahknenud teljed ilmnevad evolutsiooni ehk keerustumisprotsessi kahes erinevas modaalsuses: üks on “tihenemine” antud keerukustasandil ning teine on hüppeline “nihestumine” uuele keerukustasandile. Esimesel juhul muutub antud keerukustasandi isendi keha keerukamaks, hõlmates endasse rohkem elemente (ehkki see ei pruugi tähendada käitumusliku keerukuse suurenemist), teisel juhul kaks isendit loovutavad osa individuaalsusest, moodustades kõrgema keerukustasandi isendi, eristudes ülejäänust juba sel uuel tasandil.

Vägi väljendub siin esiteks diagonaali kui eristumise ja lõimumise masinavärgi eristamises ja lõimimises, nii et see lahkneb kahele teljele ja moodustab seal uutlaadi, isendlikke, individueerivaid lõiminguid. Ning teiseks selles, kuidas see protsess itereerub, nii et keerustumine läheb edasi (tihenedes ja nihestudes). Keerustumise käigus tekib vägevamaid, võimekamaid, autonoomsemaid isendeid. Nõnda nagu individuaalsiooni puhul ilmnes vägi tühikuna, mille kaudu toimuvad muundumised ja uuenemised, samamoodi ka evolutsioonilises perspektiivis on vägi kui püsiv diagonaal justkui ülevoolav “tühjus”, millest tuuakse kätte keerustuvaid isendeid, ent mis selle käigus ei ammenu.

1.3. Vägi praktika sihis

Praktika sihis märgib vägi seda, kuidas isend hoiab ja kasvatab või pärsib teda ja teisi moodustavat väge. Me tõime selles praktikas välja kaks aspekti: meele-märkus ja armastus. Meele-märkus seisneb liikumises kehatasandite vahele, läbivaatussõõride vahele, see on “samm tagasi”, mis pole tagasiminekuks, vaid hüpe ja absoluutne nihe, millega isend võtab väe kui ülevoolava tühjuse justkui enda sisse, samastudes omaenese eristumisega, eristumisega iseenesest – ja selle poolt võimaldatud uute lõimingutega. Niimoodi isend laseb vael kasvada ja endal muunduda juba seeläbi, et kõrvaldab takistusi ja pärsinguid, mis seda kasvamist ja muundumist piirasid. Sel moel isend hõlbustab üleskutseid, liikumist läbistuvustasandite vahel. Armastus seisneb liikumises enda ja teise keha, enda ja teise läbivaatuse vahele, see on samm tagasi fetišeeritud paarilistest ja ühtlasi väljaastumine fetišeeritud endast ehk “minapildist”, “ma’st”. Sellega saab isend võimeliseks vastu võtma väljakutseid ja neid üleskutseiks transformeerima, mis saavad voolata selles ma-vahes ja aja-vahes. Sellega isend hoolitseb väe enese eest, mis on moodustanud nii tema kui ta paarilised ehk millest johtuvad kõik individuaalsioonid.

Meele-märkuse ja armastuse praktika, mis kõrvaldavad takistusi väe eest ja hoolitsevad väe eest, pikenevad teatavaks arusaamaks ühiselust, ühiskondlikust läbikäimisest, poliitikast. Meele-märkus ja armastus nõuavad seda, et väge hoitaks ja kasvatataks ühiskondlikus läbikäimises omasugustega ja põhimõtteliselt kõikide teiste isenditega. Meele-märkus pikeneb toimimata toimimise ja hoole käsituseks ühiskondlikus läbikäimises, nii et saavad välja tulla isendite eripärad, algatused ja vastavalt tugevneda ja mitmekesistuda nende sidemed, ehk teisisõnu, võimendub ühiskondlik eristumine ja lõimimine, vägi vägevneb. Armastus pikeneb võimude

lahususe ja läbipaistvuse käsituseks, millega luuakse ja hoitakse isenditevahelist vahemaad, eristust ega lasta sel taanduda homogeenseks totaalsuseks.

Praktika üks liik, mis väge hoiab ja kasvatab, on filosoofia kui loomeviis, mis loob maailma kokkutõmbavaid ja liigendavaid mõisteid ning mis käib ümber silmaspeetu, mis pole mõeldav, aga ometi annab mõtlemist – nõnda nagu väesolu pole individuaalne, ent individueerub. Filosoofia käivitub mõtte-vahega, katkestusega mõttevoolus, millisesse vakatusse saab voolata uus ja terav, vahe mõte. Mingi väljakutse, mõistetamatu, absurdse, võimatu juures mõtlemine seiskub, ning kuuldavaks saab teistsugune, vägev kõne olemise enda uuretest. Filosoofial pole eelist teiste loomeviiside suhtes, aga on midagi, mida saab ainult filosoofiliste vahenditega teostada (struktuuris: tekst kui eksplitseeritu – mõisteväli/mõeldu – silmaspeetu).

Niimoodi on väe mõistes tihedalt seotud ontoloogia ja kosmoloogia; sotsioloogia, poliitika ja ökoloogia; individuatsioon ja filosoofia. Need kõik jätkuvad loomuldasa üksteises ja võimendavad üksteist. Toomaks välja väe rikkalikkust ei tohi unarusse jätta ühtki tasandit – ent midagi olulist jääb alati mõtlemata ja ütlemata.

2. EDASIVAADE

“Väes” esitati teatav ontoloogia, isendi, ühiskonna, evolutsiooni ja praktika käsitlus. Töö peamised puudused tulenevad sellisest ülevaatlikkusest, kuivõrd erinevad teemad pole rahuldaval määral välja arendatud. Kui selline väljaarendamine tegelikkuses läbi viia, siis võib ühtlasi selguda, et tuleb modifitseerida või hoopis kõrvale jätta käsitlusi, milleni praeguses tekstis jõuti. Teisest küljest aga joonistuks sellise eriuuringute edasiarendamise käigus võib-olla täpsemini välja ka väe mõiste, mis praeguses seisus võib vahel mattuda (ebapiisavate) üksikuuringute alla. Leht kasvab keskelt, korruga (üle)üldisemaks ja üksikasjalikumaks. Järgnevalt püüan kokkuvõtlikult kaardistada mõningaid aspekte, mis võiksid käesolevas käsitluses olulised ja tähtsad olla, ning – edasivaatavas sihis – millised võiksid olla nendega seotud edasiarendused.

2.1. Edasivaade individuatsiooni ja keerustumise sihis

Isendi ja individuatsioonikäsitluse üks oluline eesmärk oli kirjeldusse sisse tuua isendi enesekohasus, isedus. Selle sihiks on vaadelda isendeid nende endi vaatepunktist ehk Shao Yong'i 邵雍 (1012-1077) sõnutsi “kasutada asju [= isendeid], et vaadelda asju [= isendeid]” (*yǐwùguānwù* (以物觀物), mitte vaadelda neid minu, s.t inimese vaatepunktist (*bùyǐwǒguānwù* 不以我觀物)¹⁶¹. Siis kaob ära küsimus, kust mõningaile olendeile tuleb teadvus. Teadvus pole midagi muud kui

¹⁶¹ Vt “Valitsevad põhimõtted maailmakorralduses”, 1. osa “Asjadevaatluse sisepeatükid” (*Huángjí jīngshì shū, Guānwù nèipiān* 《皇極經世書·觀物內篇》), 12. peatükk (Shao 2013).

alati juba olemasoleva enesekohasuse või iseduse laialivoltimine (nii et eristub rohkemaid “läbivaatussõõre”). Ja teadvusetus pole muud kui teatava enesekohasuse vormi kokkupakkimine, nii et jääb *teistsugune* teadvus või enesekohasus. Teadvuse tekkimise küsimus (absoluutses mõttes) kaob ära, või saab seotud teatava enesekohasuse vormiga teiste seas. Enesekohasus (ehk “läbivaatus”) on alati juba olemas. Selle asemel kerkivad üles uued küsimused, mis puudutavad eeskätt selle enesekohasuse (ehk “läbivaatuse”) teisenemisi. Kõige lihtsam näib olevat uurida neid koos kehakujude teisenemistega (kuivõrd enesekohasus on mingisuguse keha enesekohasus ehk endalepööratus). Keha on teatavate protsesside ehk jõudude kogum ning keha kitsas mõttes rõhutab selle kogumi sisemist artikuleeritust, eristatust, eristumist (mis on ühtlasi eristumine oma ümbrusest); samas kui enesekohasus ehk läbivaatus rõhutab selle kogumi lõimitust, eneselepööratust.

Keha ja läbivaatuse muundumise ja keerustumise mõningaid vorme me uurisime 5. peatükis “Kujunemine”, aga see tahaks üksikasjalikumat ja põhjalikumat esitust. Selle teostamine annaks üldise ajaloo, loo ajast ja ruumist, aja ja ruumi enese konkreetsest ajaloolisest kujunemisest. Selline käsitlus erineb teaduslikust-esiküljelisest käsitlusest selle poolest, et siia on sisse toodud isekülg, isedus, enesekohasus, läbivaatus. Tavalised evolutsioonikirjeldused kalduvad eelistama füüsikat, nii et reaalselt uudsust genereeritaks võib-olla üksnes selles ajavahemikus, mis kosmoloogiliselt kulus nelja fundamentaaljõu eristumiseks, ülejäänud aga on “*more of the same*”. Või tegelikult võib isegi kahelda nende nelja jõu eristumisprotsessi uuenduslikkuses, kuna just nimelt on näidatud, kuidas vähemasti kolm neist on taandatud samale, ühele, ühetaolisele. Niimoodi me ei saa ajalugu tugevas mõttes, kus ajal oleks reaalne uudsust genereeriv roll, vaid aja kulg on siin homogeenne. Tõsi küll, aja käigus tekib keerukamaid isendeid, aga kõik nad on põhimõtteliselt eelnevast väljaarvutatavad “kui vaid meie mõistus oleks piisavalt arenenud”.

Siinses töös visandatud ja edasist üksikasjalikumat esitust ootav kujunemislugu aga tahab rääkida ajaloo, kus aeg on reaalne, s.t heterogeenne ja heterogeniseeriv, uudsust ja mitmekesisust genereeriv. Seda me ei saa teha teisiti, kui oma käsitluse isendi isekülge sisse tuues, sest esiküljel pole meil iial tõelist heterogeensust, loomuserinevusi, ehtsat uudsust, vaid ainult ühetaolised ja üksteiseks teisendatavad (üksteisest välja arvutatavad) vahekorrad. Meie käsitluse eesmärgiks pole muidugi nende vahekordade eitamine, vaid üksnes perspektiivi seadmine, “ajastamine”, vaatlemine “isendite endi vaatepunktist”. Lisaks esiküljelistele põhjustele on iseküljelised põhjendused. Sellise käsitluse teeb raskeks see, et see seab uurijale kõrgeid nõudmisi: esiteks tuleb kujutluses astuda teise isendi vaatepunkti ning teiseks tuleb tegeleda sellega, et iga kujunemistasandi isendid erinevad loomu poolest teistest (ja põhimõtteliselt kehtib see ka iga kujunemistasandi sees – aga see nõuab juba teise resolutsiooniga käsitlust ja teisi rõhuasetusi). Juba “isend” ise tähendab igal juhul erinevat asja: meile harjumuspärased selgepiirilised isendid on üldise ajaloo *tulemuseks*, samas kui selle ajaloo alguses (või kehatasandite põhja suunas) on isendid sulanduvad, läbipõimitumad, vähem piiritletud. Nii et pole

etteantud kõrvutuvaid, diskreetseid isendeid, kelle vaatepunkti ma saaksin võtta, vaid isendi iseseisvuse ja eristatavuse määr on iga kord küsimuse all. Igal tasandil luuakse hoopis isesuguseid ajastamise ja ruumistamise viise. Selline üldine ajalugu võiks anda meile teistsuguse arusaama asjadest, ajast ja oma kohast maailmas.

2.2. Edasivaade ühispraktika sihis

Üks oluline edasiarendatav koht puudutab ühiskonda ja poliitikat. Neid väe terminites mõteldes on küsimus selles, milliseid eristumise ja lõimimise kollektiivseid süsteeme me moodustame. Sealjuures võib vägi kui eristumine ja lõimimine ise olla orientiiriks ühiskondlikule aktivismile ja poliitilistele programmidele. See orientiir aga toimib põhimõtteliselt teistmoodi kui aktivismi ja programmide orientiirid tavaliselt (ehkki need on ühel või teisel moel suhestatavad väe-lise orientiiriga). Tavalised orientiirid ja pidepunktid toimivad alustena, vundamendina. Seevastu vägi kui eristumine ja lõimimine on just nimelt alusetus ehk see, kuidas kõiki aluseid ja vundamente lammutatakse ja uuel moel üles ehitatakse. Ehk alusetus ise saab siin "aluseks". See ei tähenda sugugi, et ühiskondlik toimimine oleks suvaline – ei, siin on väga konkreetsed orientiirid, ainult et nende kuju ei saa *ette teada*, vaid neid saab üksnes protsessi enese käigus tuvastada. Need igal hetkel omandavad täiesti konkreetse kuju, aga see kuju pole ette teada, välja arvutatav ega ette ennustatav.

Konservatiivid vaatavad sellist alusetut väge, näevad selle lakkamatut uuenemist, ja ütlevad, et see tähendab kaost, langust, allakäiku, vana ja väärtusliku ennatlikku kõrvaleheitmist, intensiivsuse kahanemist, pingepotentsiaalide nivelleerumist, mis justkui torpedeerib väelist keerustumisprotsessi, kus rohmakamate eristuste asemele peaksid tulema peenemad. Tegelikult aga ongi intensiivses eristumises ja lõimimises mälu, pärimuse, "vana" roll väga tähtis, sest ainult selle taustalt ja selle varal saab tekkida midagi uut, on võimalik eristumine (vrd. 2. peatükk). Kuid püüdlus pärimust üleni konserveerida, s.t muuta kogu ühiskondlik elu mingi varasema ajalooetapi lõputuks kordamiseks, on vastuolus ajalise kulgemise enesega ja töötab tegelikult iseendale vastu. Kõik jäik laguneb ja hukkub. Püüdes elu üleni konserveerida, laguneb selline eluvorm üleni.

Liberaalid, nähes alusetus väes sellist mälu ja pärimuse tähtsat rolli, ütlevad, et siin pole piisavalt uuendust, muutumist, radikaalsust, ning et see jääb liiga konformistlikuks, muganduslikuks. Igal ajahetkel peab justkui arvestama varasemaga, nii et igasugune algatusjõud ja uuenduslikkus sumbuvad lõputusse viljatusse diskussiooni. Põrselt aga ongi vägi just nimelt uuenduse genereerija ning kogu pärimuse ja mälu mõte seisneb selles erinevuses ja uues, mis tema pinnalt tekitatakse. Vägi just nimelt annab aluse ka revolutsioonideks, aga püüd uuenemist,

muutumist kunstlikult kiirendada võib kergesti muutuda kontraproduktiivseks¹⁶², iseendale vastutöötavaks: kui kaob mälu ja pärimus, siis ei looda mitte veel suuremat uudsust, vaid korratakse üha monotoonsemalt vana. Väe vabaks avaldumiseks on vajalik pärimuslik ja ajaline lõimimine, mis toimib tõukepinnana.

Vägev ühiskond pole see, kus kõik ära lammutatakse, ega ka see, kus kõike säilitatakse, vaid see, kus lõimimine ja eristumine toidavad ja võimendavad teineteist. Niimoodi saaks välja arendada poliitilise programmi, mis jääb konservatiivsuse ja liberaalsuse vahele või õigemini, jääb siia poole nende eristust. See oleks ehtne “tsentralism” ja keskendus, kus aluseks ei võeta mingisugune “möödukas” programm, millega püütaks säilitada end “äärmuste” vahele, vaid kus aluseks on alusetus, vägi, eristumine ja lõimimine ise. See on alati nihkuv kese, millel pole üht püsivat punkti (või teisipidi võib teda ainsana paigalolevaks pidada, samas kui kõik muu selle ümber nihkub). Ja võib arvata, et see nihkumine pole pidevuslik – et konservatiivsuse ja liberaalsuse, parem- ja vasakpoolsuse jne. vahel ei saa leida aritmeetilist “keset”, mis pidevuslikult liiguks kord ühele, kord teisele poole (või võib-olla püsiks paigal), vaid see hüppab üleminekuta siia-sinna, eristumise ja lõimimise mitmesuguste tasandite ja mitmesuguste aspektide koostoimes, võides osutada konservatiivsemaks konservatiividest ja liberaalsemaks liberaalidest.

Just sedasorti “keskmise” poliitikat võiks pidada ka kõige radikaalsemaks, äärmuslikumaks, sest kõigil vanamoodsatel radikalismidel ja äärmuslustel on mingi vorm, kuju ja alus. Seetõttu pole nad kunagi piisavalt radikaalsed, vaid on ära määratud selle vormi, kuju ja alusega, mida nad reprodutseerivad (olgu selleks vormiks kasvõi vormisthoidumine, voluntaristlik unistus täielikust endaasetusest ja endaloomest). Väe-poliitikal aga puudub alus (ja ühineb selle poolest antifundatsionalistliku poliitikaga) ning tema ainsaks orientiiriks on vägi ise, kui eristumine ja lõimimine – mille esinemiskujusid saab protsessi käigus tuvastada, aga mida ei saa ette paika panna ega tagantjärele eeskujuks seada (sest mis oli vägev ühel ajal, ei pruugi seda olla teisel).

Sellist edasiarendust võib pidada vajalikuks nii sise- kui ka välispoliitikates. Eks räägita riikide sees vajadusest leida või hoida “identiteeti”, põlistada väärtusi või teostada reforme jne. Küsimus on aga selles, mille alusel tuleks tuvastada head identiteeti või poliitilisi otsusi langetada – kas mingi konservatiivse väärtusteloendi alusel (aga kuna neid on mitmeid erinevaid, siis millisel neist?) või siis liberaalse uutmissunni alusel (aga mida ja milleks me õigupoolest uuendame?). Nüüd väeline, alusetu poliitika tähendaks mõõnmist, et sellises aluses ei olegi võimalik ega ka vajalik lõplikult kokku leppida, vaid et erinevad kalduvused (milles võib-olla mõnes rõhutatakse rohkem lõimimist ja pärimust ning teises rohkem eristumist ja uuendust) ei saa iial jõuda täiuslikku, aksiomatiseeritud tasakaalu. Selle mõõnduse

¹⁶² See on nagu Mengzi’st pärit tuntud lugu (2A.2, vt. Mengzi 2013) sellest, kuidas mees püüdis orast kiiremini kasvama panna, sikutades kõrsi, ent sellega tõmbas ta nad juurtest lahti ja taimed närtsisid. 拔苗助長。

tegemine võiks omakorda osutada möödapääsmatule vajadusele pidada dialoogi teise poolega, oma “vastasega”, kelles kehastuvad kalduvused, mille sinu pool on võib-olla unarusse jätnud, või igatahes, et poliitilise välja moodustavad kõik selles leiduvad kalduvused, millest ühtki ei saa välja lõigata.

Veelgi ilmsemalt (puust ette ja punaseks ehk pommiga pähe ja verest punaseks) tuleb väepoliitika-edasiarenduse tarvidus ilmsiks välispoliitikas, kus on aina ilmsem, et riigid ei saa suhelda üksteisega ühelt aluselt, ehkki endiselt pole kadunud püüded sõnastada alust enda terminites (olgu selleks šariaat, inimõiguste deklaratsiooni paar esimest punkti, inimõiguste deklaratsiooni tagumised punktid või veel midagi muud). Sellises “multipolaarses” maailmas on hädavajalik tunnustada ühismõõdutust, või õigemini seda, et ainus ühine mõõt ongi mõõdutust, ainus ühine alus on alusetus. Ei saa eeldada, et teine tuleb sinu alusele. Ning see ei tähenda otsustamatust, orientiiride puudumist ega välispoliitilist nõrkust. Esmapilgul võib tunduda, et sellel, kes keeldub teise alusele astumast ja ka alusetust tunnustamast, on tugevamad trumbid kui alusetul väediplomaadil. Ometi on see aluse jõud illusoorne, see jõud on nõrk. Alusetu diplomaat on temaga võrreldes eelispositsioonil, sest tal on üks mõõde rohkem (ta asub äärmisel pinnal, “sünni ja surma pinnal”, väesolus, mis jõuab kätte läbi “vahe”: aja-vahe, Ma-vahe). Selle varal saab ta olla kaval, kavalam kui see, kes jäigalt alusel seisab. Alusetu väediplomaatia on ka ainus jätkusuutlik – sest kõik vormid hävivad ja alused muutuvad ja moonduvad; ainsana püsib vägi kui muutumise printsiip, eristumine ja lõimimine. Selle varal saab olla paindlik, elus. Ning ehtne dialoog ja diskussioon saab ka rahvusvahelise poliitika tasandil toimuda vaid alusetul alusel. See ei tähenda lepete, lepingute, inimõiguste deklaratsiooni ja muu säärase kõrvaleheitmist, vaid kõige selle pärimusliku kasutamist muunduseks, vägevnemiseks (ja uute elementide lisamist).

Selle alusetu ümber, selle detsentreeruva tsentri saab inimkond kokku tulla ja möönda kogukondade radikaalset võrdsust väe suhtes. Sealjuures võib selguda, et inimkonna väe pärssimatuks avaldumiseks on tarvis mahendada ebavõrdsusi nii kogukondade sees kui ka nende vahel. See ei vii mitte võrdsuseni, vaid peenemate ebavõrdsusteni ja viimases järgus võrdsustamatu eneseni. Selleks pole võib-olla praegu piisavat stiimulit, aga ehk saabub kunagi olukord, kus osutub hädavajalikuks kogu inimkonna võimete maksimaalne rakendamine – mis nõuaks põhiliste eluvajaduste rahuldandmist ülemaailmselt. Kõik see vajaks üksikasjalikumalt uurimist; väe ühiskondlik-poliitiliste implikatsioonide väljaarendamine tundub igatahes olevat pakiline.

2.3. Edasivaade isendipraktika sihis

Veel üks edasivaate-aspekt, mida ma tahaksin välja tuua, puudutab valdkonda, millel polegi õieti nime või õiget nime. Käesoleva teksti termineis nimetasime seda

vabaks kondamiseks, isendi väenduseks.¹⁶³ Siin on palju rohkem teemasid ja nüansse kui me tekstis käsitleda jõudsime.

Kui me käsitleme väge eristumise-lõimimise mehhanismina läbistuvuse ja kõrvutuvuse teljel, siis võiks see ajendada uutmoodi arusaama isikust ja tema toimimisest, millel võiksid olla järelmid igapäevapraktikatele ja spetsiifilisemalt näiteks haridusele. Keha ja vaimu dualismi on uusajal mitmel moel ületatud (kas nii, et keha ja vaim on konstrueeritud rööpsetena, nagu Spinoza ja Leibnizi puhul, või siis osutades “vaimu” olemuslikule kehastatusele nagu fenomenoloogias, näiteks Merleau-Pontyl, või pidades keha tardunud vaimuks, harjumuseks, nagu Peirce’il või vastastikuseks konstruktsiooniks nagu Ruyeri¹⁶⁴, või veel mõnel muul moel), aga igapäevapraktikates kehtib vana dualism suurel määral edasi. Näiteks mis haridust puudutab¹⁶⁵, siis kohustusliku koolihariduse praktikaid vaadates tundub, et vana metafüüsika elab selles täies jõus edasi. Kas tunniplaan jaotusest – kus üks-kaks tundi (“kehaline kasvatus”, võib-olla ka “tööõpetus”) on pühendatud “kehale” ja kõik ülejäänud “mõistusele” – ei kuma läbi endiselt dualistlik traditsioon, mis lahutab mõistuse ja keha? Nagu ka aristotellik teadmiskäsitlus, mis seab esikohale teoreetilise, diskursiivse, üldise teadmise, alavääristades kehalist ja konkreetset teadmist, mis ometi peaks esimese pinnas olema? Kas koolikorralduses ei kesta edasi 19. sajandi distsiplinaarsed ideaalid, mille eesmärgiks oli toota standartsete teadmistega ametnikke ja töölisi? Käesoleva uurimistöö üks võimalikke edasiarendusi võiks välja kasvada sellest, kui haridusest mõelda väe hoidmise ja kasvatamise sihis ning õpiprotsessi liikumisena läbistuvuse ja kõrvutuvuse vahel, eristamise ja lõimimisenä. Ma oletan, et see tähendaks diferentseeritumat õppimisviisi eagrupiti, kusjuures väiksematel lastel oleks suurem rõhk kehaliste oskuste ja koostöövõime harjutamisel: just sel moel me esmaselt “läbivaatame” olukordi ja ülesandeid ning suudame neid mõtestada, tuvastada selle liigendusi ehk olukorra kättejõudmise jõujooni. Sel juhul võiks ehk vajalikku enesevalitsust saavutada rohkem sisemise ja vähem välise motivatsiooni kaudu (pidades silmas keskendumisraskusi digiajastu lastel). Väe-ontoloogia võiks niimoodi ehk anda tuge pedagoogikateooriatele ning seda oleks võimalik nende sihis edasi arendada.

Väemõtlemisest võiks kasu olla üleüldiselt igapäevapraktikates ning see vajaks samuti edasiarendamist. Tekstis me rääkisime meelega-märgusest ja armastusest ning vabast kondamisest. Armastust, hoolt ja pühendumist on meie pärimuses võrdlemisi põhjalikult käsitletud; meelega-märgusest ja vabast kondamisest on räägitud vähem – seetõttu avasime neid tekstis hiina mõtlejate, eeskätt Zhuangzi kaudu. Need väärisksid veelgi põhjalikumalt käsitlemist (ja see võiks omakorda mõjutada seda,

¹⁶³ Seda laadi väenduse vorme on käsitletud Foucault “enesetehnikatena” antiigis ja kristluses (vt Foucault 1988: 16-49; 2011: 310-354) ning sellega tegeleb Hiina “elutoitmine” (*yāngshēng* 養生) pärimus (vt. nt. Chen Guofu 1997, Chen Wenhua 2006, Jullien 2005).

¹⁶⁴ Vt. vastavalt Spinoza 2002; Leibniz 1903, 1948, 1978; Merleau-Ponty 1945; Peirce 1935: 26 (CP 6.25); Ruyer 1952: 80-94.

¹⁶⁵ Ma räägin eeskätt Eesti haridusest; mõningal määral puudutab see Lääne modernset haridust laiemalt.

kuidas me mõistame armastust/hoolt/pühendumist, sest armastus ilma meelemärkuseteta on pime ja meelemärkus ilma armastuseta on tühi). Isendi väenduse jaoks, väekasvaks on tarvis kõigepealt peatuda, seiskuda, vakatuda, luua pisut tühjust, milles saavad kõlama hakata peenemad nüansid ning milles sulavad üles jämedamad fiksatsioonid ja rohmakamad iidolid. Niimoodi läbistuvusse liikudes kasvab intensiivsus, diapasoon läbistuva ja kõrvutuva vahel. Hiina pärimuses oli sedasorti praktika filosoofia tunnustatud tugi, mõtlus oli osa mõtlemisest: näiteks Mengzi “naasmine” või “enda juurde tagasipöördumine” *fān3 反*¹⁶⁶, Zhuangzi “istuv unustamine” (vt 8.5), Laozi “tahumatu puupakk” (*pǔ 樸*¹⁶⁷) või hilisema aja budistlik “*dhyāna*-istumine” (*zuòchán 坐禪*) või veelgi hilisema aja, Song-ajastu kulgemisõpetlaste “vaikne istumine” (*jìngzuò 靜坐*)¹⁶⁸. Ning teostunud väendus on kerge, vaba (kergus/hõlpsus *yì 易* ja lihtsus *jiǎn 簡* on ühed põhimõisted hiina filosoofia ühes alustekstis, “Muutuste raamatu” kommentaaris “Lisatud ütlused” (*Xìcí 繫辭*, vt Xici 2013a ja 2013b). Seda on ühe põhilise leitmotiivina korratud läbi hiina mõtteloo. Sellest võiks olla abi igapäevapraktikate uurimisel ja vägevdamisel ning see oleks käesoleva uurimistöö üks oluline edasiarendus.

Käesolev uurimistöö keerles “vää” mõiste ümber, käsitledes seda individuatsiooni, keerustumise ja praktikate kaudu ning püüdis näidata ühendusi ontoloogia, üleüldise ajaloo, poliitika ja inimese praktikate vahel. Sellel, kuidas me mõistame iseennast, on järeldused meie ühiskondlikule läbikäimisele ning kätkeb endas juba teatavat ontoloogiat. Nende järelduste ja kätketuste lahtilaotamine võib tulla kasuks uute eluviiside väljaarendamisel (mille poole osutavad tekstis “vabakondlus” ja “vaba kondamine”) ning seoste loomisel erinevate olemisviiside ja olevavaldkondade vahel (vrd. “isendi” mõiste). Vägi ühendab ja eristab ning vägi ei hävi.

¹⁶⁶ Nt: *fān* 14.33; *zifān* 3.2., 8.28; *fānqiū* 3.7, 7.4; *fānshēn*: 7.12, 13.4.

¹⁶⁷ Laozi §§ 15, 19, 28, 32, 37, 57.

¹⁶⁸ Budismivastatus ei seganud konfutsiaanliku kulgemisõpetuse (*daoxue*) sisulisi rajajaid vendasid Cheng’e üle võtmast budistlikku mõtluspraktikat (Cheng 1981: 432, vrd. Selover 2005: 18 ja 51 ning Taylor 1988). Samas aga introspektsiooni peeti vajalikuks juba varajases konfutsiaanluses, vt nt “Keskmine tavaline” §§ 14, 20.7, 20.13, 33 (Konfutsius 2009: 295, 302, 304, 324).

VIITEALLIKAD

1. Tekstiline materjal

- Agamben, Giorgio 2011. *The Kingdom and the Glory*. Stanford: Stanford UP.
- Allik, Jüri; Tulving, Endel 2003. „Ajas rändamine ja kronesteesia“. – *Akadeemia*, 5, lk. 915-937.
- Annist, Aet 2011. *Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskkülas*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Aristotele 2000. *Metafisica. Testo greco a fronte*. Milano: Bompiani.
- Aristotle 2005. *Physics. Books I-IV*, Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Augustinus, Aurelius 2007. *Piitimused*, Tallinn: Logos.
- Badiou, Alain 2008. *Conditions*. London: Continuum.
- Bacon, Francis 2000. *The New Organon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakunin, Mikhail 1971. *Bakunin on Anarchy*. New York: Vintage Books.
- Barbieri, Marcello 2003. *Organic Codes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barbieri, Marcello 2008. “The Mechanisms of Evolution: Natural Selection and Natural Conventions”. – Marcello Barbieri (toim.). *The Codes of Life. The Rules of Macroevolution*. Berlin: Springer, lk. 15-35.
- Barham, Lawrence; Mitchell, Peter 2008. *The First Africans. African Archaeology from the Earliest Toolmakers to Most Recent Foragers*. Cambridge: Cambridge UP.
- Bayly, Biran 2010. “Symmetrical Artefacts, Internal Reward and Language precursors in the Head”. – Andrew Smith jt. (toim). *Evolution of Language*. New Jersey: World Scientific, lk. 19-25.
- Begon, Mike; Townsend, Colin; Harper, John 2006. *Ecology. From Individuals to Ecosystems*. 3rd edition. Cambridge (Mass.): Blackwell Science.
- Bergson, Henri 1959. *Œuvres*. Paris: Puf.
- Bergson, Henri 2005. *Loov evolutsioon*. Tartu: Ilmamaa.
- Bergson, Henri 2006. *Essee teadvuse vahetutest andmetest*. Tartu: Ilmamaa.
- Bergson, Henri 2007. *Aine ja mälu*. Tartu: Ilmamaa.
- Bergson, Henri 2008 (o: 1932). *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris: Puf.
- Bergson, Henri 2009. *Naer*. Tartu: Ilmamaa.
- Billeter, Jean François 2010. *Leçons sur Tchouang-tseu*. Paris: Allia.
- Boutang, Pierre-André 2004. *L'abécédaire de Gilles Deleuze* [DVD]. Paris: Editions Montparnasse.

- Bruni, Luis Emilio 2008. "Gregory Bateson's relevance to current molecular biology". – Jesper Hoffmeyer (toim.) *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*, vol 2., lk. 92-119.
- Canetti, Elias 2000. *Massid ja võim*. Tallinn: Vagabund.
- Canguilhem, Georges 2005 (o: 1966). *Le normal et le pathologique*, Paris: Puf.
- Chen Guofu 1997 = 陳國符: 《中國外丹黃白考》。上海: 上海古籍出版社。
- Chen Wenhua 2006 = 沈文华: 《內丹生命哲學研究》。北京: 東方出版社。
- Cheng 1981 = 程顥, 程頤: 《二程集》。北京: 中華書局。
- Chowdhury, Partha Roy; Samanta, Chhanda; Basu, D.N. 2008 "Search for long lived heaviest nuclei beyond the valley of stability". – *Physical Review*, 77, 04463.
- Clastres, Pierre 1974. *La société contre l'état*, Paris: Minuit.
- Colonna, Frabrice 2007. *Ruyer*. Paris: Les Belles lettres.
- Corballis, Michael 2003. "From Hands to Mouth. The Gestural Origins of Language". – Morten Christiansen ja Simon Kirby (toim.) *Language Evolution*. Oxford: Oxford UP, lk. 201-218.
- Cotterill, Rodney 2001. "Cooperation of the basal ganglia, cerebellum, sensory cerebrum and hippocampus: possible implications for cognition, consciousness, intelligence and creativity". – *Progress in Neurobiology*, 64 (1), lk. 1–33.
- Damasio, Antonio 1999. *The Feeling of What Happens: Body, Emotion and the Making of Consciousness*. London: Vintage.
- Deacon, Terrence 1997. *The Symbolic Species*. New York: Norton.
- Deleuze, Gilles 1968a. *Différence et répétition*. Paris: Puf.
- Deleuze, Gilles 1968b. *Spinoza et le problème de l'expression*. Paris: Minuit.
- Deleuze, Gilles 1978. "Cours de Vincennes 24.01.1978". <http://www.webdeleuze.com/php/texte.php?cle=11&groupe=Spinoza&langue=1> (14.07.2013).
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 1980. *Mille plateaux*. Paris: Minuit.
- Deleuze, Gilles 1981. *Spinoza. Philosophie pratique*. Paris: Minuit.
- Deleuze, Gilles 2008. *Bergsonism*. Tartu: Ilmamaa.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 1980. *Milles plateaux*. Paris: Minuit.
- Deleuze, Gilles; Parnet, Claire 1996. *Dialogues*. Paris: Flammarion.
- Dewey, John 1896. "The Reflex Arc Concept in Psychology". – *Psychological Review*, 3, 357-370.
- Dobres, Marcia-Anne 1995. "Gender and Prehistoric Technology: On the Social Agency of Technical Strategies". – *World Archaeology*, Vol. 27, No. 1, Symbolic Aspects of Early Technologies (juuni), lk. 25-49.

- Eckhart 1989. "Eristamise kõned". – *Töid kristliku müstika alalt. EELK Usuteaduste Instituudi toimetised III*, lk. 78-117.
- Edelman, Gerald; Tonioni, Giulio 2000. *Consciousness. How Matter Becomes Imagination*. New York: Basic Books.
- Emmeche, Claus 2011. "Organism and Body: The Semiotics of Emergent Levels of Life". – Claus Emmeche, Kalevi Kull (toim.). *Towards a Semiotic Biology. Life is the Action of Signs*. London: Imperial College Press, lk. 91-111.
- Engels, Friedrich 1962. *Looduse dialektika*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Fiske, Alan Page 1991. *Structures of Social Life. The Four Elementary Forms of Human Relations*. New York: The Free Press.
- Fiske, Alan Page 1992. "The Four Elementary Forms of Sociality: Framework for a Unified Theory of Social Relations". – *Psychological Review*, 99, lk. 689-723.
- Foucault, Michel 1988. "Technologies of the Self". – Luther H. Martin, Huck Gutman ja Patrick H. Hutton (toim.). *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. Amherst: University of Massachusetts Press, lk. 16-49.
- Foucault, Michel 2011. *Teadmine, võim, subjekt*. Tallinn: Varrak.
- Fraser, Julius Thomas 1982. *The Genesis and Evolution of Time*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Fraser, Julius Thomas 2007. *Time and Time again. Reports from the Boundary of the Universe*. Leiden-Boston: Brill.
- Freud, Sigmund 2000. *Ahistus kultuuris. Sealpool mõnuprintsiipi*. Tallinn: Vagabund.
- Fromm, Jochen 2004. *The Emergence of Complexity*. Kassel: Kassel University Press.
- Gould, Stephen Jay 2007. *Punctuated Equilibrium*. Cambridge (Mass.): Belknap Press of Harvard University.
- Graeber, David 2011. *Debt. The First 5000 Years*. New York: Melville House Printing.
- Greimas, Algirdas; Courtés, Joseph 1993. *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris: Hachette.
- Guanzi 1994 = 《管子白话今译》。滕新才 荣挺进 译注。北京：中国书店出版。
- Han Feizi 1992 = 《韩非子全译》张觉 译注。贵阳：贵州人民出版社。
- Hardt, Michael; Negri, Antonio 2000. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio 2004. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin.
- Heidegger, Martin 1993 [1927]. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Hermann, Eik 2009. "Valmisolek või valmis olek: skeptikute maailmatu maailm". – *Vikerkaar*, 10-11, lk. 93-108.
- Hoffmeyer, Jesper 2002. "Code Duality Revisited". – *S.E.E.D. Journal*, 2(1), lk. 98-117.
- Hoffmeyer, Jesper 2008. *Biosemiotics*. London: Continuum.

- Hoffmeyer, Jesper; Emmeche, Claus 1991. "Code-duality and the semiotics of nature". – Myrdene Anderson and Floyd Merrel (toim.). *On Semiotic Modeling*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, lk. 117-166.
- Huainanzi 1997 = 《新譯淮南子》熊禮匯。臺北：三民書局印行。
- Husserl, Edmund 1991. *Problèmes fondamentaux de la phénoménologie*. Paris: Puf.
- Husserl, Edmund 1993. "Pariisi ettekanded". – *Akadeemia*, 7, lk 1389-1424.
- Husserl, Edmund 2002. *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*. Paris: Puf.
- James, William 1983. *Principles of Psychology*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Lemke, Jay 2000. "Across the Scales of Time: Artifacts, Activities, and Meanings in Ecosocial Systems". – *Mind, Culture, and Activity*, 7(4), lk. 273-290.
- John of Salisbury 1990. *Policraticus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jullien, François 1992. *La propension des choses*. Paris: Seuil.
- Jullien, François 2005. *Nourrir sa vie. À l'écart du bonheur*. Paris: Seuil.
- Jullien, François 2007. *Chemin faisant, connaître la Chine, relancer la philosophie*. Paris: Seuil.
- Jullien, François 2011. *Tõhususe traktaat*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Kalevi Kull, "Semioom: orgaanilised interaktsioonid kui õpitud ja kodeeritud interaktsioonid". – *Schola biotheoretica XXXVII*. Tartu, 2011, lk. 7-10.
- Kangur, Mart *s.d., s.l.* "Selts ja üksindus: kaks kollektiivi". http://www.kirikiri.ee/article.php3?id_article=210 (29.08.2012).
- Kant, Immanuel 1790. *Kritik der Urteilskraft*. <http://www.korpora.org/Kant/aa05/373.html> (11.11.2009)
- Karik, Hergi 2000. *Üldkeemia. Anorgaaniline keemia*. Tallinn: Koolibri
- Kauffman, Stuart 1995. *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity*. New York: Oxford University Press.
- Kierkegaard, Søren 2006. *Surmatõbi*. Tartu: Ilmamaa.
- Knoblich, Günther; Jordan, Jerome Scott 2002. "The Mirror System and Joint Action". – Maxim Stamenov, Vittorio Gallese (toim). *Mirror Neurons and the Evolution of Brain and Language*. Amsterdam: John Benjamins, lk. 115-124.
- Konfutsius 2009. *Vesteid ja vestlusi. Keskmine tavaline. Suur õpetus*. Tartu: Lux Orientis.
- Krull, Hasso 2006. *Loomise mõnu ja kiri*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu.
- Kuriyama, Shigehisa 2002. *The Expressiveness of the Body. The Divergence of Greek and Chinese Medicine*. New York: Zone Books.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago-London: The University of Chicago Press.

- Lakoff, George; Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Lalande, André 2002 [1926]. *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Laozi 1979. "Kulgemise väe raamat". Tõlkinud Linnart Mäll. – "Loomingu" raamatukogu, 27.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1714. *Monadoloogia*. Tõlkinud Andres Luure. <http://et.wikipedia.org/wiki/Monadoloogia> (11.11.2009).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1903. *Opuscules et fragments inédits de Leibniz. Extraits de la bibliothèque royale de Hanovre par Félix Couturat*. Paris: Félix Alcan.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1948. *Textes inédits d'après la bibliothèque provinciale de Hanovre. Publiés et annotés par Gaston Grua*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1978. *Philosophische Schriften. Herausgegeben von K. I. Gerhard*. Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1990. "Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal". Tõlkinud Valdar Parve. – *Akadeemia*, nr 6, lk. 1207–17.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1994. *Système nouveau de la nature et de la communication des substances*. Paris: Flammarion.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1996. *Principes de la Nature et de la Grâce. Monadologie*. Paris: Flammarion.
- Lévi-Strauss, Claude 1949. *Les Structures élémentaires de la parenté*. Paris: PUF.
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Nukker troopika*, Tallinn: Varrak.
- Lévinas, Emmanuel 2012. *Teisiti kui olla ehk teispool olemust*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus..
- Lewis, Frank 1992. *Applied Optimal Control and Estimation; Digital Design and Implementation*. Prentice Hall.
- Liji 2013. <http://ctext.org/liji/zh> (30.07.2013).
- Lipping, Jüri 2012. "Georges Canguilhem: Elu, norm, patoloogia". – *Akadeemia*, nr. 5, lk. 579-601.
- Liu, Zehua 2006. "Establishing the Public Sphere and Abolishing the Private Domain: The Rise of a Doctrine and Its Social Significance in the Spring and Autumn Period." – *Frontiers of History in China*, 1(1), lk 19-46.
- Lotman, Juri 2011. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Luria, Alexander 1968. *The Mind of a Mnemonist*. New York-London: Basic Books.
- Lõhmus, Jaak; Veskimäe, Rein 2003. *Universumi mikromaailm*. Tallinn: Reves grupp.
- Läänemets, Märt 2001. "Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi". – *Akadeemia*, nr 2, lk. 399-430 (1. osa).
- Margulis, Lynn 1981. *Symbiosis in cell evolution*. New York: W.H. Freeman.

- Mark, Noah 1998. "Beyond Individual Differences: Social Differentiation from First Principles". – *American Sociological Review*, vol. 63, nr 3, lk. 309-330.
- Marx, Karl 1845. *Thesen über Feuerbach*. <http://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1845/thesen/thesfeue-or.htm> (13.11.2013).
- Marx, Karl 1953. *Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika*. 1. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Mengzi 1992 = 《朱子四書語類》。上海：上海古籍出版社, lk. 759-962.
- Mengzi 2013. <http://ctext.org/mengzi> (16.10.2013).
- Merleau-Ponty, Maurice 1945. *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard.
- Michod, Richard E. 2011. "Evolutionary Transitions in Individuality: Multicellularity and Sex". – Brett Calcott ja Kim Sterelny (toim.). *Major Transitions in Evolution Revisited*. Cambridge (Mass.)-London: MIT Press, lk 169-197.
- Monticelli, Daniele 2008. *Wholeness and Its Remainers: Theoretical Procedures of Totalization and Detotalization in Semiotics, Philosophy and Politics*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Mozi 2004 = 《墨子直解》水渭松直解。杭州：浙江文艺出版社。
- Nancy, Jean-Luc 1986. *La Communauté désœuvrée*. Paris: Christian Bourgois.
- Nederman, Cary 1988. "A Duty to Kill. John of Salisbury's Theory of Tyrannicide". – *Review of Politics*, 50/3, lk. 365-389.
- Newman, Saul 2001. *From Bakunin to Lacan: Anti-Authoritarianism and the Dislocation of Power*, Lanham: Lexington.
- Nienstedt, Walter; Hänninen, Osmo; Arstila, Antti; Björkqvist, Stig-Eyrik 2005. *Inimese füsioloogia ja anatoomia*. Tallinn: Medicina.
- Nietzsche, Friedrich 1988. *Kritische Studienausgabe*. 1. Band, Berlin: De Gruyter.
- Nietzsche, Friedrich 1996. *On the Genealogy of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
- Näpinen, Leo; Mürsepp, Peeter 2002. "The concept of chaos in contemporary science: on Jean Bricmont's critique of Ilya Prigogine's ideas". – *Foundations of Science*, 7, lk. 465-479.
- Ott, Margus 2004. "Verso una linguistica attiva". – Marge Käsper (toim.). *L'image en questions. Procédures de mise en texte*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk. 99-130.
- Ott, Margus 2005. "Neli osutust. Lausungist lausumise poole ja edasi." – Daniele Monticelli, Renate Pajusalu ja Anu Treikelder (toim.). *Lausungist lausumiseni ja vastupidi. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk. 495-502.
- Ott, Margus 2007. "Kaks kommunikatsioonisuunda ja -viisi pärisolendite kujunemises". – Silver Rattasepp ja Tiit Maran (toim) 2007. *Schola biogtheoretica XXXIII. Kommunikatsiooni teooria*. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, lk. 11-25.
- Ott, Margus 2009. "Henri-Louis Bergson". – Epp Annus (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tartu-Tallinn: Tartu Ülikooli kirjastus, lk. 85-105
- Ott, Margus 2010. "Pilk". – *Acta semiotica Estica*, 7, lk. 271-281.

- Ott, Margus 2011a. "Olenditeooria". – *Studia Philosophica Estonica*, 4.1, lk. 1-19.
- Ott, Margus 2011b. "Talgud ja vaaraod". – *Sirp*, 04.08.
- Ott, Margus 2011c. "François Jullien Euroopa ja Hiina vahel". – François Jullien. *Tõhususe traktaat*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, lk. 287-328.
- Ott, Margus; Allik, Alari 2010. "Practicing time". – J. Heisig, R. Raud (eds.), *Classical Japanese Philosophy*, Nanzan Institute for Religion and Culture, Nagoya, lk. 148-174.
- Peirce, Charles Sanders 1935. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge, Mass: Harvard University Press. Vol. 6.
- Platon 2003. *Teosed*. Tartu: Ilmamaa.
- Ploompuu, Tõnu 1998. "Elu esimesed aastamiljardid: ökoloogilised kriisid ja revolutsioonid". – *Schola biotheoretica XXIV. Ontogenees ja filogenees*. Tartu, Sulemees, lk. 16-26.
- Rancière, Jacques 2010. *Dissensus*. Continuum.
- Reynolds, Peter C. 1994. The Complementary theory of language and tool use. – Kathleen R. Gibson ja Tim Ingold (toim). *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 407-428.
- Roebroeks, Wil 2010. "The Silence of the Stones: On the Archaeological Record for (Neandertal) Language". – Andrew Smith jt. (toim). *Evolution of Language*. New Jersey: World Scientific, lk. 254-262.
- Rousseau, Jean-Jacques 1817. *Œuvres*. 4. kd. Paris.
- Ruyer, Raymond 1940. "L'individualité". – *Revue de métaphysique et de morale*, 47/1, lk. 286-304.
- Ruyer, Raymond 1946. *Éléments de psycho-biologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ruyer, Raymond 1948. "Le domaine naturel du trans-spatial". – *Bulletin de la Société française de la philosophie*, 42, nr 1-2, juuli-september, lk 133-167.
- Ruyer, Raymond 1949. "Le mystère de la mémoire d'après F. Ellenberger." – *Revue philosophique de la France et de l'Étranger*, 139, lk. 72-79.
- Ruyer, Raymond 1950. *La conscience et le corps*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ruyer, Raymond 1952. *Néo-finalisme*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ruyer, Raymond 1956. "Le relief axiologique et le sentiment de la profondeur". – *Revue de métaphysique et de morale*, 1-4, lk. 242-258.
- Ruyer, Raymond 1958. *La genèse des formes vivantes*. Paris: Flammarion.
- Ruyer, Raymond 1964. *L'animal, l'homme, la fonction symbolique*. Paris: Gallimard.
- Sacks, Oliver 1995. *An Anthropologist on Mars*. London: Picador.
- Sagan (Margulis), Lynn 1967. "On the origin of mitosing cells." – *Journal of Theoretical Biology*, 14: 225-274

- Sartre, Jean-Paul 1943. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard.
- Selover, Thomas 2005. *Hsieh Liang-tso and the Analects of Confucius*. New York: Oxford University Press.
- Semaw, Sileshi 2000. "The World's Oldest Stone Artefacts from Gona, Ethiopia: Their Implications for Understanding Stone Technology and Patterns of Human Evolution Between 2.6–1.5 Million Years Ago". – *Journal of Archaeological Science*, 27, lk. 1197–1214.
- Semaw, Sileshi jt. 1997. "2.5 million-year-old Stone Tools from Gona, Ethiopia". – *Nature*, vol 385, lk. 333-336.
- Shao, Yong 2013. 皇極經世書. <http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=635357> (16.10.2013).
- Simondon, Gilbert 1958. *Du mode d'existence des objets techniques*. Paris: Aubier.
- Simondon, Gilbert 1989. *Individuation psychique et collective*. Paris: Aubier.
- Spinoza, Baruch 1999. *Éthique. Bilingue latin/grec-français*. Paris: Seuil.
- Spinoza, Baruch 2002. *Complete Works*. Tr by Samuel Shirley. Indianapolis-Cambridge: Hackett.
- Stamenov, Maxim; Gallese, Vittorio (toim) 2002. *Mirror Neurons and the Evolution of Brain and Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Stanislavski, Konstantin 1955. *Näitleja töö endaga*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Stirner, Max 1995 (o: 1844). *The Ego and Its Own*, Cambridge: Cambridge UP.
- Zenkevitsš 1981. *Loomade elu. Selgrootud I*. Tallinn: Valgus.
- Zhuangzi 1986 (o: 1947) = 《莊子引得》。上海：上海古籍出版社。
- Tainter, Joseph 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge UP.
- Tarde, Gabriel 1999a. *L'opposition universelle*. Paris: Synthélabo.
- Tarde, Gabriel 1999b. *Les lois sociales*. Paris: Synthélabo.
- Taylor, Rodney 1988. *The Confucian Way of Contemplation: Okada Takehiko and the Tradition of Quiet Sitting*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- Toth, Nicholas; Schick, Kathy 1993. "Early stone industries and inferences regarding language and cognition". – Kathleen R. Gibson ja Tim Ingold (toim.). *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge UP, lk. 346-362.
- Toynbee, Arnold 2003. *Uurimus ajaloost*. Tartu: Ilmamaa.
- Uexküll, Jakob von 1992. The worlds of animals and men. – *Semiotica*, vol 89-4, lk. 319-391.
- Uexküll, Jakob von 2012. *Omailmad*. Tartu: Ilmamaa.
- Uexküll, Thure von 1982. "Glossary". – *Semiotica*, vol 42-1, lk. 83-87.

Vainik, Ene 2002. "Millest on tehtud eestlaste emotsioonisõnavara?" – *Keel ja kirjandus*, nr. 8, lk. 539-550.

Vembuvana. Jänes. *Winnebago lood* 2004. Tõlkinud Hasso Krull. Tallinn: "Loomingu" raamatukogu, nr. 33-35.

Viik, Riho s.d. "Regulatsioonitüüpide kvalitatiivne genes (mudelnäited)". Käsikiri.

Wumenguan 2013 (Taisho 48n2005 p0293b11-14). http://www.cbeta.org/result/normal/T48/2005_001.htm (30.07.2013).

Xici 2013a. <http://ctext.org/book-of-changes/xi-ci-shang> (21.10.2013).

Xici 2013b. <http://ctext.org/book-of-changes/xi-ci-xia> (21.10.2013).

2. Joonised

4.1. Fraser, Julius Thomas 1982. *The Genesis and Evolution of Time*. Amherst: University of Massachusetts Press, lk. 47.

4.2. *Tartaric Acid* 2014. http://en.wikipedia.org/wiki/Tartaric_acid (02.03.2014).

5.1. *Elementary Particle* 2014. http://en.wikipedia.org/wiki/Elementary_particle (01.03.2014).

5.2. Strassler, Matt 2011. http://profmattstrassler.com/tag/top_quarks/ (01.03.2014).

5.3. *Sinusoidal Plane-Wave Solutions* 2013. http://en.wikipedia.org/wiki/Sinusoidal_plane-wave_solutions_of_the_electromagnetic_wave_equation (01.03.2014).

5.4. *Dihedral Angle* 2014. http://www.absoluteastronomy.com/topics/Dihedral_angle (01.03.2014).

5.5. *Chemical Bonds* 2013. <http://anatomyandphysiology.com/chemical-bonds/> (01.03.2014).

5.6. *Atomic Orbital* 2014. http://en.wikipedia.org/wiki/Atomic_orbital (01.03.2014).

5.7. *Covalent Bonds* 2014. http://en.wikibooks.org/wiki/General_Chemistry/Covalent_bonds (01.03.2014).

5.8. Cooper, Melanie; Klymkowsky, Michael 2013. <http://besocratic.colorado.edu/CLUE-Chemistry/chapters/chapter4txt-3.html> (01.03.2014).

5.9. *Delta Bond* 2014. http://en.wikipedia.org/wiki/Delta_bond (01.03.2014).

5.10. Barham, Lawrence; Mitchell, Peter 2008. *The First Africans. African Archaeology from the Earliest Toolmakers to Most Recent Foragers*. Cambridge: Cambridge UP, lk. 113.

5.11. Semaw, Sileshi jt. 1997. "2.5 million-year-old Stone Tools from Gona, Ethiopia". – *Nature*, vol 385, lk. 336.

5.12. *Seibutsushi* 2014. <http://www.seibutsushi.net/blog/2010/07/000988.html> (01.03.2014).

SUMMARY

As a preliminary remark I must note that as philosophical thinking involves the creation of concepts, and as the text to be summarized is written in Estonian, then necessarily an English summary would involve important transformations, displacements and occasionally also some lengthy explanations and cumbersome terms.

The title of my thesis could be translated as „Potency“. The Estonian equivalent (*vägi*) has no precise and commonly accepted contemporary usage neither in science nor in philosophy and my intention is to create it as a philosophical concept. The potency concerns both the being of an individual and the evolutionary complexifications of individuals themselves. It also rises the question, how to maintain and enhance the potency. The terms given in the subtitle “Individualization, Complexification, and Practice” indicate the three main themes of the thesis.

Before entering into the main part of the thesis, I present some considerations on the philosophical method in the Introduction. I distinguish between philosophy as practice and as tradition. In case of philosophy as practice (second section of the Introduction) I first place thinking in an evolutionary perspective, and then I put philosophy in the context of other creative activities like science, art, politics, sports. Philosophy can be seen as an endeavor to express and put into communication realities that used to be separated. This is achieved in an interpenetrating distance of thought. I distinguish three levels: the interpenetration of thought (*silmaspeetu*), concepts, and the juxtaposed level of a text or a speech. Philosophical concepts appear here as condensations, not representations, of reality. In case of tradition I touch upon the importance of tradition as the “humus” for thought. I also consider the question of different philosophical traditions (third section of the Introduction). Even today very often “philosophy” is implicitly taken as synonymous with the Western tradition of thought. I suggest that turning to other traditions can have a positive effect both critically (to question evidences of our tradition which we otherwise can’t see) and as a stimulus for new thought (see Jullien 2007, Ott 2011c). While in the introduction it is stated thematically, in the last two chapters I do it performatively, borrowing some ideas and descriptions from another (viz. Chinese) tradition.

In the main part of the text I first consider the being of an individual (first chapter „Individual“). The Estonian term I use for the individual – *isend* – is not the most common term for translating the word „individual“ (instead a loan word, *indiviid*, is used). I choose the uncommon word in order to establish a cluster of concepts that would be different from the philosophical tradition that thinks in terms of individuals, particulars, universals and other related terms.

Bearing this in mind, it is important to pay attention to two sides of the individual-*isend*, its „front-side“ (*esikülg*) and „self-side“ (*isekülg*). The „front-side“ is

characterized by the juxtaposition of elements (they are one next to another, one outside of another) and „self-side“ is characterized by their interpenetration (the elements interpenetrate each other, are inside one another). These two represent also the tasks for the individual being to enhance its potency: on the one hand, the question is how to create the juxtaposition of parts and processes (e.g. how the different parts of an embryo differentiate themselves during the embryogenesis) but on the other hand, how to integrate them and make them interpenetrate each other (so that the individual is immediately present in all of them). In other words, the potency proceeds by differentiation and integration. We call „surview“¹⁶⁹ the fact that the individual integrates its parts and processes and is immediately present in them.

Interpenetration characterizes the virtuality (or “being-in-potency”, *väesolu*) of the individual and juxtaposition its actuality (or “being-at-hand”, *käesolu*). The existence and activity of an individual can be characterized as a movement between virtuality and actuality, between interpenetration and juxtaposition. The individual is characterized by a certain „phase space“ that contains its possible ways of affecting and being affected and that make up its „individuation field“ by which it actualizes the virtual and the interpenetrating. This means that the individual approaches the virtual and the interpenetration from a certain perspective, from a certain point of view, namely from its individuation field, and actualizes it into the juxtaposing level – that is, a certain characteristic body is formed (and certain equally characteristic interactions with the environment are inscribed into the body). Conversely, that which is actualized and that which is encountered on the „front-side“, have an effect on the actualization process (they call it out and serve as a challenge, *väljakutse*) and modify the individual’s virtual or interpenetrating side (they call it up and serve as an appeal, *üleskutse*). In such a way, the virtual and the actual together form a feedback loop on the individuation field.

We extend this description to all of the individuation processes. In this sense we can speak of an „individual“ on all the levels of complexity¹⁷⁰: on human, biological, molecular, atomic, subatomic levels. They are all characterized by a certain complex of forces and by the surview of these forces. In this sense a certain „self-relation“ characterizes even the most simple units of organization, for instance, photons or electrons.

Individuality is best expressed in time, and in the second chapter „Time“ we approach the individual through the question of time and temporality. We distinguish three aspects of temporality. First, duration, that is characterized by

¹⁶⁹ “Surview” is the term by which has been translated Raymond Ruyer’s notion *survol* (as cited in Deleuze’s and Guattari’s “What Is Philosophy?”). The Estonian term *läbivaatus* was coined at the model of Ruyer’s *survol*. Note that the Estonian term literally means “looking through” or “inter-looking”, that is related to the “interpenetration” or *läbistuvus*.

¹⁷⁰ It should be noted that the Estonian term I use for “individual” normally denotes individuals that are living beings.

novelty and differentiation, and on the other hand by the integration of its products. Secondly, the whole of past and future, that form the basis of duration and where we deal with another form of differentiation and integration: differentiation of several degrees of contraction or relaxation of that whole, and integration of these degrees. Thirdly, „interval“ (*vahe-aeg*) and „time-gap“ (*aja-vahe*) that designate the pure nexus of time that brings together and holds apart the durations and the time-wholes of past/future. We relate these two aspects of time-nexus with two practices or attitudes, mindfulness and love/care/dedication. These practices mind the interval and keep void the gap, thus augmenting the plasticity or power of the individual. We come back to this theme in the last chapter „Free roaming“.

From the third chapter „Sequences“ through fourth and fifth chapter we turn our attention from the being of an individual or individuation towards the complexification of individuals. We start from four aspects of an individual: front-side and self-side, force and surview, and we form four sequences that relate to (1) body-layers, (2) circles of surview, (3) own body and other's body, and (4) self-surview and other-surview. When we make a sequence of individuals of varying complexity, then they are first distinguished by the number of body layers that are comprised under their surview (layers such as elementary particle – nucleon – nucleus – atom – molecule – cell – ...). If we move back in evolutionary time, we find very simple creatures whose „body“ is the primary contraction of force (the so-called „elementary particles“). The more layers of forces are contracted or, which is the same, the more body layers the individual possesses, the more distinctly is the individual's body separated from other individuals. The surview is the self-relation of a certain contraction of force, and every leap in such contractions (represented by distinct body layers) corresponds to a distinction in circles of surview, so that one part is suppressed or foreclosed as the „marginal“ surview, forming an obscure halo, and the other part is brought into the light as the „nuclear“ and clear surview. And correspondingly in case of more complex individuals also self-surview is thus more distinctly separated from other-surview.

The sequences form two axes: a „horizontal“ one according to self/other relation and a „vertical“ one according to body layers and surview-circles. In the second part of the third chapter I prolong these sequences towards the beginning – *before* the individual contractions or solidifications of force and the corresponding restrictions of surview. In the beginning itself, or in the Potency, there would be a single „diagonal“ axis that is split into two when the world begins and the individuals are formed by contraction/suppression. The Potency as the diagonal of differentiation and integration, Force and Surview, forms the individuals as contractions of this Force and limitations of this Surview.

In the fourth chapter „Nature“ I present some general aspects of complexification. The Forces are contracted into bodies and the Surview is limited into self-surviews. The natural complexification means the differentiation of integration and integration of differentiation, which gives rise to two modalities of evolution, continuous densification on one level and discontinuous leaps from one level to

another. The emergent level involves the sieving of lower-level events: on the higher body level / in the nuclear surviue a great number of lower-level events are contracted, so that they generally do not cause a change (do not “make difference”) as single events, but as a group. This kind of distancing of the higher level measures also the growing autonomy and self-regulation of the individual. Also I describe the modalities of interaction between an individual and its counterparts, and their meaning as enhancing or diminishing of the individual’s force, as joy or sadness.

In the fifth chapter „Formation“ I deal with the concrete empirical history of evolution through individuals of various complexities, from the simplest ones up to the most complex ones – the last leap of complexity described in this chapter is the evolution of human beings. In Uexküll’s vein I conceive of this story as a „stroll through life-worlds (*Umwelten*) of individuals“. In ordinary descriptions of general evolution only the front-side of the individuals is paid attention to (the growth of hierarchical body-levels); in contrast, I try to describe also how the world would look like or feel like to those individuals themselves, i.e. what are their “life-worlds”. For science it doesn’t make much difference, but I hope it could give a more lively picture of the evolution, when we imagine all of the individuals – including the most simple ones – as having both front-side and self-side. A good description of evolution should describe both continuity (all individuals are the manifestations of Potency as differentiation-integration), as well as discontinuities (on every level of complexity there are individuals with radically new ways of temporalization and spatialization). The meaning of this hisstory is that we should place ourselves into the very process of evolution, where we cannot deduce the next level of complexity from the previous one – or if we do deduce, then it is only a fictional and anthropomorphic *post factum* knowledge.

In the sixth chapter „Shift” our attention shifts to the third large theme of our investigation, viz. practice. It does not denote simply a leap in complexity as in the previous description of evolutionary process, but a more radical change, where the individual in a certain sense becomes adequate to the power, or becomes active towards its own power, its differentiation and integration. It is not a “step forward” from the linguistic individual as previously, but the shift occurs rather via a “step back”. A step back in this sense would not lead into the biological individual, but rather in *between* linguistic and biological level of complexity, revealing not just differences on one level, but differences of differences (of different order of differences). In this in-between or gap (the distance, the interval) the pure transformation takes place (through the I-gap and time-gap). At the same time it is a step back from personal identity and the identities of its counterparts into their distance and interval, revealing a gap in their identity and temporality. In this chapter and the two following ones I introduce certain ideas from the tradition of Chinese philosophy, in order to enrich and diversify the drainage area for thought (Introduction, part 3).

In chapter 7 and 8 I address the practice, respectively from social and individual sides (which are in fact closely related). Chapter 7 “Potency-practice I: Free

interaction” investigates how to maintain and enhance power in the social organization, so that it would be as flexible, complex and adaptable as possible, i.e. capable of integration and differentiation to a high degree. We introduce two ideas from the Chinese political philosophy, “non-action” (*wúwéi* 無為) and care. Non-action is not non-activity, but a situation where the ruler does not start actions from her own mind. Instead she receives initiatives from below and manages them. In certain situations (e.g. war) a more “interventionist” politics might be warranted, but if it is prolonged and exacerbated, the system will collapse (due to lack of solidarity between administration and the population). The aspect of care refers to the general requirement that the administrators of a society must guarantee the well-being and security of all the members of the society, especially the most vulnerable sections (children, elderly, handicapped etc). The legitimacy of administration is decided according to its capacity to provide for this aspect (the so-called “Heaven’s mandate”). These two aspects are complemented by two western ideas (that actually take the previous aspects one step further and can be considered as their logical developments): separation of powers and transparency. The former provides against excessive interventionism and creates an even more “non-acting” society than is generally possible in case of monarchy. Transparency helps to maintain the separation of powers (no need for secrecy as in the original Chinese Legalist theory that was conceived to secure the monarchic system). The aim is an open society with free interaction. Often it is obtained with struggles and even martyrs.

Chapter 8 “Potency-practice II: Free roaming” investigates how to maintain and enhance power on the individual level. The main task is to maintain the individuation going, so that it would not solidify in a definite form, and would not cut away the part in relation to which the individuation takes place. This practice is twofold: mindfulness and love/care/dedication (first introduced in the second chapter “Time”). They are presented through the three gears of activity in the *Zhuangzi* and the three types of knowledge in Spinoza’s *Ethics*. In several passages of the *Zhuangzi* three stages of an activity or apprenticeship can be distinguished, the last one of which is an unimpeded and free activity or “free roaming” (*yóu* 游/遊). The shifting of gears into this mode of action is described as “forgetting”. “Sitting and forgetting” is a general practice of shifting gears that in a sense creates an absolute shift. *Zhuangzi*’s three gears of action are parallel to Spinoza’s three types of knowledge (random encounters, creation of common notions and knowledge by essences). Spinoza’s types of knowledge, too, are intimately practical, they involve practice and experimentation (the common notions are created “from bottom up”). The third type of knowledge is the “intellectual love of God” that enables to a certain extent also to integrate sad encounters that could not be dealt with previously. This is the love/care/dedication as the second aspect of potency-practice. The two aspects of potency-practice enhance memory and action, take in challenges from the juxtaposing, and appeal to the interpenetrating. This is the meaning of “free roaming”.

In conclusion, in the thesis it was set a task to elaborate the notion of potency (*vāgi*), which was done with regard to individuation, complexification, social and individual practice. In the process, some auxiliary notions were developed, like interpenetration-juxtaposition, differentiation-integration, surview, and others. A continuum was created between cosmological, social and individual spheres, between ontology, ethics and practice. The text tried to shed some new light in these fields, and to open up certain paths of enquiry (e.g. between philosophy and science, or between different traditions of philosophy) that can be traced further in the future.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi Margus Ott
Sünniaeg ja -koht 07.10.1975, Tallinn, Eesti
Kodakondsus Eesti

Hariduskäik

Alates 2005 Tallinna Ülikool, Humanitaarinstituut, filosoofia doktorant
2007–2008 Nanjingi Ülikooli (Hiina Rahvavabariik) välisüliõpilane
2003–2005 Tallinna Ülikooli magistrikraad filosoofias
1998, 1999 Bologna Ülikool (Itaalia), välisüliõpilane
1994–2003 Eesti Humanitaarinstituut (Tallinna Ülikool), bakalaureusekraad filosoofias (põhieriala) ja romaani filoloogias (kõrvaleriala)

Teenistuskäik

Alates 2012 Tallinna Ülikooli lektor
Alates 2012 Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia õpetaja
2012 Külaliste- ja Inimteaduste Instituudis (Viin, Austria)
Alates 2011 Eesti Kunstiakadeemia õpetaja
2004–2007 Tartu Ülikooli assistent

Uurimisvaldkonnad

Aeg, keerukus, individuatsioon; Euroopa filosoofiapärimus, Hiina filosoofiapärimus, võrdlev filosoofia

CURRICULUM VITAE

Name Margus Ott
Date and place of birth 07.10.1975, Tallinn, Estonia
Citizenship Estonian

Education

Since 2006 Tallinn University, Institute of Humanities, PhD student in philosophy
2007–2008 Nanjing University (PRC), foreign student
2003–2005 Tallinn University, MA in philosophy
1998, 1999 Bologna University (Italy), foreign student
1994–2003 Estonian Institute of Humanities (Tallinn University), BA in philosophy (first major) and romance philology (second major)

Professional experience

Since 2012 Tallinn University, lecturer
Since 2012 Estonian Music and Theatre Academy, teacher
2012 Visiting fellow at the Institute for Human Sciences (Vienna, Austria)
Since 2011 Estonian Academy of Arts, teacher
2004–2007 Tartu University, assistant

Scientific interests

Temporality, complexity, individuation, European history of philosophy, Chinese history of philosophy, comparative philosophy

TALLINNA ÜLIKOOL

HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY

DISSERTATIONS ON HUMANITIES

1. СЕРГЕЙ ДОЦЕНКО. *Проблемы поэтики А. М. Ремизова. Автобиографизм как конструктивный принцип творчества*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 162 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 1. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-135-0.
2. MART KIVIMÄE. *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (lisades tõlgitud R. Koselleck, J. Rüsen, E. Nolte). Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000. 201 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 2. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-164-4.
3. НАТАЛЬЯ НЕЧУНАЕВА. *Минья как тип славяно-греческого средневекового текста*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 177 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 3. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-125-3.
4. ОЛЕГ КОСТАНДИ. *Раннее творчество В. Каверина как литературный и культурный феномен*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 142 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 4. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-180-6.
5. LAURI LINDSTRÖM. *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Rahvus, sugu, sünnikoht ja keskhariduse omandamise koht üliõpilaskonna kujunemist ja kõrghariduse omandamist mõjutavate teguritena*. Tallinn: TPU Press, 2001. 92 p. Tallinn Pedagogical University. Dissertations on Humanities Sciences, 5. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-190-3.
6. АУРИКА МЕЙМРЕ. *Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 165 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 6. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-205-5.
7. AIVAR JÜRGENSON. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 312 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 7. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-239-X.
8. DAVID VSEVIOV. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 104 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-242-X.
9. ROMAN KALLAS. *Eesti kirjanduse õpetamise traditsioon XX sajandi vene õppekeelega koolis*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 68 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 9. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-256-X.

10. KRISTA KERGE. *Keele variatiivsus ja mine-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 246 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 10. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-265-9.
11. АННА ГУБЕРГРИЦ. *Русская драматургия для детей как элемент субкультуры: 1920–1930-е годы*. Tallinn: Изд-во ТПУ, 2004. 168 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 11. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-302-7.
12. VAHUR MÄGI. *Inseneriühendused Eesti riigi ülesehituses ja kultuuriprotsessis (1918–1940)*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004. 146 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 12. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-344-2.
13. HEIKKI OLAVI KALLIO. *Suomen ja Viron tiedesuhteet erityisesti Viron miehitysaikana vuosina 1940–1991*. Tallinn: Tallinnan Pedagogisen Yliopiston kustantamo, 2004. 243 lk. Tallinnan Pedagogisen Yliopiston. Humanististen tieteiden väitöskirjat, 13. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-350-7.
14. ÜLLE RANNUT. *Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 215 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 14. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-394-9.
15. MERLE JUNG. *Sprachspielerische Texte als Impulse für schriftliche Textproduktion im Bereich Deutsch als Fremdsprache*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 186 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften, 15. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-409-0.
16. ANDRES ADAMSON. *Hertsog Magnus von Holmsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 156 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 16. ISSN 1736-3624. ISBN 9985-58-427-9.
17. АИДА ХАЧАТУРЯН. *Роман В.С. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»: Ното urbanis в поле «усреднения»*. Tallinn: Изд-во ТПУ, 2006. 146 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 17. ISSN 1736-3624. ISBN-10 9985-58-435-X. ISBN-13 987-9985-58-435-4.
18. JULIA TOFANTŠUK. *Construction of Identity In The Fiction of Contemporary British Women Writers (Jeanette Winterson, Meera Syal, and Eva Figes)*. Tallinn: Tallinn University Press, 2001. 160 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences, 18. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-479-8.
19. REILI ARGUS. *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2007. 242 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 19. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.
20. ÖNNE KEPP. *Identiteedi suundumusi Eesti luules*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 222 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 20. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-574-0.
21. ANNELI KÕVAMEES. *Itaalia eesti reisikirjades: Karl Ristikivi „Itaalia Capriccio” ja Amée Beekmani „Plastmassist südamega madonna”*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 141 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 21. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.
22. ENE ALAS. *The English Language National Examination Validity Defi ned By Its Oral Profi ciency Interview Interlocutor Behaviour*. Tallinn: Tallinn University, 2010. 232 p.

- Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences, 22. ISSN 1736-3621. ISBN 978-9949-463-03-9.
23. MERLE TALVIK. *Ajakirjagraafika 1930. aastate Eestis: Stereotüübid ja ideoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2010. 203 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 23. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-463-31-2.
 24. TÕNIS LIIBEK. *Fotograafikultuur Eestis 1839-1895*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2010. 286 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 24. ISSN 1736-24. ISBN 978-9949-463-52-7.
 25. HEETE SAHKAI. *Teine grammatika. Eesti keele teonimede süntaks konstruktsioonipõhises perspektiivis*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2011. 182 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 25. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-463-98-5.
 26. MAARJA VAINO. *Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2011. 181 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 26. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-017-8.
 27. ANNIKA KILGI. *Tõlkekeele dünaamika piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 222 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 27. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-050-5.
 28. ELVIRA KÜÜN. Dissertatsioon esitatud kaitsmisele.
 29. PEETER KAASIK. *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel: sõjavangide kinnpidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 631 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 29. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-055-0.
 30. KADRI SEMM. *Milieus in Neighbourhood Place-Making*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 210 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 30. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-066-6.
 31. AVE MATTHEUS. *Eesti laste- ja noortekirjanduse genees: küsimusepüstitusi ja uurimisperspektiive*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 260 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 31. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-070-3.
 32. JELENA KALLAS. *Eesti keele sisusõnade süntagmaatilised suhted korpus- ja õppeleksikograafias*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2013. 185 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 32. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-078-9.
 33. KLÄVS SEDLENIEKS. *“And Burn Today Whom Yesterday They Fed”: Citizens and State in Montenegro*. Tallinn. Tallinn University, 2013. 242 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences, 33. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-117-5.
 34. МАРИЯ СМОРЖЕВСКИХ-СМИРНОВА. *Ингерманландия, Эстляндия и Лифляндия в церковном панегирике петровской эпохи*. Tallinn. Tallinnский университет, 2013. 244 стр. Tallinnский университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 34. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-119-9.
 35. SILLE KAPPER. *Muutuv pärimustants: kontseptsioonid ja realisatsioonid Eestis 2008–2013*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2013. 241 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 35. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9949-29-127-4.

ILMUNUD VEEBIVÄLJAANDENA

<http://e-ait.tlulib.ee/>

1. ИННА АДАМСОН. *Модальный смысл дезидеративности: от семантической зоны к семантической типологии высказываний (на материале русского языка)*. Таллинн: Изд-во ТЛУ, 2006. 131 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-455-2.
2. MARIS SAAGPAKK. *Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des zeit- und selbstempfindens: vom ende des 19. Jh. Bis zur umsiedlung 1939*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 163 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-469-9.
3. JANIS EŠOTS. *Mullä Sadrā's Teaching on Wujūd: A Synthesis of Mysticism and Philosophy*. Tallinn: Tallinn University Press, 2007. 150 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-492-7.
4. ГРИГОРИЙ УТГОФ. *Проблема синтаксического темпа*. Таллинн: Изд-во ТЛУ, 2007. 145 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-507-8.
5. ДИМИТРИЙ МИРОНОВ. *Глагольность в сфере имен: к проблеме семантического описания девербативов (на материале русского языка)*. Изд-во ТЛУ, 2008. 98 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-563-4.
6. INNA PÕLTSAM-JÜRJO. *Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloo 16. sajandi esimesel poolel*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 257 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-570-2.
7. TIIT LAUK. *Džäss Eestis 1918–1945*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 207 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-594-8.
8. ANDRES ADAMSON. *Hertsog Magnus ja tema "Liivimaa kuningriik"*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2009. 173 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-615-0.
9. ОЛЕСЯ ЛАГАШИНА. *Марк Алданов и Лев Толстой: к проблеме рецепции*. Таллинн: Изд-во ТЛУ, 2009. 151 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-654-9.
10. MARGIT LANGEMETS. *Nimisõna süstemaatiline poliüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2009. 259 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-651-8.
11. LEO LUKS. *Ei kogemine nihilismi mõtlemises filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2010. 147 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-463-55-8.
12. JELENA RUDNEVA. *Сказание о черноризском чине" Кирилла Туровского: опыт лингвотекстологического исследования*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2011. 227 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-463-92-3.

13. ELO LINDSALU. *Naisekuju modelleerimine XX sajandi alguskümne eesti kirjanduses*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 236 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-29-024-6.
14. ANTON KÜÜNAL. *Специфика оперного либретто как текста: на примере опер на библейские сюжеты (Россия вторая половина XIX в.)* Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 234 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-29-069-7.
15. EINAR VÄRÄ. *Kaubandussidemed Soome suurvürstiriigi ja Eesti alade vahel aastail 1809–1865*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2012. 158 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-29-072-7.
16. INDREK JETS. *Lahingu maod. Skandinaavia 9.-11. sajandi kunstistiilid Eesti arheoloogilistel leidudel*. Tallinn. Tallinna Ülikool, 2013. 333 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9949-29-107-6.

DISSERTATSIOONINA KAITSTUD MONOGRAAFIAD (ilmunud iseseisva väljaandena)

1. ANNE VALMAS. *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000. I-II*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 2003. 205, 397 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. ISBN 9985-58-284-5. ISBN 9985-58-285-3.
2. ANNE LANGE. *Ants Oras*. Monograafia. Tartu: Ilmamaa, 2004. 493 lk. ISBN 9985-77-163-X.
3. KATRI AASLAV-TEPANDI. *Eesti näitlejanna Erna Villmer*. Monograafia. Tallinn: Eesti Teatriliit, 2007. 495 lk. ISBN 78-9985-860-41-0.
4. KRISTA ARU. *Üks kirk, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom*. Monograafia. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2008. 479 lk. ISBN 9789949446254.